

ISSN 0135-0536

ԴԱՏԱԲԱՆԱԽԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԵՍ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

2

2022

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА

ՊԱՏՄԱԲՆԱՍԻՐԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԵՍ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

2022, 2 (220)

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ИЗДАТЕЛЬСТВО «ГИТУТЮН» НАН РА

ԵՐԵՎԱՆ

2022

ЕРЕВАН

Հանդեսը լույս է տեսնում 1958 թվականից
Հիմնադիր խմբագիր՝ Մ. Գ. Ներսիսյան

Журнал выходит с 1958 года
Редактор-основоположник М. Г. Нерсисян

Խ մ ք ա գ ր ա կ ա ն ի ն ր հ ն ի ր ղ

Ն ա ի ա գ ա հ՝ ԱՇՈՏ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ
Գ լ ի ա վ ո ղ ի մ ք ա գ ի ղ՝ ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ
Գ լ ի ա վ ո ղ ի մ ք ա գ ի ղ տ Ե ղ ա կ ա լ՝ ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ
Ա ն դ ա մ ն ե ղ՝ ԱՔՐԱՀԱՄՅԱՆ ԼԵՎՈՆ, ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ ՊԱՎԵԼ,
ԲԱՐԴԱԿՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ (ԱՄՆ), ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ ՎԱՐԴԱՆ, ԶԵԿԻԱՆ ԼԵՎՈՆ (Իտալիա),
ԿԱՏՎԱԼՅԱՆ ՎԻԿՏՈՐ, ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ ՄՈՒՐԱԴ, ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՀԵՆՐԻԿ,
ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ ՆԻԿՈԼԱՅ, ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ ՍԱՄՎԵԼ, ՏԵՐ-ՂԵՎՈՆԴՅԱՆ ՎԱՀԱՆ,
ՏԵՐՅԱՆ ԱՔՐԱՀԱՄ (ԱՄՆ), ՏՈՆԱՊԵՏՅԱՆ ԱՆԱՀԻՏ (Ֆրանսիա)

Редакционная коллегия

Председатель — АШОТ МЕЛКОНЯН
Главный редактор — АНУШАВАН ЗАКАРЯН
Заместитель главного редактора — АЭЛИТА ДОЛУХАНИЯН
Члены — АБРАМЯН ЛЕВОН, АВETИСЯН ПАВЕЛ, АСРАТЯН МУРАД,
БАРДАКЧЯН ГЕВОРГ (США), ДЕВРИКЯН ВАРДАН, ЗЕКИАН ЛЕВОН (Италия),
КАТВАЛЯН ВИКТОР, МУРАДЯН САМВЕЛ, ОГАНЕСЯН НИКОЛАЙ, ОГАНИСЯН ГЕНРИК,
ТЕР-ГЕВОНДЯН ВААН, ТЕРЯН АБРААМ (США),
ТОНАПЕТЯН АНАИТ (Франция)

Պատմարանաիրական հանդես, 2022
© Историко-филологический журнал, 2022

Հապավումը՝ ՊԲՀ
Аббревиатура – ИФЖ

ՀՀ ԳԱԱ ՆԱԽԱԳԱՀ, ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ
ԱՇՈՏ ՍԱՂՅԱՆԸ 65 ՏԱՐԵԿԱՆ Է

Լրացավ Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահ Աշոտ Սերոբի Սաղյանի 65 տարին:

Աշոտ Սերոբի Սաղյանը ծնվել է 1957 թ. ապրիլի 7-ին ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Չափար գյուղում: Ավարտելով տեղի միջնակարգ դպրոցը՝ 1973 թ. ընդունվել է ԵՊՀ քիմիայի ֆակուլտետ, որը ավարտել է 1978 թ. գերազանցությամբ ստանալով քիմիկոսի որակավորում: Նույն թվականից որպես ավագ լաբորանտ սկսել է աշխատել ԽՍՀՄ մանրէաբանական և բժշկական արդյունաբերության նախարարության Գենետիկայի

Համամիութենական ԳՀ ինստիտուտի Չարենցավանի մասնաճյուղում:

Աշխատանքային գործունեության հենց սկզբից Ա. Սաղյանը իրեն ղրսևորում է որպես գիտահետազոտական աշխատանքի նկատմամբ արտահայտված հակում ունեցող անձնավորություն, և ինստիտուտի ղեկավարությունը նրան գործուղում է Գենետիկայի Համամիութենական ԳՀ ինստիտուտ (ք. Մոսկվա)՝ որպես Հայցորդ-Հետազոտող: 1980 թ. Ա. Սաղյանը ընդունվում է Գենետիկայի Համամիութենական ԳՀ ինստիտուտի նպատակային ասպիրանտուրա, իսկ մեկ տարի անց տեղափոխվում է ԽՍՀՄ ԳԱ Ա. Նեսմեյանովի անվան էլեմենտորական միացությունների ինստիտուտ, որտեղ աշխատում է կենսատեխնոլոգիայի կարևորագույն բնագավառի՝ կենսամիմետիկ սինթեզի առաջատար լաբորատորիաներից մեկում: 1985 թ. Հանրահայտ գիտնական, պրոֆեսոր Յու. Բելոկոնի ղեկավարությամբ Ա. Սաղյանը պաշտպանում է թեկնածուական ատենախոսություն՝ նվիրված պիրիդօքսալային կատալիզի օրինաչափությունների հետազոտմանը և ամինաթթուների ասիմետրիկ բիոմիմետիկ սինթեզի նորագույն տեխնոլոգիաների ստեղծման տեսական և կիրառական հարցերին:

Վերադառնալով մայր ինստիտուտ՝ Ա. Սաղյանը կազմավորում է ոչ սպիտակուցային ամինաթթուների սինթեզի լաբորատորիա և ձեռնամուխ է լինում Հայաստանի Համար բոլորովին նոր՝ ասիմետրիկ կենսամիմետիկ սինթեզի գիտական ուղղության զարգացմանը: Գործունեության տարիների ընթացքում իրականացրած նորարարական մի շարք աշխատանքների շնորհիվ Ա. Սաղյանի ղեկավարած գիտական խումբը այսօր ստացել է միջազգային ճանաչում: Դրա փայլուն ապացույցն են բազմաթիվ միջազգային գիտաժողովներից ստացված հրավերները, հեղինակավոր գիտական հանդեսներում տպագրված հոդվածները և շահած միջազգային դրամաշնորհները: Ա. Սաղյանը բազմիցս գիտական զեկուցումներով հանդես է եկել միջազգային, համամիութենական

և հանրապետական գիտաժողովներին: Մասնակցելով կենսատեխնոլոգիայի և կենսօրգանական քիմիայի բնագավառներում միջազգային հիմնադրամների մրցույթներին՝ նա չահել և ղեկավարել է մի շարք միջազգային (INTAS, INCO-COPERNICUS, CRDF, ISTC, SNSF, Volkswagenstiftung և այլն) և տեղական գիտական ղրամաշնորհներ:

1997 թ. արդեն ճանաչված գիտնական Ա. Սաղյանը պաշտպանում է ոչ սպիտակուցային ամինաթթուների ասիմետրիկ բիոմիմետիկ սինթեզին նվիրված դոկտորական ատենախոսությունը, որի համար նրան շնորհվում է քիմիական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: Կարճ ժամանակ անց նրան շնորհվում է նաև պրոֆեսորի կոչում: Այնուհետև, կենսատեխնոլոգիայի բնագավառում կատարած մեծածավալ գիտական, մանկավարժական, կազմակերպչական աշխատանքների և արդյունքում ձեռք բերված նվաճումների շնորհիվ, 2006 թ. Ա. Սաղյանը ընտրվում է ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ «Կենսատեխնոլոգիա» և «Կենսօրգանական քիմիա» մասնագիտություններով, իսկ 2010 թ.՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս «Կենսատեխնոլոգիա» մասնագիտությամբ:

2000 թ. Ա. Սաղյանը, ով իր կատարած գիտական հետազոտությունների բարձր մակարդակի, գիտության եռանդուն կազմակերպչի ունակության և հասարակական հարցերում ակտիվ դիրքորոշման համար անվերապահորեն վայելում էր ինստիտուտի կոլեկտիվի վստահությունն ու հարգանքը, նշանակվում է «Կենսատեխնոլոգիայի ԳՀԻ» ՓԲԸ տնօրեն:

Շնորհիվ երիտասարդ տնօրենի տքնաջան և եռանդուն աշխատանքի ինստիտուտը կարողանում է կարճ ժամանակամիջոցում դուրս գալ ճգնաժամային վիճակից: Այսպես, 2002 թ. Ա. Սաղյանի ղեկավարությամբ 10 տարի ժամկետով ստեղծվում է չին-հայկական կենսաինժեներական գիտահետազոտական և փորձարարական կենտրոն, որը դառնում է Կենսատեխնոլոգիայի ԳՀ ինստիտուտը Ֆինանսավորող հիմնական աղբյուրներից մեկը: Կապ է հաստատվում գերմանական «DEGUSSA/REXIM» հանրահայտ գործընկերության հետ, ամրապնդվում են հարաբերությունները բուհական համակարգի հետ, ինստիտուտը ներգրավվում է ՀՀ բազային ֆինանսավորման համակարգում, գիտաշխատողները շահում են մի շարք ղրամաշնորհներ և այլն:

Ա. Սաղյանի տնօրինության տարիներին ինստիտուտը համալրվել է երիտասարդ կադրերով: Նրա ղեկավարությամբ պաշտպանվել են 18 թեկնածուական և 3 դոկտորական ատենախոսություններ «Կենսատեխնոլոգիա» և «Կենսօրգանական քիմիա» մասնագիտություններով:

Ա. Սաղյանը մշտապես զբաղվում է նաև մանկավարժական գործունեությամբ: 1996 թ. նա դասավանդում է ԵՊՀ ղեղագիտության և քիմիայի ֆակուլտետում: 2003 թ. նա ԵՊՀ Փարմքիմիայի և Փարմակազնոգիայի ամբիոնի վարիչն է: 2017 թ. ղեղագործական քիմիայի ամբիոնի հենքի վրա ստեղծվում է ԵՊՀ Փարմացիայի գիտակրթական ինստիտուտ, և Ա. Սաղյանը նշանակվում է ինստիտուտի տնօրենի պաշտոնակատար, և այսօր ինստիտուտը արդյունավետ համագործակցում է որոշ առաջատար ուսսական և եվրոպական համալսարանների հետ:

2007 թ. ՀՀ ԳԱԱ նախագահության որոշմամբ Ա. Սաղյանը նշանակվում է «Հայաստանի քիմիական հանդես» ամսագրի գլխավոր խմբագիր, իսկ 2008 թ.

Արցախի գիտական կենտրոնի հետ ՀՀ ԳԱԱ ինստիտուտների համագործակցության կոորդինացնող և պատասխանատու: 2009 թ. Ա. Սադյանը ՀՀ ԳԱԱ կողմից Միջազգային գիտատեխնիկական կենտրոնի (ISTC) կոորդինացիոն խորհրդի և աշխատանքային խմբի անդամ է, Ամերիկյան քիմիական ընկերության անդամ, Եվրամիության «Մենդի որակի հսկման և տեխնոլոգիայի հանձնաժողովի» ղեկավար ՀՀ-ում և ՀՀ-ում ՈԱԱԿ-ի հավատարմագրման հանձնաժողովի անդամ:

2010 թ. Աշոտ Սադյանը ղեկավարում է ՀՀ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» գիտաարտադրական կենտրոնը, որը ոլորտի լավագույն գիտաարտադրական կառույցն է: Բացի միջազգային չափորոշիչներին համապատասխանող հիմնարար հետազոտություններից, այնտեղ իրականացվում են նաև այդ հետազոտությունների արդյունքների ապրանքայնացում, կիրառական բնույթի աշխատանքներ: Ա. Սադյանի անմիջական ղեկավարությամբ կենտրոնում ներդրվել են մի շարք տեխնոլոգիական մշակումներ, և կազմակերպվել են մի քանի տասնյակ փոքրածավալ արտադրություններ: Դրանց շարքում են.

- Ոչ սպիտակուցային ամինաթթուների փոքրածավալ արտադրական ունիվերսալ տեխնոլոգիան, որն այսօր համարվում է լավագույնը աշխարհում և հաջողությամբ կիրառվում է մի շարք զարգացած երկրներում (ԱՄՆ, Ջինաստան, Ֆրանսիա, Գերմանիա և այլն): Ա. Սադյանի կողմից մշակված եղանակներով սինթեզված են գրականության մեջ չնկարագրված մոտ 200 նոր սերնդի օպտիկապես ակտիվ ոչ սպիտակուցային ամինաթթուներ:

- Էկոլոգիապես անվնաս կենսապարարտանյութերի արտադրությունը:

- Մենդարյուկոնաբերության համար ֆերմենտային պատրաստուկների ստացման տեխնոլոգիաները:

- Բժշկության և կոսմետոլոգիայի կարիքների համար մրգահատապտղային և բուսական հումքից օշարակների և եթերային յուղերի ստացման տեխնոլոգիաները:

- Նոր բակտերիալ միջատասպան պատրաստուկների և վարակիչ հիվանդությունների հարուցիչների աճի կենսաարգելակիչների ստացման տեխնոլոգիաները:

- «Նարինե» կաթնամթերքի արտադրությունը և այլն:

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, պրոֆեսոր Ա. Սադյանը Կենսատեխնոլոգիա 018 մասնագիտական խորհրդի նախագահն է:

Ա. Սադյանի հեղինակությամբ տպագրված են 320-ից ավելի գիտական աշխատանքներ, այդ թվում՝ 18 հեղինակային իրավունքներ, 230-ից ավելի գիտական հոդվածներ, որոնք ներկայացված են բարձր հղման գործակցով աշխարհի առաջատար գիտական հանդեսներում: Նա հեղինակ է 3 դասագրքերի և 2 մենագրության՝ տպագրված ՌԳԱ «НАУКА» և գերմանական «WILEY-VCH» հրատարակչություններում:

Ա. Սադյանի գիտական նվաճումները գնահատված են ՀՀ և արտերկրի մրցանակներով ու պարգևներով: Նշենք կարևորագույնները.

2001 թ. Եվրամիության «Դեկարտի» անվան մրցանակ, որն առաջինն էր ՀՀ-ում:

2002 թ. ՉժՀ կառավարական «Բարեկամություն» շքանշան, որը նախադեպը չունի ՀՀ-ում:

2004 և 2011 թթ.՝ ՀՀ նախագահի երկու մրցանակ բնական գիտությունների բնագավառում կատարած գիտական աշխատանքի համար:

2013 թ.՝ ՀՀ գիտության վաստակավոր գործիչ:

2014 թ.՝ ԵՊՀ ոսկե մեդալ:

2015 թ.՝ ՀՀ պետական մրցանակ:

2021 թ. Ա. Սաղյանը ընտրվել է Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահ:

Հետաքրքիր է նշել մի քանի գաղափարներ, որոնք ընդգրկված էին Ա. Սաղյանի տեսական մեջ, և դրանց մի մասն արդեն սկսել է իրագործվել.

➤ Հումանիտար և այլ ուղղվածությամբ ինստիտուտներում աջակցել մեզ համար ամենաթանկ կապիտալ հանդիսացող արժեքի՝ ազգային ինքնության պահպանմանը:

➤ Միջազգային համագործակցության ընդլայնման շրջանակներում ամրապնդել կապերն ազգային ակադեմիաների հետ:

➤ Ամրապնդել ՀՀ ԳԱԱ ինստիտուտների համագործակցությունը ՀՀ ԳԱԱ միջազգային գիտակրթական կենտրոնի հետ:

➤ Ֆինանսական խրախուսման համակարգի շնորհիվ աջակցել միջգիտակարգային հետազոտություններին՝ և՛ բաժանմունքների կազմում ընդգրկված ինստիտուտների միջև, և՛ այլ գիտակրթական կազմակերպությունների հետ:

➤ Ակտիվացնել այն կառույցների գործունեությունը, որոնք աշխատել են թույլ կամ ոչ կանոնավոր, ստեղծել օպտիմալացման ներդրման համակարգ:

Ցանկանում ենք մեր գործընկերոջը քաջառողջություն և հաջողություն մեր միացյալ աշխատանքում:

ՀՀ ԳԱԱ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՆԱԽԱԳԱՀ, ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ԱՇՈՏ ՍԱՂՅԱՆՆ
ԸՆՏՐՎԵԼ Է ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՅԱՆ ԱՆԴԱՄ

Սույն թվականի հունիսի 1-ին Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի (ՌԳԱ) ընդհանուր ժողովում ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահ, ակադեմիկոս Աշոտ Սաղյանն ընտրվեց Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ կենսաօրգանական քիմիա մասնագիտության գծով:

Աշոտ Սաղյանն ակտիվ համագործակցում է Ռուսաստանի գիտնականների հետ: Նա ՌԳԱ Նեամեյանովի անվան էլեմենտորգանական միացությունների ինստիտուտի գիտաշխատողների հետ համատեղ ունի ավելի քան 50 գիտական հոդված, մասնակցել է 7 համատեղ միջազգային գիտական դրամաշնորհային ծրագրերի, համատեղ պատրաստել են մի շարք գիտական կադրեր:

Աշոտ Սաղյանի գիտական գործունեության բնագավառն է ոչ սպիրտակուցային ամինաթթուների ասիմետրիկ բիոմիմետիկ սինթեզը, մանրէաբանական սինթեզի կոլտուրալ հեղուկներից ամինաթթուների անջատումը և մաքրումը: Աշոտ Սաղյանը շուրջ 350 գիտական հոդվածի, 2 դասագրքի, 2 մենագրության հեղինակ է: Նա 18 թեկնածուական և 3 դոկտորական ատենախոսությունների գիտական ղեկավար է:

2001 թ. Աշոտ Սաղյանը ռուս գործընկերների հետ համատեղ արժանացել է Եվրամիության «Դեկարտի» անվան մրցանակի: 2002 թ. պարգևատրվել է Զինաստանի ժողովրդական Հանրապետության կառավարական «Բարեկամություն» շքանշանով: 2004 և 2011 թթ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակների, 2009 թ.՝ ՀՀ վարչապետի հուշամեդալի: 2014 թ. ստացել է գիտություն վաստակավոր գործչի կոչում: 2015 թ. արժանացել է ՀՀ պետական մրցանակի:

Ներկայում ՀՀ ԳԱԱ-ն և ՌԳԱ-ն ակտիվ համագործակցում են տարբեր գիտական ծրագրերի շրջանակներում: Հայ և ռուս գիտնականների պատվիրակությունները կատարել են փոխադարձ այցեր գիտահետազոտական կազմակերպություններ, ծանոթացել են առաջատար գիտնականների հետ, իրականացվող գիտական ծրագրերին՝ գիտատեխնիկական բազայի հետ համատեղ հետազոտություններ իրականացնելու համար:

2021 թ. նոյեմբերի 5-ին ՌԳԱ-ի նախագահ, ակադեմիկոս Ալեքսանդր Սերգեևը և ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Աշոտ Սաղյանը ստորագրել են Գիտատեխնիկական համագործակցության համաձայնագրի դրույթների իրականացման ճանապարհային քարտեզ: Այն նախատեսում է համատեղ հետազոտությունների շարունակություն և համագործակցություն Հայաստանի և

Ռուսաստանի համար արդիական և առաջնահերթ ուղղություններով՝ ներառյալ ֆիզիկայի, մաթեմատիկայի, ինֆորմատիկայի, նանոտեխնոլոգիաների, կենսաբանական գիտությունների և կենսատեխնոլոգիայի, քիմիայի և նյութերի մասին գիտություն, պատմաբանասիրական, բժշկական, գյուղատնտեսական հետազոտությունների, էներգետիկայի, մեխանիկայի ոլորտները, ընդհանուր՝ 54 համատեղ հետազոտություններ:

«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ», ՀՈՒՆԻՍ, № 6, 2022 թ.

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԵՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ (Ա-ԴՈ)*

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Ա-ԴՈ, Նոր Բայազետ, Երևան, ՀՅԴ, Հայ-թաթարական ընդ-
հարումներ, Արցախ, Վան, Ռուստոմ, Արամ Մանուկյան, Նիկոլ Աղբալյան,
Փետրվարյան հեղափոխություն, Սալմաստ, Սարգարապատ, Գարեգին Նժդեհ:

Նախաբան

1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Արևմտյան Հայաս-
տանի Բայազետ քաղաքից Արևելյան Հայաստան վերաբնակվեցին 300 ընտա-
նիքներ, որոնք հաստատվեցին Սևանի ավազանում ու իրենց բնակավայրն
անվանեցին Նոր Բայազետ: Նորաբնակների թվում էին նաև Տեր-Մարտիրոս-
յանները:

Գաղթականներին նոր բնակավայր էր ուղեկցել բայազետցի Մկրտիչ աղա
Արծրունին, որն էլ համարվում է ապագա քաղաքի հիմնադիրը: Նրա մահից
հետո բնակչության համար առավել ազդեցիկ դեմքը և փաստացի ղեկավարն
էր եղբայրը՝ Բարսեղ աղա Արծրունին, ով ներսես Ե Աշտարակեցի կաթողիկոսի
օգնությամբ կառուցում է Սբ. Աստվածածին եկեղեցին, ապա 1852 թ. հիմնում
է ուսումնարան, որը սկսում է գործել 1854 թ.²: Նշենք, որ աշակերտները, ըստ
ծնողների կարողության, ուսման համար տարեկան որոշակի գումար էին
վճարում, իսկ անապահով ընտանիքների երեխաները սովորում էին անվճար:
Բ. Արծրունին գիտակցում էր, որ նորաբնակները չեն տիրապետում ռուսերենի,
չգիտեն օրենքները, ուստի անհրաժեշտ է նրանց ուսուցանել ռուսերեն,
«որպեսզի զի դրանով թէ՛ վարչական կանոններին ծանոթանային և թէ՛ բողո-
քող և պատասխանատու ժողովրդի մեծամասնությունը անգիտակցաբար
յաճախ տուգանքի և պատժի չենթարկուէր»³: Նա դիմում է իշխանութ-
յուններին, որոնք ընդառաջ գնալով 1855 թ. հիմնում են տարրական ուսում-

* Ներկայացվել է 30. III. 2022 թ., գրախոսվել է 17. V. 2022 թ., ընդուն-
վել է տպագրության 09. VI. 2022 թ.: Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ
ԿԳՄՄՆ ԳԿ-ի և ՀՀԻՀ (ՌԴ) տրամադրված ֆինանսավորմամբ 20RF–103 ծածկա-
գրով գիտական համատեղ ծրագրի շրջանակներում:

¹ Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. 2011, 5: Այս տեղեկությունների հեղինակն Ա-Դոն է,
որն իր ուսումնասիրությունն անվանել է «Քառասնամեակ Նոր-Բայազետի հա-
յոց ուսումնարանի (1852–1892)» (տե՛ս Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. 2011, 6):

² Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. 2011, 7–8:

³ Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. 2011, 8:

նարան (первоначальное одноклассное училище)⁴: 1867 թ. Արծրունու ջանքերով արական ուսումնարանին կից հիմնվում է իգական ուսումնարան:

Իր կրթօջախի պատմությունն ուսումնասիրած և այդ մասին հետազոտություն գրած բժախնդիր Ա.-Դոն ցավով նշում է, որ հիմնադրման օրվանից մինչև 1870-ական թվականները ուսումնարանի արխիվում չեն պահպանվել արձանագրություններ կամ այլ փաստաթղթեր, իսկ մինչև 1880-ական թվականները եղածներն այնքան համառոտ են ու կցկտուր, որ «մարդ դժվարանում է մի որոշ գաղափար կազմել ուսումնարանի մի ամբողջ տասնեակ տարուայ կեանքի մասին»⁵:

Շուրջ 90 տարի առաջ հիմնադրված Նոր Բայազետ քաղաքը հայ հասարակությունը տվեց բազմաթիվ գործիչներ, որոնք իրենց համեստ լուծման ներդրեցին հայոց պատմության մեջ:

Ուսումնառությունը և հասարակական գործունեության սկիզբը

XIX դարի վերջին և XX դարի առաջին տասնամյակներում հայ հասարակությունը իր համար բացահայտում է հասարակական և քաղաքական ասպարեզ մտած մի նոր անձնավորության՝ Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանին (1867–1954), որն ավելի շատ հանրաժանով էր Ա.-Դո կեղծանունով⁶: Հ. Տեր-Մարտիրոսյանը⁷ ծնվել է 1867 թ. հունվարի 4-ին Նոր Բայազետ քաղաքում: Ընտանիքը եղել է բազմանդամ՝ ութ երեխա՝ հինգ տղա և երեք աղջիկ: Հ. Տեր-Մարտիրոսյանը երրորդ զավակն էր: Հայրը զբաղվել է առևտրով ու անասնապահությամբ:

Նախնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում: 1880 թ. մահանում է հայրը, և մայրը հարկադրված է լինում Ա.-Դոյին ուղարկել Երևան, որտեղ եղբայր Սիրականը ուներ փոքրիկ խանութ: 1881 թ. սեպտեմբերի 2-ին 14-ամյա Ա.-Դոն ճանապարհվում է Երևան: Պատանին հիացմունքով է նկարագրում Երևանը. «Բուսականությունից զուրկ ... Բայազետից հետո այգիներով չրջապատված ու բուսազարդ Երևանը և այն էլ սեպտեմբեր ամսին, երբ այդ քաղաքը ներկայացնում է պտուղների ու առատության մի ծով, ինձ վրա թողեց հմայիչ տպավորություն»⁸:

Խնամված չէր գրավում Ա.-Դոյին: Սկզբնապես իր ազատ ժամանակն օգտագործում էր «Մշակ» լրագրի ընթերցման համար, որի էջերում ծանոթացավ Բաֆֆու վեպերին: Ա.-Դոյի բնութագրմամբ, «Մշակը» «նոր սերնդի դավա-

⁴ Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. 2011, 9:

⁵ Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. 2011, 11:

⁶ Նշենք, որ Ա.-Դոյի ավագ եղբայր Սիրականը (1863–1933) եղել է ՀՀ խորհրդարանի պատգամավոր, Հայ ժողովրդական կուսակցության անդամ: Մյուս եղբայրը՝ Միքայելը (Մար, Մար Շիմուն, 1869–1931), անդամագրվելով ՀԹ Դաշնակցությանը, ակտիվ մասնակցություն է ունեցել հայ ազատագրական պայքարին: Նրա մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Գ ա ս պ ա ը յ ա ն, Ս ա հ ա կ յ ա ն. 2015, № 3, 197–233:

Ժամանակակիցը՝ Եփրեմ Սարգսյանը, Ա.-Դոյին նկարագրել է այսպես. «Երկարահասակ, նիհար, ջղուտ դէմքով, սեւ ու անհանդարտ աչքերով եւ թախծոտ արտայայտութեամբ: Լուրջ, մինչեւ մռայլութեան աստիճան եւ ինքնամիտի» (տե՛ս Ս ա ը զ ս ե ա ն. 1952, 90):

⁸ Ա.-Դ. 2015, 34:

նանքների, իղձերի և առաջադեմ մտքերի արտահայտիչը»⁹ էր: Երևանում նա գտնուում է համախոհների, որոնք հիմնականում ռուսաստանյան տարբեր բուհերի և Գևորգյան ճեմարանի ուսանողներ էին: Նրանք հավաքվում և քննարկում էին ազգային ու քաղաքական տարաբնույթ թեմաներ, հարցեր:

Ա-Դոն ակտիվորեն զբաղվում է ինքնակրթությամբ, որին նպաստում է երևանցի բժիշկ Լևոն Տիգրանյանը, որն ուներ հարուստ գրադարան և ընթերցանության նպատակով գրքեր էր տրամադրում երևանցիներին, հիմնականում՝ դպրոցահասակ երեխաներին: Երբ նրանք գիրքը ընթերցելուց հետո վերադարձնում ու նորն էին խնդրում, Լ. Տիգրանյանը պահանջում էր պատմել գրքի բովանդակությունը և, երբ երեխան «անցնում» էր քննությունը, միայն այդ ժամանակ էր նոր գիրք տալիս¹⁰:

1885 թ. սեպտեմբերին Ա-Դոն ծառայության է անցնում Աֆրիկյանների¹¹ նշանավոր առևտրական տանը, որը տնօրինում էր Երևանի նահանգի ողջ առևտրին, այդ թվում՝ բամբակի: Իր հուշերում նա նկարագրում է հայ վաճառականների կողմից կատարված մեքենայությունները, որոնց նպատակն էր լրացուցիչ շահույթ կորզել՝ խաբելով կամ մոլորեցնելով մանր առևտրականներին կամ գնորդներին:

Ա-Դոն նկատում է մեկ այլ վտանգավոր միտում, թե ինչպես բամբակի առևտրի մենաշնորհն աստիճանաբար անցնում է Մոսկվայի և Լոճի վաճառականներին, որոնք աստիճանաբար շուկայից դուրս են մղում տեղացիներին: Նա ուսումնասիրում է հիմնախնդիրն ու վերլուծական հոդված գրում «Բամբակի առևտուրը Երևանում» վերնագրով և ուղարկում է «Մշակի» խմբագիր Գրիգոր Արծրունուն¹²: Թերթի 1888 թ. հունվարի 23-ի համարում տպագրվում է Ա-Դոյի նշված հոդվածը: Նա հուշագրում է. «Իմ ուրախությանը չափ չկար ...: Այդ մոմենտից ես ինձ գզացի այլ մարդ»¹³: 1891 թ. Ա-Դոն պաշտոնապես դարձավ «Մշակի» երևանյան թղթակիցը:

1887 թ. Անդրկովկասի հայ բնակչությունը ենթակա էր զորակոչի: 1888 թ. հոկտեմբերի 18-ին Ա-Դոն ներկայանում է զինվորական հանձնաժողովին, որը վիճակահանությամբ կատարում էր զինակոչը: Զակատագիրն այնպես դասավորվեց, որ զինակոչիկների քանակը լրացվեց մինչև Ա-Դոին հասնելը. նա ազատվեց զինվորական ծառայությունից՝ ստանալով աշխարհագրորդ երկրորդ կարգի պահեստայինի վկայական:

Սկզբնապես արևելահայերն ամեն կերպ աշխատում են խուսափել պարտադիր զինվորական ծառայությունից, սակայն ռուսական կառավարության այդ որոշման արդյունքները երևան եկան շուրջ երեք տասնյակ տարի անց, երբ հայ զինվորը գեներ ձեռքին սկսեց պաշտպանել իր հայրենիքը: Ինչպես փաստում է Ա-Դոն, «Ռուս կառավարությունը՝ հանդերձ իր բացասական

⁹ Ա-Դո. 2015, 39:

¹⁰ Ա-Դո. 2015, 44:

¹¹ Ա-Դոն առանձնակի հարգանքով է հիշում Աֆրիկյան եղբայրներից Տիգրանին, որը կրթված անձնավորություն էր և բարեգործ: Նրա անձնական նախաձեռնությամբ ու օժանդակությամբ տարբեր բնակավայրերում հիմնվում են երկու տասնյակից ավելի տարրական դպրոցներ:

¹² Գ ա ս պ ա Ր յ ա ն, Ս ա հ ա կ յ ա ն. 2015, № 16, 215–221:

¹³ Ա-Դո. 2015, 56:

Հատկություններով ... արել է Հայ ժողովրդին մի մեծ ծառայություն, այն է, որ տվել է նրան գինվորական կրթություն»¹⁴:

Ա-Դոյի երազանքն էր շարունակել կրթությունը Երևանի թեմական դպրոցում, ուստի նա 1889 թ. մայիսի 1-ին դուրս է գալիս Աֆրիկյանների առևտրական տան աշխատանքից և սեպտեմբերի 25-ին քննություններ հանձնելուց հետո ընդունվում է Հինգերորդ դասարան, որն ավարտում է 1890 թ.: Համադասարանցին՝ Աշոտ Աթանասյանը¹⁵, վկայում է՝ նա իր հիմնական հետադուրությունները կատարել է 1890-ական թվականներից մինչև 1920 թ., և որ աչքի ընկնող գրական ու քաղաքական ուժ էր՝ «իր հրապարակախոսական մի շարք ուսումնասիրություններով»¹⁶:

1891 թ. մահանում է Մակար Ա Թեղուտցի կաթողիկոսը, ու թափուր մնացած աթոռի համար պայքար է ծավալվում Մկրտիչ Նրիմյանի (Նրիմյան Հայրիկ) և Կ. Պոլսի պատրիարք Նորեն Աշրգյանի միջև: Ա-Դոն գործուն մասնակցություն է ունենում Գ. Արծրունուն՝ որպես Կովկասի հայության թեմական պատգամավոր ընտրելու գործընթացին: Համատեղ պայքարի շնորհիվ 1892 թ. մայիսի 5-ին էջմիածնում միաձայն կաթողիկոս ընտրվեց Մ. Նրիմյանը:

Ա-Դոն հուշերում աշխատել է շրջանցել իր և եղբոր՝ Միքայելի ՀՅԴ ու ավագ եղբոր՝ Սիրականի Սահմանադիր-ռամկավար կուսակցության անդամ լինելու փաստը, որը խորհրդային տարիներին խիստ վտանգավոր էր¹⁷: Բացի այդ, որևէ ակնարկ չի անում Արևմտյան Հայաստան զենք ու գինամթերքի փոխադրությանը մասնակից լինելու մասին: Նրա այդ գործունեության մասին տեղեկանում ենք ոստիկանական տեղեկագրերից: 1896 թ. հունվարի 15-ին և 26-ին ոստիկանությունն Աղստաֆա կայարանում բռնագրավում է ատրճառակի 13 հազար փամփուշտ, որի հասցեատերն էր Մարտիրոսով ազգանունով անձը: Բեռն ուղարկվել էր «Նադեժդա» ընկերության միջոցով, որի աշխատակիցն էր եղել Ա-Դոն: Պատմաբան Գևորգ Խուդինյանի կարծիքով «Այդ փամփուշտներն ուղարկվել էին ՀՅԴ Երևանի կենտրոնական կոմիտեի անդամ Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյանին (Ա-Դո)»¹⁸:

¹⁴ Ա-Դո. 2019, 131:

¹⁵ Աշոտ Աթանասյան (1870–1941) – գյուղատնտես, երգիծաբան, հրապարակախոս և հասարակական գործիչ: Ուսանել է գյուղատնտեսություն Լայպցիգի համալսարանում: Հիմնադրել և խմբագրել է «Աշխատանք», «Նոր աշխատանք» շաբաթաթերթերը (1906–1907), «Գյուղատնտես» մասնագիտական հանդեսը: Հանդես է եկել «Սալ-մանէ», «Ստորա-կետ», «Սալ-Ման» և այլ ծածկանուններով: Զգալի գործունեություն է ծավալել Արևմտյան Հայաստանի գյուղատնտեսության վերականգնման գործում (1915–1917): Խորհրդային տարիներին շարունակել է աշխատել գյուղատնտեսության բնագավառում:

¹⁶ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 314, ց. 1, գ. 21, թ. 54:

¹⁷ Ա-Դոյի դուստրը՝ տիկին Ադոլյանը, մեզ տեղեկացրել է՝ 1937–1938 թթ. Հայտնի էր դարձել, որ հորը ձերբակալելու էին: Ա-Դոն նամակով դիմում է ԽՍՀՄ կառավարության և ԽՄԿԿ քաղբյուրոյի անդամ Անաստաս Միկոյանին, որի միջամտությունը փրկում է Ա-Դոյին կալանավորվելուց:

¹⁸ Խ ու դ ի ն յ ա ն. 2006, 270:

Ա-Դոն եղել է ՀՅԴ Երևանի կենտրոնական կոմիտեի անդամ¹⁹, սակայն ինչ-ինչ հարցերում տարաձայնություններ ունենալով՝ դադարեցրել է կուսակցությունն անդամակցելուց: Ժամանակակիցը վկայում է. «Իր մայր կուսակցութեան դէմ նա երբեք թշնամական դիրք չբռնեց եւ մնաց բարեմիտ քննադատողի դերում»²⁰:

Սեփական օճառի արտադրություն դնելու անհաջող փորձից հետո Ա-Դոն ծառայության է անցնում «Խանզադյանի մագազին» խանութում, որտեղ աշխատում է մինչև 1905 թ.: Գործերի բերումով լինում է Մոսկվայում, այցելում է թանգարաններ, պատկերասրահներ: Մեծ թատրոնում ներկա է լինում համաշխարհային հռչակ ունեցող երգիչ Ֆյոդոր Շալյապինի համերգին:

1903 թ. տպագրվում է Ա-Դոյի ներկայիս գիտական հասարակությանը սակավ հայտնի «Մակեդոնիա» գրքուկը, որում հանդիպում է այն հետևություն, թե օսմանյան տիրապետության ներքո գտնվող Մակեդոնիայի համար հակազդություն ելույթների ազդակ է եղել թուրքական կառավարության կողմից 1895 թ. մայիսի 11-ին ընդունված և հայկական նահանգների համար նախատեսվող Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը²¹:

1905 թ. հոկտեմբերի 7-ին Ա-Դոն ընդունվում է Խարկովի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետի առաջին կուրս՝ որպես ազատ ունկնդիր: Այդ ժամանակ ողջ Ռուսաստանում, ինչպես նաև Խարկովում, սկսվել էր Ռուսական առաջին հեղափոխությունը: Ամենուրեք տեղի էին ունենում հակակառավարական բուռն ելույթներ, գործադուլներ, ոստիկանության ու զորքի հետ ընդհարումներ: Այդ ժամանակ Խարկովի գեներալ-նահանգապետն էր գեներալ Նիկոլայ Պեչկովը, որին Ա-Դոն պետք է հանդիպեր 1916 թ., երբ նա ցար Նիկոլայ II-ի կողմից նշանակվել էր Արևմտյան Հայաստանի գեներալ-նահանգապետ:

Ա-Դոն, տեղեկանալով, որ համալսարանն անհայտ ժամանակով չի գործելու, 1905 թ. նոյեմբերի կեսերին վերադառնում է Թիֆլիս, որտեղ ականատես է լինում «ակնհայտի արհեստականորեն առաջ քաշված հայ-թուրքական ընդհարման»²²:

Հայ-թաթարական ընդհարումների լուսաբանումն Ա-Դոյի ուսումնասիրությունում

Հայությունն ամբողջովին կլանված լինելով Արևմտյան Հայաստանով՝ անուշադրության էր մատնել արևելահայության հետ կապված հիմնախնդիրները, հատկապես՝ ինքնապաշտպանության կազմակերպումը: Բոլորի համար անսպասելի էր 1905 թ. փետրվարին սկսած և աստիճանաբար ահազնացած հայ-թաթարական ընդհարումները²³, որոնց դրդողը ռուսական իշխանութ-

¹⁹ Խ ու դ ի ն յ ա ն. 2006, 338:

²⁰ Ս ա ր գ ս ե ա ն. 1952, 91:

²¹ Ա-Դ ո. 1903, 12–13:

²² Ա-Դ ո. 2015, 111:

²³ Դեռևս 1888 թ. հունվարի 5-ին ոմն Սուլթան բեկի կողմից Թիֆլիսում Երևանի շուկայում, սպանվում են երկու հայ: Ինչպես երևում է, օրն էլ պատահական չէր ընտրված. Սբ. Ծննդյան նախօրյակն էր: Սկսվում է իրարանցում, որի ընթացքում սպանվում են տասից ավել հայեր և թաթարներ: Փոխանակ պատժելու մարդասպա-

յուններն էին: Անուշադրության էր մատնվել նման հնարավորությունը, երբ կար տեղեկություն, որ 1903 թ. վերջին «կառավարությունը հրապարակել էր թուրք բեգերին օգնության հայերի դեմ, բայց վերջինները հրաժարուել էին»²⁴:

Բաքվում 1905 թ. փետրվարի 6-ի ընդհարումն ազդանշան էր, որպեսզի սկսվեն հարձակումները հայ բնակչության վրա: Ռուսահայատակ մահմեդականներին աջակցում են Օսմանյան կայսրության և Պարսկաստանի շիա հավատակիցներն ու ցեղակիցները²⁵: Ա-Դոյի կարծիքով «Ազգամիջյան ընդհարումների նպաստավոր վայր էր Բաքուն: Նախ այդ քաղաքն իրենից ներկայացնում էր բազմացեղ ժողովուրդների խառնարան, որում ռեակցիան կարողանում էր հավաքագրել բավականաչափ ուժեր»²⁶: Կովկասի կառավարչապետության, ապա փոխարքայության հայության ինքնապաշտպանությունը հիմնականում ստանձնում է ՀՅԴ-ն, որի «կազմակերպման կենտրոնական դեմքը Ռուստոմն էր»²⁷:

Ա-Դոն երևանում անձամբ է ականատես լինում բախումներին, ապա ձեռնարկում է փաստահավաք հսկայածավալ աշխատանք, անհրաժեշտության դեպքում այցելում ընդհարման վայրերը, զրուցում ականատեսների և ինքնապաշտպանական մարտերի մասնակիցների հետ: Միաժամանակ հոգվածներ է ուղարկում «Մշակին», որտեղ ներկայացնում է բախումները տարբեր բնակավայրերում: Անձամբ լինում է Գանձակի, Շուշիի, Սյունիքի (Զանգեզուր) գավառներում և այլ վայրերում²⁸:

Ժամանակակիցը՝ Եփրեմ Սարգսյանը, վկայում է, որ բախումների ժամանակ «Աղօն սառնասիրտ, հիւանդի վիճակը քննող բժշկի պէս հաշտում էր թէ՛ առաջին զնդակը երբ՞ պայթեց, ժամը քանիսի՞ն եւ որ՞ կողմից ու դիրքից»²⁹: Ա-Դոն անաչառ լինելու համար տեղեկություններ էր հավաքում նաև ռուսական ոչ պաշտոնական մամուլից, քանի որ վերջինս ամեն կերպ աշխատում էր քողարկել կամ խեղաթյուրել իրականությունը:

Հայությունը հատկապես ծանր կորուստներ ունեցավ Նախիջևանում. 1905 թ. մայիսի 12-ին այստեղ սկսվում է հայ-թաթարական ընդհարումը, որը, Ա-Դոյի գնահատմամբ, «... ոչ թե ընդհարում էր, այլ հարձակում, սպանություն, կողոպուտ, որը տարածվեց Նախիջևանի շրջանի բոլոր հայաբնակ գյուղերում»³⁰:

Ա-Դոն ուղղակիորեն նշում է, որ հայ-թաթարական կռիվները ծրագրվել են ռուսական բարձրագույն իշխանության կողմից, իսկ «անմիջական գործադրողը եղաւ Բազուի նահանգապետ իշխան Նակաշիձեն, գոյիցիներն ընթրմի այդ ստոր, վատթարագոյն ներկայացուցիչը»³¹: Ակներև է, որ բախումներում իրենց

նին՝ իշխանությունները տարբեր պատժաժամկետների՝ 4-ից մինչև 12 տարով դատապարտեցին հինգ հայի (տե՛ս Ա-Դո. 2013, 30–31):

²⁴ Տե՛ս Նիւթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութեան համար. 2007, 303–304:

²⁵ Հայոց պատմություն. 2015, 20:

²⁶ Ա-Դո. 2013, 115:

²⁷ Հայոց պատմություն. 2015, 21:

²⁸ Ա-Դո. 1907, 1:

²⁹ Սարգսյան. 1952, 90:

³⁰ Ա-Դո. 1907, 116:

³¹ Ա-Դո. 1907, 5–6:

սև դերը կատարեցին թաթար կալվածատերերը, որոնք «Անգլիտակ խաւար թուրք մասսային հաւատացրին, որ նրան կեղեքողը, նրա աղքատութեան ու թշուառութեան պատճառը հայն է»³²:

Ա-Դոն ցաւով նշում է, որ 1905–1906 թթ. ցարական կառավարութեանը հաջողից ժողովրդական զանգվածներին շեղել իր դեմ պայքարելուց՝ միմյանց դեմ ուղղելով ժողովուրդներին³³:

Հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ փորձեր են կատարվում կռվող կողմերին բանակցութեանների սեղանի շուրջ նստեցնելու և հաշտվեցնելու համար, սակայն ապարդշուն³⁴: Ընդհանրապես, թաթարները նման փորձերը դիտում են որպէս թուլութեան և վերակսում են հարձակումները: Արցախի, մասնավորապէս Շուշիի պաշտպանութեանը ղեկավարող Խանասորի Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբեյանը) իր հուշերում վկայում է, որ երբ հայերը սկսեցին թաթարների նման նրանց տները հրդեհել, կանանց ու երեխաներին սպանել, թշնամին բողոքել է՝ պահանջելով դադարեցնել դրանք. «Երբ նոցա ասում [ենք], թե դուք էլ եք նոցա վերաբերմունքը ցույց տվել, նոքա պատասխանել են, թե մենք տգետ ենք, դուք չպետք է անեիք մեզ նման»³⁵:

Ա-Դոն տենդագին աշխատում է նոր ուսումնասիրութեան՝ Հայ-թաթարական բախումների պատմութեանը հրատարակութեան պատրաստելու վրա՝ բազմիցս ստուգելով ու վերատուգելով փաստերը և վկայութեանները: Եվ երբ գիրքը պատաստ էր, նա այն հանձնում է տպարան՝ «հրատարակման և վաճառահանման իրավունքը թողնելով տպարանատիրոջը, որովհետեւ իմ միջոցներով աշխատութեանս հրատարակել հնարավոր չէր»³⁶:

Հարկ է նշել, որ առ այսօր Ա-Դոյի «Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905–1906 թթ.)» աշխատութեանը մնում է Հայ-թաթարական ընդհարումները մանրամասն ուսումնասիրած եզակի գործ. հեղինակն անձամբ է եղել կռիվների վայրերում և հավաքել ականատեսների ու մասնակիցների վկայութեանները:

Ուսումը Ս. Պետերբուրգում, ճանապարհորդութեանն Արևմտյան Հայաստան, ձերբակալութեանն ու բանտարկութեանը

Հայ-թաթարական ընդհարումների ավարտից հետո Ա-Դոն որոշում է ուսումը շարունակել Ս. Պետերբուրգում 1907 թ. հիմնված Հոգենյարդաբանական ինստիտուտում, որը միաժամանակ գիտահետազոտական ու բարձրագույն

³² Ա-Դ. օ. 1907, 6:

³³ Ա-Դ. օ. 1907, 6:

³⁴ 1906 թ. փետրվարի 20-ից մարտի 6-ը Կովկասի փոխարքայի պալատում տեղի է ունենում Հայ-թաթարական 60 ներկայացուցիչների ժողով, որը նպատակ ուներ հաշտեցնել հակամարտ կողմերին: Հայերը մեղադրում են իշխանութեաններին, որ վերջինս էր բախումների գրգռողը, իսկ թաթար ներկայացուցիչները մեղադրում են հայերին և ՀԶԴ-ին: Արդյունքում ոչինչ չի փոխվում, և ընդհարումները վերսկսվում են: Ա-Դոյի կարծիքով՝ «Հաշտութեան այդ բոլոր փորձերը ճիշտ այն նշանակութիւնն ունեցան, ինչ որ կատակերգութիւնը բեմի վրա» (տե՛ս Ա-Դ. օ. 1907, 410–411):

³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 2, գ. 10, թ. 3:

³⁶ Ա-Դ. օ. 2015, 115:

ուսումնական Հաստատություն էր³⁷: Ինստիտուտի պրոֆեսորների թվում էին ժամանակի նշանավոր գիտնականներ՝ Հոգեբան Վլադիմիր Բեխտերևը, պատմաբան և իրավաբան Մաքսիմ Կովալևսկին, փիլիսոփա ու տնտեսագետ Եվգենի դե Ռոբերտին, պատմաբան, հետազայում ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս Եվգենի Տարլեն և ուրիշներ:

Երիտասարդին հիացրել էր Ս. Պետերբուրգը: Այցելել է թանգարաններ, թատրոններ, գրադարաններ: Ա-Դոյին հաճելիորեն զարմացրել էր ինստիտուտի ուսանողությունը և պրոֆեսորադասախոսական կազմի՝ անկաշկանդ, պարզ ու ընկերական հարաբերությունները: Ինչպես նշում է, «Դասախոսությունների ոճը նոր էր, բովանդակություններն ավելի ևս նոր ...»³⁸:

... Ա-Դոն վաղուց էր ցանկանում լինել Արևմտյան Հայաստանում և անձամբ ուսումնասիրել հայությունը դրությունը, կատարել որոշակի ուսումնասիրություններ: Առիթ հանդիսացավ 1908 թ. հուլիսի 10-ին Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած պետական հեղաշրջումը, որի հետևանքով սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ը զրկվեց բացարձակ իշխանությունից, և երկիրը դարձավ սահմանադիր միապետություն: 1909 թ. հունիսի 22-ին անցնելով թուրքական սահմանը՝ Ա-Դոն նույն օրը հասնում է Բայազետ: Այստեղ երկու օր մնալուց, հայ բնակչության թիվը, զբաղմունքները, հարկային համակարգը, տնտեսական և սոցիալական վիճակը ուսումնասիրելուց հետո համեմատում է նոր ու հին բայազետցիների սոցիալ-տնտեսական դրությունը և գալիս է այն եզրակացություն, որ վերջիններս իրենց զարգացմամբ 40-ից 50 տարով ետ են մնում³⁹:

Բայազետից հետո Ա. Դոն լինում է Դիադինում, Վանում, Մուշում, Կարինում և այլ վայրերում, որտեղ մանրամասն հետազոտում է հարկային համակարգը, հայ-քրդական հարաբերությունները, տեղեկություններ է հավաքում հաղորդակցության ուղիների, արհեստագործության, առևտրի, դրամական շրջանառության և այլնի մասին⁴⁰: Վանում այցելում է Աղթամար կղզի, որտեղ միաբանները ցույց են տալիս մի քար, որը կոչում էին «Բաֆֆու քար»:⁴¹ Ըստ նրանց՝ այդ քարի վրա է Բաֆֆին գրել «Ձայն տուր, ով ծովակ» բանաստեղծությունը⁴²:

Օգոստոսի 20-ին Ա-Դոն վերադառնում է Երևան, սկսում է մշակել հավաքած նյութերը, սակայն թողնում է անավարտ, քանի որ սեպտեմբերին Հոգե-նյարդաբանական ինստիտուտում սկսելու էին դասերը: Գալով Ս. Պետերբուրգ՝ նա շարունակում է ուսումը: Սակայն դեկտեմբերի 18-ին եղբորից նամակ է ստանում այն մասին, որ իր դեմ մեղադրանք է հարուցվել հեղինակած «Ազատագրական շարժումը Ռուսաստանում» գրքի համար⁴²: Ա-Դոն հարկադրված

³⁷ Հիմնադիրն է նշանավոր գիտնական, հոգեբույժ, հոգեբան, ակադեմիկոս Վ. Բեխտերևը (1857–1927): 1925 թ. ինստիտուտը կրում է Վ. Բեխտերևի անունը և գործում է առ այսօր: Այժմ կոչվում է Санкт-Петербургский научно-исследовательский психоневрологический институт им. В. М. Бехтерева.

³⁸ Ա-Դ ո. 2015, 124:

³⁹ Ա-Դ ո. 2015, 130:

⁴⁰ Ա-Դ ո. 2015, 132:

⁴¹ Ա-Դ ո. 2015, 289:

⁴² Ա-Դ ո. 1908:

է լինում գալ Թիֆլիս, որտեղ դատը հետաձգվում է, քանի որ եղբայրը 500 ռուբլի գրավ էր մուծել: Ուստի նա գնում է Երևան ու շարունակում աշխատել Արևմտյան Հայաստանում հավաքած նյութերի մշակմամբ՝ հրատարակության նախապատրաստելու համար:

Արևմտյան Հայաստանում կատարած ուսումնասիրությունյամբ Ա-Դոն հսկայածավալ, ահռելի ու անգնահատելի աշխատանք է կատարել⁴³, սակայն մեկ անձը, որքան էլ նպատակամղված և գործի նվիրյալ լինի, ի գործը չի հավաքել սպառիչ տեղեկություններ Արևմտյան Հայաստանի հայկական շենքերի և հայ բնակչության վիճակագրության մասին: Այս հանգամանքի վրա է ուշադրություն դարձրել պատմաբան Գեղամ Բաղդադյանն իր հետազոտությունից⁴⁴: Այնուամենայնիվ, Ա-Դոյի աշխատությունը կարևոր և լուրջ ուսումնասիրություն է անկախ այնտեղ տեղ գտած որոշ վրիպակների:

Վերադառնալուց հետո Ա-Դոն 1910 թ. մարտի 17-ին Երևանում դատապարտվում է 1 տարի ազատազրկման, և բռնադատված 987 օրինակ գրքերը ոչնչացվում են: Նա չի համաձայնվում որոշման հետ և վճռաբեկ դատարանին բողոք է ներկայացնում: Պատասխանը ստանալու համար պետք էր սպասել շուրջ երեք ամիս: Այս դադարը նրան հնարավորություն է տալիս երկրորդ անգամ մեկնել Բայազետ և լրացուցիչ ուսումնասիրություններ կատարել:

1910 թ. հուլիսի կեսերին Ա-Դոյին տեղեկացնում են, որ իր բողոքը մերժվել է, և նա պետք է կրի մեկ տարվա բանտարկություն⁴⁵: Նա իր պատիժը կրում է Ախտալի (Հրազդան) գյուղի բանտում, որտեղից շարունակում է հոգևածներ ուղարկել Թիֆլիսում հրատարակվող «Հորիզոն» թերթին: 1911 թ. օգոստոսի 4-ին լրանում է Ա-Դոյի մեկամյա բանտարկության ժամկետը, և նա ազատ է արձակվում:

Ազատության մեջ գտնվելով Ա-Դոն սկսում է ուսումնասիրել Երևանի գիմնազիայում ինչպես Աբովյանի մասին եղած արխիվը, որն ընդգրկում էր 1843–1848 թթ.: Նա 150 օր⁴⁶ ուսումնասիրում է փաստաթղթերը. առանձնապես հետաքրքրում էր իս. Աբովյանի անհետացման հարցը, սակայն այդ հիմնախնդիրը լուսաբանող որևէ փաստ չի հաջողվում գտնել: Կատարված աշխատանքը հրատարակվում է 1917 թ. «Գործ» ամսագրում⁴⁷:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը. Ա-Դոյի գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանում և Հյուսիսային Պարսկաստանում

1914 թ. հուլիսի կեսերին Ա-Դոն հանգստանում էր Ղարաքիլիսայում (Կիրովական, Վանաձոր), որը, նրա կարծիքով, Դիլիջանից հետո երկրորդ լավագույն հանգստավայրն էր, երբ տեղեկացավ սկսվել է Համաշխարհային պատերազմը⁴⁸: Ռազմաքաղաքական հակամարտ երկու խմբավորումները՝ Եռյակ, ապա Քառյակ և Անտանտը, կենտրոնացնում են ունեցած ողջ ուժերը, միա-

⁴³ Ա-Դ. օ. 1912:

⁴⁴ Բ ա գ ա լ յ ա ն. 2005, 212–220:

⁴⁵ «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 06. VIII. 1909 (տե՛ս Յով. Տէր-Յարուբիւնեան-ցի հոգւածը):

⁴⁶ Ա-Դ. օ. 2015, 178:

⁴⁷ Տե՛ս Ա-Դ. օ. 1917, Բ. մաս, № 5–6, 30–41, № 7–8, 48–69:

⁴⁸ Ա-Դ. օ. 2015, 182:

ժամանակ կազմակերպում են աշխարհագրորային կամավորական ստորաբաժանումներ: Կովկասի փոխարքայությունում նմանապես կազմակերպվում են կամավորական խմբեր կամ դրուժինաներ: Թուլյատովեց արտասահմանից վերադառնալ հետաքննության մեջ գտնվող ՀՅԴ գործիչներին, որոնք ընդգրկվեցին դրուժինաների հրամանատարական կազմի մեջ: Նրանց մի մասին ոգևորել էր այն հանգամանքը՝ կովկասյան իշխանությունները խոստացել էին Արևմտյան Հայաստանին շնորհել ինքնավարությունը, որը, Ա-Դոյի գնահատմամբ, «խաբուսիկ խոստումը նետված էր՝ դյուրահավատ գլուխներն իրենց էլ խաբեցին, մասսաներին էլ»⁴⁹: Նա վկայակոչում է ՀՅԴ հայտնի գործիչ Ռոստոմի (Ստեփան Զորյան) հետ ունեցած խոսակցությունը: Վերջինս, գալով Կ. Պոլսից, նպատակ ուներ դադարեցնել կամավորական շարժումը: Սակայն համոզվելով, որ անհնար է կանգնեցնել գործընթացը՝ ինքն էլ է լծվում «այդ աշխատանքին»⁵⁰:

Դրոն (Դրաստամատ Կանայան) Ա-Դոյին առաջարկում է ղեկավարել իր հրամանատարության տակ գտնվող II կամավորական դրուժինայի տնտեսական մասը, սակայն մերժում է ստանում, որը հիմնավորում է հետևյալ կերպ. «... մինչև մեր գնդերը ռուսական բանակի հետ օգնության կհասնեն հայ ժողովրդին, տեղի կունենան մասսայական ջարդեր ու թերևս Դուք հանդիպեք հայ ժողովրդի բեկորներին»⁵¹: Ա-Դոն նպատակահարմար է համարում իր գործունեությունը ծավալել գաղթականության շրջանում:

Կարծում ենք, որ անկախ այն հանգամանքից, թե հայերից կկազմվեին կամավորական դրուժինաներ, թե՛ ոչ, Օսմանյան կայսրության երիտթուրքական կառավարությունը վաղորդք մշակել էր հայերի ցեղասպանությունը, և կամավորական շարժումը լոկ առիթ էր այն իրագործելու համար: Հետագայում ցեղասպանության զոհ գնացին նաև կայսրության մյուս ազգային փոքրամասնությունները՝ ասորիները, հույները և եզդիները:

Ռուս-թուրքական ռազմաճակատում մարտական գործողությունների սկզբում նախաձեռնությունն անցնում է թուրքերին: Սակայն 1914 թ. դեկտեմբերի 9-ից մինչև 1915 թ. հունվարի 5 (4)-ը Սարիղամիշ քաղաքի մոտ տեղի ունեցած ճակատամարտում թուրքական III բանակը ծանր կորուստներ է կրում և նահանջում:

Թուրքական հարձակման հետևանքով սահմանամերձ շրջանների հայությունը հարկադրված էր լքել բնակավայրերը: Ա-Դոյի վկայությամբ՝ «Գաղթականությունը եկավ որպես հեղեղ ու հեղեղեց Ղարսի (Կարսի – Ռ. Ս.), Կադզվանի, Ալեքսանդրապոլի, Ախալքալաքի, Սուրմալուի, Էջմիածնի, Երևանի և Շարուրի գավառները»⁵²: Այդ օրերին Ա-Դոն գտնվում էր Մարգարա գյուղում, որտեղ կազմակերպվում էր փախստականների դիմավորումը, պարենավորումը և տեղավորումը: Հատկապես ծանր վիճակում էին երեխաները, որոնք ողջ ճանապարհի ընթացքում գտնվել են անձրևի տակ: Ա-Դոյին հիացրել էր Մարգարայի բնակչության վերաբերմունքը գաղթականության նկատմամբ: Գյուղացիների տները բաց էին բոլորի համար, ուշադրություն չէին

⁴⁹ Ա-Դ. 2015, 192:

⁵⁰ Ա-Դ. 2015, 196:

⁵¹ Ա-Դ. 2015, 198:

⁵² Ա-Դ. 2015, 206:

դարձնում, որ նրանք ցեխոտ էին ու թրջված, լվանում էին զգեստները և նույնիսկ հարմարություններ ստեղծում լողանալու համար⁵³։

Արդեն տեղեկություններ են ստացվում թուրքերի կողմից իրականացվող զանգվածային կոտորածների մասին։ Ա-Դոն ջարդերից հրաշքով փրկվածներից մանրամասն փաստեր է հավաքում, արձանագրում և ստուգում։ 1915 թ. փետրվարից Վանի նահանգում սկսվում են թուրք-քրդական հարձակումները հայկական բնակավայրերի վրա։ Երիտթուրքական իշխանություններն առաջին հերթին հաշվեհարդար են տեսնում հայության ղեկավար կազմի հետ, ինչպես, օրինակ, Շատախում, ապա Վանում։ Առաջինում ձերբակալվում են ՀՅԴ անդամ, ուսուցիչ Հովսեփ Չոլոյանն ու նրա հինգ ընկերները, իսկ Վանում նահանգապետ Զեդեթ բեյը խաբեությունը հաշվեհարդար է տեսնում ՀՅԴ գործիչներ Վռամյանի (Օնիկ Դերձակյան) ու Իշխանի (Նիկոլ Պողոսյան) հետ։

Նման պայմաններում Վանի հայությունը, մի կողմ թողնելով կուսակցական տարաձայնությունները, միավորվում և արժանի հակահարված է հասցնում երիտթուրք ոճրագործներին։ 1915 թ. մայիսի 4-ին, շնորհիվ վանեցիների հերոսական դիմադրության և ուսական գործի ու հայ կամավորների, Վանն ազատվում է թուրք և քուրդ ելուզակներից։ Մայիսի 7-ին ուսական հրամանատարությունն Արամ Մանուկյանին նշանակում է Վանի և ազատագրված գավառների ժամանակավոր կառավարիչ (նահանգապետ)։ Վան են շտապում հայ գործիչները, որոնց թվում էր Ա-Դոն⁵⁴։

Վան-Վասպուրականի դիմադրությունը հիրավի ոգևորել էր հայությանը. հատկապես ուրախացնում էր այն հանգամանքը, որ ուսական հրամանատարությունն Արամին նշանակել էր նահանգապետ։ Բոլորին թվում էր, թե իշխանությունները կատարում են իրենց խոստումը, և պետք է սպասել Արևմտյան Հայաստանի ինքնավարության հռչակմանը։ Վանի հայկական իշխանությունն ամբողջովին լծվել էր իր պարտականությունների կատարմանը։ Ա-Դոն պարտադիր է համարում այցելել Արամին, երկար զրուցում են, և Ա-Դոյի խոստովանությամբ՝ «Դուրս եկա Արամի մոտից մխիթարված, հայացքս նորից ձգեցի ազատագրված քաղաքի վրա, փռվեցին առաջն ավերված թաղերի փլատակները և այդ փլատակների միջից ծագող լուսավոր պատկերներ»⁵⁵։ Նրա համար այդ լուսավոր պատկերներն են մարտերի մասնակիցները՝ Սևոն՝ Իսկուհի Համբարձումյանը, Աղավնի Վարպետյանը, 12–14 տարեկան Ասլանը, Ոստանը, Բաբկենը և ուրիշներ։

1915 թ. հունիսի 28-ին Ա-Դոն մի խումբ անձանց հետ մեկնում է նահանգի գյուղերը։ Փեսանդաչտում հանդիպում են դիմադրության ղեկավար Լևոն Շադոյանին, նրանից տեղեկություններ են հավաքում ինքնապաշտպանական մարտերի մասին։ Հունիսի 30-ին հասնում են Անդրանիկի դրուժինային, որտեղ տեղեկանում են, որ կամավորները նախորդ օրը պարտության են մատնել թշնամուն՝ որպես ռազմավար վերցնելով չորս թնդանոթ⁵⁶։ Վանի գյուղում հանդիպում են մյուս դրուժինաների հրամանատարներ Վարդանին, Դրոյին, Բեռուն (Արշակ Գավաֆյան) և Խեչոյին (Խաչատուր Ամիրյան-Գևորգյան)։

⁵³ Ա-Դո. 2015, 208։

⁵⁴ Տե՛ս Ս ա հ ա կ յ ա ն. 2012, 233–242, Ս ա հ ա կ ե ա ն. 2012, 407–430։

⁵⁵ Ա-Դո. 2015, 236։

⁵⁶ Ա-Դո. 2015, 240։

Այս հանդիպումներից բացի, Ա-Դոն ամենայն մանրամասնությամբ փաստագրում է թուրք-քրդական եղուզակների իրականացրած սպանող և կողոպուտը: Այսպես, գալով Գավաշի գավառ՝ արձանագրում է, որ այցելած ավելի քան 15 գյուղերն⁵⁷ ամբողջովին ամայացված էին, բնակչություն չկա:

Ա-Դոն Նիկոլ Աղբալյանի հետ այցելում են Նարեկա վանք, որտեղ գտնվում է Գրիգոր Նարեկացու գերեզմանը: Անվանի գրականագետը սկսում է կարդալ «Նարեկի» գլուխներից մեկը: Ա-Դոնի վկայությամբ, նա ընթերցում էր «այնպիսի ոգևորությամբ և այնպիսի չնչով, որպիսին հատուկ է վեհ գաղափարներով տարված մեկին: Այդ վայրկյանին ամեն ինչ մոռացած՝ նա անէացել էր և ինձ թվաց, որ իմ առաջ կանգնած է միջին դարերի միմիայն հոգեպես ապրող միստիկը»⁵⁸:

Ապա Ա-Դոն այցելում է Հայոց ձորի Հիրճ գյուղ, որտեղ Ձևդեթի հրամանով ապրիլի 3-ին դավադրաբար սպանվել էին Իշխանը և նրա երեք ընկերները⁵⁹:

Ա-Դոնի համար անհասկանալի էր 1915 թ. հուլիսի 14-ի ուռաական զորքի նահանջը: Ռուսական հրամանատարությունը ծրագրել էր առաջանալ Մշո դաշտ, որի համար ստեղծվում է հատուկ ջոկատ՝ գեներալ Իվան Տրուխինի հրամանատարությամբ: Նա առանձնացնում է Ջիտայի կազակային գունդը, Հայկական I և II դրուժինաները գորային ավագ Վասիլևի հրամանատարությամբ: Եվ այդ նախապատրաստություններին հետևում է նահանջի հրամանը⁶⁰: Ստեղծված խուճապային պայմաններում Վասպուրականի հայությունը հարկադրված էր գաղթել: Ա-Դոնին, Հակոբ Տեր-Հակոբյանին և Իսահակ Տեր-Ղազարյանին հանձնարարվում է էջմիածին հասցնել Աղթամարի շուրջ 200-ի հասնող ձեռագրերը, որը նրանք հաջողությամբ կատարում են:

Ա-Դոն հրատարակում է հատուկ ուսումնասիրություն՝ նվիրված Վանի հայության ինքնապաշտպանությունը, որը հիմնված է անձնական փաստահավաք տվյալների և Վանի նահանգապետարանի արխիվից քաղած փաստաթղթերի հիման վրա⁶¹:

Ա-Դոնի գործունեության համար 1916 թ. դառնում է որոշակի դադարի ժամանակահատված: Նա սկսում է հրատարակության պատրաստել Վանում հավաքած նյութերը: Ավարտելուց հետո գիրքը («Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թվականներին») հանձնում է «Արարատ» գրախանութին, որն ուներ իր տպարանը: Մի պայմանով, որ իրեն օրինակներ տրվեն աշխատությունից:

1916 թ. հունվարի 18-ին «Երևան է ժամանում ոռոս լավագույն մարդկանցից մեկը՝ Վալերի Բրյուսովը»⁶², որը դասախոսում է Հայ բանաստեղծության

⁵⁷ Ա-Դ. 2015, 247:

⁵⁸ Ա-Դ. 2015, 249:

⁵⁹ Ա-Դոն հետաքննում է Իշխանի և երեք ուղեկիցների՝ Պողոս Թուրթուլյանի (Բոթոթ Պողոս), Միհրան Տեր-Մարգարյանի ու Վահան Խոսեանյանի դավադիր սպանությունը (Սահակյան. 2017, 3–20):

⁶⁰ Վանի նահանջի մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Հարությունյան. 2002, 46–58, Սահակյան. 2015, 82–88:

⁶¹ Ա-Դ. 1917:

⁶² Ա-Դ. 2015, 338:

մասին: Նշանավոր գրողի ժամանումը հատկանշական էր, քանի որ հայությունը գտնվում էր հոգեկան ծանր վիճակում⁶³: Վ. Բրյուսովի դասախոսությունը տևում է երեք ժամ, որն ավարտում է հետևյալ խոսքով. «Շատ ծանր փոթորիկներ են եկել ու անցել, բայց դու (հայ ժողովուրդը – Ռ. Ս.) տարել ես, այս փոթորիկն էլ կանցնի, հավատացած եմ ես, այս էլ կտանես: Հավաքիր ուժերդ, տար եռանդուն աշխատանք և այս նոր վերքդ կբուժվի, կմոռացվի»⁶⁴:

Ռուսական երկրորդ հեղափոխությունը. Ա-Դոյի գործունեությունը Կարմիր խաչի ջոկատում

1917 թ. հունվարի 1-ին էջմիածնում գտնվող «Ազգագրական հանձնաժողովը», որի նախագահը Գարեգին ծայրագույն վարդապետ Հովսեփյանն էր, իսկ քարտուղարը՝ պատմաբան Աշոտ Հովհաննիսյանը, Ա-Դոյին առաջարկում են համատեղ աշխատել «Վշտապատում» վերնագրով ժողովածուի վրա: Երկու շաբաթ անց մեկ այլ առաջարկ է արվում ռուսական Կարմիր խաչի Պետրոգրադի ջոկատի կովկասյան կայանների լիազոր Սիրական Տիգրանյանի կողմից: Նա առաջարկում է միասին մեկնել Սալմաստ և ուսումնասիրել գաղթականության թիվը, կենցաղը, կարիքներն ու այլն: Ա-Դոն ընտրում է վերջին առաջարկը, քանի որ ցանկանում էր լինել Պարսկաստանում, ծանոթանալ տեղի իրականության հետ և այցելել Րաֆֆու հետ կապված վայրերը:

1917 թ. փետրվարի 23-ին՝ Համաշխարհային պատերազմի եռուն չորջանում, Ռուսաստանում տեղի է ունենում բուլժուադեմոկրատական հեղափոխություն: Մարտի 3-ին ռուս քաղաքական, պետական և ռազմական գործիչները ստիպում են Նիկոլայ II-ին հրաժարական տալ: Իշխանությունն անցնում է ժամանակավոր կառավարությանը՝ իշխան Գեորգի Լվովի նախագահությամբ: Ոչ այս, ոչ էլ Ալեքսանդր Կերենսկու գլխավորած կառավարություններն ի գործ չեղան լուծել պետության առջև ծառացած հիմնախնդիրները և հեռացան պատմության ասպարեզից՝ իրենց տեղը զիջելով բուլժուականներին: Վերջիններիս առաջնորդ և Ռուսաստանի ժողովրդական կոմիսարների նախագահ Վլադիմիր Լենինի (Ուլյանով) առաջարկությամբ ընդունված «Խաղաղության և հողի մասին» երկու դեկրետները կազմալուծեցին ռուս-թուրքական ռազմաճակատը: Ռուսական զորքը սկսեց զանգվածաբար լքել ռազմաթատերաբեմն ու հեռանալ հայրենիք: Անցնելով Երևանով՝ զինծառայողների որոշ մասը զբաղվում էր հատկապես ոգելից խմիչքների կողոպուտով, որոնցից մեկի ժամանակ՝ դեկտեմբերի կեսերին, շուկայում հրդեհ է բռնկվում: Ա-Դոյի բնորոշմամբ՝ «այս հրդեհը կարծես հանդիսացավ գալիք աղետների ազդանշան»⁶⁵:

1917 թ. ապրիլի 12-ին Ա-Դոն և Պետրոգրադի ջոկատի Սալմաստ գավառի կայանի դպրոցի տեսուչ Հակոբ Տեր-Հակոբյանը ճանապարհվում են Պարսկաստան: Լինում են Թավրիզում, իսկ ապրիլի 17-ին հասնում են Սալմաստ

⁶³ Հովհ. Թումանյանի գնահատմամբ՝ «Նա (Վ. Բրյուսովը – Ռ. Ս.) Հայոց բանաստեղծություններ անւանում է հայ ազգի ազնւականութեան վկայական» («Հորիզոն», 12. I. 2016): Հայ իրականության հետ Վ. Բրյուսովի առնչությունների մասին մանրամասն տե՛ս Закарян. 2016.

⁶⁴ Ա-Դո. 2015, 340:

⁶⁵ Ա-Դո. 2015, 345:

գավառի կայան, որի կենտրոնը Կալասար գյուղն⁶⁶ էր: Ա-Դոն անմիջապես սկսում է իր ուսումնասիրությունները: Լինում է Սալմաստում, որտեղ նաև ապաստան էին գտել Զուլամներիկի ասորիները: Հայությունը բավականին տուժել էր: Սալմաստում կար հայկական 23 գյուղ, որոնցից 5-ը զուտ հայաբնակ էին, իսկ 18-ում հայերի հետ բնակվում էին պարսիկներ ու ասորիներ⁶⁷: Միաժամանակ ուսումնասիրում է հարկահանության տեսակները, ինչպես նաև մինչև պատերազմը պանդխտության գնացած հայերի թիվը: Ա-Դոն արձանագրում է, որ արտագնա աշխատանքից բերված գումարների շնորհիվ «Սալմաստի հայ ժողովուրդն անցյալում ունեցել է համեմատաբար լավ վիճակ, եղել է բարեկեցիկ»⁶⁸:

Ա-Դոն բաց չի թողնում հնարավորությունն այցելելու մեծանուն գրող Րաֆֆու ծննդավայրը՝ Փայաջուկ գյուղ: Նա ոչ միայն կազմում է գրողի տան հատակագիծը, այլև մանրամասն նկարագրում է շինությունը, որը, նրա կարծիքով, գյուղի լավագույն տունն է: Ա-Դոյին հետաքրքրում է նաև մեկ այլ շեն՝ Սավրան, որտեղից էին Րաֆֆու «Խաչագողի հիշատակարանը» վեպի երկու գլխավոր գործող անձինք՝ Քավոր Պետրոսը և Սուրադը:

Ա-Դոն այցելում է ասորիների կենտրոն Զուլամներիկը, ուսումնասիրում նրանց կենցաղը և սովորույթները⁶⁹: Հանդիպում է ասորիների հոգևոր առաջնորդ, Արևելքի ասորական եկեղեցու պատրիարք Մար Բենիամին Շիմուն XXI-ին: Նշում է, որ նրա քույրը՝ Սուրմա խանումը, մեծ ազդեցություն ուներ եղբոր վրա և շատ հարցեր լուծում էր ինքնուրույն, առանց պատրիարքի: Ա-Դոն նկատում է, որ Սուրմա խանումի անգլերենի ուսուցիչն անգլիացի միսիոներ, դոկտոր Բրաունն է⁷⁰:

1917 թ. մայիսին Ա-Դոն մեկնում է Աղբակի գավառ, այցելում է Սբ. Բարդուղիմեոսի վանք⁷¹, իր պարտքն է համարում նաև լինել պարսկաթուրքական սահմանին գտնվող Դերիկի Սբ. Աստվածածին վանքում, որի վանահայրը Բագրատ վարդապետ Թավաքալյանն էր: Վանքը եղել է հայդուկային հենակետ:

⁶⁶ Կալասար գյուղը XX դարասկզբին ուներ 500-ից ավելի հայ բնակիչ: Գյուղում կային Սբ. Սարգիս եկեղեցի, Րաֆֆու անվան երկդասյա դպրոց, Գ. Արծրունու անվան գրադարան: Եղել է գրչության կենտրոն, այժմ ամայի է:

⁶⁷ Ա-Դ. ո. 2015, 281:

⁶⁸ Ա-Դ. ո. 2015, 286:

⁶⁹ Ա-Դոյի հիշողությունների այս հատվածը տե՛ս Գ ա ս պ ա ղ յ ա ն, Ս ա - հ ա կ յ ա ն. 2013, 13–32:

⁷⁰ Ա-Դ. ո. 2015, 296:

⁷¹ 1915 թ. ապրիլի 2-ին գեներալ Թովմաս Նազարբեկյանի Կովկասյան 2-րդ հրաձգային բրիգադն ու հայ կամավորական II դրուժինան հասնում են Սբ. Բարդուղիմեոս, որտեղ գտնվում է Հիսուսի աշակերտ և I դարում Հայաստանում քրիստոնեության քարոզիչ Սբ. Բարդուղիմեոսի դամբարանը: Այն կիսով չափ բացված է. դա եղել է քուրդ կողոպտիչների ձեռքի գործը: Երբ նրանք հոգնել են և ցանկացել են ջուր խմել Մեծ Զաբ գետից, «նրանցից մեկը սկսել է խմել, անսպասելիորեն իրեն վատ է զգացել ու տեղնուտեղը մահացել է, որից հետո մյուսները սարսափած փախել էին վանքից» (տե՛ս Ս ա հ ա կ յ ա ն. 2019, 318):

Ա-Դոն հասնում է նաև նշանավոր իմանաստրի դաշտ, որտեղ, Վարդանի գլխավորությամբ, հայդուկները հարձակվել էին քրդական մագրիկ ցեղի վրա՝ վրեժխնդիր լինելու հայերի կոտորածի համար, որոնք 1896 թ. հունիսի 20–24-ը հարձակվել էին Վանից Պարսկաստան նահանջող, հիմնականում անգլեն 700-ից ավելի հայերի վրա ու մեծ մասին կոտորել Գարահիսարի լեռնանցքում և Աբ. Բարդուղիմեոսի վանքի մոտ:

Պատերազմի հետևանքով Աղբակի 27 բնակավայրերից մնացել էր միայն 7 գյուղ, որտեղ հայեր էին ապրում⁷²: Ողջ ճանապարհորդության ընթացքում Ա-Դոն ականատես է լինում թուրք-քրդական ավերածություններին և գաղանթություններին: Ռուսական զորքի հաղթանակները հարկադրում են 1890-ական թվականներին «քրդացած» հայերին վերստին վերադառնալ իրենց ազգային պատկանելիությանն ու կրոնին⁷³: Նրանց թվում կային նաև քրդեր, որոնք նման քայլի են դիմում, որպեսզի կարողանան նպաստ ստանալ⁷⁴:

Ավարտելով իր ուսումնասիրությունները Հյուսիսային Պարսկաստանում՝ Ա-Դոն 1917 թ. հունիսի 6-ին Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանի հետ ճանապարհվում է Վան. լինում են ինոյում, Սարայում և հունիսի 12-ին հասնում Վան:

Մինչ այդ Ա-Դոն Վանում եղել էր երկու անգամ՝ 1909 և 1915 թթ.: Այս անգամ պատկերն այլ էր: Վասպուրականը գրեթե դատարկվել էր հայերից: Բնակչության 70-ից 80 %-ը գտնվում էր ծննդավայրից դուրս: Ուրախալին այն էր՝ կազմվել էր Վանի օկրուգ, որը գլխավորում էր կոմիսար Կոստանդին (Կոստյա) Համբարձումյանը: Նրա հետ Ա-Դոն առաջին անգամ հանդիպել էր Գորիսում 1906 թ.: հայ-թաթարական ընդհարումների ժամանակ, երբ Կ. Համբարձումյանը ղեկավարում է Սյունիքի հայության ինքնապաշտպանությունը⁷⁵:

Ա-Դոն Վանում մնում է հինգ օր, որի ընթացքում տեղացիներից տեղեկություններ է հավաքում Վասպուրականի մի շարք գավառների և քրդական ցեղերի մասին: 1917 թ. հունիսի 17-ին ճանապարհվում է Երևան:

Սարգարապատի ճակատամարտը և Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը

Ստեղծված պայմաններում հայությունը սկսում է կազմակերպել իր զինված կազմավորումները: Օսմանյան կայսրությունը, օգտվելով խառնիճաղանջ իրադրությունից, 1918 թ. փետրվարին անցնում է հարձակման: Հայկական նորակազմ ռազմական կազմավորումները դժվարությամբ են դիմադրում թշնամուն: Մայիսի 26-ին, Ա-Դոյի բնորոշմամբ, «տեղի ունեցավ Սեյմի անձնասպանության ակտը»⁷⁶: Վրաստանի Ազգային խորհուրդը հայտարարեց անկախ հանրապետություն: Մեկ օր անց նմանատիպ հայտարարությամբ հանդես եկավ Ադրբեջանը: Մայիսի 30-ին ստեղծված պայմաններում Հայ

⁷² Ա-Դո. 2015, 308:

⁷³ Ա-Դո. 2015, 312–315:

⁷⁴ Ա-Դո. 2015, 315:

⁷⁵ Ա-Դո. 2015, 323:

⁷⁶ Ա-Դո. 2015, 361:

ազգային խորհուրդն իրեն հայտարարում է հայկական գավառների գերագույն ու միակ իշխանությունը⁷⁷:

Ա-Դոն այցելում է Կարսի ամրոց, որտեղ ամենայն մանրամասնությամբ ծանոթանում է կառուցվածքին, կրակակետերի դասավորությանը, ստորգետնյա ապաստարանների և այլնի: Ինքնին հասկանալի է, որ Ա-Դոն վստահելի մարդ էր, որը երբեք հակառակորդին չէր հայտնի իր տեսածների մանրամասնությունները, սակայն, կարծում ենք, որ չէր կարելի քաղաքացիական անձնավորությանը նման հնարավորություն տալ: Այս օրինակը վկայում է, թե ինչպիսի «լուրջ» փոփոխություններ են տեղի ունեցել բանակում: Սա հետևանք էր 1917 թ. Փետրվարյան հեղափոխության, երբ ժամանակավոր կառավարությունն իր մի շարք «ժողովրդավարական» օրենքներով քայքայեց ռուսական բանակն ու նավատորմը:

Ա-Դոն հետաքրքիր տեղեկություններ է հաղորդում ամրոցի սպառազինության և կայազորի մասին⁷⁸: Ցավոք, 1918 թ. ապրիլի 12-ին Անդրկովկասյան կառավարության նախագահ Ակակի Ջիսենկելու և զինվորական նախարարի պաշտոնակատար, գեներալ Իլյա Օդիշելիձեի հրամանով Կարսը, որի վրա մեծ հույսեր էին դրված, հանձնվում է թուրքերին: Վերջիններս, արեցնած իրենց համար անակնկալ հաջողությունից, զարգացնում են հարձակումը Երևանի և Ղարաբախյան ուղղություններով: Թշնամուն օգնության են շտապում թուրքական նոր զորամասերն ու քրդական ավազակախմբերը: Հայութունը սկսեց հեռանալ Կողբից, Սուրմալուից, Սարդարապատից, Թալինից և այլ վայրերից: Ա-Դոն արձանագրում է. «Մի քանի հարյուր հազար տաճկական հայության արյան գետերով չհագեցված տաճիկ պետությունը նոր վազք էր տալիս իր դիվային ծրագրին»⁷⁹:

Կարսից նահանջած հայկական զորքը տեղակայվում է Ալեքսանդրապոլում, ամրոցում, չրջակա գյուղերում: Ա-Դոն նշում է թուրքական «փափուկ» դիվանագիտության գործելակերպերից մեկը՝ հակառակորդի զինվորներն այս կամ այն պատրվակով գալիս են Ալեքսանդրապոլ առանց որևէ թշնամություն ցուցաբերելու: Այս և այլ կերպ «բարեկամական» վերաբերմունք ցուցաբերելով «հետզհետե համոզմունք էին առաջացնում, որ նոր հարձակում չի լինի»⁸⁰:

Կարսից նահանջած և Ալեքսանդրապոլում ու չրջակայքում գտնվող հայկական զորքը հայտնվում է հոգեբանական ծանր վիճակում: Հրամանատարության թույլ լինելու պատճառով դասալքություն է սկսվում. 16 հազար զորքից մնում է շուրջ 7 հազարը⁸¹: Մայիսի 15-ին թուրքական զորքը հրետանակոծությունից հետո անցնում է հարձակման և գրավում Ալեքսանդրապոլը:

Իր «Հայության երկունքը» աշխատության մեջ Ա-Դոն առավել մանրամասնությամբ լուսաբանում է 1918 թ. Մայիսյան հերոսամարտերը, դրանց կազմակերպումն ու ընթացքը: Այդ նպատակի համար նա օգտագործում է ոչ միայն ժամանակի մամուլը և հայկական կորպուսի արխիվը, այլև իր անձ-

⁷⁷ Ա-Դո. 2015, 362:

⁷⁸ Ա-Դո. 2015, 365:

⁷⁹ Ա-Դո. 2015, 388:

⁸⁰ Ա-Դո. 2019, 341:

⁸¹ Ա-Դո. 2019, 342:

նական դիտարկումները: Սարգարապատի և Բաշ Ապարանի հերոսամարտերի «ճարտարապետներ»՝ գեներալ Մովսես Սիլիկյանին, Դրոյին և գնդապետ Դանիել բեկ Փիրումյանին անվանում է «սուրբ երրորդություն»⁸²: Ա-Դոն Սարգարապատի և Բաշ Ապարանի հաղթանակների գրավականը համարում է համաժողովրդական պայքարը:

Ա-Դոն ցավով արձանագրում է, որ, չնայած վերը նշված երկու հաղթանակներին, հայկական բանակը պարտություն կրեց Ղարաբաղիսայում⁸³: Քննելով պարտության պատճառները՝ նա վեր է հանում մի շարք սխալներ, որոնք թույլ տրվեցին հրամանատարության և իշխանությունների կողմից՝ 1. տեղի բնակչության մեծ մասը չաջակցեց բանակին, այլ ցանկություն հայտնեց հպատակվել թուրքերին: 2. Ղարաբաղիսայում էին գտնվում 2 հազարից ավելի թուրք ռազմագերիներ, որոնց, որպես «բարի» կամքի արտահայտություն, ազատ արձակեցին. վերջիններս համալրեցին թուրքական բանակի շարքերը: 3. Դիլիջանում գտնվող կորպուսի շտաբը հավատաց ստացված տեղեկությանը, թե թուրքերը մայիսի 22-ին գրավել են Ղարաբաղիսան, որը իրականությանը չէր համապատասխանում: 4. Չկարողացան սաստել ու արգելել տեղի թափար բնակչությանը, որը կազմելով զինված հրոսակախմբեր՝ ապակայունացնում էր թիկունքը և այլն⁸⁴:

Խուճապը համակել էր բոլորին: Դասալքությունը զանգվածային էր: Մայիսի 30-ին Անդրանիկի զորամասի հետ Դիլիջան հասած նրա վաշտի հրամանատար, կապիտան Միքայել Իշեմեջյանը հետևյալ պատկերն է ներկայացնում. «Փողոցներում թափված էին փամփուշտներ արկղերով, հրացաններ ամեն տեսակ, թնդանոթներ, թնդանոթի կառքեր, պահեստների դռները խորտակված, էլ ինչեր, ինչեր»⁸⁵:

Չնայած Սարգարապատում և Բաշ Ապարանում տարած հաղթանակներին՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հարկադրված էր հունիսի 4-ին Բաթումիում թուրքերի հետ կնքել հաշտության պայմանագիր: Այդ մասին տեղեկանալով՝ Երևանում սկսում են զանգվածային ցույցեր, որոնց միանում են Արարատյան դաշտի բնակիչները: Ըստ Ա-Դոյի՝ հունիսի 9-ին Ղամաղուռի (Արտաշատի) Ազգային խորհուրդը Երևան ուղարկեց 3 հազար զինվոր ու սպա: Ա-Դոն վկայում է. «Մոտենում է զորքը կանոնավոր ու միաքայլ: ...Գալիս է նախ զորքի առաջնորդը՝ մի սպա ձիու վրա: Նրա ետևից շարժվում է առաջին վաշտը: Վաշտի առջևից գնում են մեկ երիտասարդ սպա, մեկ դրոշակակիր զինվոր և երկու օրիորդներ ... Դրանք վերականգն քույրերն են: Գալիս են չորսական շարքերով զինվորները ...: Գալիս են շարքերը լուռ, խոհուն դեմքերով, հաստատուն քայլերով, գալիս են զորական շարքերը երկար ու երկար»⁸⁶: Ցավոք, արդեն ուշ էր:

Տեղեկանալով Բաքվում ընթացող օրհասական պայքարի մասին՝ Ա-Դոն փորձում է մեկնել այնտեղ, սակայն հակասական տեղեկությունները հարկա-

⁸² Ա-Դո. 2019, 369:

⁸³ Ճակատամարտի օրերին Անդրանիկի դիրքորոշումը տե՛ս Հայոց պատմություն. 2015, 651–652:

⁸⁴ Ա-Դո. 2019, 395:

⁸⁵ ՀԱԱ, ֆ. 402, ց. 1, գ. 10, թ. 48:

⁸⁶ Ա-Դո. 2019, 457:

դրում են նրան հրաժարվել իր մտադրությունից: Սեպտեմբերի 15-ին թշնամին կարողացավ գրավել Բաքուն և իրականացնել շուրջ 30 հազար հայերի կոտորած: Ա-Դոն բարձր է գնահատում Բաքվի դիմադրությունը թուրք-թաթարական զորքերին: Նրա գնահատմամբ՝ «Բաքուն հանդիսացավ Անդրկովկասի միջնաբերդը, միջնաբերդ՝ իր հեղափոխական կոչումով»⁸⁷:

Հունիսի 4-ին Բաթումիում չարաքաստիկ հաշտությունն արդեն կնքված էր, սակայն Արարատյան դաշտի բնակչությունը, որը հրաժարվել էր լքել բնակավայրը, դիմագրավում էր թուրքերին՝ հրաժարվելով նրանց ենթարկվել: Որպես օրինակ՝ Ա-Դոն վկայակոչում է հուլիսի 14-ին Ջիդամլուի (Ազատավան) գյուղացիների հերոսական պայքարը⁸⁸: Հակառակորդին համառ դիմադրություն ցույց տվեցին նաև Նովրուզլու⁸⁹ և Դարդալու (Այգեգարդ)⁹⁰ գյուղերը: Այնուամենայնիվ, ուժերն անհավասար էին: Թուրքական հրամանատարությունը Ղամարլուի հայության դեմ նետեց կանոնավոր բանակ, որը զինված էր թնդանոթներով ու գնդացիներով, ուստի հայերը մեկօրյա դիմադրությունից հետո հարկադրված էին փախչել. նրանք զգալի կորուստներ ունեցան, երբ անցնում էին Ազատ գետը: Շատերը, այդ թվում՝ երեխաներ, խեղդվեցին կամ գնդակահարվեցին թուրք զինվորների կողմից⁹¹: Ա-Դոն ցավով արձանագրում է. «Ղամարլուն դիմադրության մեջ մենակ մնաց: Հայ զորքերի հրամանատարությունը և Երևանի ազգային խորհուրդը ... խոստացած օգնությունը չհասցրին, բավականացան ... բողոքի հեռագիր ուղղելով ... (թուրքերին – Ռ. Ս.)»⁹²:

... Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Թիֆլիսում գործող Հայ հայրենակցական միությունների կենտրոնական միությունը, որը գլխավորում է Հայ մեծանուն գրող և հասարակական գործիչ Հովհաննես Թումանյանը, ով ստանձնում է 1918 թ. վերջերին ստեղծված «Համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրած վնասների քննող հանձնաժողովի» ղեկավարությունը, կազմված էր չորս բաժնից՝ պատմաքաղաքական, ռազմապատմական, տնտեսական, քրեական: Որոշում է հետաքննել թուրքական վայրագությունները, ինչպես նաև պատրաստել մի ուսումնասիրություն, որում ներկայացված կլինի ուղա-թուրքական ռազմաճակատում հայ կամավորական խմբերի մասնակցությունը մարտական գործողություններին, արևմտահայերի ինքնապաշտպանական կռիվները:

Դեկտեմբերի սկզբին Ա-Դոն ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանից ստանում է պաշտոնական առաջարկ՝ մասնակցելու հանձնաժողովի աշխատանքներին, որը պետք է ապահովեր հայ բնակչության ունեցած մարդկային ու գույքային կորուստները: 1919 թ. հունվարի սկզբին Ա-Դոն մեկնում է Թիֆլիս և հանդիպում հանձնաժողովի անդամ գնդապետ Տիգրան Բաղդասարյանի հետ, սակայն նպատակահարմար չի գտնում մասնակցել հանձնաժողովի աշխատանքներին:

⁸⁷ Ա-Դոն. 2019, 552:

⁸⁸ Ա-Դոն. 2019, 469:

⁸⁹ Այժմ Արատաշատ քաղաքի Թաղամաս:

⁹⁰ Ա-Դոն. 2019, 477:

⁹¹ Ա-Դոն. 2019, 478:

⁹² Ա-Դոն. 2019, 478:

Ա-Դոն անդրադառնում է մի կնճռոտ հարցի՝ հայ-վրացական պատերազմին, որի համար առիթ էր Հարավային Լոռին, որտեղից հեռացել էին Համաշխարհային պատերազմում պարտություն կրած թուրքական զորքերը: Մարտական գործողությունները սկսվեցին 1918 թ. դեկտեմբերի 11–12-ը և շարունակվեցին մինչև դեկտեմբերի 28-ը⁹³: Ա-Դոն առաջին հերթին նշում է Ախալցխայի, Ախալքալաքի և Նուխի փախստականների հիմնախնդիրը, որոնց օգնելու փոխարեն վրացական կառավարությունը թողեց բախտի քմահաճույքին: Դրա հետևանքով հայերը հայտնվում են ծանր վիճակում՝ զրկված լինելով սննդից ու բժշկական օգնությունից: Փախստականներից շատերը մահացան ցրտից, սովից ու համաճարակային հիվանդություններից:

Հայ-վրացական պատերազմի ժամանակ վրացական իշխանությունները վրացահպատակ հայերի նկատմամբ, բառիս բուն իմաստով, «որս էին հայտարարել»⁹⁴: զինապարտ հայերը համարվեցին ռազմագերիներ: Ա-Դոյի բնորոշմամբ՝ նման գործողությունները հիշեցնում էին Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ կատարված բռնությունները⁹⁴:

Ա-Դոն իր գրքում անդրադառնում է կարևոր մի իրադարձության. 1920 թ. հունվարի 19-ին Ալեքսանդրապոլում դրվում է Հայկական Համալսարանի հիմքը: Նաև նշում է՝ դրա հետ շարունակվում էին Ադրբեջանի կողմից մարտական գործողություններն Արցախում և Սյունիքում, որոնք ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացվում են Ա-Դոյի կողմից⁹⁵: Իրավիճակն էլ ավելի է սրվում, երբ Ադրբեջանը «հռչակվում» է խորհրդային, որից հետո ՀՀ կառավարությունը ստանում է երկու վերջնագիր, որտեղ պահանջվում էր դուրս բերել հայկական զորքն Արցախից և Սյունիքից: Ա-Դոյի կարծիքով՝ «նրանց դիմումը հայ կառավարությանը ոչնչով չէր տարբերվում նախկին մուսավաթական կառավարության դիմումներից իր ոճով և իր տոնով»⁹⁶: Հայ ժողովրդի համոզմամբ՝ «սա նույն մուսավաթական կառավարությունն է՝ կոմունիստական դիմակ հագած»⁹⁷:

Ա-Դոն ոչ հատուկ խորությամբ է անդրադառնում հայ բոլշևիկների կազմակերպած 1920 թ. Մայիսյան ապստամբությանը և Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատմանը: Վերջինս նա համարում է «երկունքի լուծում»⁹⁸:

1919 թ. հիմնվում է Հայաստանի սպառողական ընկերությունների միությունը (Հայկոոպ), որտեղ Ա-Դոն աշխատանքի է անցնում և ծառայում մինչև 1949 թ. վարելով վիճակագրական բաժնի վարիչի պաշտոնը⁹⁹:

1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանի զգալի մասերում հաստատվում են խորհրդային կարգեր, իսկ Սյունիքում, Գարեգին Նժդեհի գլխավորությամբ, շարունակվում էր պայքարը բոլշևիկյան ուժերի դեմ: 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության ճնշումից հետո խորհրդային իշխանությունները փորձում

⁹³ Մանրամասն տե՛ս Հայոց պատմություն. 2010, 116–125, Ս ա Ր Ղ ա Ր - յ ա ն. 2002, Վ ի Ր ա Բ յ ա ն. 2016:

⁹⁴ Ա-Դո. 2019, 629:

⁹⁵ Ա-Դո. 2019, 676–688:

⁹⁶ Ա-Դո. 2019, 689:

⁹⁷ Ա-Դո. 2019, 699–690:

⁹⁸ Ա-Դո. 2019, 6–7:

⁹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 41, ց. 1, գ. 1, թ. 4:

են համոզել և բանակցությունների ճանապարհով հարկադրել Լեոնահայաստանին հրաժարվել զինված պայքարից: Այդ նպատակով Սյունիք է ուղևորվում պատվիրակություն, որի կազմում էին զբաղանազետ, պատմաբան Արտաշես Կարինյանը, հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, պատմաբան Դավիթ Անանունը, Ա-Դոն և այլք, որոնց նպատակն էր՝ համոզել ապստամբներին դադարեցնել դիմադրությունը:

Զանգեզուրի ինքնապաշտպանությունից հետ հանդիպման ժամանակ Ա-Դոն «չուռ էր և իրեն զգուշ էր պահում», սակայն վստահելի մարդկանց զգուշացնում էր չհավատալ բոլշևիկ քարոզիչների կեղծ հավաստիացումներին. «Սուտ են խօսում, մի՛ հաւատաք, խաբում են»¹⁰⁰: Հանդիպման վերջում խոստանում է Սյունիքում պայքարողների ընտանիքներին հանձնել տրված օգնությունը¹⁰¹:

Եզրակացություն

XIX դարավերջի և XX դարակզրի հայ հասարակական-քաղաքական գործիչ, գիտնական Ա-Դոն ականատես է եղել Ռուսական հեղափոխությունը (1905–1907 թթ.), հայ-թաթարական ընդհարումներին (1905–1906 թթ.), Արևմտյան Հայաստանում փրկակարական տեղեկություններ է հավաքել հայերի թվաքանակի, արհեստների, գյուղատնտեսության, թուրքական հարկային համակարգի և այլնի մասին: Նա Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ զբաղվել է Օսմանյան կայսրության կողմից կազմակերպած ցեղասպանությունից փրկված փախստականների օգնության տրամադրմամբ: Վանի հայությունից հաղթական ինքնապաշտպանությունից (1915 թ. ապրիլ – մայիս) հետո մեկնել է Վասպուրական, որտեղ տեղեկություններ է հավաքել հայերի թուրքերի և քրդերի կողմից կոտորածի ու դիմադրության մասին, իսկ 1917 թ. եղել է Հյուսիսային Պարսկաստանի հայկական գյուղերում և հավաքազրել ոչ միայն հայերի, այլև ասորիների մասին:

Ա-Դոյի ուսումնասիրությունների ճնշող մեծամասնությունը սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեն: Նա այն եզակի հետազոտողներից է, ով անձամբ է եղել դեպքերի և իրադարձությունների վայրերում, օգտագործել է ոչ միայն ժամանակի պարբերական մամուլը, արխիվային փաստաթղթերը, այլև անձնական հուշագրությունները, որոնք էլ ավելի են արժեքավորել նրա աշխատությունները:

Ռուբեն Սահակյան – պ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի վարիչ, առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռուս-թուրքական ռազմաճակատ, կամավորական շարժում, Հայոց ցեղասպանություն, ինքնապաշտպանական մարտեր, հայկական ոստիկանության պատմություն: Հեղինակ է 10 գրքի, փաստաթղթերի նյութերի ժողովածուների և շուրջ 100 հոդվածի: rubensahakyan58@gmail.com

¹⁰⁰ Ս ա Ր Գ ս ե ա ն. 1952, 92:

¹⁰¹ Ս ա Ր Գ ս ե ա ն. 1952, 93:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ա-Դո. 1903, Մակեդոնիա, Ս. Պետերբուրգ, «Պուշկինեան արագատիպ» տպարան, 22 էջ:

Ա-Դո. 1907, Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905–1906 թ.), Երևան, տպարան Այվազեանց ու Նազարեանց, 464 էջ:

Ա-Դո. 1908, Ազատագրական շարժումը Ռուսաստանում իր ծագման առաջին օրերից, Երևան, տպարան «Լոյս», Արշակ Յակովբեանցի և որդիք, 300 էջ:

Ա-Դո. 1912, Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայեթները. Ուսումնասիրության մի փորձ այդ երկրի աշխարհագրական, վիճակագրական, իրաւական և տնտեսական դրութեան, Երևան, տպարան «Կուլտուրա», 406 էջ:

Ա-Դո. 1917, Մեծ դէպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թականներին, Երևան, տպարան «Լոյս», 488 էջ, 23 նկարներով և 8 մի գոյնի քարտեզներով:

Ա-Դո. 1917, Խ. Աբովեանի կեանքի վերջին տարիները. – «Գործ» (Բագու), Բ. մաս, № 5–6, էջ 30–41, № 7–8, էջ 48–69:

Ա-Դո. 2013, Ռուսական ցարերը և հայկական հարցը, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ պ. գ. թ. Ռ. Գասպարյանի և պ. գ. թ. Ռ. Սահակյանի, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստ., 161 էջ:

Ա-Դո. 2015, Իմ հիշողությունները. առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ռուբեն Գասպարյանի և Ռուբեն Սահակյանի, Երևան, «Վարդան Մկրտչյան» տպագրատուն, 507 էջ:

Ա-Դո (Տեր-Մարտիրոսյան Հովհաննես). 2019, Հայության երկունքը, հրատ. պատր.՝ Վ. Ղազախեցյան, Ռ. Գասպարյան, Ռ. Սահակյան, Հ. Սուքիասյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 765 էջ:

Բաղայան Գ. 2005, Վարազդատ Տերոյանի վիճակագրական նյութերն Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերի վերաբերյալ. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 1, էջ 212–220:

Գասպարյան Ռ., Սահակյան Ռ. 2013, Ա-Դոյի ընտանեկան արխիվից. Զուլամե-րիկների ասորիները. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 1, էջ 13–32:

Գասպարյան Ռ., Սահակյան Ռ. 2015, № 16, Ա-Դոյի անտիպ արխիվից. Գրիգոր Արծրունի. – «Հանդես» (գիտամեթոդական հոդվածների ժողովածու), էջ 215–221:

Գասպարյան Ռ., Սահակյան Ռ. 2015, № 3, Մար-ի նորահայտ հուշերը. – «Վէմ», էջ 197–233:

Գասպարյան Ռ., Սահակյան Ռ. 2017, Ա-Դոյի հուշերը Օսմանյան մեջլիսի պատգամավոր Արշակ Վռամյանի սպանության մասին. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 125, էջ 3–20:

Ջաքարյան Ա. 2002, Նորահայտ փաստաթղթեր Հովհ. Թումանյանի գլխավորած «Համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրած քննիչ հանձնաժողովի» գործունեության մասին. – ՊԲՀ, № 2, էջ 106–122:

Ջաքարյան Ա. 2002, Գեներալ Ալեքսանդր Կուլեբյակինի մասնակցությունը Համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրած վնասի քննիչ հանձնաժողովի աշխատանքներին. – «Հայկական բանակ», № 1–2, էջ 155–158:

Խուդինյան Գ. 2006, ՀՅ Դաշնակցության քննական պատմություն (ակունքներից մինչև 1895 թվականի վերջերը), Երևան, հրատ. ՀՅ Դաշնակցության, 440 էջ:

Կոստանդյան Է. 2000, Մկրտիչ Խրիմյան. Հասարակական-քաղաքական գործունեությունը. Երևան, Ջանգակ -97 հրատ., 448 էջ:

Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 314, ց. 1, գ. 21, թ. 54, ֆ. 402, ց. 1, գ. 10, թ. 48, ֆ. 402, ց. 2, գ. 10, թ. 3:

Հայոց պատմություն. 2015, հ. 3, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես–1918). գիրք II (1901–1918 թթ., հայ գաղթավայրերը, պարբերական մամուլը և մշակույթը XIX դ. և XX սկզբին), Երևան, «Ջանգակ», 760 էջ + 32 էջ ներդիր:

Հայոց պատմություն. 2010, հ. 4, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.). գիրք I, Երևան, «Ջանգակ», 800 էջ + 24 էջ ներդիր:

Հարությունյան Ա. 2002, Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության 1915 թ. հուլիսյան գաղթը. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 2, էջ 46–58:

«Հորիզոն» (Թիֆլիս), 06. VIII. 1909 (3ով. Տեր-Յարութինեանց. Կօօպերացիայի պահանջը մեզանում), 12. I. 1916:

Նահապետյան Ս. 2011, Փաստաթղթեր Նոր-Բայազետ քաղաքի հիմնադրման և հայոց ծխական երկդասյան ուսումնարանի պատմության մասին. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 2, էջ 6–21:

Նիւթեր Հ. 3. Դաշնակցութեան պատմութեան համար. 2007, Ե. հատոր, հրատարակութեան պատրաստեց եւ խմբագրեց Հրաչ Տասնապետեանը, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպարան, Պէյրութ, 528 էջ:

Սահակյան Ռ. 2012, Հաղթանակած Վանը (Ա-Դոյի անտիպ հուշերից). – ՊԲՀ, № 1, էջ 233–242:

Սահակեան Ռ. 2012, Վանի նահանգապետութեան պատմութիւնից (յունիս 14-յուլիս 7-յուլիս 25, 1915) եւ Ա-Դօն. – «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս» (Պէյրութ), № 32, էջ 407–430:

Սահակյան Ռ. 2015, Արևմտյան Հայաստանի ռազմաքաղաքական և վարչատնտեսական իրավիճակը (1914 թ. հուլիս – 1917 թ. փետրվար), Երևան, Պատմության ինստիտուտ, 428 էջ:

Սահակյան Ռ. 2017, Ա-Դոյի հուշերը Օսմանյան մեջլիսի պատգամավոր Արշակ Վռամյանի սպանության մասին. – «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», № 125, էջ 3–20:

Սահակյան Ռ. 2019, Թովմաս Նազարբեկյանի անտիպ հուշերը. – «Վէմ», № 2, էջ 292–328:

Սարգսեան Ե. 1952, Ադո (Յովհաննէս Տէր Մարտիրոսեան). – «Հայրենիք» (Բոստոն), № 4, էջ 90–93:

Սարգսյան Վ. 2002, Հայ-վրացական հարաբերությունները 1918–1921 թթ., Երևան, «Նաիրի», 224 էջ:

Վիրաբյան Վ. 2016, Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 830 էջ + 12 էջ ներդիր:

Закарян А. 2003, Александр Кулебякин и Армения. Ереван, Авторское издание, 238 с.

Закарян А. 2016, Армения в литературно-общественной деятельности В. Брюсова. Ереван, Изд-во «Гитутюн» НАН РА, 168 с.

ОВАННЕС ТЕР-МАРТИРОСЯН (А-ДО)

РУБЕН СААКЯН

Резюме

Ключевые слова: А-До, Нор Баязет, Ереван, Дашнакцутюн, армяно-татарские столкновения, Арцах, Ван, Ростом, Арам Манукян, Никол Агбал-ян, Февральская революция, Салмаст, Сардарпат, Гарегин Нжде.

Общественно-политический деятель и ученый Ованнес Тер-Мартирос-ян, известный под псевдонимом А-До, родился 4 января 1867 г. в г. Нор Баязете. Там же получил начальное образование. В 1881 г. переехал в Ере-ван, где окончил епархиальную школу, а в дальнейшем учился в Харь-ковском университете (1905 г.), в Петербургском Психоневрологическом институте (1907 г.). А-До был очевидцем русской революции (1905–1907 гг.), армяно-татарских столкновений (1905–1906 гг.), почти досконально изучил их причины и написал специальный труд «Армяно-турецкое столк-новение 1905–1906 гг.» (1907 г.).

С 22 июня по 10 августа 1909 г. А-До побывал в нескольких губерниях Западной Армении, где собирал статистические сведения о численности армян, ремеслах, о сельском хозяйстве, путях сообщений, о турецкой нало-говой системе и др. Обобщив данные, издал специальную работу «Вилай-еты Вана, Битлиса и Эрзерума» (1912 г.). За исследование «Освободи-тельное движение в России» (1908 г.) был приговорен к тюремному заклю-чению.

Во время Первой мировой войны О. Тер-Мартиросян всецело занялся оказанием помощи беженцам, спасшимся от Геноцида, осуществленного младотурецким правительством Османской империи. После победоносной самообороны г. Вана и провинции (май 1915 г.) поехал в Васпуракан и соб-рал информацию об армянских погромах, учиненных турками и курдами и самообороне армян. Впоследствии издал исследовательскую работу под названием «Большие события в Васпуракане. 1914–1915 гг.» (1917 г.).

В 1917 г. А-До побывал в армянских селениях Северной Персии, где собирал сведения не только об армянах, но и об айсорках и курдах.

После Февральской и Октябрьской революций, когда с русско-турецко-го фронта ушла русская армия, Армения оказалась один на один против турецкой армии. О. Тер-Мартиросян как очевидец подробно излагает те меры, которые предприняла недавно восстановленная армянская государст-венность (28 мая 1918 г.). Он детально свидетельствует о той героической борьбе, которую вела в мае 1918 г. армянская армия и народное ополчение против турецких войск во время битв при Сардарпате и Баш-Апаране.

В своих исследованиях О. Тер-Мартиросян отмечает то тяжелое поло-жение, в котором оказалась Армения: многотысячные беженцы, разорен-ная страна; особенно критическая ситуация создалась после нападения кемалистской армии и советизации Азербайджана (1920 г.). После того,

как 2 декабря 1920 г. в значительной части Армении была установлена советская власть, но в Сюнике продолжалась борьба во главе с Гарегином Нжде, новая власть отправила несколько общественных деятелей, в том числе О. Тер-Мартirosяна, чтобы они убедили повстанцев сложить оружие.

Начиная с 1919 г. по 1949 г. А-До работал заведующим статистическим отделом в союзе кооперативных товариществ Армении (Армкоопторг).

Все научные работы О. Тер-Мартirosяна имеют историческое значение как первоисточники. Он один из исключительных ученых, который в своих трудах использовал не только периодику, архивные документы, но и собственные наблюдения очевидца тех или иных событий.

Рубен Саакян – д. и. н., заведующий отделом новой истории Института истории НАН РА, ведущий научный сотрудник. Научные интересы: российско-турецкий фронт Первой мировой войны, добровольческое движение, Геноцид армян, самооборонительные сражения, история армянской полиции. Автор 10 книг, сборников документальных материалов и около 100 статей. rubensahakyan58@gmail.com

HOVHANNES TER-MARTIROSYAN (A-DO)

RUBEN SAHAKYAN

Summary

Key words: A-Do, Nor Bayazet, Yerevan, Dashnaktsutyun, Armenian-Tartar clashes, Artsakh, Van, Rostom, Aram Manukyan, Nikol Aghbalyan, February Revolution, Salmast, Sardarapat, Garegin Nzhdeh.

Public-political figure Hovhannes Ter-Martirosyan, known under the pseudonym A-Do, was born on January 4, 1867 in Nor Bayazet town. Here he received his primary education. In 1881 he moved to Yerevan where he graduated from a diocesan school and later studied at the Kharkov University (1905), at the St. Petersburg Psychoneurological Institute (1907). A-Do was an eyewitness to the Russian Revolution (1905-1907), the Armenian-Tartar clashes (1905-1906). He thoroughly studied the causes of the clashes and wrote a special work on the conflict – “Armenian-Turkish clash of 1905-1906” (1907).

From June 22 to August 10, 1910, A-Do visited several provinces of Western Armenia where he collected statistical information on the number of Armenians, crafts, agriculture, communications, the Turkish tax system, etc. Having summarized the data, he created a special work “Vilayets of Van, Bitlis and Erzurum” (1912). He was sentenced to prison for his study “The Liberation Movement in Russia” (1908).

During the First World War I, H. Ter-Martirosyan was fully engaged in helping the refugees who survived the genocide. The latter was organized by the Young Turk government of the Ottoman Empire. After the victorious self-defense of the city and the province of Van (May 1915), he went to Vaspurakan and collected information on the Armenian pogroms committed by the Turks and Kurds as well as the self-defense of Armenians. Subsequently, Ter-Martirosyan published a research work entitled “Great Events in Vaspurakan in 1914-1915” (1917).

In 1917 A-Do visited the Armenian villages of Northern Persia where he gave information not only about the Armenians but also the Assyrians and Kurds.

After the February and October Revolutions, when the Russian army left the Russian-Turkish front, Armenia found itself alone against the Turkish army. H. Ter-Martirosyan as an eyewitness described in detail the measures taken by the newly restored Armenian state (May 28, 1918). He wrote a detailed report on the heroic struggle of the Armenian army and the people’s militia against the Turkish army during the battles of Sardarapat and Bash-Aparan (in May 1918).

In his studies, H. Ter-Martirosyan described the difficult situation in Armenia; thousands of refugees, a devastated country; a particularly critical situation developed after the attack of the Kemalist army and the Sovietization of Azerbaijan (1920). As the Soviet power was established in a significant part of Armenia on December 2, 1920, but the insurgence continued in Syunik led by Garegin Nzhdeh, several public figures including H. Ter-Martirosyan were charged by the new government with a mission to persuade the rebels to lay down their arms and stop the fight.

Beginning from 1919 up to 1949 H. Ter-Martirosyan worked as a head of the statistical department in the Union of Cooperative Partnerships of Armenia (ArmCoopTrade).

Ruben Sahakyan – Doctor of Sciences in History, Head of the Department of Modern History of the NAS RA Institute of History, Leading Researcher. Scientific interests: Russian-Turkish Front of the First World War, volunteer movement, Armenian Genocide, self-defense battles, history of the Armenian police. Author of 10 monographs, collections of documents, around 100 articles. rubensahakyan58@gmail.com

ՀԱՃՐՆԻ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԸ. ՊԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏԿՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ*

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Կիլիկիա, Հաճըն, հերոսամարտ, ինքնավարություն, տնտեսական շահեր, ինքնապաշտպանություն, պարտություն, ֆրանսիական զինվորական իշխանություն:

Նախաբան

1375 թ. Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումից հետո Հաճընին տիրացավ Օսմանյան թուրքիան: Եղեռնի տարիներին տարագրության ու ջարդերի ենթարկվեցին նաև հաճընցիները: 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին՝ Մուրտուսի զինադադարից հետո, Կիլիկիան զինազրաված ֆրանսիական ուժերի ղեկավար գնդապետ Էդուարդ Բրեմոնը¹, ժամանելով Կիլիկիա, հայտարարեց, որ հայերը պետք է «տեղ գառնան իրենց երկրին: Մենք պիտի առաջնորդենք զիրենք, մինչև որ անոնք աճին և սկսին ինքզինքնին կառավարելու գործին հաջողիլ»² և «պետք է այժմէն պատրաստէք վարչագէտ մարդիկ երկրին վարչութիւնը ձեռք անելու համար»³: Կիլիկիահայերը, հավատալով այդ խոստումներին, 1919 թ. սկսեցին վերադառնալ և վերականգնել հայրենի օջախները: Մարտ ամսվա ընթացքում շուրջ 250 ոստիկաններով Հաճըն է մտնում ոստիկանական սպա Պողոս Թուրսարգսյանը, որին հետևում են 300 հայ ընտանիքներ: Մարտի 29-ին հաճընցիները, հեռադատան տնօրեն Համբարձում Էվիրանյանի ատենապետությամբ, 11 հոգուց բաղկացած Ազգային միություն են կազմում: Քաղաքի թուրք կառավարիչի փոխարեն մայիսի 7-ին նշանակվում է Արմենակ Քերիճյանը: Դա առաջացնում է Կիլիկիայի 60 հազար թուրքերի դժգոհությունը: Նրանք առավել աշխուժացան, երբ անգլիացի զեներալ Դեյվիդ Մեջը, ֆրանսիացի գնդապետ ժերար Փիոփափին ու Սաի ֆրանսիական կառավարիչ կապիտան Թեյարդան հայտնեցին, որ զինուժի պակասության պատճառով անհնար է Հաճընը ներառել զբաղման գոտու մեջ և կայազոր թողնել⁴:

1920 թ. Կիլիկիայում ապրում էր ավելի քան 150 հազար հայ: Սակայն ֆրանսիական վարչությունը որևէ գործուն միջոց չձեռնարկեց նրանց ան-

* Ներկայացվել է 11. III. 2022 թ., գրախոսվել է 23. III. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 07. VI. 2022 թ.:

¹ Գնդապետ Էդուարդ Բրեմոնը 1919 թ. հունվարի 1-ից 1920 թ. սեպտեմբեր եղել է Կիլիկիայի ֆրանսիական վարչական վերահսկողության ղեկավարը:

² Ի գ մ ի ը Լ ե ա ն. 1964, 210:

³ «Կիլիկիա» (Աղանա), 03. VI. 1919:

⁴ Գ ա ս պ ա ը յ ա ն. 2005, 178:

վտանգությունն ապահովելու համար: Ավելին, Թուրքիայի մասնատմանը ձեռնամուխ եղած Անգլիային հակառակ, Ֆրանսիան ձգտում էր պահպանել նրա ինքնուրույնությունը: Պատճառը ֆրանսիական կապիտալի շահագրգռվածությունն էր և գերիշխող դիրքը թուրքական տնտեսությունում: Օսմանյան պարտքի 60,31 տոկոսը բաժին էր ընկնում Ֆրանսիային (Անգլիային՝ 14,9, Գերմանիային՝ 14,19)⁵: Ֆրանսիան առավելություն ուներ նաև ներդրած կապիտալներով: Դրանք կազմում էին 50,58 տոկոս (Անգլիային՝ 14,36, Գերմանիային՝ 35,06)⁶: Ինչպես նշել է Բեռլինում թուրքական դեսպան Մուխթար փաշան, «Ֆրանսիայի քաղաքականությունը Թուրքիայի նկատմամբ պայմանավորված էր նրա դրամատոների բուռն ցանկություններով»⁷:

Ֆրանսիայի շահերը Կիլիկիայում ընդգրկում էին նաև կրթամշակութային ոլորտները (ֆրանսերենը դարձել էր երկրորդ լեզու, 1914 թ. Թուրքիայում գործում էին 500 ֆրանսիական դպրոցներ)⁸: 1914–1918 թթ. Համաշխարհային պատերազմը չխաբիւեց այդ համերաշխության հիմքերը: Հենց այդ պատճառով Ֆրանսիան «մեզ խաբեց, խոստանալով Կիլիկիան կառավարել իբրև հայկական երկիր մը, մեր կեանքին պահպանութիւնը երաշխաւորելով, ու յետոյ, թողլով որ 20.000 հայեր ջարդուին իր աչքին առջև»⁹: Տեղերում իշխանության դեկին մնացին թուրք պաշտոնյաները, որոնց «գերակշռող մասը մոլի իթթիհատական գործիչներ էին»¹⁰: Թուրք-քրդական գինված խաժամուժը և քեմալիստները շարունակեցին երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականությունը: 1920 թ. սկզբներին ֆրանսիական զորքերը սկսել էին դուրս գալ Կիլիկիայից և այն (ներառյալ՝ Հաճընը) հանձնել Թուրքիային¹¹: Քեմալականների առաջին թիրախը դարձավ հայաբնակ Մարաշը¹²: 1920 թ. հունվարին նրանք ներխուժեցին քաղաք: Հայերը թեև ինքնապաշտպանության դիմեցին, սակայն ընդհանուր հրամանատարության բացակայության, գենք-գինամթերքի անբավարարության և այլ պատճառներով պարտվեցին. «Մարաշի դէպքերուն կարմիր և դժոխային ոսկեբոլոր»¹³ կազմող դրուագը ֆրանսական զորքերուն դաւաճանական նահանջն է, որ ցարդ անբացատրելի կը մնայ, ամբողջ աշխարհի ու նույնիսկ Կիլիկիոյ վարիչներուն համար, որոնք այս ամէնը «ահաւոր սխալի մը կը վերագրեն և անոր պատասխանատուները կը փնտռեն ...»¹⁴:

⁵ Ллойд Джордж. 1957, 402.

⁶ «Новый Восток» (М.), 1923, 475–476.

⁷ Боев. 1964.

⁸ Кемаль Мустафа. 1929, 145–146; Ս ա ֆ Ր ա ս տ յ ա ն. 2019, 67:

⁹ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 430, ց, 1, գ. 817, թ. 19–39:

¹⁰ Ս ա հ ա կ յ ա ն. 1970, 127:

¹¹ Ավելի ուշ՝ 1921 թ. մարտի 9-ին, կնքված ֆրանս-թուրքական համաձայնագրով Կիլիկիան ամբողջությամբ հանձնվում է Թուրքիային:

¹² Մարաշում տեղի ունեցած ցավալի իրադարձությունների մասին առավել հավաստի և անկողմնակալ նկարագրությունը տրված է անմիջական ականատես, Մարաշի ֆրանցիսկյան վանքի վանահայր Մատերն Մյուրերի «Մարաշի ջարդը 1920 թ. փետրվարին» գրքովում (Materne. 1921):

¹³ Բբուկ արեւմտահայերենում փետուրին էին ասում:

¹⁴ Ն ա թ ա ն ե ա ն. 1951:

«Մարաշում սխալ հասկացողութեան մը արդիւնքում»¹⁵ թուրքերը սրի քաշեցին 13.600 հայի և ավերեցին քաղաքը¹⁶։ Մարաշից հետո թուրքերը մարտին հարձակվեցին Հաճընի վրա, որտեղ նրանց դեմ պաշտպանությունը կազմակերպված բնույթ կրեց և «պէտք է պանծացուն դալիք սերունդներուն օրինակ ըլլալու համար»¹⁷։ Սակայն Մարաշի աղետից հետո արդեն որոշակի է դառնում, որ Ֆրանսիան Կիլիկիան թողնելու է թուրքերին, և նման դիվանագիտական խարդավանքների զոհը պետք է դառնար ոչ միայն Հաճընը, այլև ողջ Կիլիկյան Հայաստանը։

Հաճընի ինքնապաշտպանությունը

Հաճընի ութամսյա ինքնապաշտպանությանը, որ «կը յատկանշուի իր տեւողութեամբ, կազմակերպուածութեամբ եւ զինուորական հնարքներով»¹⁸, պատմագիտութեան մեջ անդրադարձներ եղել են, սակայն դեռևս զգալի թվով սպիտակ էջեր ու պարզաբանման կարոտ հարցեր կան։ Այն հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հերոսական էջերից է, ինքնահաստատման ու դաժան գոյապայքարի խոսուն վկան։

Ինչպես ասվեց, Մարաշից հետո Ֆրանսիական թուրքապաստ քաղաքականութեան զոհը դարձավ Հաճընը, որը, ի տարբերություն Մարաշի, Այնթապի և Ուրֆայի, ամբողջովին թողնված էր սեփական բախտին։ Հայերին պաշտպանելու համար ոչ մի Ֆրանսիական զինվոր մուտք չէր գործել Հաճըն։ 1918 թ. գինադադարից հետո հրաշքով կենդանի մնացած հաճընցիները, որոնք «կը փափաքին, որ այս երկիրը Ֆրանսայի իշխանութեան տակ իյնայ», ցնծութեամբ սկսեցին վերադառնալ և, դրսևորելով անընկճելի կամք, շինարար ու ստեղծագործ իրենց բնույթի համաձայն, կարճ ժամանակում կարողացան ավերակների միջից բարձրացնել հարազատ քաղաքը, վերակենդանացնել հայրենի օջախները։ Սակայն «հագիւ վերադարձած հայրենիք, միջկուսակցական պայքարը կը սկսէր իր աւերը գործել, ինչ որ մանաւանդ Հաճընի պարագային, ճակատագրական ազդեցութիւն պիտի ունենար»¹⁹։

Մարաշի հաջողութունից քաջալերված՝ քեմալականները տենդագին գործունեություն են ծավալում Հաճընը պաշարելու ուղղությամբ։ Զգալով վերահաս վտանգը՝ տեղի հայերը, փաստաբան Կարապետ Չալյանի նախաձեռնությամբ, կազմեցին ինքնապաշտպանութեան բարձրագույն խորհուրդ (նախագահ՝ Հաճընի հոգևոր առաջնորդ Պետրոս Սարաճյան), որի հրամանով գորակոչվում են քաղաքի 15–60 տարեկան բոլոր տղամարդիկ։ Պաշտպանության հրամանատար նշանակվեց Անդրանիկ Օզանյանի զինակից, սպա Սարգիս Ճեպեճյանը, տեղակալ՝ Արամ Թերզյանը։ Կազմակերպվեց չորս վաշտ (հրամանատարներ՝ Կ. Օղուլլուքյան, Մ. Շիրքումյան, Մ. Մանասյան, Վ. Ալթունյան) և 60 հեծյալից բաղկացած էսկադրոն (հրամանատար՝ Պ. Թերզյան)։ Բոլոր դիրքերն էլ լեռնային էին, որը բավական հեշտացնում էր ինքնապաշտպանության գործը։ Ինքնապաշտպանության կենտրոնատեղի է դառնում Սբ. Աստվա-

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց, 1, գ. 340, թ. 1–2։

¹⁶ Հայոց պատմություն. 2010, 226, Ա ը գ ու մ ա ն յ ա ն. 1973, 419։

¹⁷ Թ է ր գ ե ա ն. 1956, 69։

¹⁸ Ճ ե ր ե ճ ե ա ն. 2022, 248։

¹⁹ Յ ա փ ու ճ ե ա ն. 1977, 584։

ծածին եկեղեցին: Ստեղծվեցին պաշտպանությունն ապահովող այլ մարմիններ ևս: Տղամարդկանց բաժանվեց 132 հրացան, հետագայում ևս՝ 300-ը և 200 ուռմբ²⁰: Հաճընը և չրջակայքը բաժանվեցին պաշտպանական 4 չրջանի, փորվեցին խրամատներ, կառուցվեցին դիրքեր ու այլ ամրություններ, քաղաքում պարետային ժամ սահմանվեց²¹: Այդ օրհասական պայմաններում, երբ Հաճընի կապն արտաքին աշխարհի հետ խզված էր, իսկ դրսից ակնկալվող օգնությունը՝ բացառված, հաճընցիները ստիպված էին անհավասար կռիվ մղել քեմալական զերակշիռ ուժերի դեմ:

Ֆրանսիայի զինվորական ներկայացուցիչները, որոնց «քաղաքական ուղղությունը երկիրը իսլամական քաղաքակրթությունից կառավարելն էր»²², բավարարվեցին հաճընցիներին մի քանի հարյուր հրացան տալով, բայց միաժամանակ թուրքերին տեղյակ պահեցին հայերի ինքնապաշտպանական քայլերի մասին: Շրջակայքի թուրքերն էլ, որոնց «ղեկավարում էին մեծ թվով սպաներ, ունեին լեռնային թնդանոթներ, գնդացիներ և զինամթերքի ահագին պաշար»²³, «կհավաքվին, կզինվին և կապասեն ձյունհալին՝ Հաճընով վրա հարձակվելու համար»²⁴ և ամեն ռոպե հարձակման նշանի էին սպասում:

Մինչ այդ՝ 1919 թ. ամռան ընթացքում, չրջակա քեմալական գործիչները հայերի դեմ պայքարի կոչեր էին անում: Եվ ոչ միայն նրանք, որ «Ֆրանսացիներու քթին տակը սոսկալի պատրաստություններ տեսած են (մենք ալ գիտէինք, կ'ըսէինք ու կարեւորութիւն չէինք տար) և թէ դեռ ի՞նչ պատահականութիւններ կախուած կան մեր գլխուն վրան»²⁵: Նրանց էին միացել նաև չրջանի քուրդ ու չերքեզ առաջնորդները: Այդ ամենից տեղյակ Ֆրանսիական իշխանություններն էլ քաջալերում էին քեմալականներին²⁶:

1920 թ. փետրվարի 22-ին Ս. Ճեպեճյանը հավաստի աղբյուրներից տեղեկանում է՝ զգալի թվով թուրքական զորքեր են կենտրոնանում Հաճընի վրա հարձակվելու համար, և որ գավառի 60 հազարից ավելի թուրքերն էլ հրամանի են սպասում: Ինքնապաշտպանության խորհուրդը որոշում է այդ մասին տեղեկացնել գնդապետ է. Բրեմոնին և Պետրոս Սարաճյանի գլխավորությամբ պատվիրակություն է (Հարություն Խաչատրյան, Շմավոն Փոսթոյան) ուղարկում Ադանա²⁷: Նրանց առաջադրանքն էր՝ հանդիպել գնդապետ է. Բրեմոնին և օգնություն խնդրել, Հաճընին օգնելու համար կամավորական ջոկատ ստեղծել, նաև ցանկացած արդյունքի մասին «հեռագրով հրահանգ տալ՝ դիմադրելու կամ նահանջելու»²⁸:

Մարտի 7-ին պատվիրակությունը Սահակ կաթողիկոս Խապայանի ու Ագգային պատվիրակության լիազոր-ներկայացուցիչ Միհրան Տամատյանի հետ

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 142, թ. 13, նաև՝ Արամ Ասպետ. 1961, 205:

²¹ Պօղոսեան. 1942, 857:

²² ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 817, թ. 19-39:

²³ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թ. 17-19:

²⁴ Մատենադարան, Ա. Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 29:

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 430, ց. 1, գ. 295, թ. 21-29:

²⁶ Մանջյան. 1991, 39:

²⁷ ՀԱԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 124, թ. 1-2, Մատենադարան, Ա. Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 29, թ. 2:

²⁸ Մատենադարան, Ա. Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 29, թ. 3:

Հանդիպում է Բրեմոնին և ռազմական օգնություն խնդրում: Վերջինս պատասխանում է, որ կարող է միայն զենք ու պարեն տրամադրել, եթե կամավորական խմբեր կազմվեն: Որոշ չափով զենք-զինամթերք տրամադրվում է, սակայն այն չի հասնում Հաճըն. ճանապարհին ընդհարում է տեղի ունենում Կարապետ Լաչինյանի զինատար խմբի ու դարանակալած թուրքերի միջև և ողջ ռազմամթերքը (40 բեռ) անցնում է չեթենների ձեռքը²⁹: Մարտի 14-ին էլ Մ. Տամատյանի և Հաճընի պատվիրակության հետ հանդիպման ժամանակ Բրեմոնը հայտնում է, որ ավելորդ է անգամ խորհել օգնություն ուղարկելու մասին, ու հայ կամավորներին էլ արգելում է Հաճըն մեկնել³⁰:

Անագորույն ճակատագրին դեմ հանդիման մնացած Հաճընի Ազգային խորհուրդը մարտի 14-ին հեռագիր է ուղարկվում Մ. Տամատյանին, որում ասվում էր. «... եթե օգնություն չը փութաք, Հաճընը կը ջնջուի երկրի վրայէն»: Փաստորեն, ռազմական որևէ օգնության հույս չունեցող Հաճընցիները երկու ելք ունեին. ա) կազմակերպված նահանջել Սիս կամ բ) դիմել ինքնապաշտպանության, որը հավասարազոր էր «ժողովուրդը անձնասպանութեան մղելու»³¹, այսինքն՝ զիստակցական մահվան: Իհարկե, ամբողջական չըջափակումից խուսափելու նպատակով գերադասելի էր նահանջելը: Այդպես էին մտածում Հաճընցիների մեծ մասը: Դա է հաստատում նաև մարտի 14-ին Պ. Սարաճյանի՝ Հաճընի ինքնապաշտպանության բարձրագույն խորհրդին հղած «Քաղաքս վտանգէն գերծ պահելու համար բոլոր դիմումներս ապարդիւն մնացին. օգնութեան յոյս չի նշմարուի: Ուստի, միակ միջոցը ... ժամ առաջ Սիս հասնելու աշխատեցէք»³² բովանդակությամբ հեռագիրը: Իսկ հուշագիր Սոկրատ Թերզյանի ասելով՝ վերոհիշյալ հեռագիրը թվագրված է եղել մարտի 13-ով և այսպիսի բովանդակություն ուներ. «Կը ցաւիմ, որ բոլոր դիմումներս ապարդիւն մնացին: Ուեէ տեղէ օգնութիւն մի սպասէք: Անմիջապէս նահանջեցէք Սիս»³³:

Հաճընցիները որոշում են նահանջել Սիս և փրկվել ջարդերից: Սակայն Կիլիկիայի Ազգային խորհրդի անդամներն այլ մոտեցում ունեին Հաճընի պաշտպանության հարցին. «Կիլիկիայում բարձր քաղաքականություն ընդունողները Հաճընցիներուն նահանջը կը նկատեն ոչ միայն նվաստություն, այլև այդ շրջանին նկատմամբ ազգային իրավունքներու ժխտում»³⁴:

Այսպիսով, վերը նշված աղբյուրներում հիշատակված նույն հեռագիրը մի դեպքում թվագրված է մարտի 13-14-ին, իսկ մյուսում՝ միայն 13-ին: Սակայն Սարաճյանն իր հուշերում գրում է, թե հեռագիրն ուղարկված է մարտի 14-

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 124, թ. 1-2, Մատենադարան, Ա. Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 29, թ. 12-13: Սիյունաքահայ հեղինակ Մ. Սեպուհի ասելով՝ զենք-զինամթերք տեղափոխող խմբին մատնել է էվերեկցի Արշակ Սեմիդյանը (տե՛ս Սեպուհ. 1960, 52):

³⁰ Մատենադարան, Ա. Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 29, թ. 14, նաև՝ Յուզամատեան Մեծ Եղեռնի (1915-1965). 1965, 876:

³¹ Ի գ մ ի ը Լ ե ա ն. 1964, 270:

³² Մատենադարան, Ա. Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 29, թ. 16:

³³ Թ է ը գ ե ա ն. 1937, 257:

³⁴ Ի գ մ ի ը Լ ե ա ն. 1964, 270:

ին³⁵: Այսինքն՝ կարելի է ենթադրել, որ հեռագիրը գրվել է 13-ին, բայց ուղարկվել՝ 14-ին: Սարաճյանի այս հեռագրից անմիջապես հետո Աղանայից ևս մի հեռագիր է ուղարկվում Հաճըն: Հեռագիր, որի բովանդակությունը հուշագիրների մոտ տարբեր է: Այսպես՝ Հաճընի ինքնապաշտպանության երկրորդ փաշտի հրամանատար Մեսրոպ Շիրտմյանի տարբերակում ասված է. «Ասկէ առաջ Սարաճեանի ստորագրութիւնով եկած հեռագրին կարեւորութիւն մի տաք: Հաճըն զրկուելիք բաւական ուժեր պատրաստուած են: Վստահ եղէք թէ ամէն պարագայի տակ զուգ էք և զուգ պիտի ըլլաք յաղթողը»³⁶: Շիրտմյանի ասելով այս հեռագիրը ստորագրված է եղել Մ. Տամատյանի ու «Հաճընի պատվիրակության» կողմից՝ առանց Սարաճյանի ստորագրության³⁷: Իսկ ըստ Թերզյանի հեռագրի բովանդակությունն այսպիսին է. «Գաղթը ազգային արժանապատվութեան դէմ է: ... Կռիւր շարունակեցէք, քանի մը օրուան մէջ ձեզի 1200 հոգինոց օգնական ուժ պիտի հասնի: Օղանաւ ալ պիտի զրկենք: 14 մարտի 1920 Մ. Տամատեան, Յարանուական պետեր, Հաճընի Հայր. միութիւն»³⁸:

Ահա այս հեռագրի հիման վրա է, որ տեական ժամանակ մամուլում³⁹ և, հատկապես, հուշագրական գրականության մեջ շրջանառվել է այն թյուր տեսակետը, թե Հաճընի ողբերգության մեջ մեղքի մեծ բաժին է ունեցել Կիլիկիայում Ազգային պատվիրակության լիազոր-ներկայացուցիչ Մ. Տամատյանը⁴⁰: Հետագայում ևս Ս. Թերզյանը, Մ. Սեպուհը և նրանց ձայնակցող այլ հուշագիրներ, տուրք տալով կուսակցականությանը և հենվելով ոչ իրական փաստերի վրա, 6000 հաճընցիների կոտորածի համար պատասխանատու են համարել Մ. Տամատյանին:

Այդ ոչ ճիշտ տեսակետն, ավել կամ պակաս չեղտադրությամբ, կրկնվել է նաև հիմնախնդրին անդրադարձած որոշ ուսումնասիրողների մոտ: Այսպես. «Նույն օրը, – գրում է Ռ. Սահակյանը, – խաբվելով Բրեմոնի՝ իրեն հասցեագրված 1920 թ. մարտի 14-ի թվակիր նամակում արտահայտած այն կարծիքից, թե հաճընցիների «ամբողջական մեկնումը առանց կռիւ Եվրոպայի առաջ իրենց համար պիտի ըլլա վնասակար», և որ «Հայաստանի բարձր համբավին տեսակետովը անհրաժեշտ է, որ այդ նահանջը չկատարվի»⁴¹: Մ. Տամատյանը, Ազգային միությունը և Հաճընի հայրենակցական միության անդամներն այսպիսի հեռագիր են ուղարկում հաճընցիներին:

³⁵ Մատենադարան, Ա. Ալպոյաճյանի արխիվ, Թղթ. 14, վավ. 29, Թ. 16: Սակայն Սարաճյանը հեռագրի տեքստը չի ներկայացնում: Դրա մասին տեղեկանում ենք Հ. Պողոսյանի և Հաճընի ինքնապաշտպանության մասնակից Ս. Թէրզեանի տեքստերից, որոնք, ի դեպ, զգալի տարբերվում են միմյանցից:

³⁶ Շիրտմեան. 1974, 53:

³⁷ Շիրտմեան. 1974, 53, Պողոսեան. 1942, 652:

³⁸ Թէրզեան. 1956, 258: Իսկ Կ. Իզմիրլյանը հուշերում գրում է, որ Մ. Տամատյանը Հաճըն հեռագիր էր ուղարկել իր և Պ. Սարաճյանի ստորագրությամբ [տե՛ս «Նոր Հաճըն» (Աղանա), 1966, 271]:

³⁹ «Կիլիկիա», 03. VI. 1919, 15. VI. 1919:

⁴⁰ Պողոսեան. 1942, 652, Թէրզեան. 1956, 257, Մանըյան. 1991, 96:

⁴¹ Սահակյան. 1970, 174:

Կիլիկիայի Ազգային խորհրդի անդամները, մասնավորապես՝ նրա նախագահ Մ. Տամատյանը, «թյուրիմացության մեջ ընկնելով է. Բրեմոնի կողմից, թե միջազգային առումով «Հայաստանի բարձր համբավի տեսակետովը անհրաժեշտ է, որ այդ նախանշը չկատարվի», քաղաքական անհեռատեսություն դրսևորելով, հեռագիր են հղում Հաճրն. «Գաղթը ազգային արժանապատվության դեմ է: Դուք Հայու վայել և Հաճրնցի քաջությամբ կռիվը շարունակեցեք, քանի մը օրվան մեջ ձեզի 1200 հոգիանոց օգնական ուժ պիտի հասնի: Օղանալ ալ պիտի դրկենք: Ս. Սարգիսին բլուրին վրա ճերմակ խաչ մը չինեցեք, որպեսզի ծրարները հոն նետեն»⁴²: Իհարկե, նման բովանդակությամբ հեռագիրը ոգևորում է Հաճրնցիներին, սակայն սպասված օգնությունն այդպես էլ չի լինում⁴³: Այնուհետև Ռ. Գասպարյանը դժվարանում է բացատրել, թե ինչով է առաջնորդվել Տամատյանը, որ այդպիսի հեռագիր է ուղարկել, բայց, այնուամենայնիվ, այդ քայլը համարում է «քաղաքական լուրջ սխալ, որը ողբերգական հետևանքներ ունեցավ»⁴⁴: Հետո էլ փորձելով որոշ չափով «մեղմել» Տամատյանի մեղքը՝ Ռ. Գասպարյանը նշում է չի կարելի նաև վատահայն կարծիքը հայտնել, որ դեպի Սիս նախանշը կապահովեր Հաճրնցիների փրկությունը, քանի որ այդ դեպքում նրանք Հաճրնին զենք-զինամթերք տանող և օգնության հասնող կամավորականների նման զոհ կգնային ճանապարհին դարանակալած թշնամական ուժերին: Մի բան, որն ուղղակի հաստատում է այն իրողությունը, թե մարտի 13-ին Պ. Սարաճյանի հղված նախանշի ուղին բռնելու խորհուրդ պարունակող հեռագիրը Հաճրնցիները ստացել էին մարտի 14-ին, իսկ հաջորդ օրը քաղաքն ամբողջովին չրջափակվել էր քեմալական հրամանատար Կոզան օղլի Դողանի ջոկատների կողմից:

Փորձենք պարզաբանել, թե այդ տեսակետը որքանով է իրատեսական, արդյո՞ք հիմնավոր է այս ամբաստանությունը: Իրականությունն այն է, որ մարտի 15-ին Մ. Տամատյանն Ազգային միության և միջկուսակցական խառը ժողով է հրավիրում ու տեղեկացնում է. Բրեմոնը Սսի օրվա կառավարիչ Թայարդայի միջոցով հրաման է հեռագրել Հաճրնի գայմագայմ Կ. Չալյանին, որ «պատրաստուին նախանշել կիները, մանուկները և ծերերը», ու որոնց անվտանգությունն ապահովելու համար ֆրանսիական զինվորներ կուղարկվեն, իսկ «զենք բռնող տղամարդիկ պետք է Հաճրն մնան և զայն պաշտպանեն»: Ի պատասխան՝ Հաճրնի գայմագայմը հայտնել է, որ իրենց ընտանիքներին ուղարկելուց հետո տղամարդիկ չեն ուզում մնալ «միայն քաղաքի ավերակնե-

⁴² Գ ա ս պ ա ռ յ ա ն. 2005, 181:

⁴³ «Հաճրնի ինքնապաշտպանութեան միջոցին, երկու անգամ ֆրանսական զինուորական օդանավ կը յայտնուի երկնքին վրայ: Ա. Անգամ Մարտ 16-ին, որ նամակներու ծրար մը կը ձգէ Հաճրնի հիւսիսարեւելեան ծայրամասը: Նամակներէն կը պարզուի, որ Սիսի մօտ կը կատարուի կամաւորահաւաք եւ կամաւորներու մեծ խումբ մը պատրաստ է Հաճրն օգնութեան գալու: Բ. Անգամ Մարտի 28-ին, որ Ս. Սարգիսի «օղակայանին» վրայ պտոյտ կատարելէ եւ սնտուկ մը ուռսական փամփուշտ նետելէ ետք կը հեռանայ», – գրում է Ե. Զերեճեանը (տե՛ս Զ ե ռ ե ճ ե ա ն. 2022, 251):

⁴⁴ Գ ա ս պ ա ռ յ ա ն. 2005, 181:

ընդ պաշտպանելու համար, ուստի որոշած են ամբողջովին նահանջել»⁴⁵։ Միևնույն ժամանակ Մ. Տամատյանը մարտի 15-ին տեղի ունեցած Ազգային միություն և միջկուսակցական խառը ժողովի մասնակիցներին տեղեկացնում է, որ Բրեմոնն իրեն հանձնարարել է «համոզել հաճընցիները, որ բարձրագույն հրամանին համեմատ չարժուին»։ Բրեմոնի այս հրամանի վերաբերյալ բուռն վիճաբանություն է տեղի ունենում հիշյալ ժողովում։ Ի վերջո՝ մարտի 15-ին Ազգային միություն ու միջկուսակցական խառը ժողովում որոշվում է հրահանգել հաճընցիներին չնահանջել և սպասել նյութական ու զինական օգնության։ Այդ նույն ժողովում նաև որոշվում է՝ դրա մասին հեռագիր պետք է ուղարկվի և անպայման Սարաճյանի ստորագրությամբ՝ չիմանալով, որ Սարաճյանը մարտի 14-ին հաճընցիներին հեռագրել էր անհապաղ Միս նահանջել։ Որոշվում է, որ Պ. Սարաճյանը հեռագիր ուղարկի Հաճըն և «հրահանգ տալ, որ չնահանջեն և ամբողջությամբ հոն մնան ...»։ Սակայն Սարաճյանը հաճընցիներին հեռագրում է. «Երէկուան հեռագիրս կը հաստատեմ, կէտ առ կէտ գործադրեցէք, առանց ուրիշներուն մտիկ ընելու»։ Իսկ Հաճընի հեռագրով չիմանալով որը չեթեմների կողմից Վահկայի և Հաճընի միջև կտրված էր, ու հեռագիրը տեղ չի հասնում⁴⁶։ Ժողովին էլ, հաշվի չառնելով Սարաճյանի կարծիքը, միասնաբար որոշում է հեռագրել Հաճըն՝ «չը նահանջել, դիմադրել և օգնություն սպասել»⁴⁷։ Բնականաբար, պաշտոնի բերումով այն հղվում է Մ. Տամատյանի անունից և դառնում է չեթեմների կողմից օղակված Հաճըն հասած վերջին հեռագիրը։

Քննարկելով խնդիրը՝ այս հարցերին քաջատեղյակ Ռ. Սահակյանը հետևություն է անում՝ Տամատյանի «այդ հեռագիրն էր, որը ողբերգական հետևանքներ ունեցավ քաղաքի 6 հազար հայ ազգաբնակչության համար»⁴⁸։ Սակայն հետո ավելացնում է. «Եթե նույնիսկ հայ կամավորներին հաջողվեր հասնել Հաճըն, կամ եթե Փրանսիական զինվորական իշխանությունները մեծ քանակությամբ զենք և ռազմամթերք տրամադրեին հաճընցիներին, միևնույն է, վերջիններս ի վիճակի չէին լինի երկար ժամանակ կռվել քեմալական կանոնավոր զորքի դեմ, որոնց թիվն օրստօրե բազմապատկվում էր»⁴⁹։ Առավել ևս, որ Փրանսիական իշխանությունները թեև հայտարարում էին, որ «Հաճընը Փրանսիական զրավման և վարչության մաս են կազմում», սակայն Կիլիկիայում վերը նշված պատճառներով ամենևին էլ մտադիր չէին զորք ուղարկել Հաճըն։

1920 թ. մարտի կեսերին Հաճընի ինքնապաշտպանության ղեկավարները վճռականորեն մերժեցին թուրքական հրամանատարության կողմից ներկայացված անձնատուր լինելու վերջնագիրը և պատրաստվեցին պաշտպանություն։ Ապրիլի 1-ին թուրքերը չրջապատեցին քաղաքը և անցան հարձակման, բայց հաճընցիները հերոսաբար պաշտպանվում էին։ Ծանր մարտերը շարունակվեցին մինչև հուլիսի 12-13-ը, երբ թուրքական հրամանատարությունը

⁴⁵ Մատենադարան, Ա. Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 29, թ. 17։

⁴⁶ Մատենադարան, Ա. Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 29, թ. 19։

⁴⁷ Մատենադարան, Ա. Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 29, թ. 29։

⁴⁸ Սահակյան. 1970, 176։

⁴⁹ Սահակյան. 1970, 177։

փորձեց բանակցությունների միջոցով ծնկի բերել հաճընցիներին, սակայն ապարդյուն: Մուստաֆա Քեմալի հրամանով համալրում ստացած թուրքական զորքերը հոկտեմբերի 14-ին անցան լայնածավալ հարձակման և 15-ին գրավեցին Հաճընը, հրկիզեցին այն ու կոտորեցին 6000 հայի: Միայն 365 հոգու հաջողվեց դուրս գալ շրջապատումից: «Հաճընը ոչ ևս է»․ մահազդի ձևով Հաճընի անկման լուրն առաջինը հայտնեց Ադանայի «Տավրոս» թերթը 1920 թ. հոկտեմբերի 24-ին⁵⁰:

Եզրակացություն

1. Առաջին աշխարհամարտից հետո մեծ թվով կիլիկիահայեր, այդ թվում՝ հաճընցիներ, ապավինելով Ֆրանսիայի հովանավորությանը, վերադարձան հայրենի օջախներ: Թուրքամետ քաղաքականություն որդեգրած Ֆրանսիան, մերձենալով քեմալականներին, լքեց Կիլիկիան, որի հետևանքով տեղի հայությունը ևս մեկ անգամ ապրեց ցեղասպանության սարսափները:

2. Դիվանագիտական խարդավանքներից անտեղյակ հաճընցիները, վստահ լինելով, որ Ֆրանսիան կօգնի, դիմեցին ինքնապաշտպանության և հերոսաբար կռվեցին: Սակայն ուժերը խիստ անհավասար էին. պարտվեցին ու սկսեցին դրա համար մեղավորներ փնտրել:

3. Ոմանք Հաճընի անկման համար մեղադրել են Մ. Տամատյանին: Սակայն վերը հիշատակված փաստերն ապացուցում են՝ դա Ֆրանսիական զինվորական իշխանությունների թրքանպաստ դիրքորոշման արդյունք էր, քանի որ իր շահերից ելնելով՝ Ֆրանսիան վաճառքի էր հանել ողջ կիլիկիահայությունը: Մ. Տամատյանին մեղադրելու համար հիմք է ծառայել մարտի 14-ին չնահանջելու մասին հաճընցիներին ուղարկված հեռագիրը: Կարծում ենք, որ դա հիմնավոր չի, քանի որ. ա) հուշագիրները միշտ չէ, որ օբյեկտիվ են եղել և ճշգրիտ ներկայացրել եղելությունները: Օրինակ՝ Մ. Տամատյանի հասցեին ամենախիստ մեղադրանք (որին հենվելով նույնը կրկնել են նաև մյուսները) ներկայացրած Ս. Թերզյանը հերոսամարտի մասին հուշագրել է տասնյակ տարիներ հետո և խոստովանում, որ «թեև ջանացել է հնարաւորութեան սահմանին մէջ ճշգրտորէն նկարագրել», բայց «առանց ունենալու անհրաժեշտ օրագրութիւններ»⁵¹: Հետևաբար, կարող էր նաև սխալվել: Բ) Այդ չարաբաստիկ հեռագիրը, Հաճընի պատվիրակության անդամների համաձայնությունամբ, ստորագրել են ոչ միայն Մ. Տամատյանը, այլև Կիլիկիայի Ազգային խորհրդի և Հաճընի Հայրենակցական միության ղեկավարները: Հետևաբար, միայն նրան մեղավոր համարելը, իհարկե, ճիշտ չէ: Գ) Եթե նույնիսկ չլինեք այդ հեռագիրը, և հաճընցիները նահանջեին Միս, ապա այդ դեպքում ևս նրանք չէին խուսափի ցավալի վախճանից և Հաճընին օգնության հասնող կամավորականների նման զոհ կգնային ճանապարհին դարանակալած թշնամիներին, քանի որ Հաճընից դեպի այլ վայրեր տանող բոլոր ճանապարհները հսկվում էին չեթենների⁵²:

⁵⁰ Պ օ ղ ո ս ե ա ն. 1942, 718:

⁵¹ Թ է ր գ ե ա ն. 1956, 9:

⁵² Եղեռնի ժամանակ բանտերից հատուկ ազատ արձակած հանցագործների հրոսակախմբեր՝ հայերին կոտորելու համար, ելուզակ, ոճրագործ, ավազակ, այս դեպքում՝ քեմալական անկանոն ուժեր:

կողմից: Դրա մասին է վկայում այն իրողությունը⁵³ 40 բեռ զինամթերքը, որ ֆրանսիացիները խոստանում էին Ստում տրամադրել հայ կամավորներին, մարտի 10-ին ամբողջությամբ ընկավ չեթենների ձեռքը⁵⁴: Իսկ եթե լավ զինված ու քաջաբար կռված 80-ից միայն 18–20 հոգու վիրավոր և ամբողջ զինամթերքը կորցրած վիճակում էր հաջողվել հասնել քաղաք, ապա ոչ այնքան լավ զինված ու մեծաքանակ անզեն բնակչության առկայության դեպքում պատկերն ավելի ողբերգական կլիներ: Դ) Իր անտիպ հուշերում Պ. Սարաճյանը նահանջի մասին երկրորդ հեռագրի որևէ տեքստ չի հիշատակում, դա անում են այլ հուշագիրներ և տարբեր տեքստեր են ներկայացնում: Ակամա հարց է առաջանում. ինչու՞, ինչպե՞ս կարող էր հեռագրի հեղինակը որևէ տեքստ չներկայացնել և ինքն իրեն արդարացներ, բայց դա անում են ուրիշները: Հարց, որը ցայսօր բոլորի մոտ անպատասխան է մնացել:

4. Հաճընի ողբերգության համար մեղավորներ պետք է փնտրել. հարկավոր է տարիներ անց գոնե սթափ գնահատել ստեղծված իրավիճակը, օբյեկտիվ հետևություններ կատարել և դրանցից դասեր քաղել: Այն փաստը, որ մարտի 14-ին է. Բրեմոնը, Պ. Սարաճյանին և Մ. Տամատյանին հրավիրելով, պարզորոշ ներկայացրել է իրենց դիրքը՝ «ապարդիւն է դժուարին լեռներով Հաճընի օգնութիւն ուղարկել. այդ մասին խորհել անգամ աւելորդ է»⁵⁵, արդեն խոսում է անխուսափելի վախճանի մասին: Հասկանալի է՝ որևէ հեռագիր ոչինչ չէր կարող փոխել:

5. Ազատագրական պայքարի նվիրյալ Մ. Տամատյանը զենքը ձեռքին մարտնչելով, Մուշի ու Սասունի գյուղերը շրջելով ու քարոզչություն կատարելով, ինչպես նաև գրչով ու դիվանագիտական ազդեցությամբ ծառայություններով ողջ գիտակցական կյանքը նվիրաբերել է իր ժողովրդին: Դրա դրսևորումը եղավ նաև այն, որ այլ ելք չտեսնելով 1920 թ. օգոստոսի 4-ին նա համախոհների հետ Ադանայում Ֆրանսիայի հովանավորությամբ Ինքնավար Հանրապետություն հռչակեց: Սակայն թուրքամետ ֆրանսիական զինվորականներն ուժով ցրեցին այն: Ֆրանսիացիների «ասպետական» այդ կեցվածքից հիասթափված Տամատյանը հեռացավ Կիլիկիայից: Մինչև վերջին շունչը իր ժողովրդին նվիրաբերած գործչի հասցեին հանիրավի մեղադրանքներ հնչեցնելը, մեղմ ասած, շնորհակալ գործ չէ և սերունդներ դաստիարակելուն վնասակար: Ուստի ժամանակն է հրաժարվել ոչ գիտական մոտեցումներից և ցանկացած հարց լուսաբանել պատմականության և օբյեկտիվ տեսանկյունից:

6. Հաճընի հերոսամարտն, անկասկած, թուրքական ջարդարարների դեմ հայ ժողովրդի մղած պայքարի հերոսական էջերից է և ուսանելի շատ կողմեր ունի:

Սուրեն Սարգսյան – պ. գ. դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի նոր պատմության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությամբ

⁵³ Այդ մասին վկայում են մեր կողմից հիշատակված բոլոր հուշագիրները և ուսումնասիրողները (Թ է ր գ ե ա ն. 1956, Գ ա ս պ ա ր յ ա ն. 2005, Ս ա հ ա կ - յ ա ն. 1970 և այլն):

⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 408, ց. 1, գ. 124, թ. 1–2:

⁵⁵ Մատենադարան, Ա. Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, վավ. 29, թ. 14:

յունները՝ Հայ աթանդական կուսակցություններ, ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսություն, Հայ պարբերական մամուլ, ազատագրական պայքարի նվիրյալներ: Հեղինակ է 8 մենագրության և ավելի քան 150 հոդվածի: sargsyansuren@yandex.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Արամ Ասպետ. 1961, Պրուագներ Հաճընոյ հերոսամարտէն, Պէյրութ, 242 էջ:
- Արզումանյան Մ. 1973, Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, «Հայաստան», 580 էջ:
- «Արեւ» (Կահիրէ), 24. VIII.1951:
- Գասպարյան Ռ. 2005, Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 246 էջ:
- Թերզեան Յ. Սոկրատ. 1956, Հաճընի ութամսեայ դիւցազնամարտը, Բ. տպագրութիւն, Պուլնոս Այրէս, տպարան «Արարատ», 702 էջ:
- Իզմիրլեան Կ. 1964, Հայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագիրը անցեալին և ներկայիս (քննական տեսութիւն), Պէյրութ, 314 էջ:
- Կառվարենց Գ. 1922, Ամբողջ ինն ամիս պայքար անմոռաց..., Կ. Պօլիս, 67 էջ:
- «Կիլիկիա» (Ադանա), 03. VI. 1919, 15 VI. 1919:
- Հայոց պատմություն. 2010, հ. IV, գիրք առաջին. Նորագույն ժամանակաշրջան (1918–1945 թթ.), Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 797 էջ:
- Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թ. 17–19, ֆ. 408, ց. 1, գ. 142, թ. 13, գ. 124, թ. 1–2, ֆ. 430, ց. 1, գ. 295, թ. 21–29, ց. 1, գ. 807, թ. 1–3, ց. 1, գ. 340, թ. 1–2, ց. 1, գ. 817, թ. 19–39:
- Ճերեճեան Ե. 2022, Հաճընի ինքնապաշտպանական կռուիներուն մասին. – ՊԲՀ, № 1, էջ 248–256:
- Մատենադարան, Ալպոյաճյանի արխիվ, թղթ. 14, 29, թ. 2 (Հաճընի առաջնորդ Պետրոս Սարաճյանի անտիպ հուշերը «Հաճընը ինչու նահանջեց և ընկավ»), թ. 12–13, թ. 14, թ. 15, թ. 16, թ. 17, թ. 19:
- Մանջյան Հ. 1991, Հաճընի հերոսական ինքնապաշտպանությունը 1920 թվականին, Երևան, «Նարեկացի» հրատ., 95 էջ:
- Նաթանեան Մ. 1990, Արմենական կուսակցութիւն, ծագումէն սկսեալ մինչև Սահմանադրական Ռամկավար կուսակցութեան կազմութիւնը, Գահիրէ, 106 էջ:
- «Նոր Հաճըն» (Ադանա), 1966, թիվ 10:
- Յափուճեան Ա. 1977, Հայ ժողովրդին անկախութեան պայքարը Կիլիկիոյ մէջ 1919–1921 թթ., Գահիրէ, մատենաշար Հայ ազգային հիմնադրամի, 1086 էջ:
- Յուշամատեն Մեծ Եղեռնի (1915–1965). 1965, պատրաստեց Գերսամ Ահարոնեան, Պէյրութ, 1100 էջ:
- Շխրտմեան Մ. 1974, Սոռաջուած դէպքեր եւ դէմքեր Հաճընոյ 1920-ի հերոսամարտին, Նիկոսիա, 121 էջ:
- Պօղոսեան Յ. 1942, Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը և շրջակայ Գօզան Տաղի հայ գիւղերը, Լոս Անճէլըս, 652 էջ:
- Սեպուհ Մ. 1960, Հաճընի ողբերգութիւնը, Հալեպ, տպարան «Անի», 219 էջ:
- Սահակյան Ռ. 1970, Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919–1921 թթ., Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 325 էջ:

Սաֆրաստյան Ռ. 2019, Մուրաֆա Քենալ. պայքար Հայաստանի Հանրապետության դեմ (1919–1921 թթ.), Երևան, «ՏԻՐ» հրատ., 140 էջ:

Боев Ю. А. 1964, Ближний Восток во внешней политике Франции 1898–1914.– Очерки истории дипломатической борьбы Франции за Ближний Восток. Киев, «Наука думка», 336 с.

Ллойд Джордж. 1957, Правда о мирных договорах, т. II. М., Изд-во иностранной литературы, 560 с.

Кемаль-Ататюрк Мустафа. 1929, Путь новой Турции, 1919–1927. Первые шаги национально-освободительного движения, 1919, т. I. М., Литиздат НКВД, 480 с.

«Новый Восток» (М.), 1923, № 3.

Materne M. Le massacr de Marache (Fevrier 1920), Extralt du «Flambeau», revue belge des questions politiques et litteraires, 4 e annee, № 1, janvier 1921.

ГЕРОИЧЕСКАЯ БИТВА АЧНА: ПРИЧИНЫ ПОРАЖЕНИЯ И ВОПРОС ОТВЕТСТВЕННОСТИ

СУРЕН САРГСЯН

Резюме

Ключевые слова: Киликия, Ачн, героическая битва, автономия, экономические интересы, самооборона, поражение, французская военная власть.

После Мудросского перемирия (30 октября 1918 г.), поверив обещаниям французских властей, спасшиеся от Геноцида армяне Киликии вернулись в места своего проживания и начали обустройство родных очагов. Пользуясь существующими противоречиями между великими державами, оставшиеся у власти турецкие правители в основном поддерживали Кемаль-пашу, осуществившего переворот в Турции и приступившего к восстановлению страны, и, как прежде, «по-турецки» впряглись в дело деарменизации армянонаселенной Киликии.

С апреля по октябрь 1920 года городу Ачн удавалось героически сопротивляться, но силы были крайне неравны, и защитники Ачна потерпели поражение. Некоторые исследователи несправедливо обвинили в трагедии Ачна преданного борца армянского национально-освободительного движения М. Таматяна. Однако это не имеет ничего общего с реальностью.

Сурен Саргсян – д. и. н., проф., ведущий научный сотрудник отдела новой истории Института истории НАН РА. Научные интересы: армянские традиционные партии, идеология национально-освободительной борьбы, армянская периодическая печать, подвижники освободительной борьбы. Автор 8 монографий и более 150 статей. sargsyansuren@yandex.ru

THE HEROIC BATTLE OF HACHIN: THE CAUSES OF DEFEAT
AND THE QUESTION OF RESPONSIBILITY

SUREN SARGSYAN

S u m m a r y

Key words: Cilicia, Hachin, heroic battle, autonomy, economic interests, self-defense, defeat, French military power.

After the Truce of Mudros (October 30, 1918), believing the promises of the French authorities, the Armenians of Cilicia who had escaped the Genocide returned to their places of residence and devoted themselves to the task of settling their homes. Taking advantage of the contradictions between the Great Powers, the Turkish rulers who basically remained in power mainly supported Kemal Pasha who carried out a coup in Turkey and began to rebuild the country, and as before, was in “Turkish way” engaged in the de-Armenization of the Armenian-populated Cilicia.

In 1920, from April to October, the city of Hachin managed to heroically resist, but the forces were extremely unequal, and the defenders of Hachin were defeated. Some researchers unfairly blamed the devoted fighter of the Armenian national liberation movement M. Tamatyan for the tragedy of Hachin. However, this has nothing to do with reality.

Suren Sargsyan – Doctor of Sciences in History, Professor. Leading Researcher at the Department of New History of the NAS RA Institute of History. Scientific interests: Armenian traditional parties, ideology of the national liberation struggle, Armenian periodical press, devotees of the liberation struggle. Author of 8 monographs and over 150 articles. sargsyansuren@yandex.ru

НАХАРАРСКИЕ (КНЯЖЕСКИЕ) ВЛАДЕНИЯ МАРЗПАНСКОЙ АРМЕНИИ (V–VI вв.)*

ГЕНРИК ХАЧАТРЯН

Ключевые слова: Марзпанская Армения, нахарары, Сасаниды, нахарарские владения, Мамиконяны, Багратуни, Сюни, Арцах, «Гахнамак».

Вступление

В 428 г. Сасанидский царь царей (средн. перс. šāhānšāh) Варахран/Врам V Гор (420/421–438/439) по соглашению с большинством армянских нахараров упразднил в Армении царскую власть Аршакидов (Аршакуни, 66–428). После этого, до 630-х годов, Армения становится персидским марзпанством. Несмотря на то, что она превратилась в персидскую пограничную область, тем не менее, сохранила внутреннюю автономию на основе нахарарского строя. Местные князья-нахарары продолжали оставаться наследственными владельцами своих территорий. Во главе нахарарства или княжества стоял нахарар, который был наследственным землевладельцем своих территорий и нахапетом или танутером своего рода¹.

В Аршакидской, а после и в Марзпанской Армении землями владели три сословные группы: 1) царь (царские владения до 428 г. были под ведомством Аршакидского, а после Сасанидского монарха); 2) церковь; 3) нахарары (княжеские домены).

Конечно, владения нахарарских домов в марзпанский период количественно уступали царским. Данным вопросом в той или иной степени занимались Н. Адонц, С. Еремян, К. Туманов, А. Сукиасян, Б. Арутюнян² и др. Для изучения количественного состава нахарарских домов марзпанского периода ценными являются сведения списков «Гахнамака»³, Мовсеса Хоренаци, Егише, Лазаря Парпеци, Себеоса, а также грамоты церковных соборов.

* Представлена 28. II. 2022 г., рецензирована 09. III. 2022 г., принята к печати 31. V. 2022 г.

¹ Khachatryan. 2020, 144.

² Адонц. 1908; Երեմյան. 1963, Երեմյան. 1975 (քարտեզ), Երեմյան. Հայաստանը Հռոմի և Բյուզանդիայի զարգացման բաժանումներից հետո (536–591 թթ.) (см.: Ադոնց. 1987), Tumanoff. 1963; Сукиасян. 1963; Հարությունյան. 2001:

³ В «Гахнамаке» отражались вассально-сюзеренные отношения между царем и знатью, то есть, нахарарами-землевладельцами. В нем показано место каждого нахарара согласно его могуществу и родовитости.

Количественный состав и территориальные владения нахараров

«Гахна-мак»	Хоренаци	Егише	Парпеци	Себеос	Грамота Б. Отмсеци	Грамота Н. Багревандаци
Абегиан	Аматуни	Акеаци	Абегиан	Аматуни	Аматуни	Абегиан
(h)Авнуни	Андзеваци	Аматуни	Агбюркаци	Апахуни	Апахуни	(h)Авнуни
Акеаци	Апахуни	Андзеваци	Аматуни	Аравегян	Аравегян	Вахевуни
Аматуни	Аравегян	Апахуни	Андзеваци	Аранян = Аравенян	Багра-туни	Ванандаци
Андзеваци	Аравен-ян	Араве-гян	Апахуни	Арцруни	Ванан-даци	Вараж-нуни
Ашо-цеан	Арцруни	Арцруни	Аравегян	Багратуни	Вахевуни	Габегиан
Апаху-ни	Баграту-ни	Багра-туни	Аравен-ян	Басенаци	Гнуни	Гнуни
Аравег-ян	Ванан-даци	Вахе-вуни	Араца	Вахевуни	Даштака-ранци	Дзюнакан
Аравен-ян	Владелец Ашоцка	Габегиан	Арцруни	Ванандаци	еп. Андзевациц	еп. Акеаци
Арцру-ни	Гардма-наци	Гнтуни	Артаку-ни	Вараж-нуни	еп. Арцруняц	еп. Аматуни
Багра-туни	Гнуни	Гнуни	Баграту-ни	Гнтуни	еп. Басена	еп. Андзевациц
Басе-наци	Димак-сян	Димак-сян = Ванандеци	Вахеву-ни	Гнуни	еп. Зарехавана	еп. Апахуныц
Ворса-петн аркуни = Вараж-нуни	Камсара-кан	Энцайеци	Ванан-даци	Гохтнаци	еп. Мех-нуныц	еп. Арцруныц
Вахуни	Мокаци	Камсара-кан = Аршаруни	Владе-тель Ашоцка	Дашткарин = Дашта-каранци	еп. Мо-каци	еп. Аршаруныц
Ванан-даци	Мами-конян	Каджбе-руни	Габегиан	Димаксян	Камсара-кан	еп. Басена
Габе-гян	Рштуни	Когян	Гнтуни	Мамиконян	Мами-конян	еп. Гохтна
Гард-манац	Сюни	Мами-конян	Гнуни	Мокаци	Палуни	еп. Зареха-вана
Гнтуни	Спандуни	Манда-куни	Димаксян	Рштуни	Рштуни	еп. Мех-нуныц

рского уровня⁴. Кроме этого упоминания о них ничего не известно, и поэтому эти роды не включены в состав нахарарских домов.

Нахарарские (княжеские) дома

Абегян	Габегян	Мехнуни
(h)Авнуни	Гардманаци	Мокаци
Акеаци	Гнтуни	Палуни
Аматуни	Гнуни	Рапсонян
Андзеваци	Гохтнаци	Рштуни
Апахуни	Даштакаранци	Сахаруни
Аравегян	Димаксян	Слкуни
Аравенян	Дзюнакан	Спандуни
Араца	Ервандуни	Сюни
Арцруни	Зарехаванци	Ташраци
Артакуни	Энцайеци	Трпатуни
Багратуни	Каджберуни	Урца
Басенаци	Камсаракан=Аршаруни	Хорхоруни
Ванандаци	Когян	
Варажнуни	Мамиконян	
Вахевуни	Мандакуни=Аршамуни	
Владелец Ашоцка		

Нахарарские (княжеские) владения

За основу взято административное деление Армении согласно «Ашхарацуйцу»⁵, его составные единицы – провинция (наһанг) и уезд, область (гавар), чтобы более точно дать локализацию нахарарских домов.

Акеаци. Владения этих нахараров находились в уезде Аке провинции Васпуракан.

Аматуни. Владения находились в провинции Васпуракан, в уезде Артаз⁶. Армянский царь Хосров Котак после победы в 332 г. над маскутским (массагетским) царем Санесаном подарил нахарарству Аматуни село Ошакан в уезде Арагацотн⁷. Потом они поселились в уезде Котайк, в районах нынешней деревни Птхни, где в конце VI – начале VII вв. Манвел Аматуни построил Птхнаванк⁸.

⁴ Հ ա ղ ը թ յ ը ն յ շ ն. 2009, 87–88:

⁵ Согласно Б. Арутюняну, границы Армении по «Ашхарацуйцу» представляют в основном политическую картину второй половины III века (Հ ա ղ ը թ յ ը ն յ շ ն. 2001, 52).

⁶ Ա դ ը ն ց. 1987, 337:

⁷ Խ ը ը ն յ ց ի. 1991, 266–267:

⁸ Մ շ ն ը Հ ա ղ յ ն. 2017, 38:

Андзевацци. Владения находились в провинции Васпуракан, в уезде Андзевацки.

Апахуни. Владения находились в уезде Апахуник провинции Туруберан.

Абегян. Владения находились в уезде Абегянк провинции Айрарат.

(h)Авнуни. Владения находились в уезде (h)Авнуник области Айрарат.

Аравегян. Вероятно, их владения находились в уезде Арагацотн и соответствовали нынешнему селу Ашнак провинции Арагацотн Республики Армения. Предположительно, Аравегяны владели также землями от Ашнака до Талина⁹.

Аравенян (Араванян, Аранян). Как и Аравегяны, Аравеняны тоже упоминаются в ряде нахарарств провинции Айрарат. Как справедливо отмечает Н. Адонц, нет достоверной информации, где именно находились владения последних¹⁰. Но, по всей вероятности, это нахарарство владело также уездом Арвениц или Арваниц-дзор в провинции Мокк¹¹.

Арцруни. Владениями этого нахарарского рода был некогда объединенный уезд Ахбак, который позже разделился на две части: Большой и Малый Ахбак. В итоге они владели Большим Ахбаком¹² в провинции Васпуракан и, по-видимому, большей частью Малого Ахбака области Корчайк. После 428 г., когда нахарарам Арцруни был присвоен титул «мардпет», им перешла также территория, называемая Мардпетакан. Во второй половине VI в. Сасаниды дали небольшие земли Аршакидским сепухам в Мардпетакане и в других царских владениях провинции Васпуракан, чтобы привлечь на свою сторону и противопоставить их нахарарам. Впоследствии была сформирована административная единица Васпуракан/Сепухаканский = Мардпетакан, которая после раздела в 591 г. представляла собой Марзпанскую Армению – страну Васпураканского гунда¹³. После этого Арцрунийские нахарары получили гегемонию над провинцией, став одним из сильнейших родов.

Араца. Владения находились в уезде Арац провинции Айрарат.

Артакуни. О владениях неизвестно.

Багратуни. Они владели уездом Спер в провинции Высокая Армения. После раздела царства Великой Армении в 387 г. северо-западное наместничество (уезды Спер и Арсеац-пор) было раздроблено: Спер перешел к Риму, а Арсеац-пор – к Сасанидам¹⁴. Как аспет командир северо-западного наместничества Багратуни владел уездом Арсеац-пор,

⁹ Մանուշարյան. 1977, 56, Մանուշարյան. 2017, 44–45, Ադունց. 1987, 339:

¹⁰ Ադունց. 1987, 339:

¹¹ Շարունթյունյան. 2001, 267–268:

¹² Сукиасян. 1963, 190.

¹³ Շարունթյունյան. 2001, 388, 399–401:

¹⁴ Եղիշարյան. 2014, 47:

который в первой половине V в. был присоединен к Болхене-Тайку, что в свою очередь дало образование «Ашхарацуйцовской» области Тайк¹⁵. Вскоре после раздела Армянского царства аспет Саак Багратуни, будучи недоволен западноармянским царем Аршаком III, перешел на службу к восточноармянскому царю Хосрову Последнему, который сделал его командиром войск (спарапетом), вернул ему родовые владения и в качестве наследственных владений другие села от тех земель Аршака III, которые остались под персидской властью¹⁶. А. Егиазарян верно отмечает, что возвращенными и присужденными царем Хосровом землями могли быть Арсеац-пор, Багреванд и Коговит¹⁷. Как было отмечено, Арсеац-пором нахарары Багратуни владели как аспеты. Багреванд же главным образом был царским доменом, что, конечно же, не мешало нахарарам иметь там владения¹⁸. Если нахарары Багратуни имели там владения, что не исключено¹⁹, то они лишились их до восстания 450–451 гг., поскольку со временем весь уезд Багреванд и другие церковные владения по завещанию Саака Партева перешли к Мамиконянам²⁰. Что касается Коговита, то последний тоже был царским доменом²¹. Но, по косвенному сведению Себеоса, становится ясным, что Коговит являлся родовым владением нахараров Багратуни²². Р. Арутюнян, основываясь на сообщениях источников, полагал, что в Коговите Багратуни окончательно утвердились во времена Хосрова Последнего²³. Под этим светом становится ясно, что Тироц Багратуни, соратник марзпана Васака Сюни, был представителем ветви Багратуни из Коговита²⁴. В пользу этого говорит отсутствие епископа Коговита на соборе в Арташате в 450 г., из чего следует, что нахарары Багратуни и Хорхоруни, имев негативное отношение к антисасанидскому восстанию, не послали туда своих представителей епископов²⁵.

¹⁵ *Եղիշազարյան. 2014, 49:*

¹⁶ *Խորենացի. 1991, 313:*

¹⁷ *Եղիշազարյան. 2014, 48:*

¹⁸ *Հարսիժյան. 1996, 113:*

¹⁹ Н. Адонц предполагал, что весь уезд Багреванд принадлежал нахарарам Багратуни (*Ադոնց. 1987, 326, 334, 341–342, 458–459, Միսիկյան. 1997, 69–71*). Однако нам кажется более убедительным мнение А. Егиазаряна, что Багратуни владели той частью Багреванда, где позднее был образован уезд Цахкотн, и восточными районами Багреванда, которые имели границу с Коговитом (*Եղիշազարյան. 2011, 83*).

²⁰ *Վարդանյան. 2019, 26:*

²¹ *Բրեղանյան. 2003, 284, 335, 377:*

²² *Պատմունիքի Սեբեոս. 1979, 104:*

²³ *Հարսիժյան. 1996, 57–58, Եղիշազարյան. 2014, 48:*

²⁴ *Ադոնց. 1987, 341:*

²⁵ *Հարսիժյան. 2000, 116:*

В итоге нахарарам Багратуни принадлежали уезды Спер, Коговит и до первой половины V в. Арсеац-пор, позднее образовавший уезд Цахкотн в Багреванде, а также восточные районы Багреванды, где находился Багаван.

Басенацци. Владели уездом Басен в провинции Айрарат.

Варажнуни. Владения находились в уездах Варажнуник, в провинциях Туруберак, Айрарат и Васпуракан.

Ванандацци. Владения находились в уезде Вананд в провинции Айрарат.

Вахевуни. Изначально это был жреческий род и владел северо-западными районами (включая Аштишат) уезда Тарон²⁶, а после принятия христианства владения Вахевуни перешли к церкви (а точнее, к роду Григора Лусаворича). Конечно, этот род упоминается и в марзпанский период; тут остается предполагать, что некие владения в Тароне все же удалось сохранить или приобрести впоследствии.

Владелец Ашоцка. Владения находились в уезде Ашоцк провинции Айрарат и в уезде Неркин Джавахк (южная часть Джавахка) провинции Гугарк²⁷.

Габебян. Владения находились в уезде Габебянк провинции Айрарат.

Гардманацци. Владения находились в уезде Гардман и в прилегающих территориях провинции Утик²⁸. Княжество Гардманка осуществляло пограничные защитные функции на северо-востоке²⁹, поэтому не без оснований можно думать, что оно должно было занимать большую территорию, нежели только уезд Гардман.

Гнуни. Род имел владения в районе горы Шахадиван, в уезде Цахкотн провинции Айрарат³⁰. Ему же принадлежала западная часть уезда Агиовит (без царского города Заришат и прилегающих земель), потому что восточная часть уезда вместе с уездом Арберани принадлежала Аршакидским сепухам³¹. Гнуни также имели владения в уезде Арагацотн, в поселении Мастара, а позднее и в уезде Арберани и Арчишаковит³².

²⁶ Ադունց. 1987, 344, երեմյան. 1975 (քարտեզ), Հարությունյան. 2004, 44:

²⁷ Հայաստանի ազգային ատլաս. 2008, 29, 31:

²⁸ По мнению Б. Арутюняна, границы Гардманского епископства, следовательно, и самого княжества не были ограничены лишь уездом Гардман, и согласно «Ашхарацуйцу», на юго-западе оно граничило с областью Айрарат, на западе – с Гугарком, а на юго-востоке – с Арцахом (Հայաստանի ազգային ատլաս. 2008, 135).

²⁹ Յակոբյան. 2020, 170–171:

³⁰ Խորենացի. 1991, 283–284, Հարությունյան. 2001, 241: Не нужно путать с селом Шахадиван, которое было царским доменом (Հակոբյան, Մելիք-Բախչյան, Բարսեղյան. 1998, 51).

³¹ Խորենացի. 1991, 193, 282–283:

³² Մանուկյան. 2017, 38–39:

Гнтуни. Владения находились в уезде Ниг и в селении Зовуни уезда Арагацотн провинции Айрарат³³. Считается, что им же принадлежали некоторые земли в уезде Котайк (Котайк появился после разделения уезда Востан Армении)³⁴.

Гохтнаци. Владения находились в уезде Гохтн провинции Васпуракан.

Даштакаранци. В одной из церковных грамот представитель нахарарства упоминается сразу после марзпана Вркана Смбата Багратуни (Хосров Шум)³⁵, а в другой – между нахарарами Палуни и Апахуни³⁶. По сообщению Мовсеса Дасхуранци, главенствующие княжеские роды в Албании-Алуанке опорочили себя, заключив смешанные браки. Первым был дом владыки Кохта, затем в уезде Аршакашен (Шакашен) – три дома: Дастакеран, Чншмиайн и Мамшегун³⁷. Другой армянский источник – «История Себеоса», говоря про первые походы арабов в Армению, сообщает, что армянский князь Теодорос Вахевуни захватил крепость Арпайк, а его сын Григор вместе с Вараз Нерсе Дашткарином закрепились снаружи и овладели сокровищами церкви, князей и купечества³⁸. Упоминание Вараз Нерсе Дашткарина³⁹, по нашему мнению, указывает на род Даштакаранци, который фигурировал в VII веке.

В вышеупомянутых церковных грамотах представлены лишь нахарары Марзпанской Армении, то есть, владения Даштакаранци должны были находиться в пределах Марзпанской Армении, которые нам не известны. Но в то же время, по крайней мере, в уезде Аршакашен-Шакашен провинции Утик род Даштакаранци имел владения⁴⁰.

Димаксян. Владения этого рода были в уезде Ширак провинции Айрарат и в уезде Буха провинции Тайк⁴¹. Егише, сообщая о последователях Вардана Мамиконяна, упоминает также о Татуле Димаксяне, которого позже называет Татулом Ванандеци⁴². Из этого можно предположить, что нахарары Димаксян в уезде Вананд имели не только земли, но и политический вес, поэтому, несмотря на наличие ишхана (князя) Ва-

³³ Ադունց. 1987, 336–337, Միրիջանյան, Աղաջան. 2019, 106–116:

³⁴ Միրիջանյան, Աղաջան. 2019, 109–110:

³⁵ Բաղրամյան. 2005, 339, 342:

³⁶ Ոթմեցի. 2004, 117:

³⁷ Կաղանկատանցի. 2011, 273:

³⁸ Պատմաթիւն Սեբեոսի. 1979, 166:

³⁹ Под именем Дашткаринк упомянут род Даштакаранци в списке, приведенном Мовсесом Вайоцдзорским (Վայոց ճորհի. 2010, 683).

⁴⁰ Toumanoff, 1963, 220; New sen. 2001, 76.

⁴¹ Ադունց. 1987, 334, Երեմյան. 1975 (քարտեզ), Եղիաշարյան. 2014, 50:

⁴² Եղիշէ. 2003, 635, 656:

нанда, Татул тоже именовался Ванандаци, что показывает его власть или право владения уездом либо большей его частью.

Дзюнакан. Как можно заключить из сообщений источников, Дзюнаканы это ветвь нахарарства Палуни, которая поселилась в Тароне⁴³. Но нужно отметить, что даже будучи боковой ветвью Палуни, Дзюнаканы считались отдельным нахарарством. Центром владений Дзюнаканов или Палуни Тарона был Дзюнкерт, а территория граничила на западе с Хаштеанком, на севере – с Тароном, на юге – с Сасуном, а на востоке – с землями Вахевуни и Слкуни⁴⁴. Позднее земли Палуни–Дзюнаканов присоединились к владениям Мамиконянов, так как последние не только владели большей частью Тарона⁴⁵, но и упоминаются как владельцы Тарона вообще. Во втором церковном соборе Двина (555 г.), возглавляемом католикосом Армении Нерсесом Багревандаци, упоминается князь Амазасп Дзюнаканеан. Остается полагать, что нахарарство все же сохранило в Тароне некие земли (хотя бы по примеру уезда Ширака, который принадлежал Камсаракам, но там имели владения и Димахсяны и Сахаруни).

Ервандуни. Владения находились в провинции Ервандуник провинции Васпуракан.

Зарехаванци. Владения находились в уезде Зарехаван провинции Парскаайк (Персармения).

Энцайеци. Их владения, по-видимому, находились в уезде Андзахидзор провинции Васпуракан⁴⁶.

Камсаракан=Аршаруни. Владения находились в провинции Айрарат, в уездах Ширак и Аршаруник (Ерасхадзор)⁴⁷. В VI–VII вв. Камсараканы расширили свои владения, в которые вошли уезды провинции Айрарата Басен, Абегянк, Габегянк, (h)Авнуник, Вананд и Ашоцк полностью, а в уезде Арагацотн им принадлежал Талин⁴⁸.

Каджберуни. Считается, что уже в V веке уезд Гарни провинции Васпуракан вместе с уездом Арберани составляли уезд Каджберуник или страну Каджберунеац⁴⁹. Точка зрения в отношении уезда Арберани в указанное время нам кажется неубедительной, поскольку Арберани принадлежал Аршакидским сепухам, а после перешел к нахарарам Гну-

⁴³ Հաճախվում է 2001, 227–228:

⁴⁴ Согласно другим точкам зрения, земли Дзюнаканов на западе граничили с Хаштеанком, на севере – с Аршамуником, а на юге и юго-востоке – с землями Вахевуни [Աղբաշեն. 1987, 28–29, Երեմյան. 1963 (քարտեզ), Երեմյան. 1975 (քարտեզ), Айвазян. 1976, 115, 156 и карта].

⁴⁵ Վարդանյան. 2019, 20:

⁴⁶ Toumanoff. 1963, 220; Երեմյան. 1975 (քարտեզ), Հաճախվում է 2004, 43, 45:

⁴⁷ Կոնյան. 1926, 14–40:

⁴⁸ Հայ ժողովրդի պատմություն. 1984, 321:

⁴⁹ Երեմյան. 1963, 46:

ни. Кроме того, не могло нахарарство Каджберуни иметь войско в количестве 100 человек⁵⁰, но при этом владеть такой огромной территорией. Более вероятно, что только уезд Гарни принадлежал им, и то не полностью. Это уже в арабский период, когда часть Агиовита и Арберани носила имя Каджберуник⁵¹.

Когян. О владениях неизвестно⁵².

Мамиконян. Эти нахарары владели провинцией Тайк (но не полностью), уездом Тарон, Хут и, вероятно, Аспакуняц-дзором и частью Бзнуника провинции Турубера. В провинции Айрарат – уездом Багреванд, в Арагацотне – горой Цли-глух с сопредельными селениями Джанджанак и Джрабашх, с 50-х годов V века – большей частью уезда Арагацотн⁵³, после 439 г. – церковными владениями в уездах Екехяц и Даранахяц в провинции Высокая Армения. По нашему мнению, уезд Сасун (Санасунк) Мамиконяны получили во время правления армянского царя Папа Аршакуни как плату за заслуги Мушега Мамиконяна перед короной. Из сообщений Товмы Арцруни можно предположить, что в середине V века Мамиконяны имели владения и в уезде Джермадзор с крепостью Зрайл в провинции Мокк⁵⁴.

Мандакуни=Аршамуни. Владения находились в уезде Аршамуник провинции Турубера⁵⁵.

Мехнуни. Владения нахараров находились в уезде Мецнуник провинции Васпуракан⁵⁶.

Мокаци. Владения нахараров находились в провинции Мокк. Но вся провинция им не принадлежала; как отмечалось выше, там имели владения Аравеняны, Мамиконяны и до 428 г. цари Аршакуни. Эти владения позднее перешли к Сасанидскому царю.

Палуни. Владели уездом Палуник провинции Васпуракан. Другая же ветвь Палуни (Дзюнакан), как было отмечено выше, владела западными территориями в уезде Тарон.

Рансонян. Вероятно, их владения были в уезде Нахчаван провинции Васпуракан⁵⁷.

Рштуни. Владения находились в уезде Рштуник и Тосп, поэтому в труде Товмы Арцруни владения нахарарства называются Тоспршту-

⁵⁰ Յակոբեան. 2011, 548:

⁵¹ Հարությունյան. 2004, 65:

⁵² Но А. Акопян помещает владения князей Коган-Гохенеци в Васпуракане, в среднем течении реки Арчишак, в долине ее левого притока Гюхер (Յակոբեան. 2020, 62).

⁵³ Վարդանյան. 2019, 18–33:

⁵⁴ Արծրունիի և Անանուն. 2010, 114:

⁵⁵ Ադնյ. 1987, 346:

⁵⁶ Հարությունյան. 2001, 372:

⁵⁷ Երեմյան. 1975 (քարտեզ):

ник⁵⁸. Из этого нетрудно заключить, что маленькие уезды Арташисян и Гукан, находившиеся между Рштуником и Тоспом, также должны были быть под властью нахараров Рштуни.

Сахаруни. Владения этого рода находились в части уезда Ширак. В VII веке Давид Сахаруни построил церковь в Мрене⁵⁹.

Слкуни. Нахарарство Слкуни было истреблено Мамиконянами в 320-х годах из-за восстания против короны. После этого земли Слкуни, то есть, северо-восточные районы Тарона (включая крепость Вохаган) перешли к Мамиконянам⁶⁰. Вероятно, чудом уцелевшие потомки Слкуни приобрели или сохранили владения северо-западнее от города Муш.

Спандуни. Считается, что этот род был боковой ветвью Камсараканов, и его владения находились в провинции Айрарат⁶¹.

Сюни. Владения нахарарского рода находились в провинции Сисакан-Сюник. А с 70-х годов IV века к нахарарству Сюни присоединилась территория Цавдекского княжества, то есть, Арцаха. Провинция Арцах до 451 г. находилась в пределах Марзпанской Армении, под владычеством боковой ветви нахараров Сюни⁶².

Ташраци. Владели территорией, называемой Ташрац сепхаканутюн, провинции Гугарк, которая образовалась после раздела уезда Ташир⁶³.

Трпатуни. Владения находились в уезде Трпатуник провинции Васпуракан.

Урца. Владения находились в уезде Урцадзор провинции Айрарат.

Хорхоруни. Владели уездом Хорхоруник провинции Туруберак. Как начальнику гвардии телохранителей сначала армянского царя, а потом марзпана Армении Хорхоруни были переданы во владения уезды Зараванд и Гер. Этот род упоминается также под названиями Махазян и Малхазан⁶⁴, которые связаны с возглавляемым им ведомством махазутюн. Во второй половине VI века Зараванд и Гер вошли в состав административной единицы под названием Сепхакан (Васпуракан) гунд.

Марзпанская Армения в период наибольшего территориального расширения (428–451 гг.) включала в себя следующие провинции: Тайк,

⁵⁸ Արծրունի եւ Անանուն. 2010, 255, Ադունց. 1987, 356, Ոսկեան. 1952, 63–67:

⁵⁹ Ադունց. 1987, 339–340, Մանուչարյան. 1977, 69:

⁶⁰ Վարդանյան. 2019, 19:

⁶¹ Toumanoff. 1963, 221.

⁶² Հարությունյան. 2001, 396:

⁶³ Հարությունյան. 2004, 43, 45:

⁶⁴ Բուզանդ. 2003, 358, 363, Խորենացի. 1991, 162: Интересен факт, что в уезде Ширак, который принадлежал большей частью Камсараканам, на левобережье реки Ахурян упоминается крепость Махазберд [Երեմյան. Հայաստանը Հռոմի ժամանակ Ա-ի վարչական բաժանումներից հետո (536–591 թթ.) (см.: Ադունց. 1987)], что наводит на мысль, что Хорхоруни, возможно, и здесь имели земли.

Айрарат, Сюник, Арцах (до 451 г.), Васпуракан, Мокк, Туруберан полностью. Из области Гугарк – уезды Кангарк, Внутренняя или южная часть Джавахка, Ташрац сепхаканутюн. Из области Утик – княжество Гардманка. Из области Парскаайк (Персармения) – уезды Зареванд, Гер, Зарехаван, Арна, Тамбер, Айли (Куричан). Из области Корчайк – все уезды кроме Кордука. Из области Ахдзник – уезд Сасун (Санасунк).

Заключение

В марзпанский период (428–603-е гг.) основные и наиболее сильные нахарарские дома сохранили свое существование и расширили владения. Количество нахарарских домов было 46. Есть упомянутые имена родов, которые еще не получили статус нахарарства, поэтому не были включены в список. Или они упомянуты один раз, что не позволяет судить об их дальнейшей судьбе и имеющихся владениях.

Генрик Хачатрян – к. и. н., научный сотрудник отдела средневековой истории Института истории НАН РА. Научные интересы: историческая география, история права Ирана и Армении. Автор 10 статей. henry.khachatryan89@gmail.com

ЛИТЕРАТУРА

Адонц Н. 1908, Армения в эпоху Юстиниана. Политическое состояние на основе нахарарского строя. СПб., Тип. Императорской Академии наук, 526 с.

Айвазян К. 1976, «История Тарона» и армянская литература IV–VII веков. Ереван, Изд-во Ереванского государственного университета, 410 с.

Сукиасян А. 1963, Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма (III–IX вв.). Ереван, Изд-во Ереванского государственного университета, 523 с.

Ադոնց Ն. 1987, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում. քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Երևան, «Հայաստան», 640 էջ + ներդիր քարտեզ [Երեմյան Ս. Հայաստանը Հուստինիանոս Ա-ի վարչական բաժանումներից հետո (536–591 թթ.)]:

Բաբգեն կաթողիկոս Ռթմեցի. 2004, Թուղթ Հայոց ի Պարսս, առ ուղղափառս [Ա]. – «Մատենագիրք Հայոց», հ. Գ, Զ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, «Armenian Catholicosate of Cilicia», էջ 117–124:

Եղիազարյան Ա. 2011, Հայ Բագրատունիների տերությունը (885–908 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 394 էջ:

Եղիազարյան Ա. 2014, Մեծ Հայքի Տայք աշխարհն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի. – «Վէմ», № 2, էջ 35–61:

Եղիշէ. 2003, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին. – «Մատենագիրք Հայոց», հ. Ա, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, «Armenian Catholicosate of Cilicia», էջ 521–764:

Երեմյան Ս. 1963, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 156 էջ +1 ներդիր քարտեզ:

Երեմյան Ս. 1975 թ. Արշակունիների թագավորությունը 298–387 թթ. (քարտեզ). – Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 2, Երևան, 1976:

Թովմա Արծրունի եւ Անանուն. 2010, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց. – «Մատենագիրք Հայոց», հ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, «Armenian Catholicosate of Cilicia», էջ 46–313:

Կոզեան Ս. 1926, Կամսարականները, «Տեարք Շիրակայ եւ Արշարունեաց», Վիեննա, «Մխիթարեան տպարան», 180 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմություն. 1984, հ. II, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 691 էջ:

Հայաստանի ազգային ատլաս. 2008, հ. Բ, Երևան, «Գեոդեզիայի և քարտեզագրության կենտրոն» ՊՈԱԿ, 264 էջ:

Հակոբյան Թ., Մելիք-Բախշյան Ստ., Բարսեղյան Հ. 1998, Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 4, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 812 էջ:

Հարությունյան Բ. 2000, Հայոց եկեղեցու թեմական բաժանումը Գրիգոր Լուսավորչի հովվապետության շրջանում. – ՊԲՀ, № 2, էջ 108–127:

Հարությունյան Բ. 2001, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 404 էջ:

Հարությունյան Բ. 2004, Հայաստանի պատմության ատլաս, մաս Ա, Երևան, «Մակմիլան Արմենիա», 104 էջ:

Հարությունյան Ռ. 1996, Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (ԵՊՀ, ատենախոսություն), Երևան, 145 էջ (անտիպ):

Հարությունյան Ռ. 2009, Նախարարությունները Մարզպանական Հայաստանում. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 1, էջ 86–92:

Մաթևոսյան Ռ. 1997, Բագրատունիներ, Երևան, «Անահիտ» հրատ., 136 էջ:

Մանուչարյան Ա. 2017, Արագածոտնի նախարարական տները IV–VII դարերում. – «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 3, էջ 35–46:

Մանուչարյան Ա. 1977, Քննություն Հայաստանի IV–XI դարերի շինարարական վկայագրերի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 254 էջ:

Մեսրոպ Վայոցձորեցի. 2010, Պատմութիւն սրբոյն Ներսիսի հայոց հայրապետի. – «Մատենագիրք Հայոց», հ. ԺԱ, Ժ դար, Անթիլիաս-Լիբանան, «Armenian Catholicosate of Cilicia», էջ 631–743:

Միրիջանյան Դ., Աղայան Ս. 2019, Դիտարկումներ Գնթունյաց իշխանների տիրույթների մասին՝ ըստ արձանագիր և մատենագիր աղբյուրների. – «Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի աշխատություններ» 3, Երևան, էջ 106–116:

Մովսէս Խորենացի. 1991, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, լրացումները Ա. Բ. Սարգսեանի, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 490 էջ:

Մովսէս Կաղանկատուացի. 2011, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի. – «Մատենագիրք Հայոց», հ. ԺԵ, Ժ դար, Երեւան, «Armenian Catholicosate of Cilicia», էջ 32–437:

Յակոբեան Ա. 2011, «Գահնամակ ազատաց եւ տանուտէրանց Հայոց» եւ «Ջաւրանամակ». – «Բազմավէպ» (Վենետիկ), թիւ 3-4, էջ 485–550:

Յակոբեան Ա. 2020, Արքայատոհմերն ու իշխանատոհմերը Բուն Աղուանքում եւ Հայոց Արեւելից կողմանքում անտիկից մինչեւ ԺԳ դար (պատմա-աղբիւրագիտական քննութիւն), Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» հրատ., 440 էջ + 2 ներդիր:

Ոսկեան Հ. 1952, Գնունեաց եւ Ոշտունեաց նախարարութիւնները, Վիեննա, «Մխիթարեան տպարան», 156 էջ:

Պատմութիւն Սեբէոսի. 1979, աշխատասիրութեամբ Գ. Վ. Արզարյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 448 էջ:

Սմբատ Բագրատունի. 2005, Թուրք Տեառն Սմբատայ՝ Վրկան մարզպանի, առ Կիւրոն Վրաց կաթողիկոս, Ձեռնարկ՝ զոր խնդրեաց Սմբատ Վրկան մարզպան, ցայն եպիսկոպոս, որք դարձեալ ժողովեցին նորին հրամանաւ ի Դուին կարգել կաթողիկոս Հայոց, յետ մահուանն Սովսէսի. Եւ զայս ձեռնարկ ետ նոցա. – «Մատենագիրք Հայոց», հ. Դ, Է. դար, Անթիլիաս-Լիբանան, «Armenian Catholicosate of Cilicia», էջ 335–342:

Վարդանյան Ա. 2019, Մամիկոնյան նախարարական տան տիրույթները. – «Հայագիտության հարցեր» (Երևան), № 1, էջ 18–33:

Փաւստոս Բուզանդ. 2003, Պատմութիւն Հայոց. – «Մատենագիրք Հայոց», հ. Ա, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, «Armenian Catholicosate of Cilicia», էջ 277–428:

Hewsen R. 2001, Armenia: A Historical Atlas, Chicago-London, “University of Chicago Press”, 342 p.

Khachatryan H. 2020, Administrative and legal status of Armenian marzpanate in 428–630S, – “Herald of Social Sciences of NAS RA”, № 1, pp. 144–157.

Toumanoff C. 1963, Studies in Christian Caucasian History, “Georgetown University Press”, 600 p.

ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐՈՒՅԹՆԵՐԸ (V–VI դդ.)

ՀԵՆՐԻԿ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Ա մ փ ո փ ո ս մ

Բանալի բառեր՝ Մարզպանական Հայաստան, նախարարներ, Սասանյաններ, նախարարական տիրույթներ, Մամիկոնյաններ, Բազրատունիներ, Սյունիներ, Արցախ, «Գահնամակ»:

Պարսից արքայից արքա Վուամ V Գուրը (420/421–438/439) 428 թ., Հայ նախարարների մեծամասնության համաձայնությամբ, Հայաստանում վերացրեց Արշակունիների (66–428) թագավորական իշխանությունը: Դրանից հետո՝ մինչև 630-ական թվականները, Հայաստանը վերածվում է պարսկական սահմանային վարչամիավորի՝ մարզպանության: Թեպետ ունենալով մարզպանության կարգավիճակ, այնուամենայնիվ, այն պահպանում էր ներքին ինքնավարությունը՝ ի դեմս նախարարական համակարգի: Հայ իշխան-նախարարները շարունակում էին լինել իրենց տիրույթների ժառանգական տերերը: Նախարարական իշխանության գլուխ նախկինի պես կանգնած էր նախարարը, որն իր տիրույթի ժառանգական հողատեր իշխանն էր և տոհմի նահապետը կամ տանուտերը:

Արշակունյաց, այնուհետև՝ Մարզպանական Հայաստանում հողատերերի երեք խումբ կար՝ 1) արքա (428 թ. հետո Սասանյան արքա), 2) եկեղեցի և 3) նախարարներ: Մարզպանական ժամանակահատվածի նախարարությունների տիրույթները քանակապես գիջում էին թագավորական իշխանության ժամանակաշրջանին:

Հայկական սկզբնաղբյուրների, մասնավորապես՝ «Գահնամակի», Մովսես Խորենացու, Եղիշեի, Ղազար Փարպեցու, Սեբեոսի, կաթողիկոսներ Բաբկեն Ոթմանցու և Ներսես Բագրևանդացու եկեղեցական վավերագրերի հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա կազմվել է Մարզպանական Հայաստանի նախարարությունների քանակական աղյուսակ, որից հետո անդրադարձ է կատարվել յուրաքանչյուրի տնօրինած տիրույթներին: Պարզվել է, որ նշված շրջանում նախարարական տների թիվը 46 էր՝ Ակեացի, Ամատունի, Անձևացի, Աշոցյան, Ապահունի, Աբեղյան, Առավելյան, Առավենյան, Արծրունի, Արածա, Արտակունի, Բագրատունի, Բասենացի, Գաբեղյան, Գարդմանացի, Գնունի, Գնթունի, Գողթնացի, Դաշտակարանցի, Դիմաքսյան, Երվանդունի, Զարեհավանցի, Ընծայեցի, Խոփոռունի, Կամսարական (Արշարունի), Հալնունի, Զյունական, Մամիկոնյան, Մանդակունի (Արշամունի), Մեհնունի, Մոկացի, Պալունի, Ռափսոնյան, Ռշտունի, Սահառունի, Սիկունի, Սպանդունի, Սյունի, Վարաժնունի, Վանանդացի, Վահևունի, Տաշրացի, Տրպատունի, Ուրծա, Քաջբերունի, Քոդյան: Սրանցից բացի՝ առկա են տոհմանուններ, որոնք թեև հիշատակված են, բայց նախարարական կարգավիճակ ձեռք չէին բերել, ուստի չեն ընդգրկվել աղյուսակում: Կամ էլ վերոհիշյալ սկզբնաղբյուրներում մեկ անգամ են հիշատակվել, ինչը թույլ չի տալիս պատկերացում կազմել դրանց հետագա ճակատագրի և զբաղեցրած տարածքի վերաբերյալ:

Հենրիկ Խաչատրյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի միջին դարերի պատմության բաժնի գլխաշխատող: Գիտական հետաքրքրություններ՝ պատմական աշխարհագրություն, Հայաստանի և Իրանի իրավունքի պատմություն: Հեղինակ է 10 հոդվածի: henry.khachatryan89@gmail.com

THE NAKHARAR (PRINCELY) DOMAINS OF ARMENIAN MARZPANATE (V–VI CC. AD)

HENRIK KHACHATRYAN

Summary

Key words: Armenian marzpanate, nakharars, Sasanians, nakharar domains, Mamikonyans, Bagratunis, Syunis, Artsakh, “Gahnamak”.

In 428 AD, the Persian king Vram V Gor (420/421-438/439 AD), by the agreement of most of Armenian nakharars, abolished the Arsacid kingdom (66-428 AD) in Armenia. After that, up to the 630s AD, Armenia turns into a Persian border administrative unit – marzpanate. Armenia, although had the status of

marzpanate, it still retained internal autonomy in the basis of the nakharar system. The Armenian princes-nakharars remained the hereditary landowners of their territories. The nakhararutyun (principality) was ruled by the nakharar, who was the hereditary landowner of his territory and the nahapet or tanuter of his clan.

In the Arshakuni and later in marzpanian Armenia, the lands were owned by three groups 1) the king (after 428 AD – the Sasanian king), 2) the church, 3) the nakharars. The principalities of the marzpanian period was quantitatively inferior to the royal one.

Based on the reports of Armenian primary sources, in particular – “Gahnamak”, Movses Khorenatsi, Yeghishe, Ghazar Parpetsi, Sebeos, church charters of the Catholicoses Babken Votmsetsi and Nerses Bagrevandatsi, a quantitative table of nakhararas of marzpanian Armenia was compiled. After that, the land holdings of each of them were presented. It became clear found out that during this period the number of principalities was 46 – Akeatsi, Amatuni, Andzevatsi, Ashotsean, Apahuni, Abeghyan, Araveghyan, Aravenyan, Artsruni, Aratsa, Artakuni, Bagratuni, Basenatsi, Gabeghyan, Gardmanatsi, Gnuni, Gntuni, Goxtnatsi, Dashtakarantsi, Dimaksyan, Yervanduni, Zarehavantsi, Ėntsayetsi, Khorkhoruni, Kamsarakan (Arsharuni), Havnuni, Dzyunakan, Mamikonyan, Mandakuni (Arshamuni), Mehnuni, Mokatsi, Paluni, Raphsonyan, Rshtuni, Saharuni, Slkuni, Spanduni, Syuni, Varazhnuni, Vanandatsi, Vahevuni, Tashratsi, Trpatuni, Urtsa, Kajberuni, Koghyan. Besides, there are clans that are mentioned, but have not yet acquired the status of a principality, therefore they were not included in the table. Either, they are mentioned only once in the source, which does not allow to have an idea about their future fate and area they encompassed.

Henrik Khachatryan – Candidate of Sciences in History, Researcher at the Department of Medieval History of the NAS RA Institute of History. Scientific interests: Historical geography, history of Law of Armenia and Iran. Author of 10 articles. henry.khachatryan89@gmail.com

Doi:10.54503/0135-0536-2022.2-47

ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ*

ՎԱԶԱԳԱՆ ԱՎԱԳՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Արշակ Չոպանյան, կենսագրություն, Փարիզ, «Անահիտ», խմբագիր, գրող, գեղարվեստ, գրականագետ, թարգմանիչ, քաղաքականություն, ազգային-ազատագրական պայքար, Հայկական Հարց, Հայրենասիրություն:

Նախաբան

Հայ մշակույթի բազմադարյա պատմության մեջ բազմաթիվ նշանավոր երախտավորների կողքին Արշակ Չոպանյանն առանձնանում է իր գործունեության լայն ընդգրկումով, հետաքրքրությունների բազմազանությամբ, անհատականությունությամբ ու ինքնատիպությամբ, ճանաչումով և հեղինակությամբ: Նրա բազմաբովանդակ ու բազմադրյունք գործունեությունն ընդգրկում է XIX դարավերջից XX դարի 40-ական թվականներն ընկած ժամանակահատվածը¹: Ա. Չոպանյանը հայ մշակույթի մեծ երախտավոր էր՝ բանասեր, գրականագետ-քննադատ, մանկավարժ, թարգմանիչ, հրատարակիչ, այդ թվում՝ «Անահիտ» գրական-գեղարվեստական ամսագրի հիմնադիր ու խմբագիր, միաժամանակ՝ հասարակական-ազգային գործիչ: Անգնահատելի է նրա վաստակը մասնավորապես հայ միջնադարյան գրական հուշարձանների հրատարակման, թարգմանության և դրանց վերաբերյալ գրած խոր գիտական վերլուծությունների շնորհիվ:

Չոպանյանը մեծ աշխատանք է կատարել հայ գրականությունը եվրոպայում ներկայացնելու և Հայ դատը պաշտպանելու ուղղությամբ:

* Ներկայացվել է 26. V. 2022 թ., գրախոսվել է 27. V. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 01. VI. 2022 թ.:

¹ Թեև Չոպանյանն ապրեց մինչև 1954 թ., սակայն, ինչպես նկատում է Հակոբ Օշականը, Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից առաջ նա, ըստ էության, արդեն ամբողջությամբ «վատնել» էր իր գրականագիտական-ստեղծագործական ուժերը (տե՛ս Օշական. 1979, 397):

Կյանքի և գործի ուրվագիծը

Ա. Չոպանյանը ծնվել է 1872 թ. հունիսի 15-ին Կ. Պոլսում: Նախնիները ակնեցի էին: Մայրական քնքշանքից դեռ մանուկ հասակից զրկված Արշակի դաստիարակությունը զբաղվում են հորաքույրերը, որոնց շնորհիվ էլ նա դառնում է գրաճանաչ: Հետագայում՝ Կ. Պոլսի Մաքրուհյան (1882–1886) և Կեղրոնական (1887–1891) վարժարաններում ուսանելու տարիները Չոպանյանի համար դառնում են բնաստուր կարողությունների դրսևորման, ստեղծագործական խառնվածքի կազմավորման բեղուն շրջան: Սովորում է լեզուներ (ֆրանսերեն, անգլերեն, իտալերեն), ընթերցում հայ հին և միջնադարյան մատենագրություն, կարդում Ղ. Ալիշան, Մ. Պեչկիթաշյան, Պ. Դուրյան, որոնք մեծ ազդեցություն են թողնում պատանու վրա, ծանոթանում է համաշխարհային դասականներին. սիրելի են դառնում մանավանդ ֆրանսիական գրականությունը խոշոր դեմքերը: Սկսում է կատարել հայերենից ֆրանսերեն թարգմանության առաջին փորձերը, գրում է գրաբարախառն աշխարհաբարով բազմաթիվ բանաստեղծություններ՝ գերազանցապես սիրո և բնության թեմաներով, արկածային վիպակներ ու դրամաներ, որոնք որքան էլ թեև բարձրարժեք չէին, մի տեսակ մտքի կրթման վարժանքներ, սակայն օժանդակում են Չոպանյանի գեղարվեստական մտածողության ձևավորմանը: Շուտով սկսում է գրել նաև գրական-հրապարակախոսական բնույթի հոդվածներ²:

Սովորելուն զուգահեռ՝ դեռ Կեղրոնականի տարիներին Չոպանյանը աշխատակցում է Արփիար Արփիարյանի խմբագրությամբ լույս տեսնող «Արևելք» հանդեսին, որտեղ սկսում են տպագրվել նրա թարգմանություններն ու ինքնուրույն գործերը: Այստեղ խորհուրդներով մեծ ազդեցություն է թողնում հատկապես Լևոն Բաշայանը, ով գրական ավագ եղբոր ջերմությամբ Չոպանյանին ցույց է տալիս նրա ստեղծագործությունների ձևի ու բովանդակության թերությունները, հետևում պատանի գրողի լեզվի և ոճի ձևավորմանը: Իսկ երբ հիմնադրվում է «Հայրենիք» ազգային-գրական և քաղաքական օրաթերթը (1891), նրա խմբագրապետի՝ Ա. Արփիարյանի կողմից Չոպանյանը հրավիրվում է աշխատակցելու թերթին՝ իբրև օգնական-խմբագիր, այնուհետև՝ հիմնական աշխատակից: Թերթին բերած գործուն մասնակցությանը զուգընթաց՝ Չոպանյանը ուսուցանում է նաև Կ. Պոլսի հայկական դպրոցներում կարդալով աշխարհաբարի ու գրականության դասեր:

1893 թ. վերջին Ա. Չոպանյանը մեկնում է Փարիզ, մեկ տարի ապրում այնտեղ՝ այցելելով եվրոպական տարբեր քաղաքներ, ծանոթություններ հաստատելով եվրոպացի, մասնավորապես՝ ֆրանսիացի մի շարք նշանավոր մտավորականների հետ, ինչպես, օրինակ, Էմիլ Զոլայի ու Ալֆոնս Դոդեի, թատերական քննադատ Հանրի Պոերի և բանաստեղծ ու քրոնիկագիր Ժան Լոուենի, որն էլ իր քրոնիկներից մեկում տպագրում է Չոպանյանի «Երազ» բանաստեղծության թարգմանությունը՝ շատ բարձր գնահատելով այն³:

Փարիզում Ա. Չոպանյանն ավարտում է դեռ 1891 թ. նախաձեռնած իր «Պետրոս Դուրյան. կենսագրական և քննադատական ուսումնասիրություն» աշխատությունը, որով, ըստ էության, սկիզբը դրվեց քնարերգուի ստեղծա-

² Ա. Չոպանյանի կյանքի և գործունեության մանրամասները տե՛ս, մասնավորապես, Հ ա պ է չ ե ա ն. 1924, Ս տ ե փ ա ն յ ա ն. 1972, 129–142, Դ ա լ լ ա ք - յ ա ն. 1987, Ա վ ե տ ի ս յ ա ն. 1997, 42–56, Ա վ ե տ ի ս յ ա ն. 1999, 7–29:

³ Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 63:

գործությունների գիտական ուսումնասիրության, և որը միաժամանակ նշանավորեց գրականագետի մոտեքը գրականության պատմության ասպարեզ: Աշխատությունը հրատարակվեց 1894 թ. Թիֆլիսում⁴:

Փարիզից ստացած երկակի սոցիալական հակասությունների և կյանքի արտաքին պերճանքի հակադիր տպավորություններով 1894 թ. աշնանը Չոպանյանը վերադառնում է Կ. Պոլիս, որտեղ հիմնում է «Ծաղիկ» կիսամյա գրական հանդեսը⁵, որի առաջին համարը նրա խմբագրությամբ լույս է տեսնում 1895 թ. մարտին: Միաժամանակ տեղի Կեդրոնական վարժարանում Չոպանյանը ստանձնում է հայ գրականության պատմություն առարկայի ուսուցչի պաշտոնը, իսկ քիչ ավելի ուշ նրան է հանձնարարվում նաև Փրանսիական գրականության պատմություն առարկան:

Թեև «Ծաղիկը» Չոպանյանի խմբագրությամբ լույս տեսավ մի կարճ ժամանակահատված՝ 1895 թ. մարտից նոյեմբեր (ընդամենը 17 համար)⁶, սակայն այն բացառիկ կարևորություն ունեցավ արևմտահայության իմացական զարթոնքի, հոգևոր դաստիարակության համար, իր բեղմնավոր գործունեությամբ մեծ ազդեցություն գործեց արևմտահայ գրական-գեղարվեստական մտքի զարգացման վրա: Սկզբից ևեթ հետևողականորեն ու գործնականում իրացնելով հանդեսի առջև դրված ծրագրային խնդիրները՝ Չոպանյանը կարողացավ բավարար սնունդ տալ ընթերցողների գեղագիտական հետաքրքրություններին, կրթել նրանց միտքն ու ազնվացնել զգացումները: Շաբաթաթերթի էջերում, բացի նորագույն սկսնակ գրողների [Ռուբեն Զարդարյան, Վահան Թեքեյան, Զապել Նսայան, Թլկատինցի, Ռուբեն Որբերյան, Տիրան Զրաքյան (Ինտրա), Արտ. Հարությունյան և ուրիշներ] գեղարվեստական գործերից, եվրոպական դասական և ժամանակակից հեղինակների ստեղծագործությունների թարգմանություններից, տպագրվում էին նաև գրական-բանասիրական լուրջ ուսումնասիրություններ [օրինակ՝ «Էտմոն Ե. Ժիլ տը Կոնքոլ» (թիվ 3), «Հիսիսի գրականությունը» (թիվ 7)], որոնց շարքում ծրագրային նշանակություն ստացավ հատկապես Չոպանյանի «Գրիգոր Նարեկացի» ծավալուն ուսումնասիրությունը (թիվ 4, 5): Ժամանակով մոտ նախորդներից հանդեսն անդրադարձավ Հակոբ Պարոնյանին և Պետրոս Աղամյանին նրանց նվիրելով առանձին համարներ: Հանդեսի կարճատև գոյության արգասավոր կողմերից մեկն էլ ազգային ժողովրդական ստեղծագործությունների հավաքման և տպագրման ուղղությամբ գործադրված ջանքն էր, որը

⁴ Ա. Չոպանյանն այս աշխատությունը նախապես ցանկացել է հրատարակել Կ. Պոլսում (տե՛ս Չոպանյան. 1980, 42): Թե հետագայում ինչն է խանգարել, դրա մասին նա ոչինչ չի հայտնում: Հավանաբար, Արևմտահայաստանում ստեղծված ազգային-քաղաքական ծանր իրադարձություններն են խոչընդոտ դարձել այդ նպատակի իրականացմանը:

⁵ Տպագրվել է 1886–1911 թթ.՝ մինչև Ա. Չոպանյանի խմբագրումն ունենալով հրատարակության երեք շրջան (Ավետիսյան. 1999, 32):

⁶ Ա. Չոպանյանի խմբագրությամբ հանդեսի մասին առավել մանրամասն տե՛ս Դավիթյան. 1987, 64–92, Ավետիսյան. 1986, 137–145, Ավետիսյան. 1999, 29–41:

տվեց լուրջ արդյունքներ: «Ծաղիկն» անտարբեր չէր նաև ազգային-հասարակական կյանքի ընթացիկ հարցերի նկատմամբ:

Սակայն հանդեսի շատ օգտակար և արդյունավետ գործը երկար չտևեց: 1895 թ. Համիդյան ջարդերը վճռական ու որոշիչ նշանակություն ունեցան Չոպանյանի հետագա կյանքի համար: Մի կողմ դնելով գրողի ու քննադատի, խմբագրի և գրականագետի խաղաղ կյանքը՝ նա սկսեց վարել ազգային-հասարակական ակտիվ գործունեություն՝ իր կարողություններն այս անգամ ի սպաս բերելով մեկ կարևոր նպատակի ու գաղափարի՝ հայ ժողովրդի ազգային ազատագրությանը. «95ի Պոսոյ ջարդէն է որ կը սկսի իմ մոտքս ազգային գործունէութեան մէջ: Մինչեւ ջարդը, մտաւորական կեանք մի անցուցած էի, ազգային գործերուն հեռուէն միայն հետաքրքրուելով, ու ազգիս հետ կապուած միայն այն սիրովը զոր կը տածէի անոր լեզուին համար ու բաղձանքովը զոր ունէի անոր գրական ու բարոյական զարգացումը բարձր աստիճանի մը հասած տեսնելու: Ջարդերը զիս ցնցեցին, իմ մեկուսացած գաղափարական հանդարտութիւնս ամօթալից ու յանցապարտ ցոյց տուին ինծի՝ կեանքիս ամենէն խորին կերպարանափոխութիւններէն մէկը կրեցի... Որոշեցի, իսկոյն, ընել ինչ որ իմ կարողութիւններս կը ներէին «ուղղակի» ծառայութիւն մը մատուցանելու համար իմ դժբաղդ ազգիս զոր կը խողխողէին ...»⁷, — հետագայում գրել է Ա. Չոպանյանը: Առանց հապաղելու դեռ Պոսոմ գտնված ժամանակ նա, զարմացած ֆրանսիական մամուլի՝ հայերի հանդեպ գրեթե հակադրական վերաբերմունքից, բազմաթիվ նամակներ է ուղարկում նշանավոր ու ծանոթ տասնյակ մտավորականների, իրադարձությունների վերաբերյալ տալիս ճշգրիտ տեղեկություններ, որոնց շնորհիվ ապահովում է նրանց ծանրակշիռ վերաբերմունքը՝ հօգուտ արևմտահայության, և ողջ եվրոպայում համակրություն արթնացնում հայ ժողովրդի նկատմամբ: Զգտելով էլ ավելի թափ հաղորդել իր սկսած ազգանվեր այս գործին՝ Չոպանյանը, հիասթափված թուրքիայում տիրող վայրենի մթնոլորտից, թողնում է Պոլիսը՝ համոզված, որ գրականության զարգացմամբ զբաղվելն այդ ժամանակ ոչ միայն անիմաստ, այլև «գրեթէ անազնիւ բան» է, դադարեցնում է «Ծաղիկի» հրատարակումը և մեկնում Փարիզ: Ֆրանսիայի մայրաքաղաքը Չոպանյանի համար դառնում է հետագա կյանքի հանգրվան:

Փարիզում Ա. Չոպանյանի համար սկսվում է արգասավոր և բազմանշանակալի մի շրջան, որը շարունակվեց մինչև կյանքի վերջ: Փարիզ ժամանելուն պես նա նախ բազմաթիվ ֆրանսիական պարբերականներում տպագրում է տասնյակ հոդվածներ, հանդես գալիս հրապարակային համարձակ ելույթներով ու բանախոսություններով, որոնց միջոցով եվրոպական հասարակությանը ոչ միայն ծանոթացնում է հայ ժողովրդի ներկա և անցյալ պատմությանը, նրա հերոսական էջերին, այլև մշակույթին՝ ունենալով հեռահար ազնիվ նպատակ՝ փոխելու եվրոպացիների վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: «Նրա անձնական գերմարդկային ջանքերին ենք պարտական, — գրում է Կ. Դալլաքյանը, — որ մի քանի տարիների ընթացքում եվրոպայի առաջավոր մտավորականության կարծիքում կատարվում է բեկումն՝ հայ ժողովրդի տառապանքների դիմաց արհամարհանքին զուգակցվող խղճահարությունից դեպի

⁷ Զ օ պ ա ն ե ա ն . 1901, 40:

Հարգանք ու հիացում նրա քաջարի ոգու և բարձր մշակույթի նկատմամբ»⁸: Շատերը, ովքեր առաջին անգամ էին լսում Հայ գրականության և մշակույթի մասին, Չոպանյանի շնորհիվ հիացմունքով ու պատկառանքով են լցվում այն ստեղծած ժողովրդի նկատմամբ:

Փարիզյան կյանքի այդ շրջանում Ա. Չոպանյանը զբաղվում է նաև գրականագիտությամբ [«Հենրիք Իբսեն եւ իր Ժան-Գաբրիել Բոուքմանը» («Մուրճ», 1897, № 11–12, էջ 1565–1588), «Հանրի Հայնէ» («Մուրճ», 1898, № 6, էջ 816–828)], կազմում է Հայ հին և նոր գրականության ֆրանսերեն հատրնտիր ժողովածուներ, տպագրում հոդվածներ, որոնց հիմնական նյութը Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի հետագա ուղիների որոնումն էր: Գրում է նաև բանաստեղծություններ, որոնց մեջ առանձնանում է հատկապես «Օրօր մայր Հայաստանին» գրված համիդյան հալածանքների և 1894–1895 թթ. ջարդերի հետևանքով, «որը լուսարձակի նման լուսավորեց պոեզիայի հետագա վերելքի ճամփան իր պայքարի կոչող շնչով և լավատեսական ոգով»⁹: Ուշագրավ է, որ «Օրօրը» դառնում է դասագրքային նյութ, եղանակավորվում ու երգվում տարբեր միջոցառումներին¹⁰:

Իր բազմաբովանդակ գործունեության մեջ Չոպանյանն ինչ էլ անում է, միշտ և ամենուրեք նրա գլխավոր ու հիմնական նպատակը մնում է հարազատ ժողովրդի քաղաքական և հոգևոր վերածնունդի խնդիրը, Հայ դատի արդարացի լուծման անհրաժեշտությունը: Թե՛ գրականությունը, թե՛ բանասիրությունը, թե՛ Հայ մշակույթի քարոզը Եվրոպայում և օտար մշակույթի տարածումը մեր ժողովրդի մեջ, թե՛ նրա քաղաքական-հասարակական գործունեությունը ծառայում էին այդ նպատակների իրագործմանը, և որոնց իրականացման ծնունդը դարձավ «Անահիտ» ազգային, գրական-գեղարվեստական հանդեսը, որի առաջին համարը լույս տեսավ 1898 թ. նոյեմբերին, և որի հետ է կապվում Չոպանյանի հետագա կյանքը¹¹: Երեսուն տարվա գործունեության ընթացքում իր շուրջ համախմբելով արևմտահայ ականավոր գրեթե բոլոր գրողներին և, ընդհանրապես, Հայ մտքի ներկայացուցիչներին, նաև ճանաչված հայագետներին՝ Տ. Կամսարական, Ե. Օտյան, Լ. Բաշալյան, Երուխան, Վ. Թեքեյան, Ն. Ադունց, Ն. Մառ, Ա. Մեյե, հետո նաև՝ Թշկատինցի, Ռ. Սևակ, Դ. Վարուժան, Սիամանթո, արևելահայերից՝ Ալ. Շիրվանզադե, Հովհ. Հովհաննիսյան, Ավ. Իսահակյան, Ալ. Ծատուրյան, Դ. Դեմիրճյան, Գ. Բաշինջաղյան, Կոմիտաս, Թ. Թորամանյան և ուրիշներ՝ «Անահիտը» բացառիկ ծառայություն մատուցեց Հայ գրականության ու գեղարվեստի զարգացմանը, արևմտահայ ու արևելահայ, հետագայում՝ սփյուռքահայ և խորհրդահայ գրական առնչությունների առաջխաղացմանը, անփոխարինելի նպաստ բերեց Հայ ու

⁸ Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 94:

⁹ Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 101–102:

¹⁰ Տե՛ս Ս տ ե փ ա ն յ ա ն. 1972, 135:

¹¹ «Անահիտը» ընդմիջումներով շարունակվել է տպագրվել մինչև 1949 թ. (1898–1911, նոր շրջան՝ 1929–1941, 1946–1949): Հանդեսի առաջին շրջանի գործունեության, նրա՝ ազգային գրականության զարգացման, Հայ հասարակական մտքի պատմության մեջ ունեցած դերի ու տեղի մասին մանրամասները տե՛ս Ա վ ե տ ի ս յ ա ն. 1999:

եվրոպական ժողովուրդների մշակութային կապերի ամրապնդմանը, արևմտահայության ազգային դատի պաշտպանությունը և Սփյուռք-խորհրդային Հայաստան կապերի առաջընթացին ու զորեղացմանը:

Բազմաթիվ նամակներ, հանդեսում տպագրված բյուրավոր նյութեր փաստում են, թե Չոպանյանը որքան է օգնել մասնավորապես երիտասարդ ուժերի գրական ձևավորմանն ու զարգացմանը, իր դիտողություններով, կարծիքներով և խորհուրդներով ուսուցանողի հոգատար վերաբերմունք դրսևորել նրանցից յուրաքանչյուրի նկատմամբ:

«Անահիտի» էջերում լայն տեղ է տրամադրվել համաշխարհային գեղարվեստական մտքի արտահայտություններին. թարգմանաբար տպագրվել են անտիկ շրջանի և հետագա դարերի դասական գրականության բազմաթիվ նմուշներ (Էսքիլեսի «Պարսիկները», «Պրոմեթեոս շղթայվածը», Շեքսպիրի «Անտոնիոս և Կլեոպատրա» ողբերգությունը, Գյոթեի «Հերման և Տորթեան», Ֆյոբերի «Հերովեան» ու տասնյակ այլ հեղինակների գործեր, այդ թվում՝ պարսից և ռուս գրականությունից՝ Օմար Խայամ, Ֆիրդուսի, Հաֆեզ, Պուշկին, Լերմոնտով, Տուրգենև, Դոստոևսկի և ուրիշներ), ինչպես նաև՝ ուսումնասիրություններ նրանց մասին: Հանդեսում ընդարձակ ասպարեզ էր տրվել նաև արվեստի տարբեր ճյուղերին՝ նկարչությանը, քանդակագործությանը, երաժշտությանը, թատրոնին, ճարտարապետությանը: «Անահիտում» են լույս տեսել Թ. Թորամանյանի արժեքավոր ուսումնասիրությունները հայ հին ճարտարապետության, Գ. Հովսեփյանի հոդվածները հայ մանրանկարչության, իր՝ խմբագրի և ուրիշ հեղինակների բազմաթիվ հոդվածներ՝ Կոմիտասի, Ալ. Սպենդիարյանի, Էդգար Շահինի ու այլ արվեստագետների մասին:

Տասնամյակների տքնաջան ու անձնվեր աշխատանքով, ըստ էության, չունենալով խմբագրական կայուն աշխատակիցներ՝ Չոպանյանին, առանց չափազանցման, հաջողվեց «Անահիտը» դարձնել հայկական համազգային պարբերական աշխարհով մեկ ցրիվ հայ մտավորականներին համախմբելով իր շուրջ և արտահայտելով ընդհանուր հայության տրամադրությունները: «Եթե Ա. Չոպանյանը այլևս ոչինչ կատարած չլիներ, միայն «Անահիտ» հանդեսը բավական պիտի լիներ որպես մնայուն հուշարձան մեր մշակույթի բազմավաստակ գործչին»¹², – իրավացիորեն գրում է Կ. Դավլաբյանը:

«Անահիտ» խմբագրման տարիներին զուգահեռ, իսկ ընդհատումների շրջանում հատկապես Չոպանյանն ակտիվորեն աշխատակցում է թիֆլիսահայ (1910-ականների սկզբին նա արտոնյալ պայմաններով հրավիրվել էր աշխատակցելու «Մշակին», թղթակցել է նաև «Հորիզոնին») և պոլսահայ տարբեր պարբերականների՝ հիմնականում՝ «Բիւզանդիոնին», ինչպես նաև՝ Փարիզի «Ապագա», «Վերածնունդ», Ալեքսանդրիայի «Արև», Բոստոնի «Պայքար» և ուրիշ թերթերի, դրանցում տպագրում ուղագրավ ու արժեքավոր տարաբնույթ հոդվածներ:

1908 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին կաթողիկոսական ընտրությունների կապակցությամբ Ա. Չոպանյանը՝ որպես Մուշի և Շապին Գարահիսարի պատգամավոր, մեկ ամսից ավելի Պոլսում մնալուց հետո առաջին անգամ

¹² Դավլաբյան. 1987, 112:

գալիս է Կովկաս¹³ (կաթողիկոս ընտրվեց Մատթեոս Իզմիրլյանը), լինում էջմիածնում, Երևանում, Աշտարակում, նաև՝ Բաքվում ու Թիֆլիսում, մոտիկից ծանոթանում և մտերմանում Հովհ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Կոմիտասի, Վրթ. Փափաղյանի, Ղ. Աղայանի, Գ. Բաշինջաղյանի ու շատ ուրիշ նշանավոր դեմքերի հետ: Մինչև Չոպանյանի Թիֆլիսից մեկնելը Թումանյանը դեկտեմբերի 23-ին որդու՝ Մուշեղի հետ ձերբակալվում է և բանտարկվում Մե տեխում¹⁴: Բանտարկվել էին նաև Ավ. Իսահակյանը և ուրիշներ: Չոպանյանը, անհանգստացած կալանավորների ճակատագրով, 1909 թ. հունիսին Մատթեոս Իզմիրլյան կաթողիկոսին ուղղած նամակում խորհուրդ է տալիս դիմել Նիկոլայ Երկրորդ կայսրին՝ ազատել հայ կալանավորներին¹⁵: Վեցամսյա բանտարկությունից հետո, ինչպես հայտնի է, իշխանությունները խոշոր գրավով բանտից ազատում են և՛ Թումանյանին, և՛ Իսահակյանին¹⁶:

Չոպանյանի քաղաքական հայացքների համար առհասարակ բնորոշ էր այն, որ պաշտպանելով ազգային-ազատագրական պայքարի անհրաժեշտությունը՝ նա մերժում էր այն արկածախնդրությունը, որը ժողովրդին կարող էր տանել ոչ թե ազատագրության, այլ ազգակործան ինքնասպանության: Պատմական մոտ անցյալի դեպքերի (Բեռլինի կոնգրեսը, «Բանկ Օտոմանի» գրավումը, Վանի խռովությունը, Սասունի ապստամբությունը) օրինակներն աչքի առաջ ունենալով՝ նա գտնում էր, որ ազատագրական պայքարին պետք է նախապատրաստվել հարատև աշխատանքով, համբերատարությամբ և ճշգրիտ հաշված ճիգ գործադրել: Իր հայացքները՝ արևմտահայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի զարգացման հետագա ուղիների որոնման հարցում, Չոպանյանը սկզբունքորեն և անվերապահորեն կապում էր Ռուսաստանի հետ: «Անահիտի» էջերում՝ հրապարակախոսական բազմաթիվ հոդվածներում և քրոնիկներում, հասուն տրամաբանությամբ ու սառը դատողությամբ հանգամանորեն քննարկելով ազգային-ազատագրական պայքարում հայ ժողովրդի քաղաքական կողմնորոշման հարցը՝ նա համոզված գտնում էր, որ հայ ժողովրդի բնական միակ դաշնակիցը Ռուսաստանն է, ուստի մեծ տերություններից նախընտրություն անվերապահորեն պետք է տալ նրան¹⁷:

1913 թ. աշնանը Գ. Չոբանյանի նախաձեռնությամբ պոլսահայ մտավորականությունը որոշում է տոնել Չոպանյանի գրական-հասարակական գործունեության 25-ամյակը, սակայն վրա հասած պատերազմը խառնում է բոլոր ծրագրերը¹⁸:

1915 թ. հայ ժողովրդի ահավոր ողբերգությունը հոգեկան ծանր տառապանքներ է պատճառում և Չոպանյանին: Սակայն ոգու արիությունը, հայ ժողովրդի ապագայի նկատմամբ անմնացորդ հավատը նրան ուժ են տալիս, պահանջ դնում սգալուց առավել մերկացնել ոճրագործներին և փրկել մնացյալ ժողովրդին: 1915 թ. ամռանից նա եռանդուն գործունեություն է ծավա-

¹³ Չոպանյան. 1980, 418, Դալլաքյան. 1987, 317, Թումանյան. 1999, 498:

¹⁴ Տե՛ս Թումանյան. 1969, Հավելյալ. 1995, 31–32:

¹⁵ Արշակ Չոպանյանի անտիպ նամակներից. 1965, 50:

¹⁶ Տե՛ս Իսահակյան. 1987, 862:

¹⁷ Չոպանյան. 1913, Չոպանյան. 1980, 112:

¹⁸ Տե՛ս Դալլաքյան. 1987, 325:

լում՝ մահապարտ արևմտահայությանն ու նրա հայտնի մտավորականներին կորստից փրկելու ուղղությամբ: Չոպանյանը բազմաթիվ դիմումներ է հղում եվրոպական տարբեր կառավարություններին ու նշանավոր գործիչներին՝ ձգտելով նրանց միջամտությամբ և օժանդակությամբ աքսորից ազատել արևմտահայ նշանավոր մտավորականներին:

Չոպանյանը, ըստ էության, թեև չհաշտվեց 1918 թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում խորհրդային Ռուսաստանի՝ Անտանտի երկրների հետ կնքած պայմանագրի փաստին, համաձայն որի՝ ռուսական զորքերը դուրս բերվեցին Արևելյան ճակատից՝ Թուրքիային թողնելով Կարսն ու Արզահանը, այնուամենայնիվ, եկավ այն համոզման, որ Ռուսաստանում ցարիզմի տապալումը փրկության դուռ է բացում նաև հայ ժողովրդի համար. «Ազատության մուտքը Ռուսաստան, ինձ ուրախությամբ է լցնում: Դա պատմության մեծագույն և երջանկագույն իրադարձությունն է՝ Ֆրանսիական հեղափոխությունից հետո»¹⁹, — գրել է նա Վ. Բյուլստովին:

1921 թ. նաև Ա. Չոպանյանի գործնական ջանքերով ստեղծվում է Ռամկավար-ազատական կուսակցությունը, որի առաջին ատենապետ է ընտրվում ինքը: Կուսակցության քաղաքական բարձրագույն նպատակը բուրժուական հանրապետություն ստեղծելն էր, և այդ նպատակին շատ մոտ էին Հայաստանի Առաջին Հանրապետության քաղաքական-հասարակական սկզբունքները, որոնք, սակայն, ըստ Չոպանյանի, «եղծվեցին դաշնակցության կողմից»²⁰:

Արևելահայաստանի խորհրդայնացման հարցում ևս Չոպանյանը միանգամից չէ, որ դիրքորոշվեց, և դա է պատճառը՝ երկար ժամանակ տատանվում ու ձեռնպահ էր մնում նոր իշխանությունների մասին արտահայտվելուց: Սակայն շուտով մասնավորապես Լոգանի կոնֆերանսից հետո, նա կանգնում է խորհրդահայ Հայաստանի պաշտպանության քաղաքական ուղղության վրա և այդ բովանդակությամբ պարբերաբար հոդվածներ տպագրում Փարիզի «Ապագա», Եգիպտոսի «Արև», Բոստոնի «Պայքար», «Կոչնակ» թերթերում: Սա, անշուշտ, չի նշանակում, թե Չոպանյանն անմնացորդ ընդունում էր բոլշևիզմի սկզբունքները, սակայն, որքան էլ որոշակի վերապահությամբ, նա գտնում էր՝ քաղաքական այդ նոր համակարգը «նպաստավոր է մեր փոքրիկ Հայաստանին»²¹: Հետագայում Չոպանյանը, օգտագործելով իր վիթխարի հեղինակությունը հայկական գաղթօջախներում, բազմիցս հանգանակություններ է կազմակերպում, հնարավոր բոլոր միջոցներով օգնում նորաստեղծ հայրենիքին, իր գործուն աջակցությունը բերում Հայաստանի օգտին ձեռնարկված ցանկացած միջոցառման:

1924 թ. նոյեմբերից նախաձեռնվում է Ա. Չոպանյանի 35-ամյա գրական-հասարակական գործունեության հոբելյանական տոնակատարումը, որը, ինչպես հետո բնութագրում է ինքը՝ Չոպանյանը, «եղավ ո՛չ թե մեկ գործչի տոնը, այլ ... տոնը հայ մտքին, հայ մշակույթին»²²: Մինչև հոբելյանական հանդեսը, որը տեղի ունեցավ Փարիզում 1925 թ. հունվարի 3-ին Ալ. Շիրվանզադեի

¹⁹ Ս տ ե փ ա ն յ ա ն. 1972, 133, Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 331:

²⁰ Տ ե ' ս Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 371:

²¹ Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 370:

²² Ի ն ճ ի կ յ ա ն. 1970, 168:

նախագահությամբ, հոբելյարի հասցեով ստացվում են հարյուրավոր շնորհավորական հեռագրեր աշխարհի տարբեր կողմերից²³։ Տոնակատարության օրերին Վենետիկից ստացվում է նաև Ավ. Իսահակյանի սրտագին ու ջերմ նամակը։ Ափսոսանք հայտնելով, որ չի կարողացել ներկա գտնվելու հոբելյանին և բաժակ բարձրացնելու Չոպանյանի թանկագին կյանքի համար՝ նա գրում է. «Սիրելի եղբայր, այնքան մեծ է Ձեր գործը, այնքան ակնհայտնի է, և հանրության վաղուց բաժին Ձեր անունը, որ ավելորդ եմ զգում իմ կողմից և նույնիսկ վիրավորիչ Ձեզ համար էլ՝ հազարների հետ կրկնելու այն անգին ծառայությունները, որ բերել եք դժվարին, տքնաջան պայքարների միջից՝ հայ գրի փառքի և հայ մշակույթի կատարյալ ձևավորման համար։ Երկան, և՛ հերոսական, և՛ գեղեցիկ է եղել Ձեր անցած ուղին, և արդար են Ձեր վաստակները, և լիովին արժանի եք հայրենիքի երախտագիտությունը»²⁴։

Ֆրանսիական կառավարությունը 1925 թ. Չոպանյանին հայ մշակույթը տարածելու համար շնորհում է «Պատվո լեգեոն» շքանշան, 1932 թ. էլ ուռմինական կառավարությունն է նրան պարգևատրում «Ռումինիո աստղ» շքանշանով²⁵։

1932 թ. աշնանն Ա. Չոպանյանը եկավ Խորհրդային Հայաստան՝ հայրենիքում մնալով ընդամենը մեկ ամիս։ Նրա համար այդ այցելությունը մի «հայրենասիրական ուխտագնացություն» էր, որի ընթացքում տեսավ «վերականգնված և զորացման ու զարգացման համար գիշեր ու ցերեկ ճգնող Հայաստանը», և նրա հոգին լցվեց հրճվանքով, հավատով ու պայծառ ուրախությամբ՝ վարակված հայրենասիրական նոր շահագրգռություններով²⁶։

Մեծ մտածողը, ով համակ սեր էր իր հայրենիքի համար՝ հարազատ ժողովրդի ներկայի նկատմամբ լցված անմնացորդ հավատով, իսկ ապագայի նկատմամբ՝ մեծ հույսով, վախճանվեց 1954 թ. հունիսի 9-ին՝ դառնալով դժբախտ պատահարի զոհ։

Գրական մշակը

Դեռ պատանի՝ ընդամենը տասնինը տարեկան, Ա. Չոպանյանն արդեն ճանաչված անուն էր արևմտահայ ընթերցող հասարակությանը. ոչ միայն «Հայրենիքում», այլև «Արևելքում», Հրանտ Ասատուրի և Գրիգոր Զոհրապի խմբագրությամբ Պոլսում հրատարակվող «Մասիս» շաբաթաթերթում տպագրված նրա բազմաթիվ արձակ, չափածո, դրամատիկական գործերը, հոդվածները, գրախոսականները, ուսումնասիրություններն²⁷ արժանացել էին ուշադրության, հաճախ պատճառ դարձել նաև գրական լուրջ բանավեճերի։ «Որպես ականավոր գրող նա արժանի տեղ ունի ութսունական թվականների արևմտահայ ուսանողական գրական շարժման մեջ ...»²⁸, — Ա. Չոպանյանի մասին գրել է Գ. Ստեփանյանը։

²³ Տե՛ս Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 390–391։

²⁴ Ի ն ճ ի կ յ ա ն. 1970, 167, նաև՝ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1979, 201։

²⁵ Տե՛ս Չ ո պ ա ն յ ա ն. 1988, 4–5, Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 461։

²⁶ Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 390–391։

²⁷ Տե՛ս Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 35։

²⁸ Ս տ ե փ ա ն յ ա ն. 1972, 129, նաև՝ Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 35։

1891 թ. վերջին նա հրատարակում է «Արշալոյսի ձայներ» անդրանիկ գրքույկը, որի մեջ ընդգրկված էին նախկինում հրատարակված գործերից մի քանիսը, ինչպես նաև՝ դեռևս անտիպ չափածո ու արձակ բանաստեղծություններ, գրադատական հոդվածներ, իսկ 1892 թ.՝ «Թրթռումներ» խորագրով փոքրիկ ժողովածուն՝ բաղկացած քսանհինգ բանաստեղծությունից²⁹:

Պոեզիայի բնագավառում Չոպանյանը չստեղծեց նշանակալից արժեքներ, և «իբրև բանաստեղծ մեծապես զիջում էր և՛ մեծ նախորդներին, և՛ մեծ հետևորդներին»³⁰: Սակայն նա հայտնաբերեց գեղագիտական այն հայեցակետը, որը ինչ-որ իմաստով ծրագրային նշանակություն էր ունենալու եկողների համար: Այս դեպքում, կարծեք, քիչ էական է դառնում հասա՞վ նա նշանակալից հաջողությունների, թե՞ ոչ. առավել կարևորը բանաստեղծական նոր մտածողության հայտնաբերումն էր, քնարական աշխարհընկալման այն կերպի ձևավորումը, որը պետք է ավելի բարձր որակի հասներ հաջորդների մոտ, ստանար ավանդույթի ուժ անցնելով զարգացման հետագա փուլերին: «Մեր նոր բանաստեղծության պատմությունը, չրջափոխությունը ոչ ոքի այնքան բան կը պարտին որքան Արշակ Զօպանեանին»³¹, – գրում է այնքան դժվարահաճ Հ. Օշականը:

Չափածոյի մեջ Չոպանյանը հաջողությամբ օգտագործեց աշխարհաբար արձակ լեզուն³², ձգտեց, գնաց ռեալիզմի ոլորտը, չկտրվելով ազգային հարուստ ավանդույթներից՝ անկաշկանդ օգտագործեց գեղարվեստական տարբեր համակարգերի բանաստեղծական հնարքները՝ ընդարձակելով իրականության գեղարվեստական յուրացման չրջանակները: Նա ստեղծեց «բնապաշտության մի նոր որակ, որ հետագայում զարգանալով ու խորանալով՝ պետք է դառնար դարասկզբի մեր բանաստեղծության մայր երակներից մեկը»³³:

Ակներև է՝ Չոպանյանի բանաստեղծական առաջին փորձերից շատերն այսօր ունեն ճանաչողական արժեք, նրա բազմարդյունք ժառանգության մեջ իրենց նշանակությամբ զբաղեցնում են երկրորդական տեղ և կմնան սոսկ գեղարվեստական զարգացման պատմական շղթայի մեջ: Սակայն Չոպանյանին ու նրա սերնդակիցներին «վիճակված էր կատարել հողի մեջ նետված սերմի խորհուրդը ... անհետանալ՝ ապագա բերքի մեջ մի նոր գոյավիճակի վերադառնալու համար»³⁴:

Երիտասարդ Ա. Չոպանյանի գրական սկզբնավորությունը նշանավորվեց նաև արձակ ու թատերական արտադրություններով: Արձակ քերթվածի՝ իբրև գրական սեռի մշակումը Չոպանյանի կողմից արևմտահայ գրականությունն ներմուծված նորություններից էր³⁵, որը փաստել է նաև ինքը՝³⁶:

²⁹ Այդ ժողովածուներում տեղ գտած բանաստեղծությունների մի մասի վերլուծությունը տե՛ս Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 40–54:

³⁰ Թ ա մ ր ա գ յ ա ն. 1992, 622–624:

³¹ Օ շ ա կ ա ն. 1952, 258:

³² Տե՛ս Հ ա պ է չ ե ա ն. 1924, 7, նաև՝ Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 51:

³³ Կ ի ր ա կ ո ս յ ա ն. 1985, 73:

³⁴ Կ ի ր ա կ ո ս յ ա ն. 1985, 100–101:

³⁵ Տե՛ս Հ ա պ է չ ե ա ն. 1924, 7–8:

³⁶ Չ օ պ ա ն ե ա ն. 1940, 9:

Չոպանյանի արձակ առաջին ծավալուն գործը «Թուղթի փառքը» (1891) հոգեբանական վիպակն է, որն ունի ինքնակենսագրական բնույթ: Այստեղ որքան էլ հեղինակը ձգտել է հերոսի և հասարակության բախմանը տալ ընդհանրական բովանդակություն ու հնչեղություն, սակայն, ըստ էության, նրան չի հաջողվել դա անել: Այնուամենայնիվ, այստեղ և հետագա իր մյուս արձակ գործերում Չոպանյանի համար հատկանշական է այն ջերմ ու կարեկից վերաբերմունքը, որ նա արտահայտել է հասարակ և աղքատ մարդկանց նկատմամբ՝ մերկացնելով տիրող իրականության սոցիալական անարդարությունները:

Այսօր էլ գեղագիտական բարձր արժեք ունեն «Ծաղիկում» տպագրված «Ես ի՞նչ ընեմ հոգիով», «Լացող աղջիկը» պատմվածքները, «Քանի մը օր Պարտիզակի մէջ» ակնարկը³⁷, «Անահիտում» հրապարակված «Պզտիկ հայ գեղջուկին պատահարը» հեքիաթը (1900, թիվ 3) և ուրիշներ:

Հերոսի և հասարակության ընդհարման թեման իր արտահայտությունն է գտել նաև Ա. Չոպանյանի դրամաներում: Հենց առաջին «Մութ խավերում» (1893)³⁸, որտեղ ներկայացված են պոլսահայ ժողովրդի մարդիկ՝ իրենց հատուկ լեզվով ու բարքերով, պատկերված է նախանձի, չարության, զրպարտանքի զոհ դարձած մի անմեղ աղջկա ողբերգական պատմությունը³⁹: Պիեսի ներկայացումը ջերմ ընդունելություն է ունեցել, բազմիցս բեմադրվել, արժանացել Գ. Ջոհրապի, Ա. Արփիարյանի, Լ. Բաշալյանի՝ չափից ավելի բարձր գնահատականներին⁴⁰: Լ. Բաշալյանը, օրինակ, «այդ ներկայացման նուիրած իր մէկ յօդուածին մէջ, նկատելով հանդերձ խաղին ձեւական ինչ ինչ թերութիւնները, կը համարէր զայն թուական մը արեւմտահայ թատերական գրականութեան մէջ»⁴¹:

Իսկ երկրորդ և վերջին «Հրաշք» (թեև բեմադրվել է 1946 թ., սակայն տպագրվել է՝ 1952-ին) թատերախաղը, ավելի շուտ քաղաքական բանախոսություն է և այսօր ունի սոսկ պատմական-ճանաչողական արժեք⁴²:

Ա. Չոպանյանի գեղարվեստական գործերից շատերը թարգմանվել են տարբեր լեզուներով, նաև արժանացել եվրոպացի բազմաթիվ նշանավոր գրողների ու մտավորականների գնահատականներին⁴³:

Թարգմանիչը

Բացառիկ է Ա. Չոպանյանի դերը իբրև թարգմանիչ⁴⁴: Տակավին երիտասարդ Չոպանյանը հայերեն թարգմանեց բազմաթիվ ստեղծագործություններ և հատվածներ Ֆրանսիական նոր գրականության վարպետներից, ինչպես՝

³⁷ Տե՛ս Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 85–91:

³⁸ Թատերախաղը բեմադրվեց հենց նույն՝ 1893 թ., սակայն լույս տեսավ միայն 1950 թ., «Բամբասանք» խորագրով (տե՛ս Չոպանյան. 1988, 5, Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 41):

³⁹ Դրամայի հակիրճ վերլուծությունը տե՛ս Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 54–57:

⁴⁰ Ս տ ե փ ա ն յ ա ն. 1972, 134:

⁴¹ Հ ա պ է չ ե ա ն. 1924, 9:

⁴² Տե՛ս Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 411:

⁴³ Ա վ ե տ ի ս յ ա ն. 1997, 50, Ա վ ե տ ի ս յ ա ն. 1999, 19:

⁴⁴ Տե՛ս Թ ա մ ր ա գ յ ա ն. 1992, 624:

Շաթուրիան, Լամարթին, Վիկտոր Հյուգո, Ֆլորեր, Դոդե, Մուպասան, Զոլա, Թեոֆիլ Գոթիե և ուրիշներ: Իր թարգմանություններով նա դարձավ «Ֆրանսիական Մշակույթի ջահակիր մը Արեւելքին մէջ»⁴⁵: Առավել բեղուն և փայլուն էին նրա թարգմանությունները հայերենից ֆրանսերեն: Հայ հոգու քնարական թրթռումներն անսպասելի և հաճելի անակնկալ եղան եվրոպացի ընթերցողների համար: Շատ-չատերը, ովքեր չէին ճանաչում հայերին, ավելի հաճախ նույնացնում էին պարսիկների, անգամ՝ չփոթում թուրքերի հետ, այդ թարգմանությունների միջոցով ոչ միայն ուշադրություն դարձրին, այլ նաև սքանչացան մեր ժողովրդի արվեստով, հարգեցին ու սիրեցին նրան: Բազմաթիվ հատորների մեջ առանձնանում են «Poètes Arméniens anciens et modernes» («Հին և նոր հայ բանաստեղծներ»՝ Գաբրիել Մուրեի ներածական հոդվածով, 1902), «Chants Populaires arméniens»-ը («Հայ ժողովրդական երգեր»՝ Պոլ Աղամի առաջաբանով, 1903), որում Չոպանյանը ներկայացրեց հայ ժողովրդական երգերի լավագույն օրինակները՝ գրքին կցելով հայոց հին և նոր պատմությանը, ինչպես նաև՝ գրականությանը նվիրված մի ընդարձակ նախաբան⁴⁶: Այդ գրքի համար Չոպանյանը ստացավ Ֆրանսիական ակադեմիայի «Լանկլուա» մրցանակը, որը տրվում էր օտար գրական գործերի լավագույն թարգմանությունների համար⁴⁷: Իսկ «Les Trouvères arméniens» («Հայ աշուղներ», 1906) հատորի մեջ ամփոփված էին թարգմանություններ՝ Նահապետ Քուչակից և միջնադարյան ու նոր ժամանակների աշուղներից⁴⁸: Գրքի առաջաբանում Ա. Չոպանյանը ներկայացնում է անգլիացի նշանավոր գրող, պետական գործիչ Ջեյմս Բրայսի կարծիքը իր կազմած նախորդ ժողովածուի վերաբերյալ, որտեղ Բրայսը գրում է. «Շատ կտորներ ունեն մեծ գրավչություն և թարմություն, ազգային տարբերակիչ մի քանի բնույթով, որոնք դրանց տալիս են առեղծվածային բնույթ, դրանցում կա արևելյան ճաշակ. այս քնարերգությունն ամբողջովին տարբեր է արարականից ու պարսկականից»⁴⁹: Իսկ գերմանացի բանաստեղծ Հանս Պետկեն, որն իր երկրում հայտնի էր մասնավորապես Հաֆեզի թարգմանություններով, Ա. Չոպանյանից արտոնություն խնդրելով Քուչակի հայրենիները ֆրանսերենից հայերեն թարգմանել՝ նրան ուղղված նամակում գրել է. «Քուչակն այն բանաստեղծն է, որ կփնտրեի և գտա ...»⁵⁰:

Չոպանյանի թարգմանությունների գլուխգործոցը, անշուշտ, «La Roseraie d'Arménie»-ն է՝ «Վարդենիք Հայաստանին» երեք հատորով (համապատասխանաբար՝ 1918, 1923, 1929), որոնցում ամփոփված են միջնադարյան հայ բանաստեղծության բազմաթիվ էջեր՝ հայ արվեստի այլազան նմուշների նկարներով զարդարված, ինչպես նաև՝ Չոպանյանի մանրամասն ուսումնասիր-

⁴⁵ Քիւրքէսն. 1951, 37:

⁴⁶ Դոկուխանյան. 2005, 114:

⁴⁷ Գրքի բովանդակության մասին տե՛ս Հապէշեան. 1924, 14–15:

⁴⁸ Հապէշեան. 1924, 15, նաև՝ Դալլաքյան. 1987, 309–314, Դոկուխանյան. 2005, 115:

⁴⁹ Դոկուխանյան. 2005, 115:

⁵⁰ Դոկուխանյան. 2005, 119:

րություններով լուսաբանված⁵¹: Եթե Ա. Չոպանյանը տպագրեր միայն «Վարդենիքի» երեք հատորը, «արդեն մեծ ծառայություն մատուցած կլիներ հայ միջնադարյան քնարերգությունը միջազգային ճանաչման արժանացնելու գործում»⁵²:

Հատորներն արժանացան ինչպես հայ գրողների, այնպես էլ տարբեր ազգերի, մասնավորապես՝ ֆրանսիացի մտավորականների և քաղաքական գործիչների ջերմ գնահատականներին, ստացվեցին բազմաթիվ նամակներ, տասնյակ հոգվածներ տպագրվեցին, որոնցում փառաբանվում էր հայ գեղարվեստական հանճարը, ինչպես նաև գնահատվում էին Չոպանյանի հսկայական ջանքերը՝ դրանք կազմելու համար⁵³: Հասկանալի է, որ այդ թարգմանությունները, բացի գրական ընտիր իրագործումից, ունեին նաև հայրենասիրական առաքելություն: ««Վարդենիք» պետք է ծառայեր որպես պայքարի ամենասուր զենք. աշխարհին ցույց էր տալու մի ժողովրդի տաղանդի արժանիքը և յուրօրինակ մեղադրական էր դառնալու այն բռնակալության դեմ, որ ձգտում էր ոչնչացնել այդպիսի «Վարդենիք» արտադրող ժողովրդին»⁵⁴, – գրում է Կ. Դալլաքյանը:

Չոպանյանի կազմած հայ գրականության ֆրանսերեն ժողովածուները ոչ միայն մեր գրականությունը դուրս բերեցին միջազգային ասպարեզ, այլև հիմք դարձան նոր թարգմանությունների: Օրինակ Ա. Չոպանյանի՝ հայ միջնադարյան տաղերի ֆրանսերեն թարգմանությունները մեծապես նպաստեցին Վալերի Բյուսոսի «Փոքր Հայաստան» (1916) ժողովածուի կատարելագործմանը⁵⁵: Այդ առիթով ահա ինչ է գրել Լեոն. «Բրիտանիայի առաջ հայոց գրականության մասին հիացմունքով խօսել են Անատոլ Ֆրանս, Ջեյմս Բրայս, Պոլ Ադան, Գաբրիել Մուրէյ: Բայց դրանցից ոչ ոք հայերէն չգիտէր: Ինչպէ՞ս էին կարողանում նրանք ոգևորել հայ հանճարով և վեր հանել հայկական ոգին: Շատ պարզ է պատասխանը. – նրանց առջև դրած էր Արշակ Զօպանեանի մեծ գործը ... Բրիտանիայի էլ մեծ չափերով օգտել է Զօպանեանից և ես հաւատացած եմ՝ որ նրա գեղեցիկ թարգմանությունների մեծ մասը ֆրանսերէնից է: Եւ եթէ վաղը մի ուրիշ օտարազգի կամենայ մօտենալ հայի սրտին ու զգացմունքին, նա էլ պիտի գնայ նախ և առաջ որոնելու Զօպանեանին»⁵⁶:

Ռուս նշանավոր բանաստեղծ, գրականագետ, թարգմանիչ Վ. Բյուսոսին էլ իր կազմած հիշյալ ժողովածուի կապակցությամբ վկայել է, որ օգտագործած բոլոր աղբյուրների մեջ առանձնացրել է Ա. Չոպանյանի կատարածը, մեծապես օգտվել նրա ուսումնասիրություններից ու թարգմանություններից⁵⁷: Գրքի առաջաբանում և ծանոթագրություններում Բյուսոսովը բազմիցս հղումներ է

⁵¹ Հատորների բովանդակության մասին հանգամանորեն տե՛ս Դ ո լ ու խ ա ն - յ ա ն. 2005, 110–112:

⁵² Դ ո լ ու խ ա ն յ ա ն. 2005, 109:

⁵³ Տե՛ս Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 355, 359–363:

⁵⁴ Դ ա լ լ ա ք յ ա ն. 1987, 353: Տե՛ս նաև Լ է օ. 1916, 1:

⁵⁵ Դ ո լ ու խ ա ն յ ա ն. 2005, 122:

⁵⁶ Լ է օ. 1916, 1:

⁵⁷ Пoesия Армении с древнейших времен до наших дней. 1966, 473, 474, 492. Վալերի Բյուսոսի և Արշակ Չոպանյան գրական առնչությունների մասին հանգամանորեն տե՛ս Դ ո լ ու խ ա ն յ ա ն. 2016, 9–26:

անում Ա. Չոպանյանի գործերին, միջնադարյան հայ քնարերգության ակա-
նավոր դեմքերին բնութագրելիս հաճախ դիմում գրականագետի կարծիքնե-
րին⁵⁸:

Գեղագետ – քննադատը

Ա. Չոպանյանի համապարփակ գործունեության ամենաէական և ամենա-
արժեքավոր էջը, այնուամենայնիվ, գրաքննադատությունն է: Այս ասպարե-
զում հայ քննադատներից ոչ մեկը չի կարող համեմատվել նրա հետ⁵⁹, քանի
որ Չոպանյանի հետաքրքրությունները տարածվել են հայ գրականության
ողջ տարածության վրա՝ ժողովրդական բանահյուսությունից մինչև հին ու
միջնադարյան շրջան, մինչև XIX դ. հայ նոր գրականություն՝ իր երկու ճյու-
ղերով, սփյուռքահայ և նորագույն շրջանի հայ հեղինակներ:

Ա. Չոպանյանի գրականագիտական ու գեղագիտական հայացքները ձևա-
վորվեցին շատ վաղ՝ դեռ 1890-ական թվականներին, և նա, ընդամենը 19
տարեկան, իր տեսական ու քննադատական հոդվածներով արդեն նշանակալի
տեղ ուներ ժամանակակից գրականության մեջ և «վաղը նշանաւոր լինելու
սահմանուած»⁶⁰:

Քննադատի մասին խոսելիս առաջին կարևորություն է ստանում այն, թե
նա գրական հին ու նոր երևույթները քննելիս ինչ տեսական հայացքներ է
ունեցել: Պետք է միանգամից նկատել, որ Ա. Չոպանյանն իր գրական-քննա-
դատական առաջին իսկ քայլերն արեց կուլտուր-պատմական ուսմունքի
սկզբունքների առաջնորդությամբ: Հետագայում նրա կատարած ուսումնասի-
րությունները և գրաքննադատական ժառանգությունը ցույց տվեցին՝ Չո-
պանյանի հետաքրքրությունը կուլտուր-պատմական դպրոցով գիտական
հետևողական պահանջի սկզբունքային արտահայտություն էր, որին նա հա-
վատարիմ մնաց ամբողջ հետագա կյանքի ընթացքում: Սկզբից ևեթ, սակայն,
պահպանելով քննադատի սեփական մտածողության ինքնությունն ու ինք-
նատիպությունը՝ Չոպանյանը քննեց ու գնահատեց Իպոլիտ Տենի հայացք-
ները: Բարձր գնահատելով վերջինիս ուսմունքը՝ Չոպանյանը տեսավ ու ընդ-
գծեց նաև նրա՝ առանձին անընդունելի դրույթներ: Օրինակ՝ անդրադառնալով
Տենի երեք գործոնների հայտնի սկզբունքին՝ գրականագետը հենց այդտեղ
տեսավ մեծ տեսաբանի ամենագլխավոր վրիպումը. այն է՝ ստեղծագործող ան-
հատի ստեղծագործական առանձնահատկությունների բացթողումն ու անտե-
սումը: Հակառակ Տենին՝ Չոպանյանն առաջ քաշեց ստեղծագործող անհատի
անձնականության խնդիրը՝ ցույց տալով՝ որքան էլ մեծ լինեն արտաքին
ազդեցությունները, այնուամենայնիվ, ամենակարևորը ստեղծագործողի ան-
հատականությունն է, որը հաճախ չըջանցում է արտաքին ազդեցությունները,
և ինքն է ազդում իր միջավայրի ու ցեղի վրա: Չոպանյանն առաջադրեց գրա-
կանության գնահատման գրական-պատմական այնպիսի սկզբունքներ, որոնք

⁵⁸ Տե՛ս Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней. 1966. 49, 54, 55, 61, 478, 481.

⁵⁹ Թ ա մ ր ա գ յ ա ն. 1992, 625:

⁶⁰ Ֆ ն տ ք լ ե ա ն. 1891, 3:

միջավայրի, ցեղի ու ժամանակի օբյեկտիվ տվյալներին համադրում էին նաև հեղինակի անհատականության գործոնը:

Գրաքննադատության էությունը և հասարակական նշանակության մասին Չոպանյանի պատկերացումները սերտորեն կապված էին դասական ռեալիզմի գեղարվեստական-գեղագիտական սկզբունքների հաստատման, քննադատությունն ու գրականությունը ժողովրդի լայն զանգվածների շահերին ծառայեցնելու նպատակամետ սկզբունքների հետ: Ընդհանրապես, պետք է նկատել, որ քննադատական գործունեության սկզբից, որքան էլ Չոպանյանի նախասիրությունները կողմնորոշվեցին դեպի ռեալիստական գեղագիտությունը, այնուհանդերձ, նա երբեք անհանդուրժողական վերաբերմունք չունեցավ տարբեր ուղղությունների ու ոճերի նկատմամբ⁶¹: Հաստատելով իրականության մեջ հասարակական և գեղագիտական երևույթների բազմազանությունն ու հարստությունը՝ քննադատը լավագույնս էր համարում գեղարվեստական բազմազան մոտեցումների և հնարավորությունների կիրառումը: Չոպանյանի գեղարվեստական ու հասարակական դիրքորոշումների համար հատկանշական է նաև այն փաստը, որ նա բավական մեծ կարևորություն էր տալիս հասարակության գեղագիտական ճաշակի զարգացմանը, հոգևոր կյանքի կազմակերպմանը: Արվեստը դիտվում էր այն լավագույն միջոցը, որը կարող էր բարձրացնել ու զարգացնել հասարակության գեղեցիկի զգացման զգացողությունը, որն էլ իր հերթին բարերար ազդեցություն պետք է թողներ նրա բարոյական նկարագրի վրա, գեղեցկացներ բարքերը:

Իր քննադատական գործունեության հենց սկզբից՝ ելնելով ազգային գրականության կենդանի ընթացքի կազմակերպման, նաև զարգացման հեռանկարի դիրքերից՝ Չոպանյանն ընդհանրապես մեծ կարևորություն էր տալիս օրվա նորահայտ գրողների և ստեղծագործությունների քննությանն ու գնահատմանը: Քննադատը գեղագիտական և գործնական-ստեղծագործական կանխագծումներ էր սահմանում երիտասարդ գրողներից յուրաքանչյուրի տաղանդի ճիշտ կազմակերպման ու բարձրացման համար՝ նշելով նրանց արվեստի առավելությունները, չէր մոռանում ընդգծել նաև թերությունները: Քննադատը, ճշմարտացիորեն, ազգային ոգու որոնման առանցքը տեսնում էր գավառական անկեղծ «բարք ու ասություններին», ազգային նախահիմքերին հավատարիմ մնալու ձգտման մեջ: Գավառական գրականության զարգացման, ինքնուրույնության մղման իր գաղափարներով Չոպանյանը հետապնդում էր ինչպես մշակութային, սոցիալական, այնպես էլ՝ ակներևորեն քաղաքական նպատակներ: Անհրաժեշտ էր ժողովրդի և նրա մտավորականության մեջ արմատավորել այն գիտակցությունը, թե ազգի գոյության գլխավոր երաշխիքը, հոգևոր կյանքը սնուցող ամենակարևոր աղբյուրը սեփական հողն է, հայրենի բնաշխարհը՝ իր ժողովրդով, նրա կեցությամբ, վարք ու բարքով: Այս գաղափարաբանության նշանակությունն ավելի է կարևորվում, երբ նկատի ենք ունենում հատկապես քաղաքական այն անմխիթար ու անբարենպաստ պայմանները, որոնց միջոցով ապրում էր արևմտահայությունը XIX դարավերջին և XX դարասկզբին:

⁶¹ Մանրամասն տե՛ս Ա Վ ա գ յ ա ն. 2002, 16–20:

Չոպանյանի աշխատություններում ինչպես ժամանակակից, այնպես էլ անցյալի հայ մշակույթի գործիչները միշտ էլ արժանացել են հավասար ուշադրության՝ անկախ այն բանից, թե ո՞ր հատվածում են ապրել ու ստեղծագործել, լեզուն արևելահայերեն⁶²ն է եղել, թե⁶³ արևմտահայերենը: Սկզբից ևեթ Չոպանյանի գործունեության էական կողմերից մեկը նրա մշտական մտահոգությունն էր մեր ժողովրդի՝ արևելյան ու արևմտյան երկու հատվածների մշակութային արժեքների գնահատման, փոխադարձ տարածման և ծանոթացման գործը:

Հայուլթյան երկու հատվածների մշակութային կապերի մերձեցման հարցը Չոպանյանի կողմից առանձնահատուկ շեշտով դրվել է հատկապես «անահիտյան» շրջանում: «Ինձի համար Ռուսահայ եւ Տաճկահայ միեւնոյն ցեղն են ...»⁶², – գրել է նա: Ասվածը սոսկ մի պարզ ու անկեղծ խոստովանություն չէր, այլ նաև գործունեության առաջաբան: «Անահիտի» խմբագիրը պարբերաբար անդրադառնում էր արևելահայ մամուլի գրական քաղաքականությանը, նկատելիորեն ընդլայնում արևմտահայ հասարակության և, հատկապես, գրական քննադատության հետաքրքրություններն արևելահայ գրականության հանդեպ:

Կարևորելով հայ գրականության երկու հատվածների նաև հոգեբանական մերձեցման հարցը՝ Չոպանյանը վերջինիս տալիս էր ավելի լայն ու խոր բովանդակություն, քան սոսկ ազգային գրականության միասնականության խնդիրն էր: Գրականագետը երկու գրականությունների միասնականության համար մղվող պայքարի մեջ հետապնդում էր նաև ազգային համախմբման նպատակներ: «Անահիտի», նաև այլ՝ իր խմբագրած կամ թղթակցած պարբերականների էջերում Չոպանյանը հրապարակ է հանում արժեքավոր ուսումնասիրություններ իս. Աբովյանի⁶³, Պ. Պոռչյանի, Բաֆֆու⁶⁴, Գ. Սունդուկյանի, Ալ. Շիրվազադեի, Հովհ. Հովհաննիսյանի, Հովհ. Թումանյանի⁶⁵, Ավ. Իսահակյանի⁶⁶ մասին, անդրադառնում Վ. Տերյանին⁶⁷ և ուրիշների:

Առանձնացնելով ու կարևորելով իս. Աբովյանի դերը հայ հոգևոր վերածննդի գործում՝ Չոպանյանը նրան չի մեկուսացնում իր նախորդներից: Գրականագետը վկայակոչում է Մխիթար աբբային ու նրա գործունեությունը. հանգամանք, որը, կարծում ենք, պատահական չէր: Դա հոգևոր կապի այն որոնումն էր, որ գոյություն ունեւ անցյալի ու ներկայի միջև: Սա Չոպանյանի գրական աշխարհայացքի կարևոր հատկանիշներից մեկն էր: Եվ ինչպես հենվելով Մխիթարի ու Մխիթարյանների գործունեության վրա, լրացնելով նրանց կիսատ թողած գործը՝ Աբովյանը հոգևոր թմրությունից վերակենդանացրեց հայ գրականությունն ու հայ ոգին՝ ընդհանուր մղձավանջից ազատելով ամբողջ Հայուլթյանը, Չոպանյանը նրա օրինակով փորձում է այդ նույն մտայնությունը տարածել ընթացիկ ժամանակների վրա և մեկ անգամ ևս

⁶² Չոպանյան. 1899, 318:

⁶³ Ավագյան. 2003, 44–48:

⁶⁴ Մանրամասն տե՛ս Ավագյան. 2016, 140–145:

⁶⁵ Ավագյան. 2019, 3–12:

⁶⁶ Ավագյան. 2020, 10–20:

⁶⁷ Տե՛ս Ավագյան. 2004, 117–121:

ցույց տալ, որ ազգի փրկության գլխավոր նախապայմանը միշտ էլ վերապահ-ված է հոգևոր զարթոնքին:

Չոպանյանն արևմտահայ գրականագիտական-քննադատական մտքի պատմության մեջ միանգամայն նոր ու ինքնատիպ էջ բացեց Պետրոս Դուրյանի կյանքին և ստեղծագործությանը նվիրված ուսումնասիրությամբ: Այն դուրյանագիտությանը մատուցած ամենամեծ ծառայությունն է. բանաստեղծի կյանքի և ստեղծագործության հետ կապված բազմաթիվ խնդիրների չոպանյանական արծարծումներն ու մեկնաբանություններն այսօր էլ պահպանում են իրենց գիտական սկզբունքային նշանակությունը:

Մ. Պեշկևիթաչյանին նվիրված քննական ուսումնասիրության մեջ Չոպանյանը հանգամանորեն ներկայացնում և ըստ արժանվույն գնահատում է գրողի՝ ազգային-հասարակական, հայրենասիրական ողջ գործունեությունը՝ միշտ առջևն առնելով ունենալով նույն նպատակը. այն է՝ վերջինիս օրինակով բարձր ու անձնվեր հայրենասիրության զգացողություն ներշնչել ներկա սերնդին, ազգային ինքնագիտակցության գաղափարն արթնացնել ու զարգացնել նրա գիտակցության մեջ, տեսականից գործնականության կոչել նրա հայրենասիրական ոգորումները⁶⁸:

Հետևելով ընթացիկ գրական կյանքի նորություններին՝ Ա. Չոպանյանը ամեն մի նորեկ գրողի կամ նոր տպագրված գրքի վերաբերյալ իր ուսումնասիրություններով կարողանում էր ոչ միայն բացահայտել հեղինակների խառնվածքի ինքնատիպ կողմերը, այլև ամեն մի առանձին երևույթի գնահատմամբ զուգահեռաբար բարձրացնել գրականության զարգացման հեռանկարներին վերաբերող խնդիրներ: Այդ իմաստով առանձնանում են հատկապես Սիամանթոյի բանաստեղծական ժողովածուներին նվիրված հոդվածները: Սիամանթոյի առաջին գրքերն իրենց պայքարի ու կռիվի առնական շնչով, իրոք, նոր էջ էին բացում արևմտահայ պոեզիայի մեջ՝ Ալիշանից ու Պեշկևիթաչյանից հետո կրկին հնչեցնելով սուրբ ընդվզումի երգը: Չոպանյանն առաջիններից էր, եթե ոչ առաջինը, ով անմիջապես նկատեց երիտասարդ բանաստեղծի գրական նորարարությունը և շտապեց ըստ արժանվույն գնահատելու այն: Տարբերվելով ժամանակի շատ գրախոսներից, ովքեր, նկատի ունենալով միայն Սիամանթոյի ոճական «տարօրինակությունները», փորձում էին գրողի ստեղծագործությունը ներկայացնել սոսկ որպես ֆրանսիական սիմվոլիզմի կույր հետևողություն՝ մերժողական այդ և նման տրամադրությունների ընդհանուր վաճառքի մեջ չտեսնելով անգամ գրողի բերած գաղափարների նորարարությունն ու կենսական ուժը, Չոպանյանը Սիամանթոյի ստեղծագործության արժեքման չափանիշները փոխադրեց նոր՝ նախորդներից տարբեր հարթության վրա: Քննադատը շեշտը հատկապես դնում է գրողի այն գաղափարների վրա, որոնք նոր ուժով ու բովանդակությամբ էին հնչեցնում անձնագոհության, վրիժառության, ազատագրական պայքարի թեման, ինչը և իրականում կազմում է բանաստեղծի ստեղծագործության գնահատման գլխավոր առանցքը: Այդ կերպ Չոպանյանն ի հայտ բերեց գրականագիտական խորաթափանցություն, գլխավորը երկրորդականից տարբերակելու նուրբ զգացողություն⁶⁹:

⁶⁸ Ա. վ ա գ յ ա ն. 2014, 306–313:

⁶⁹ Ա. վ ա գ յ ա ն. 2007, 143–153:

Անցյալ դարասկզբին՝ մեր ազգային ճակատագրի համար բախտորոշ իրադարձություններից հետո, Չոպանյանը միասնություն մեջ դիտեց ու գնահատեց խորհրդային Հայաստանի և Սփյուռքի գոյությունը՝ որպես մեր ժողովրդի տարբեր հատվածների նորոգյա իրողություններ: Ելնելով պատմական ներկա կացությունից՝ նա ծրագրեր էր մշակում ազգային գրական կյանքի կազմակերպման ու զարգացման համար, առանձնացնում էր այն որոշակի նախադրյալները, որոնց ակտիվացումը խորհրդահայ ու սփյուռքահայ գրականություններին երկուստեք հնարավորություն կտար ավելի զորեղ և կատարյալ դառնալ՝ միաժամանակ ապահովելով նրանց արագ միավորումը: Երկու գրականությունների համադրմամբ, բայց ոչ երբեք, գրականագետի խոստովանությամբ՝ հակադրմամբ, բացահայտվում են նրանց զարգացման տվյալ պահի առավելություններն ու թերությունները, ընդգրկումները, առաջադրվում են նոր մոտեցումներ և չափանիշներ՝ երկու հատվածների գրական արժեքների գնահատման համար⁷⁰:

Սփյուռքի գոյության առաջին տասնամյակում սփյուռքահայ արձակը կերպավորեց նաև ժամանակակից հերոսին՝ իր օրերի հոգեբանությամբ, օտարության մեջ հասակ նետած տարագրի որոնումներով: Այդպիսի հերոսի առաջին օրինակներ տվեցին Շահան Շահնուրն ու Զարեհ Որբունին: Եվ դարձյալ Չոպանյանն էր, ով շտապեց արժևորել այդ երկերն ու գնահատել հեղինակներին: Քննադատի խոսքը դարձավ ու մնաց ամենաճիշտ գնահատականը վերջիններիս գրականության ու ոճի հասցեին: Ընդգծելով արժեքավոր շատ հատկանիշներ երկու գրողների մոտ՝ Չոպանյանը նրանց վեպերում նկատում է հոգեբանական վտանգավոր վրիպումներ և անում մի նկատողություն, որն իր նշանակությամբ էական էր նաև Սփյուռքի գրականության համար ընդհանրապես: Քննադատն իրավացիորեն կշտամբում է գրողներին, որ նրանք ստեղծել են օտար, անհարազատ միջավայրի մեջ ընկած Հայի՝ բարոյապես կործանվող կամ լավագույն դեպքում ֆիզիկական քայքայման հասած, ազգային դիմագիծը կորցնող օրինակներ, որոնք, անշուշտ, ոչինչ «գրական, սրտապնդիչ» չէին կարող հաղորդել Մեծ եղեռնից հետո տարագրված Հայերի բեկորներին բացի նրանց հուսալքելուց: Մինչդեռ մեր հուսաբեկ ժողովրդին անհրաժեշտ էր հավատ ներշնչել սեփական ուժերի հանդեպ: Անհրաժեշտ էր ստեղծել զորեղ, իրենց ազգի պահպանման, ցեղի վարկի համար պայքարող հպարտ կերպարների օրինակներ, որոնք կընդվզեին օտար միջավայրի կլանման վտանգի դեմ⁷¹:

Զուգահեռաբար մշտապես ուշիուշով հետևելով խորհրդահայ գրական նոր սերնդի ձևավորմանը և զարգացմանը՝ Չոպանյանն իր գրական փորձառություն, գեղագիտական ճաշակի ու հեղինակության շնորհիվ նկատում, գնահատում և խրախուսում էր մեծ գրականություն մուտք գործող նաև խորհրդահայ տաղանդավոր գրողներին, ինչպես, օրինակ, Գ. Մահարուն, Աբովին, Ալազանին, Վշտունուն⁷²: Ոգևորված վերջիններիս ստեղծագործական հաջողություններով Չոպանյանը նրանց մոտ նկատում է նաև վրիպումներ ու

⁷⁰ Ք ա լ ա ն թ ա Ր յ ա ն. 1989, 26–27:

⁷¹ Ք ա լ ա ն թ ա Ր յ ա ն. 1989, 31–32:

⁷² Մանրամասն տե՛ս Գ ա բ Ր ի ե լ յ ա ն. 1989, 33–46:

Հատկապես քննադատում Հանուն նորության դասական, ազգային ավանդներից հրաժարվելու համար, զգուշացնում արվեստի գոեհիկացումներից, գաղափարական միտումնավորությունից ու քարոզչականությունից: Խորհրդահայ գրողներից Չոպանյանը մի առանձին ոգևորություն էր և հիացմունքով է խոսում Եղիշե Չարենցի մասին: Ստեղծագործական բազմաթիվ ու բազմաբնույթ հարցեր, որոնք քննադատն արծարծեց բանաստեղծի ստեղծագործությունը վերլուծելիս, միայն տասնամյակներ հետո էին Հանգամանորեն քննարկվելու չարենցագիտության կողմից⁷³:

Չոպանյանը ուրախությամբ ողջունեց նաև Հովհ. Շիրազի գրական մուտքը, բարձր գնահատեց Վահան Թոթովենցի, Ակսել Բակունցի, Գեղամ Սարյանի լույս տեսած գրքերն ու ժողովածուները:

Գրականության պատմաբանը

Բացառիկ մեծ է Ա. Չոպանյանի դերը Հայ միջնադարյան գրականության մոռացված արժեքների հայտնաբերման ու հավաքման, գիտական հրատարակության և ուսումնասիրման գործում: Հրատարակելով միջնադարյան մեր տաղերգուների գմայլերի բանաստեղծությունները՝ նա նպատակ ուներ Հայ արդի միտքը հաղորդակցության մեջ դնել իր անցյալի հետ, իսկ անցյալի գրական այդ ժառանգությունը գրականագետի տված գիտական մեկնաբանությունները պայմանավորված էին ազգային բանաստեղծական ավանդների ու արմատների բացահայտման ձգտմամբ:

Այդ ուսումնասիրություններն ունեին նաև որոշակի, կոնկրետ ծրագրային ուղղվածություն: Հայ միջնադարյան երգիչների ստեղծագործություններում հայտնաբերելով և ընդգծելով արժեքավոր շատ կողմեր՝ Չոպանյանը դրանք՝ որպես ուսումնասիրության դպրոց, անհրաժեշտ էր համարում հանձնարարել ժամանակակից ու գալիք սերունդներին՝ ազգային մշակույթի անաղարտ զարգացման ակներև գիտակցությամբ: Սա նշանակում է, որ ուսումնասիրողին հետաքրքրում էր ոչ միայն միջնադարյան քնարերգության պատմական և գեղարվեստական արժեքը, այլև նրա նշանակությունն արդիական առումով Հայ բանաստեղծության ներկայի ու գալիքի տեսանկյունից:

Կար հարցի նաև գործնական կողմը. անցյալի գրական արժեքների հայտնաբերմամբ և հրատարակմամբ զորացնել ազգային զգացումն ու հպարտությունը, մեր ժողովրդին գոնե հոգևոր անկախության հիմքեր տալ՝ համոզված, որ գրականությունն ու գեղարվեստը «կեանքի հիմունքը, ինքնապահպանությունն ամենէն ապահով միջոց են»⁷⁴:

Չոպանյանը Հայ բանասիրության պատմության մեջ հանդես եկավ որպես մի իսկական հեղափոխական: Մերժելով այն մոդոր ու տարածված սխալ մտայնությունը, թե մեր ողջ հին, միջնադարյան գրականությունը պատմագրական ու կրոնական երկասիրությունների ժառանգություն է՝ նա իրար հաջորդող համարձակ և հմուտ ուսումնասիրություններով համոզեց ու ապացուցեց, որ նրանցից շատերն ունեն նաև գեղարվեստական-քնարական բարձր, անփոխարինելի արժեք: Հայ մշակույթի փառքը կազմող միջնադարյան խոշոր բանաստեղծների ստեղծագործությունների վերաբերյալ գրականագետի տված գնա-

⁷³ Տե՛ս Զ ր ք ա շ յ ա ն . 1977, 135–142:

⁷⁴ Չ օ պ ա ն ե ա ն . 1910, 241:

Հատականները, բանասիրական ճշգրտումները ելակետային դարձան Հայ միջնադարյան քնարերգությանը զբաղվող հետազոտման մասնագետների համար⁷⁵ :

Այդ գործի առաջնեկը եղավ դեռևս 1895 թ. «Ծաղիկ» պարբերականի էջերում տպագրված «Գրիգոր Նարեկացի» ուսումնասիրությունը, ուր արդեն բացահայտվեցին տակավին 23-ամյա Չոպանյանի գրականագիտական խորաթափանցությունն ու քաջահմտությունը: Հանդես բերելով խոր իմացությունն և մեծ համարձակությունն՝ նա մեր մշակույթի պատմության մեջ առաջինն էր⁷⁶, ով «քերեց Նարեկացու վրայից աղոթք գրողի կրոնական գույնը և դարուց ի դար վանականների դիզած միստիկականության շերտ-շերտ շաղախը» ու բանաստեղծի կրոնական քողի տակ տեսավ մարդկային հոգեկան տառապանքի մեծ քնարերգուին: «Չոպանյանը փաստորեն առաջինն էր, որ Նարեկացու ժառանգությունը վերլուծեց իբրև գեղարվեստական ստեղծագործություն»⁷⁷, — իրավացիորեն նկատում է էդ. Ջրբաշյանը:

Սկզբունքորեն այլ հայեցակետով են մեկնաբանվում ու գնահատվում նաև Ծրիկի, Կոստանդին և Հովհաննես Երզնկացիների, Առաքել Սյունեցու ստեղծագործությունները: Վերջիններիս նվիրված ուսումնասիրություններում Չոպանյանը բացահայտում է նրանց բանաստեղծության արժանիքը, լուծում ամեն մեկի երգի ծննդյան առեղծվածը, ցույց տալիս և գնահատում յուրաքանչյուրի տեղն ու դերը մեր քնարերգության պատմության մեջ: Եվ այդ ամենն անում է նուրբ գուգահեռներով, համեմատություններով և մինչև համաշխարհային մասշտաբի հասնող չափումներով:

Թե՛ Գր. Նարեկացու, թե՛ Ծրիկի, թե՛ Կ. Երզնկացու և մյուսների ստեղծագործությունն արժևորելիս Չոպանյանը գնահատման գլխավոր չափանիշը պայմանավորում է այն հանգամանքով, թե բանաստեղծներից յուրաքանչյուրի քնարերգությունը որքանով է հեռացել միջնադարի տիրապետող կրոնական ոգուց և ինչքանով է ներշնչված աշխարհիկ անկեղծ զգացումներով:

Չոպանյանը շատ մեծ հիացմունքով է խոսում նաև Ն. Քուչակի քնարերգության մասին: Վերջինիս քնարերգությունը դիտելով իբրև Հայկական ժողովրդական բանահյուսության մի յուրօրինակ խտացում և նրա բանաստեղծության գլխավոր մոտիվներն իրենց արմատներով կապելով հեթանոսական շրջանի ժողովրդական երգերի հետ՝ Չոպանյանը մի կողմից, իբրև մեկնակետ ունենալով Քուչակի բանաստեղծության կյանքի նկատմամբ ունեցած «պայծառ ու առույգ ըմբռնումը», բացահայտում և վեր է հանում մեր ժողովրդի հոգևոր կերտվածքի հիմնական գծերը, մյուս կողմից՝ ընդգծելով հատկապես բանաստեղծի աշխարհիկ կենսասիրությունը, նրա երգափունջը համարում է մեր ժողովրդի հավաքական զգայնության ամենահարազատ արտահայտությունը:

Նաղաշ Հովնաթանի բանաստեղծական ներշնչանքի մեջ ևս Չոպանյանը տեսնում էր կենսական այն ազդակները, որոնք ծնունդ էին ազգային խառնվածքի և հատկանշվում էին աշխարհիկ կենսասիրության⁷⁸:

⁷⁵ Ավագյան. 1996, 46–50, Դոկուխանյան. 2004:

⁷⁶ Տե՛ս Դավաթյան. 1987, 69:

⁷⁷ Ջրբաշյան. 1983, 331:

⁷⁸ Ա. Չոպանյանի՝ Ն. Հովնաթանի մասին «Նաղաշ Յովնաթան աշուղը եւ Յովնաթան Յովնաթանեան նկարիչը» (Փարիզ, 1910) գրքի մասին հանգամանորեն տե՛ս Դոկուխանյան. 2005, 116–117:

Եզրակացություն

Ավելի քան վեց տասնամյակ ստեղծագործեց Ա. Չոպանյանը՝ անխոնջ ու անդադրում աշխատանքով պատկառելի մշակութային արժեքներ ներկայացնելով սերունդներին: Նա իր բազմաբովանդակ գործունեությամբ դարձավ նոր և նորագույն շրջանի հայ մշակույթի պատմության Մխիթար Սեբաստացին Եվրոպայի բուն կենտրոնում:

Չոպանյանի ստեղծագործական առաջին քայլերը զուգադիպեցին այն շրջանին, երբ արևմտահայ ութնականների գրական հայտնի սերունդը, ամրապնդելով իր դիրքերը գրական-հասարակական կյանքի ասպարեզներում, արդեն ձեռք էր բերում վավերական կշիռ: Նա, դեռ պատանի, ընդգրկվեց այդ շարժման մեջ և իր տաղանդի ուժով ու անհատականությամբ շատ արագ ձեռք բերեց արժանի հեղինակություն և ճանաչում: Արևմտահայ քնարերգության մեջ Չոպանյանը չհասավ լուրջ բարձունքների, սակայն ստեղծագործական իր նորություններով, արվեստի բազմազան լեզվի կիրառությամբ չկտրվելով ազգային հարուստ ավանդույթներից՝ ստեղծեց բանաստեղծության բոլորովին այլ որակ, որը, լինելով 1890-ական թվականների առաջին կեսի բանաստեղծական որոնումների ամենաբնորոշ արտահայտությունը, դարձավ նաև XX դարամուտի արևմտահայ բանաստեղծության բուռն տեղաշարժերի մեկնարկն ու նախապատմությունը, գրական կյանքի ելակետը և շարժիչը:

Չոպանյանի վաստակը նշանակալից է հատկապես քննադատության և բանասիրության ասպարեզներում: Նրա հզոր գրչով կյանքի կոչվեցին հայ հին մշակույթի շատ մոռացված արժեքներ, հրատարակած կամ թղթակցած պարբերաթերթերի էջերը դարձան իսկական ժամագրավայր մեր հին ու նոր շատ գրողների և գործիչների համար: Այդ պարբերականներում Չոպանյանի ջանքերով նոր փայլ և թափ ստացան քրոնիկագրությունն ու գրաքննադատությունը, բանասիրությունը և գրականագիտությունը: Գնահատելի է հատկապես նրա հայրենանվեր աշխատանքը մեր նախորդների թանկագին ժառանգությունը օտարներին ճանաչել տալու դժվարին առաքելության մեջ: Չոպանյանը միութան օղակը դարձավ Արևմուտքի ու մեր միջև: Նա հայ միտքն անմիջական ու հարատև հաղորդակցության մեջ դրեց արևմտյան մշակույթի և քաղաքակրթության հետ, հայոց անցյալը, հայ մատենագրությունն ու ժամանակակից գրականությունը ծանոթացրեց ամբողջ Եվրոպային:

Չոպանյանը հայ գրի ու գրականության հանդեպ պաշտամունքի հասնող նվիրական զգացումներով գորավիզ կանգնեց հարազատ ժողովրդի ազգային գարթոնքին, նրա գոյապայքարին, հոգեկան վերածննդին, գեղարվեստի սերը, ազգային միասնության կենսական գաղափարները ներարկեց հայ հանրությանը:

Ապրելով Եվրոպայում՝ մասնավորապես՝ Փարիզում, Չոպանյանը նոր միջավայրում իր վաստակած ամբողջ հարգանքն ու հեղինակությունն ի սպաս դրեց հայ դատի պաշտպանությանը, հայ ժողովրդին ոչ միայն ներկայացրեց, այլ նաև սիրել տվեց քաղաքակիրթ աշխարհին: Եվ իր ժողովրդի իրավունքների պաշտպանության նվիրական գործում ինչ արդյունքի էլ որ հասավ, հասավ ազնիվ ճանապարհով: Օտար հանրույթների առջև նա իր ժողովրդի հոգևոր նվաճումները, ինչպես նաև քաղաքական պահանջները միշտ էլ ներկայացրեց արժանապատվությամբ՝ օտարազգի բարեկամ-մտավորականների աջակցությամբ:

յունը միշտ գիտակցելով որպես ազնիվ գործակցություն Մարդու և Մարդկային հաղթանակի համար:

Վաչագան Ավագյան – բ. գ. թ., ԵՊՀ ակադ. Հր. Թամրազյանի անվան Հայ նոր գրականության պատմության ամբիոնի դոցենտ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ Հայ ժողովրդական բանահյուսություն, Հայ գրականություն: Հեղինակ է 1 մեթոդական ձեռնարկի և շուրջ 35 հոդվածի:
avagyan.vachik@yandex.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավագյան Վ. 1996, Հայ միջնադարյան գրականության արժեքավորումը Ա. Զոպանյանի կողմից.– «Պայքար» (Երևան), թիվ 9–10, էջ 46–50:

Ավագյան Վ. 2002, Արշակ Զոպանյանի գեղագիտական հայացքների կապը նատուրալիզմի հետ.– «Կանթեղ» (Երևան), գիրք 5, էջ 16–20:

Ավագյան Վ. 2003, Աբովյանը անցյալի և պատմական հեռանկարի ուղիներում.– «Նոր-Ղար» (Երևան), թիվ 2, նոյեմբեր, էջ 44–48:

Ավագյան Վ. 2004, Ա. Զոպանյանը Վ. Տերյանի մասին.– «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 2, էջ 117–121:

Ավագյան Վ. 2007, Սիամանթոն Ա. Զոպանյանի գնահատմամբ.– «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 3, էջ 143–153:

Ավագյան Վ. 2014, Սկրտիչ Պեչկիթաշյանի ազային-հասարակական գործունեության գնահատումը Արշակ Զոպանյանի կողմից.– «Տարեգիրք» (Երևան), ԵՊՀ, Աստվածաբանության ֆակուլտետ, Թ, էջ 306–313:

Ավագյան Վ. 2016, Րաֆֆին Արշակ Զոպանյանի գնահատմամբ.– «Ակունք» (Իջևան), թիվ 1, էջ 140–145:

Ավագյան Վ. 2019, Հովանեն Թումանյանի և Արշակ Զոպանյանի առնչություններից (Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան 150-ամյակի առթիվ).– «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 2, էջ 3–12:

Ավագյան Վ. 2020, Ավետիք Իսահակյանի և Արշակ Զոպանյանի առնչություններից (Ավ. Իսահակյանի ծննդյան 145-ամյակին).– «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 3, էջ 10–20:

Ավետիսյան Յու. Ս. 1986, «Ծաղիկ» հանդեսը Ա. Զոպանյանի խմբագրությամբ.– «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 2, էջ 137–145:

Ավետիսյան Յու. 1997, Արշակ Զոբանյան. կյանքի և ստեղծագործության ուրվագիծ (ծննդյան 125-ամյակը).– «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 3, էջ 42–56:

Ավետիսյան Յու. 1999, «Անահիտ» հանդեսը, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 228 էջ:

Արշակ Զոպանյանի անտիպ նամակներից. 1965.– «Բանբեր Հայաստանի արխիվների» (Երևան), № 2, էջ 49–76:

Գաբրիելյան Վ. 1989, Արշակ Զոպանյանը սովետահայ գրականության քննադատ.– «Բանբեր Երևանի համալսարանի», №1, էջ 33–46:

Դալլաքյան Կ. 1987, Արշակ Զոպանյան, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 480 էջ:

Դոլուխանյան Ա. 2004, Արշակ Չոպանյանը և հայ հին գրականությունը, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 134 էջ:

Դոլուխանյան Ա. Գ. 2005, Արշակ Չոպանյանը և հայ հին գրականությունը.– ՊԲՀ, № 1, էջ 107–124:

Դոլուխանյան Ա. Գ. 2016, Վալերի Բոյուսով և Արշակ Չոպանյան. – Վ. Բոյուսովի «Ποэзия Армении» ժողովածուն և հայ հին ու միջնադարյան քնարերգությունը (հոդվածների ժողովածու) Երևան, էջ 9–26:

Թամրազյան Հր. 1992, Հայ քննադատություն, գիրք Գ, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 688 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1999, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 10. Նամակներ (1905–1922), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 766 էջ:

Թումանյան Ն. 1969, Հուշեր և գրույցներ, Երևան, «Լույս» հրատ., 335 էջ:

Ինճիկյան Ա. 1970, Իսահակյանի և Չոպանյանի նամակագրությունը.– «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 2, էջ 157–176:

Իսահակյան Ավ. 1979, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. 6. Նամակներ, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 431 էջ:

Իսահակյան Ավ. 1987, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 888 էջ:

Լէօ. 1916, Հայ գրականության հարցեր. – «Հորիզոն» (Թիֆլիս), № 43, 25 փետրվարի, էջ 1:

Կիրակոսյան Կ. 1985, Արևմտահայ բանաստեղծությունը 1890–1907 թթ., Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 388 էջ:

Հախվերդյան Լ. 1995, Թումանյանը և իր ժամանակը, Երևան, «Արեգ» հրատ., 111 էջ:

Հապէշեան Հ. 1924, Արշակ Չոպանեան. կենսագրական գիծեր, Փարիզ, տպ. Կ. Յ. Ներսէս, 39 էջ:

Չոպանյան Ա. 1988, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 872 էջ:

Չոպանյան Ա. 1980, Նամականի, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 501 էջ:

Չոպանեան Ա. 1899, Ուսահայեր ու թրքահայեր.– «Անահիտ» (Փարիզ), թիւ 11, սեպտեմբեր, էջ 317–330:

Չոպանեան Ա. 1901, Դէմքեր. Արփիար Արփիարեան.– «Անահիտ» (Փարիզ), թիւ 2, փետրուար, էջ 33–53:

Չոպանեան Ա. 1910, Գերագոյն ուժը. – «Անահիտ» (Փարիզ), թիւ 11–12, մարտ–ապրիլ, էջ 241–252:

Չոպանեան Ա. 1940, Երկերու ամբողջական ժողովածու, հ. 1. Պատկերներ, Փարիզ, տպ. Արաքս, 110 էջ:

Չոպանեան Ա. Բանասիրական. Ի՞նչ կուզեն հայերը.– «Մշակ» (Թիֆլիս), 13. I. 1913:

Զրբաշյան Էդ. 1977, Արշակ Չոպանյանի հոդվածը Եղիշե Չարենցի մասին.– «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 3, էջ 135–142:

Զրբաշյան Էդ. 1983, Գեղագիտություն և գրականություն, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 440 էջ:

Ստեփանյան Գ. Խ. 1972, Արշակ Չոպանյան (ծննդյան 100-ամյակի առթիվ).– ՊԲՀ, № 3, էջ 129–142:

Քալանթարյան ժ. 1989, Արշակ Չոպանյանը սփյուռքահայ գրականության քննադատ.– «Բանբեր Երևանի համալսարանի», № 3, էջ 26–36:

Քիրքճեան Վ. Մ. 1951, Ուղերձներ Արշակ Չոպանեանի յորելինական հանդէսի առթիւ.– «Հայաստանի կոչնակ» (Բոստոն), թիւ 2, յունուար:

Օշական Հ. 1979, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 484 էջ:

Օշական Յ. 1952, Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, հ. 5, Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, 484 էջ:

Ֆնտըլեան Գ. 1891, Բանաստեղծութիւնը չ'մեռնիր.– «Արեւելք» (Պոլիս), թիւ 2356, 30 նոյեմբեր:

Поэзия Армении с древнейших времен до наших дней. 1966, Ред., вступ. очерк и примеч. В. Брюсова. Ереван, «Айастан», 511 с.

ОБЗОР ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРШАКА ЧОБАНЯНА

ВАЧАГАН АВАГЯН

Резюме

Ключевые слова: Аршак Чобанян, биография, Париж, «Анаит», редактор, писатель, искусство, литературовед, переводчик, политика, национально-освободительная борьба, Армянский вопрос, патриотизм.

Писатель, редактор-публицист, филолог, переводчик и общественный деятель Аршак Чобанян (1872–1954) – один из видных представителей армянской культуры. Он творил с ранних лет, сотрудничал с разными западноармянскими периодическими изданиями, предлагая им свои произведения и переводы. В 1895 г. редактировал газету «Цахик». В том же году, избегая преследований со стороны турецких властей, переехал в Париж, где издавал литературно-художественный журнал «Анаит». Он писал во всех литературных жанрах. Для его произведений характерно стремление преодолеть односторонность романтической поэзии, выразить живые черты действительности. База эстетических взглядов Чобаняна основывается на принципах реалистического искусства. Эти принципы были для него наилучшим способом реагировать на жизнь, служить народу и оценивать историческое значение романтического направления.

Особое значение в армянской литературе имеет критическая и научно-филологическая деятельность Чобаняна. Следуя принципам культурно-исторической школы, писатель переосмыслил многие аспекты армянской литературы. Он опубликовал многочисленные литературные памятники средневековой и новой литературы, посвятив им обширные исследования. Чобанян откликался на новые литературные произведения, часто первым

описывая творческое своеобразие их авторов, писал также о западно-европейских и русских писателях.

Чобанян проделал большую работу по популяризации армянской литературы в Европе и защите Армянского вопроса. Он имел личную переписку со многими европейскими писателями и общественными деятелями того времени, не только познакомил их с армянским народом, но и привил любовь цивилизованного мира к нему. В переводе на французский он издал многие произведения старых и новых армянских поэтов.

Чобанян был членом партии «Рамкавар». В 1933 г. он посетил Советскую Армению, приветствовал происходящие в ней большие перемены.

Вачаган Авагян – к. филол. н., доцент кафедры истории новой армянской литературы им. акад. Гр. Тамразяна ЕГУ. Научные интересы: армянский народный фольклор, армянская литература. Автор 1 методического пособия и около 35 статей. avagyan.vachik@yandex.ru

AN OVERVIEW OF ARCHAG TCHOBANIAN'S LIFE AND ACTIVITY

VACHAGAN AVAGYAN

Summary

Key words: Archag Tchobanian, biography, Paris, "Anahit", editor, writer, art, literary critic, translator, politics, national liberation struggle, Armenian issue, patriotism.

Writer, editor-publicist, philologist, translator and public figure Archag Tchobanian (1872-1954) is one of the prominent representatives of Armenian culture. He had written since the early years, publishing his own or translated works in various Western-Armenian periodicals. In 1895 he edited the "Dzaghigh" semi-monthly newspaper. In the same year, avoiding persecutions by the Turkish authorities, he moved to Paris, where he published the literary and artistic magazine "Anahit". He composed in all literary genres. His works are characterized by the desire to overcome the one-sidedness of romantic poetry, to express the living features of reality. Tchobanian's aesthetic views are based on the principles of realist art, in which he saw the best way to respond to life, to serve the people, or to appreciate romantic direction's historical significance.

Tchobanian's critical and philological activity used to be of special importance for Armenian literature. Following the principles of the cultural-historical school, he reinterpreted many aspects of Armenian literature. Tchobanian published numerous literary works of Armenian medieval and new literature, devoting extensive studies to them. He responded to new literary

phenomena, often being the first to describe the creative originality of their authors wrote also about Western European and Russian writers.

Tchobanian carried out a great job in promoting Armenian literature in Europe and defending the Armenian Issue. He had personal correspondence with many European writers and public figures of the time, not only introducing them to the Armenian people, but also brought the love of the civilized world to them. He translated numerous works of the old and modern Armenian poets in French.

Tchobanian was a member of the Ramkavar Party. In 1933 he visited Soviet Armenia, welcomed the great changes taking place in there.

Vachagan Avagyan – Candidate of Sciences in Philology, Associate Professor at the YSU Chair of New Armenian Literature after Hr. Tamrazyan. Scientific interests: Armenian Folklore, Old and Armenian Literature. Author of 1 methodical handbook and around 35 articles. avagyan.vachik@yandex.ru

ՅՈՒՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿԻՆ ԵՎ ՀԱՅ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ*

ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Յու. Վեսելովսկի, Մոսկվա, Լազարյան ճեմարան, Հայ իրականություն, Մ. Բերբերյան, Վենետիկի և Վիեննայի միսիթարյան միաբանություններ, Նոր-Նախիջևան, Հայոց պատմություն, Հայ-ուսական գրական կապեր, Թատրոն և Թատերագիրներ, Ս. Շահազիզ, Ա. Ծատուրյան, Թարգմանություններ, Հոբելյանական հանդես, դասախոսություն, Բաքու, «Армянский вестник».

Նախաբան

XIX դարավերջի և XX դարասկզբի ուսուցիչականների ու գրողների միջավայրում հազվագեղ էին այնպիսիք, ովքեր լրջորեն հետաքրքրվել են իրենց հետ միևնույն երկրում ապրող փոքր ժողովուրդների պատմությամբ, մշակույթով ու գրականությամբ: Այնինչ, նրանք հաճախ ավելի լավ գիտեին եվրոպական արվեստն ու գրականությունը, քան, երբեմն, հենց իրենք՝ եվրոպացիները: Անշուշտ, այդ առումով կային բացառություններ. այսպես, եթե խոսքը գնում է Հայ ժողովրդի մասին, ապա դա առաջին հերթին վերաբերում է Յուրի Վեսելովսկուն, Մաքսիմ Գորկուն և Վալերի Բրյուսովին:

Հայ ժողովրդի պատմությանը, մշակույթին, գրականությանը խոր և համակողմանի տիրապետում էր Վեսելովսկիների նշանավոր ընտանիքի վերջին ներկայացուցիչ, անվանի գիտնական-գրականագետ, բանաստեղծ, թարգմանիչ, հայագետ Յուրի Վեսելովսկին¹: Նա քաջ գիտակցում էր,

* Ներկայացվել է 16. V. 2022 թ., գրախոսվել է 30. V. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 06. VI. 2022 թ.:

¹ Տե՛ս Շահ-Նազարեանց. 1901, Ավետիսյան. 1943, 89–93, Арешян. 1944, 75–108; Նանոմյան. 1945, 29–33, Արեշյան. 1946, Оганисян. 1952; Арешян. 1957, 313–329; Գրիգորյան. 1959, 7–35, Հովնանյան. 1961, 91–99, 152, 344–345, Ղուկասյան. 1961, 15–35, Давтян. 1965, 37–46; Давтян. 1967, № 3, 102–108; Давтян. 1967; Давтян. 1970; Веселовский. 1972; Հայ գրականության միջազգային կապերը. 1983, 11–20, 27–32, Հայկական սովետական հանրագիտարան. 1985, 380, Гана-

որ ուռա հասարակությունը որքան մոտիկից ճանաչի հայերին, այնքան ավելի արդարացի ու ճշմարտացի կլինի նրա վերաբերմունքը բազմաչարչար ժողովրդի նկատմամբ: Այդ իսկ նկատառումով մեծ մարդասերն անհրաժեշտ էր համարում ուռա հասարակությանը ծանոթացնել հայ ժողովրդի դարավոր պատմությանը, ժամանակակից իրականությանն ու հասարակական կյանքին, մշակութային հարուստ ժառանգությանը: Այդ բնագավառներում կատարած նրա ուսումնասիրություններն արժեքավոր ներդրում են Ռուսաստանում հայագիտության զարգացման գործում²:

Յուրի Վեսելովսկու կյանքի ուղին

Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր, համաշխարհային գրականության տաղանդավոր հետազոտող, բազմաթիվ հոդվածների և ուսումնասիրությունների հեղինակ Ալեքսեյ Նիկոլաևիչի ու թարգմանչուհի Ալեքսանդրա Ադոլֆովնա Վեսելովսկիների որդի և ակադեմիկոս Ալեքսանդր Նիկոլաևիչ Վեսելովսկու եղբորորդի Յուրի Ալեքսեևիչ Վեսելովսկին ծնվել է Մոսկվայում 1872 թ. հուլիսի 6-ին: Նախնական կրթությունը ստանալով տանը՝ 1886 թ. ընդունվում է Լազարյան ճեմարանի գիմնազիական բաժնի հինգերորդ դասարան: Նկատենք, որ ճեմարանի հիմնական նպատակն էր՝ «... հայերի համար լինել կրթության ազգային կանթեղ, Ռուսաստանում լինել արևելյան լեզվաբանության օջախ, բոլորի համար դառնալ հանրակրթական դպրոց»³:

Ընտանիքի հոգևոր բարենպաստ մթնոլորտը, ինտելեկտուալ չրջապատը դարձան ապագա գիտնականի ու գրականագետի ձևավորման համար որոշիչ գործոններ: Յուր. Վեսելովսկու գիտական հետաքրքրությունների վրա մեծ է եղել նաև գիմնազիական միջավայրի ազդեցությունը: Այստեղ նրա հետաքրքրությունն առանձնապես գրավում են պատմությունը, աշխարհագրությունը, ուռա գրականությունը, ֆրանսերենը և մասամբ՝ հին-կլասիկ լեզուները: Իբրև ազատ ունկնդիր՝ հաճախել է Սմբատ Շահազիզի հայոց լեզվի դասերին: Իր դասարանական ընկերների օգնությամբ շատ շուտ սովորեց նաև հայերեն այբուբենը, ապա սկսեց բավական ազատ հայերեն կարդալ ու գրել: Նրա ուշադրությունը հատկապես գրավում են հայոց գրականությունն ու պատմությունը. սկսում է ուսումնասիրել հայ գրողների գործերը՝ օգտվելով Մ. Էմինի և Բ. Պատկանյանի թարգմանություններից:

Նոր-Նախիջևանում գտնվող իր համադասարանցի և մտերիմ ընկերոջը, իսկ հետագայում՝ հայ գրական-հասարակական նշանավոր գործիչ Մինաս Բերբերյանին 1887 թ. հունիսի 11-ին Օկայի ամիսներձ Պետրովսկոյե գյուղից գրած նամակում Յուր. Վեսելովսկին հայտնում է. «Սկսել եմ նորից զբաղվել հայոց լեզվով, բայց առանց աջակցության ինչ-որ չի ստացվում: Աշնանից կսկսեմ պարապել այնպես, ինչպես քեզ ասել եմ. գործնականորեն: ... հայոց լեզվի և

ланиян. 1988, 25–33; Акопян. 1988; Հանրագիտական բառարան. 2018, 932 և այլն:

² Հոդվածում հանգամանորեն չենք անդրադառնում Յուր. Վեսելովսկու պատմաքննական և թարգմանական աշխատանքներին, քանի որ դրանք ժամանակին մանրամասն վերլուծվել են. տե՛ս ծանոթ. 1-ում նշված գրականությունը:

³ 1815–1890. Семидесятипятилетие Лазаревского института восточных языков. Исторический очерк и приложения Г. И. Кананова. 1891, 3.

պատմության վերաբերյալ գրքեր հետս վերցրել եմ: Հիշիր, խնդրում եմ, խնդրանքս. եթե ձեր տանը կլինեն Հայաստանին վերաբերող գրքեր, ինչպես նաև նոտաներ, հետդ բեր»⁴:

Յու. Վեսելովսկին իր գրական գործունեությունը սկսել է իբրև բանաստեղծ: Նա առաջին ուսուցիչն էր, ով, բանաստեղծական առաջին փորձերը կատարելով դպրոցական տարիներին, դրանք նվիրել է հեռավոր երկրին՝ Հայաստանին ու Հայերին: Այսպես, 1887 թ. օգոստոսի 27-ին վերը նշված գյուղից դարձյալ Մ. Բերբերյանին գրած նամակում հայտնում է. «Ես ինձ հետ Մոսկվա եմ բերում 10 նոր բանաստեղծություն».

- 1) «Հանուն Հայրենիքի», բալլադ թուրքերի դեմ հայերի պայքարից,
- 2) «Ծեր հայր փոքրիկ որդուն»,
- 3) «Գիշերը Արաքսի ափին»,
- 4) «Կալանավորի երգը»,
- 5) «Լևոն VI» (նվիրվում է Գ. Կ. Թոմասյանցին),
- 6) «Գիշերը Վանա լճի ափին»,
- 7) «Ճանաչո՞ւմ ես այն երկիրը» (նվիրվում է Մ. Բերբերյանցին),
- 8) «Վանականի վաղորդյան երգը»,
- 9) «Եվրոպացիները հայերին»,
- 10) «Զեյթունի ռազմական երգ»:

Հանդիպման ժամանակ դրանք կկարդամ քեզ համար»⁵:

1887–1888 թթ. Լազարյան ճամարանում հրատարակվում էր հայ աշակերտության օրգան «Գործ» ձեռագիր շաբաթաթերթը, հետո՝ ամսաթերթը: Այլոց շարքում դրա հիմնական աշխատակիցներն են եղել Մ. Բերբերյանը, իբրև գրական քննադատ, և Յու. Վեսելովսկին՝ որպես թարգմանիչ: «Գործ»-ի նպատակն է եղել՝ հայ երիտասարդության մեջ սեր արթնացնել դեպի հայրենիքը, նրա պատմական անցյալը, նրա մեջ սերմանել ազգային-հասարակական հետաքրքրություն: Ամսաթերթի էջերում տեղ են գտել նաև Յու. Վեսելովսկու վերը նշված բանաստեղծությունները: Դրանք հայ ժողովրդի անցյալի ու ներկայի նկատմամբ ուսուցանող խոր համակրանքի և սիրո ջերմ արտահայտություններ են, հայասիրության վառ վկայություններ⁶:

Ուշագրավ է, որ Յու. Վեսելովսկին իր ազգանունը կատակով ստորագրում էր՝ Գևորգ Ուրախյանց:

Դեռ աշակերտ եղած ժամանակ՝ 1889 թ. օգոստոս–սեպտեմբերին, Յու. Վեսելովսկին ծնողների հետ լինում է արտասահմանում, ուր այցելում է Մխիթարյանների վանքերը Վենետիկում և Վիեննայում, չփվում միաբանության անդամների հետ: Ստացած տպավորությունները հետագայում ներկայացրել է «Բայրոնը սբ. Ղազար կղզում» ակնարկում: Ի դեպ, Յու. Վեսելովսկին արտասահմանում եղել է չորս անգամ, ընդ որում երկու անգամ՝ մանկության օրերին:

⁴ Հայաստանի Հանրապետության գրականության և արվեստի թանգարան (այսուհետ՝ ԳԱԹ), Մ. Բերբերյանի ֆ., № 272:

⁵ ԳԱԹ, Մ. Բերբերյանի ֆ., № 273:

⁶ Ավետիսյան. 1943, 89–93: Ի դեպ, հրապարակման նախաբանում էջ 90-ում, նշվում է, որ հրատարակվում է Յու. Վեսելովսկու վերը նշված ոտանավորներից չորսը, սակայն իրականում տպագրվել է հինգը (տե՛ս էջ 91–93):

1890 թ. Յու. Վեսելովսկին մեղադրվում է գիմնազիական դասընթացը և ընդունվում Մոսկվայի Համալսարանի պատմաբանասիրական բաժինը, հաճախում է ուսումնական գրականության, պատմության, փիլիսոփայության վերաբերյալ դասախոսություններին: Համալսարանում իր ընտրած բաժնի դասընթացը լսելուց հետո՝ 1894–1895 թթ., իբրև ազատ ունկնդիր, հաճախում է անգլիական գրականության հայտնի մասնագետ, Ռուսական բանահյուսություն սիրողների ընկերության նախագահ, պրոֆ. Ն. Ի. Ստորոժենկոյի և իր հոր դասախոսություններին՝ արևմտաեվրոպական գրականությունն առավել հիմնավոր ուսումնասիրելու համար:

1892 թ. ամռանը Յու. Վեսելովսկին ուղևորվում է Անդրկովկաս, սակայն տարածված խոլերայի պատճառով կանգ է առնում Նոր-Նախիջևանում⁷ հյուրընկալվելով Բերբերյանների սրտաբաց ընտանիքում: Մի քանի շաբաթվա ընթացքում ուսումնասիրում է նախիջևանահայերի պատմական անցյալը, նիստուկացը, բարբերը, ականատես է լինում Վարդավառի տոնակատարությանը, այցելում է մշակութային և կրթական հիմնարկությունները՝ թատրոն, դպրոցներ, Մայր եկեղեցի, Սուրբ Խաչ վանք, Մ. Նալբանդյանի չիրմին: Այդ ուղևորությունից ստացած տպավորությունները նա գեղարվեստորեն ներկայացրել է «Մի հայկական անկյուն հարավային Ռուսաստանում (ուսումնական կենտրոն)»⁸ ակնարկում:

1890-ական թվականների սկզբից Յու. Վեսելովսկին բուռն գործունեություն է ծավալում ուսումնասիրական կյանքում, հայաստանի պատմության, հայ ժողովրդի հոգևոր ու մշակութային գանձերին ծանոթացնելու ուղղությամբ:

1897 թ. Յու. Վեսելովսկին հանձնում է պետական հանձնաժողովի քննություն, ավարտում համալսարանի դասընթացը՝ արժանանալով առաջին աստիճանի վկայագրի: Այդ նույն թվականին ամուսնանում է Մարիա Վասիլենա Փոմինայի հետ, ով բելգիական գրականության ճանաչված թարգմանիչ էր, միաժամանակ զբաղվել է հայ գրականությունից թարգմանություններով:

1898–1899 թթ. Յու. Վեսելովսկին հրապարակային դասախոսություններ է կարդում Ռյազան և Կուրսկ քաղաքներում, 1900 թ.՝ Յարոսլավլում: Ամեն տարի մի քանի շաբաթ անցկացնում է Պետերբուրգում՝ զբաղվելով գրական գործերով: 1898–1899 թթ. նա մասնակցում է Լազարյան ճեմարանի նախկին սաների Ընկերության կանոնադրության վերջնական խմբագրման գործին. Ընկերության առաջին նիստում դառնում է Վարչության փոխանորդ-անդամ: 1899 թ. ընտրվում է մի քանի ընկերությունների՝ «Общество любителей российской словесности» (Մոսկվա), «Союз русских писателей» (Ս. Պետերբուրգ), «Нео-филологическое общество» (Ս. Պետերբուրգ) անդամ: Հետագա տարիներին գրեթե ամբողջովին նվիրվում է գրական-լրագրողական

⁷ Ս. Շահ-Նազարյանը գրում է. «1892–95 թվականներին (ընդգծումը մերն է – Ա. Զ.) երկու-երեք շաբաթ ապրել է Նոր-Նախիջևանում...» (տե՛ս Շահ-Նազարյան. 1901, 7):

⁸ «Русские ведомости» (М.), 04. X. 1892. Ակնարկը թարգմանվել է հայերեն. տե՛ս «Արձագանք» (Թիֆլիս), 11, 14. X. 1892:

աշխատանքին՝ զբաղվելով մերթ ուռւ, արեւմտաեվրոպական, մերթ հայ գրականութեամբ: Միաժամանակ մանկավարժական աշխատանք է կատարում գիմնազիայում և կանանց բարձրագույն դասընթացներում:

... Հայ գրականութեանը մատուցած խոշոր ծառայութեան համար 1900 թ. հունվարի 22-ին Մոսկվայի «Կոնտինենտալ» հյուրանոցում հայ գաղթօջախի անդամները մեծ շուքով նշել են Յու. Վեսելովսկու գրական և հասարակական գործունեութեան տասնամյակը: Կազմակերպիչը եղել է Ա. Ծատուրյանը, որպէս պատվավոր հյուր ներկա է եղել հոբելյարի հայրը՝ պրոֆ. Ա. Վեսելովսկին: Երեկոն բացել է Յու. Վեսելովսկու նախկին ուսուցիչ և ներկաների մեջ «ավագագույնը»՝ Ս. Շահագիրը: Այնուհետև Ա. Ծատուրյանն ընթերցել է շուրջ 40 հեռագրեր՝ ստացված Ռուսաստանի տարբեր վայրերից, հնչել են մեծարման ելույթներ, հոբելյարին տրվել են բազմաթիվ նվերներ: Հանդեսի մասին իր գրքում մանրամասն գրել է միջոցառման մասնակից, բժիշկ, Յու. Վեսելովսկու առաջին կենսագրութեան հեղինակ Սիմեոն Շահ-Նազարյանը⁹, հաղորդումներ են տպագրվել անդրկովկասյան հայ մամուլի էջերում:

Նկատենք, որ հոբելյանական հանդեսին նախորդող ու հաջորդող օրերին, ամիսներին ևս Յու. Վեսելովսկին Ռուսաստանի տարբեր վայրերից, արտասահմանից՝ հայ հասարակական-մտավորական շրջանակներից, ստանում է բազմաթիվ նամակներ ու հեռագրեր, գրվում են նրա գրական-հասարակական գործունեութեան մասին հոգեվածներ ու ակնարկներ, որոնցում միաբերան շեշտվում է հայերիս համար նրա կատարած գործի արդյունավետ ու շահավետ լինելը, ըստ ամենայնի, արժեւորվում ու գնահատվում է հայագետի առաքելութիւնը¹⁰:

Նշենք նաև, որ Յու. Վեսելովսկին հունվարի 31-ին մամուլի միջոցով նամակ է հասցեագրել հանրութեանն՝ իր հոբելյանի առթիվ եղած արձագանքների համար: Շնորհակալական խոսքում, մասնավորապէս, ասվում էր. «Հունվարի 22-ն ընդամիշտ թանկագին և հիշատակելի կմնա ինձ համար: Այդպիսի օրեր հաճախ չեն վիճակվում գրական մշակներին, գրչի մարդկանց: Դեպի նվաստացույց տրված այդ սիրաշատ տրամադրութիւնը հայ հասարակութեան կողմից, որի վերաբերմամբ ես միշտ տոգորված եմ եղել անկեղծ և ջերմ համակրանքի զգացումներով, նոր ուժ ու եռանդ է ներշնչում ինձ նաև ապագայում շարունակելու իմ գործունեութիւնը, կարողացածիս չափ ծանոթացնելու ուռւ հասարակութեանը հայ ժողովրդի ցավերի ու կարիքների, նրա քաղաքակրթական հակումների, նրա բուն ազգային բնութքի հետ»¹¹:

Ռուսաստանում հայ գրականութեան առաջին թարգմանիչն ու մասնաշաղկապն էր

Յու. Վեսելովսկու կենսագրութեան հեղինակ Վ. Սավոդնիկը գրում է. «Յուրի Ալեքսեևիչի հետաքրքրութիւնը հայերի նկատմամբ առաջացավ բավական վաղ, զուտ պատահական հանգամանքներում, այն բանի շնորհիվ, որ միջնակարգ կրթութիւնը ստացել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում և իր ընկեր-

⁹ Մանրամասն տե՛ս Շահ-Նազարեանց. 1901, 12–44:

¹⁰ Հանգամանորեն տե՛ս Շահ-Նազարեանց. 1901, 45–67:

¹¹ «Նոր-Դար» (Թիֆլիս), 11. II. 1900:

ներից մեկի միջոցով ծանոթացել մի քանի հայ ընտանիքների հետ: Հետագայում՝ ուսանողական տարիներին, նա սկսեց զբաղվել հայերենով և այնքան տիրապետեց, որ այդ լեզվով խոսում էր միանգամայն ազատ: Ծանոթացավ նաև հին հայերենին՝ գրաբարին, որի ուսումնասիրությունը մեծ դժվարություն է ներկայացնում: Այսպիսի հիմնավոր գիտելիքները նրան հնարավորություն տվեցին հանդես գալ նաև որպես թարգմանիչ ու այդ միջոցով ուսու հասարակությունը ծանոթացնել Հայաստանի մտավոր կյանքի և ստեղծագործության հետ, որոնց մասին ուսու ընթերցողների մեծամասնությունը ոչ մի գաղափար չուներ: Յուրի Ալեքսեևիչը հարստացրեց ուսու գրականությունը մի ամբողջ շարք հայ ականավոր գրողների երկերի թարգմանություններով»¹²:

Յու. Վեսելովսկու գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը չափազանց լայն է. այն ընդգրկում է հայագիտության գրեթե բոլոր բնագավառները: Հայաստանին նվիրված նրա ուսումնասիրությունները կարելի է բաժանել չորս խմբի. գրական-քննական ակնարկներ, հրապարակախոսական հոդվածներ, թարգմանություններ և Հայաստանին ու հայ ժողովրդին նվիրված բանաստեղծություններ:

Դեռևս 1890 թ. լինելով Մոսկվայի համալսարանի պատմաբանասիրական բաժնի ուսանող՝ Յու. Վեսելովսկին մտածում էր հայ գրականության ժողովածու հրատարակել՝ այն ուսու հասարակության միջավայրում մասսայականացնելու նպատակով: Այդ գործին նա մասնակից է դարձրել Մ. Բերբերյանին: Եվ, քանի որ ժողովածուն հրատարակության պատրաստելիս վերջինս ապրում էր Նոր-Նախիջևանում, Յու. Վեսելովսկու գլխավոր խորհրդատուներն են դառնում Ա. Ծատուրյանը և Մ. Բարխուդարյանը: Այսպես, 1892 թ. օգոստոսի 7-ին Բերբերյանին գրած նամակում Վեսելովսկին հայտնում է. «... Ծատուրյանի և Բարխուդարյանի հետ երկար քննարկեցինք մեր առաջին հատորի ծրագիրը, որին նրանք հավանություն չտվեցին: Հենց նրանք էլ գտնում են, որ գրողներին չի կարելի ներկայացնել ոչ ժամանակագրական կարգով, հին ու նոր սերունդները միահյուսել ...»¹³: Նկատենք, որ վերջիններիս խորհրդով էլ ժողովածուի նյութերը դասակարգվում են ժամանակագրորեն:

Հայ գրողների ստեղծագործություններից ընտրվել են հատվածներ, ձեռնամուխ եղել դրանց ուսուներեն թարգմանությանը: Ձևավորվել է թարգմանական խումբ, որի կազմում ընդգրկվել են Յու. Վեսելովսկին, Ե. Նեկրասովան¹⁴,

¹² Саводник. 1922, 347. Հմմտ. Գրիգորյան. 1959, 12–13:

¹³ ԳԱԹ, Մ. Բերբերյանի ֆ., № 285, Հայ գրականության միջազգային կապերը. 1983, 13:

¹⁴ 1880–1890-ական թվականներին Ռուսաստանում հայ գրականությունը ուսուներենով թարգմանելու գործում Ե. Նեկրասովան վաստակ ունի: Հայտնի է, որ 1888 թ. օգոստոսին նա եղել է Կովկասում: Մի քանի օր անցկացրել է Թիֆլիսում, ծանոթացել մի շարք հայ գրողների հետ, ականատես եղել ժողովրդական տոնախմբության: Նրա վրա մեծ տպավորություն է թողել հատկապես Բաֆու գերեզմանը: «Աղմուկը և ուրախությունը, – գրում է Նեկրասովան, – չաղոտացրին մոտ ժամանակներում գերեզման իջած սիրելի գրողի հիշատակը: Փարթամ, կենդանի ծաղկեփնջերով էր զարդարված այդ օրը թանկագին գերեզմանը: Այդ ծաղիկները ազգականներից ու բարեկամներից չէր, այլ ժողովրդից: Մեր մեծ գրողների գերեզմանները, կորած ու անհայտ հասարակ ժողովրդի համար, այդ օրը կարող էին նախանձել

Մ. Քանանովը, Յու. Սուրենյանցը, Մ. Բերբերյանը, Օ. Խունուկյանը, Ա. Խատիսովը և ուրիշներ: Նշենք՝ ժողովածուի նախաբանի հեղինակներ Յու. Վեսելովսկին և Մ. Բերբերյանը դրա վերջում գրել են (1893 թ. ապրիլի 5-ին Մոսկվայում), որ եթե առաջին հատորը հասարակության կողմից ընդունվի, ապա ժամանակի ընթացքում կհրատարակեն երկրորդ հատորը, որտեղ կմտնեն նորագույն հայ արձակագիրների ստեղծագործությունները:

1892 թ. ժողովածուն համարյա պատրաստ էր, և, բնականաբար, ծագում է տպագրության հարցը: Դրա լույս ընծայման պատասխանատվությունը ոչ մի հրատարակչություն չի վերցնում, քանզի երկյուղ ունեին, որ ժողովածուն հասարակության շրջանում հետաքրքրություն չի առաջացնի, չի վաճառվի և կբերի միայն ծախսեր: Ուստի, Յու. Վեսելովսկին որոշում է իր միջոցներով հրատարակել ժողովածուն: «Հայ արձակագիրներ» վերնագրով ժողովածուն 800 օրինակով լույս է տեսնում 1893 թ. ապրիլին՝ առանց գրաքննության նախնական թույլտվության: Գրախանութներում գրքի հայտնվելը մեծ հետաքրքրություն է առաջ բերում արդարացնելով կազմողների հույսերը:

Ժողովածուի նախաբանում գրված էին Բայրոնի, ակադեմիկոս Աբխի, Ֆր. Բոդենշտեդտի, պրոֆ. Հյուբշմանի էպիգրամները՝ հայկական մշակույթի և գրականության համաշխարհային նշանակության մասին: Մեջբերենք Բայրոնի խոսքերը. «Ինչպիսին էլ լինի նրանց (հայերի) ճակատագիրը, ..., ինչ էլ որ նրանց սպասվի ապագայում, նրանց երկիրը միշտ կմնա երկրագնդի ամենահետաքրքիր անկյուններից մեկը»¹⁵:

Ժողովածուում զետեղված էին Խ. Աբովյանի, Պ. Պոռչյանի, Բաֆֆու, Ռ. Պատկանյանի, Հ. Պարոնյանի, Ծերենցի, Ղ. Աղայանի ստեղծագործություններից ընտրված նմուշներ ու նաև այդ հեղինակների կյանքին և գործունեությանը նվիրված ակնարկներ: Աբովյանի ստեղծագործություններից ընտրվել էր «Վերք Հայաստանի» վեպից մի հատված, Պոռչյանից՝ «Սոս և Վարդիթեր» ու «Հացի խնդիր» վեպերից առանձին գլուխներ: Բաֆֆու վիպակներից ու պատմվածքներից բացի՝ տեղ էին գտել նաև ընդարձակ հատվածներ «Սամվել» ու «Կայծեր» վեպերից: Պատկանյանը ներկայացված էր իր արձակի նմուշներով, Պարոնյանը՝ «Մեծապատիվ մուրացկաններից» մի հատվածով, Ծերենցը՝ «Երկունք Թ դարում», «Թորոս Լևոնի» պատմավեպերով: Աղայանից տպագրվել էին «Անահիտը», «Այծատուր», «Մանուկ-խան» հեքիաթները,

Բաֆֆուն, նրա երջանիկ բախտին (ընդգծումը մերն է՝ Ա. Զ.)»: 1888 թ. դեկտեմբերի 11-ին Մոսկվայի համալսարանի դասչիճներից մեկում, Ռուսական բանահյուսությունը սիրողների ընկերության հերթական ժողովում Ե. Նեկրասովյան հանդես է եկել «Հայ նոր գրականությունը. Սունդուկյանի «Քանդած օջախ» կատակերգությունը: Գրող Բաֆֆին» թեմայով դասախոսությամբ: 1892 թ. նա «Мир божий» պարբերականում ակնարկ է տպագրում Բաֆֆու մասին (տե՛ս Некрасова. 1892, 1–14): Նեկրասովյանի գրչին են պատկանում երեք թարգմանություններ Բաֆֆուց՝ «Խաս-փուշ», «Հարեմ» և «Բիբի-շարաբանի. էտյուդ Պարսկաստանի կրակապաշտների կյանքից»: Այս թարգմանությունները նա կատարել է Աբգար Հովհաննիսյանի «Armenische Bibliothek» Լայպցիգի գերմանական հրատարակությունից (Веселовский. 1916, № 4, 21 февраля, 9): Վերը շարադրվածի մասին տե՛ս նաև՝ Գրիգորյան. 1959, 7–10, Ղուկասյան. 1961, 14:

¹⁵ Армянские беллетристы. 1893, V.

նաև՝ «Հարություն և Մանվել» վեպից մի գլուխ և այլն:

Ժողովածուի երևան գալը ոչ միայն գրական-մշակութային, այլև հասարակական հնչեղություն ունեցող կարևոր երևույթ էր: Ռուսաստանի առաջադեմ մտավորականությունը ողջունեց ժողովածուի հրատարակությունը. ռուս և հայ մամուլն արձագանքեց բազմաթիվ հոդվածներով ու գրախոսականներով, որոնք տպագրվեցին «Русские ведомости», «Русский листок», «Русская мысль», «Новое обозрение», «Неделя», «Նոր-Դար» և մամուլի այլ օրգաններում: Գրախոսականներից մեկում ասվում էր. «Մինչև հիմա ռուսներին, ոչ միայն կրթված մարդկանց, այլ նաև գիտնականներին, եթե նրանք հատկապես չեն զբաղվել հայ գրականությամբ, գրեթե ոչինչ հայտնի չէր նման գրականության գոյության մասին և շատ քիչ էր հայտնի հայ ժողովրդի մասին ... Պապուկանների և Կենտրոնական Աֆրիկայի բնակչության մասին մենք ավելի շատ գիտենք, քան նույն հավատի (կամ գրեթե նույն հավատի) մեծատաղանդ և կուլտուրական ժողովրդի մասին, որի մի երրորդն ապրում է Ռուսաստանի սահմաններում»¹⁶:

Բազմաթիվ արձագանքներից ուշագրավ էր ռուս գրականագետ, ակադեմիկոս Ա. Պրպինի բովանդակային ու ընդարձակ գրախոսականը «Вестник Европы» ամսագրի 1893 թ. սեպտեմբերյան համարում: Գրականագիտական մի քանի ընդհանուր բնույթի հարցեր շոշափելուց հետո հեղինակն անդրադառնում է ժողովածուի բովանդակությանը՝ նշելով, որ կազմողները սիրով են մոտեցել ձեռնարկված գործին և հաջողությամբ ստեղծել մի գիրք, որը տալիս է «հայ նոր գրականության զարգացման համոզիչ պատկերը»¹⁷:

Ինչպես հայտնի է, առաջին գիրքը, որի միջոցով ռուս խոշորագույն գրող Լև Տոլստոյը ծանոթացել է հայ գրականությանը, եղել է «Հայ արձակագիրներ» ժողովածուն: Դրա մեկ օրինակը 1893 թ. կազմողներն ուղարկում են նրան և որոշ ժամանակ անց Մոսկվայում ներկայանում են լսելու նրա կարծիքը հայ գրականության մասին: Տոլստոյն ընդունում է նրանց և երկար զրույց վարում. նկատում է՝ ժողովածուում գետեղված հատվածներն ամբողջական պատկերացում չեն կարող տալ հայ գրողների ստեղծագործությունների մասին, բայց առանձին կտորներ, այնուամենայնիվ, բավական ուշագրավ են, և այդ կապակցությամբ հարցումներ է անում Բաֆֆու ստեղծագործությունների մասին, հետաքրքրվում է՝ չկա՞ն արդյոք նրա խոշոր գործերի ռուսերեն առանձին հրատարակություններ: Նաև հետաքրքրվում է հայ ժողովրդի վիճակով, նրա տնտեսական կեցությանը ու հարևան ազգությունների հետ ունեցած հարաբերությունների հարցերով¹⁸:

Ժողովածուի առաջին հատորի ջերմ ընդունելությունից ոգևորված հրատարակիչները ձեռնամուխ են լինում դրա երկրորդ հատորի կազմմանը: Կրկին օգնության է հասնում Ա. Ծատուրյանը: 1893 թ. Մ. Բերբերյանին գրած նամակում Յու. Վեսելովսկին հայտնում է. «Ծատուրյանը ինձ շատ է օգնում բանաստեղծական և դրամատիկական բաժինների աշխատանքներում: Մեր

¹⁶ «Русская мысль» (М.), 1893, № 7, 302–303.

¹⁷ «Вестник Европы» (Петербург), 1893, 388. Ա. Պրպինի հոդվածի մասին մանրամասն տե՛ս Գրիգորյան. 1959, 18–27:

¹⁸ Տե՛ս Հոփնան. 1961, 152:

իսկ խնդրանքով, նա մեզ մոտ (Պետրովի ամառանոցում) ապրեց հունիսի 17-ից մինչև 27-ը, ... մենք նրա հետ աշխատեցինք: Առաջին հերթին, «Պեպոյից» ամբողջությամբ թարգմանեցինք առաջին գործողությունն ու սկսեցինք երկրորդը, և ապա՝ գործող անձանց բնութագրերը: Թարգմանությունները կարդացինք հայրիկին, որը թե՛ բովանդակության և թե՛ չափի տեսակետից տվեց իր հավանությունը: Այնուհետև, թե՛ ինձ և թե՛ ուսուսարբեր թարգմանիչների համար կատարեցինք մի շարք ընդունված բանաստեղծների տողացի թարգմանությունները: Վերջապես, Ծատուրը բանաստեղծությունների մի հսկա ցուցակ կազմեց, որոնք, իհարկե, ցանկալի կլինեին թարգմանել»¹⁹:

Ժողովածուն վերնագրվում է՝ «Հայ արձակագիրներ, դրամատուրգներ և բանաստեղծներ», որտեղ արձակի հետ (Շիրվանզադե, Նար-Դոս, Փափազյան, Լեո) ներկայացված էին նաև դրամատուրգի (Սունդուկյան) ու պոեզիան (Պատկանյան, Շահագիր, Պեյիկթաշյան, Դուրյան, Հովհաննիսյան, Ծատուրյան, Թումանյան, Լեոնեց): Յուրաքանչյուր հեղինակի գործերին նախորդում էր նրա մասին քննական-կենսագրական ակնարկ: Բացի այդ, «Դրամա» բաժնում զետեղված էր Վեսելովսկու «Մի քանի խոսք հայ թատրոնի մասին» ընդարձակ ակնարկը, իսկ «Բնարական պոեզիա» բաժնում Մ. Բերբերյանի նյութը՝ «Նորագույն Հայ բանաստեղծների նախակարապետները» վերնագրով: Ժողովածուի նկարչական ինքնատիպ ձևավորումը կատարել էր անվանի նկարիչ Վարդգես Սուրենյանցը²⁰:

Սակայն ժողովածուի երկրորդ հատորը չհասավ ընթերցողին: Նրա ճակատագիրը 1894 թ. որոշեց գրաքննությունը. երկրորդ հատորը տպագրվել էր 1200 օրինակ՝ առանց գրաքննության նախնական թույլտվության: Տպաքանակը մայիսի 31-ին բռնագրավվեց և ոչնչացվեց, սակայն, այնուամենայնիվ, մի քանի օրինակ հնարավոր է եղել փրկել: Չմանրամասնելով²¹ նշենք, որ դա ցարական իշխանությունների հայ ժողովրդի հանդեպ ազգահալած քաղաքականության արտահայտություններից էր²²: Ի դեպ, ժողովածուի նյութերի մի մասը հետագայում լույս է տեսել ուսսական պարբերական մամուլի էջերում, ինչպես և՛ առանձին հրատարակություններում:

Ժողովածուի երկրորդ հատորի հետ կապված ցավալի պատմությունը չընկճեց Յու. Վեսելովսկուն. նա եռանդով շարունակեց թարգմանել ու մասսայականացնել հայ գրականությունը, մասնավորապես՝ Ս. Շահագիր, Ռ. Պատկանյանի, Ա. Ծատուրյանի և ուրիշների գործերից հատվածներ: 1896 թ. մարտի վերջին տպագրվեց Գ. Սունդուկյանի «Պեպո»-ն, որը Վեսելովսկին թարգմանել էր Ծատուրյանի հետ:

¹⁹ ԳԱԹ, Մ. Բերբերյանի ֆ., № 292, Հայ գրականության միջազգային կապերը. 1983, 14–15:

²⁰ Ժողովածուների՝ առաջին և երկրորդ հատորների մասին հանգամանորեն տե՛ս Давтян. 1970, 35–54.

²¹ Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Арешян. 1957, 316–318, 409–419; Գրիգորյան. 1959, 18–27, Давтян. 1970, 49–54.

²² Հավելենք. ինչպես նկատել է Յու. Վեսելովսկու հայրը՝ Ալեքսեյ Վեսելովսկին, դա նաև հետևանք էր՝ «... туркофильских соображений высшей политики» («Армянский вестник» (М.), 1916, № 31, 28 августа, 3).

«Հայ արձակագիրներ, դրամատուրգներ և բանաստեղծներ»
Հատորի շապիկը: Գործ՝ Վ. Սուրենյանցի:

Յու. Վեսելովսկու քննական ակնարկ-հոդվածներն ու ժողովածուներն ընդհանուր առմամբ հայ գրականության մասին

Հարկ է ասել, որ Յու. Վեսելովսկին միշտ հնարավորություն էր գտնում ուսումնասիրության լայն շրջանակներին հայ մշակույթի ժառանգությանը ծանոթացնելու համար: Այսպես, նա դիմում է Բրուկհաուզի և Եֆրոնի «Հանրագիտական բառարանի» խմբագրությանը՝ առաջարկելով հոդվածներ տպագրել հայ նորագույն ու հին գրականությունների, նաև՝ Հայաստանի պատմության վերաբերյալ: Դրական պատասխան ստանալով բառարանի գրականության բաժնի վարիչ Ս. Վենգերովից՝ 1896–1899 թթ. այդտեղ զետեղում է ութ հոդված. «Խրիմյան», «Մխիթարը և մխիթարյանները», «Նազարյանց», «Նալբանդյան», «Հակոբ Պարոնյան», «Ռաֆայել Պատկանյան», «Պոռյան» և «Րաֆֆի»:

Ինչպես նկատվել է, որպես գրականագետ և բանասեր Յու. Վեսելովսկին կրել է հոր և հորեղբոր՝ պատմահամեմատական գրականագիտության խոշոր ներկայացուցիչների ազդեցությունը, որը զգացվում է ազգերի մշակութային փոխներգործության մասին նրա ուսումնասիրություններում: Իր գրական գործունեության հենց սկզբից նա ուսումնասիրողի գիտակցության մեջ ներդրեց արևմտաեվրոպական և օտար այլ գրականությունների փոխադարձ ազդեցությունների խնդիրը: 1898 թ. հրատարակած «Բանաստեղծական թարգմանություններ» գրքովում ցույց է տվել հայ գրականության տեղն ու դերը, առնչություններն այլ գրականությունների, մասնավորապես՝ արևմտաեվրոպական գրականության հետ: Շահագրգիռ, Դուրյանի, Ծատուրյանի, Հովհ. Հովհաննիսյանի, Լեոնցի գործերի կողքին են Հայկերի և Իսկանդերի ստեղծագործություններից կատարված թարգմանությունները:

1900 թ. լույս տեսավ «Գրական ակնարկներ»-ի առաջին հատորը, որտեղ Յու. Վեսելովսկին իր սկզբունքին հավատարիմ՝ հայ գրականության քննական ակնարկները հրատարակում է եվրոպական և ուսական գրականությունների ուսումնասիրության ընդհանուր շղթայի մեջ: Հատորում զետեղված հոդվածների մի մասը նախկինում տպագրվել էին. հայկական թեմաներով ակնարկներից էին՝ «Բայրոնը սբ. Ղազար կղզում», «Գրիբոյեդովը և հայերը» և այլն: Հայ գրականությանն ու կյանքին վերաբերող հոդվածներից բացի, ժողովածուում կար 18 հոդված՝ ուսումնասիրական գրական գործիչների՝ Պուշկին, Շեքսպիր, Շիլլեր, Դոդե և այլք, մասին:

1901 թ. հրատարակած «XIX դ. հայ պոեզիան և նրա ծագումը» վերնագրով ծավալուն հոդվածում Յու. Վեսելովսկին քննել է հայ պոեզիայի զարգացումը հնագույն ժամանակներից մինչև XX դ. սկիզբը:

Նկատենք, որ հայագետը 1900-ական թվականների սկզբին կրկին անդրադառնում է հայ ժողովրդի պատմական նշանակալից անցքերին, ոգևորված հերոսական էջերով՝ զբաղվում է հայ պատմագրության հարցերով: 1901 թ. լույս է տեսնում նրա «Հերոսական դարաշրջանի գրական գործիչ Եղիշե Վարդապետը» վերնագրով հոդվածը²³:

1902 թ. Յու. Վեսելովսկին հրատարակում է «Հայ բանաստեղծ Սմբատ

²³ Հոդվածի մասին մանրամասն տե՛ս А ко п я н. 1988, 123–126; Д а в т я н. 1970, 73–76.

Շահագրգիռ» վերնագրով գիրքը՝ հայ գրողների մասին ուսանողներին առաջին մենագրությունը: Ինչպես հայտնի է, Ս. Շահագրգիռ շուրջ 55 տարի ապրել է հայրենիքից հեռու՝ Մոսկվայում, ուսև իրականություն մեջ: «... քիչ կան հայ գրողներ, որոնց կյանքն ու գործունեությունն այդպես սերտորեն կապված լինեն ուսև իրականության հետ, — գրել է Վեսելովսկին: — ... Նրա լավագույն բանաստեղծությունները գրվել են Մոսկվայում կամ նրա շրջակայքում ... Իր ստեղծագործությունների մեջ նա երբեմն հիշատակում է Պուշկինի, Լերմոնտովի, Կոլիլովի, Ֆոնտիզիևի, Կարամզինի, Շիշկովի, Ուշինսկու, 60-ական թվականների «Սովրեմեննիկի» և «Ռուսսկի վեստնիկի» մասին և այլն»²⁴: Ի դեպ, Շահագրգիռ մահից հետո՝ 1908 թ. մարտի 15-ին, Մոսկվայում Ռուսական բանահյուսություն սիրողների ընկերության նիստում, Յու. Վեսելովսկին հանդես է եկել նշանավոր բանաստեղծի մասին ընդարձակ զեկուցումով:

1906 թ. Արմավիրում տպագրվում է Յու. Վեսելովսկու «Ակնարկներ հայ գրականության և կյանքի մասին» վերնագրով ժողովածուն: Դրանում զետեղված էին 1900–1905 թթ. մամուլում հրապարակված հոդվածներն ու ակնարկները (թվով 15) հայ ժողովրդի հոգևոր և հասարակական կյանքի ամենատարբեր կողմերի, առանձին գրողների՝ Դուրյանի, Պարոնյանի, Պատկանյանի ստեղծագործությունների մասին, նաև՝ նվիրված գրական ազդեցությունների խնդրին, ինչպես, օրինակ, «Վ. Հյուգոյի ազդեցությունը հայ գրականության վրա», «Հայերի մասին որոշ հիշատակումներ XVIII դարի ուսական պոեզիայում»:

«Հայ արձակագիրներ» ժողովածուի հրատարակությունից հետո Վեսելովսկին մտածում էր հայ պոեզիայի անթղոգիա ստեղծելու մասին: Եվ ահա 1907-ին լույս է տեսնում հայ նոր պոեզիայի առաջին անթղոգիան՝ «Հայկական մուսա» վերնագրով ժողովածուն, որը նա խմբագրել էր պրոֆ. Գ. Խալաթյանցի հետ: Ժողովածուում ներկայացված էր XIX դ. և XX դարասկզբի հայ պոեզիան՝ 17 բանաստեղծի 87 ստեղծագործություն: Թարգմանություններին նախորդել էր Վեսելովսկու «Մի քանի խոսք հայ նորագույն պոեզիայի մասին» վերնագրով հոդվածը:

Վեսելովսկու ձեռքբերումը նաև այն էր, որ կարողացել էր հավաքել տաղանդավոր թարգմանիչների խումբ, որտեղ ընդգրկված էին այնպիսի բանաստեղծներ, ինչպիսիք էին՝ Կ. Բալմոնտը, Ի. Բունինը, Ի. Բելոուսովը, Ս. Գոլովաչևսկին, Ի. Գրինևսկայան, Լ. Ումանցը, Օ. Չյումինան և ուրիշներ: Մեծ էր նաև Գ. Խալաթյանցի լուծման, քանզի նա էր ընտրել նյութերն ու պատրաստել դրանց տողացի թարգմանությունները²⁵:

Ինչպես նկատվել է, Յու. Վեսելովսկու թարգմանությունների գլուխգործոցը «պետք է համարել Պատկանյանի «Արաքսի արտասուքը», որը «նուրբ ճաշակի տեր, պահանջկոտ խմբագիր Բյուլետովը հավանել է» ու «Հայաստանի

²⁴ Веселовский. 1902, 10. Գիրքը վերահրատարակվել է 1905 թ.:

²⁵ Յու. Վեսելովսկին «Պրոֆ. Գ. Ա. Խալաթյանցը և հայ նոր գրականության մասնաշաղկապում» վերնագրով հոդվածում ընդգծում է «Հայկական մուսա» ժողովածուի հրատարակման գործում Գ. Խալաթյանցի ծանրակշիռ ներդրումը («Армянский вестник», 1917, № 10–11, 12 марта, 10–11):

պոեզիա» ժողովածուում արտատպել է այն «Հայկական մուսայից»²⁶:

1910 թ. Յու. Վեսելովսկին հրատարակում է «Գրական ակնարկներ» ժողովածուի երկրորդ հատորը (նկատենք՝ սա 1890 թ. հրատարակվածի տրամաբանական շարունակությունն էր): Այստեղ գետեղված էին տաս տարվա ընթացքում 1899–1909 թթ., գրած քննադատական հոդված-ակնարկները, գրական ուրվագծերը, որոնք սկզբնապես տպագրվել էին ռուսական պարբերական մամուլի ամենատարբեր օրգաններում: Սակայն դրանց մի մասը զգալի լրամշակված ու ընդարձակված էին: Հեղինակը գիրքը նվիրել էր հորեղբոր՝ Ալեքսանդր Նիկոլաևիչ Վեսելովսկու և բանաստեղծ ու գրականագետ, արևմտահայրուպական գրականության թարգմանիչ, Ռուս գրողների միության փոխօգնության ղեկավար գործիչ Պյոտր Իսաևիչ Վեյներգի հիշատակին: Նախաբանում երախտագիտություն էր հայտնել նրանց, ովքեր բարի խոսքով կամ արժեքավոր տեղեկություններով օգնել էին ակնարկների վրա աշխատելիս: Նրանք էին՝ Մ. Բերբերյանը, Ս. Շահագիրյանը, Գ. Խալաթյանը, Վ. Սուրենյանը, Լ. Մանվելյանը: Ժողովածուում գետեղված նյութերի շարքում կրկին տեսնում ենք ռուս, եվրոպական և հայ գրականությունների մասին աշխատանքներ. Ֆ. Շիլլերի, Պ. Կոռնելի, Վ. Հյուգոյի մասին հոդվածներ, «Արևմտյան ազդեցությունը ռուսահայերի գրականության վրա», «Վաթնուհայրական թվականները և Մոսկվայի հայ ամսագիրը» և այլն: Վերջին հոդվածը նվիրված էր «Հյուսիսափայլ» ամսագրի ստեղծման և գործունեության պատմությանը: Ի դեպ, դա 1903 թ. մարտի 21-ին Ռուսական բանահյուսություն սիրողների ընկերության նիստում կարդացած դասախոսությունն էր՝ մասնակի կրճատված տեսքով:

1912 թ. Մոսկվայում լույս տեսավ Շիրվանզադեի երկերի ժողովածուի առաջին հատորը, որի առաջաբանը՝ գրողի ստեղծագործական ընդհանուր բնութագրով, գրել էր Յու. Վեսելովսկին: Ծանոթանալով դրա հետ՝ նույն թվականի մարտի 17-ին Շիրվանզադեն շնորհակալական նամակ է գրել նրան: Հիշենք նաև, որ Վեսելովսկին ու Շիրվանզադեն միմյանց ճանաչել են 1895 թ. հոկտեմբերից, երբ վերջինս Մոսկվայում այցելել է նրան:

Հարկ է նշել, որ Յու. Վեսելովսկին, այդ տարիներին մամուլում հանդես գալուց զատ, բազմիցս ելույթներ է ունեցել, դասախոսություններ է կարդացել հայ գրականությանը նվիրված երեկոներին, ներկայացրել է հայ գրողների ստեղծագործություններից կատարած իր թարգմանությունները: Այսպես, օրինակ, 1916 թ. նոյեմբերի 18-ին Մոսկվայում Բրյուխոնենկոյի գիմնազիայի շենքում, կայացել է Փրանսերենով նրա դասախոսությունը հայ գրականության մասին²⁷:

Յու. Վեսելովսկին հայ թատրոնի և թատերագիրների մասին

Յու. Վեսելովսկին հետազոտական առաջին քայլերը կատարելիս մեծապես հետաքրքրվել է հայ թատրոնով, դրամատուրգիայով, գրել է հոդվածներ, ակնարկներ, որոնք պատմաճանաչողական բնույթ ունեին՝ ռուս ընթերցողին

²⁶ Գ Ր Ի Գ Ր Ե Յ Ն. 1959, 32–33:

²⁷ «Армянский вестник», 1916, № 42, 13 ноября, 24. Այլ երեկոների մասին նաև տե՛ս «Кавказское слово» (Тифлис), 19. XII. 1914; «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 23. X. 1915 և այլն:

ծանոթացնում էին հայկական մշակույթի հետ: Այդ աշխատանքներն են՝ «Պետրոս Աղամյան» (1891), «Հայ դրամայի հնագույն շրջանը» (1892), «Մկրտիչ Պեշկովի» (1892), «Հայ բեմի պատմությունից: Թիֆլիսի թատրոնն ու կենցաղային կատակերգությունը» (1892)²⁸: Վերջինիս մեջ բարձր է գնահատել, մասնավորապես, Գաբրիել Սունդուկյանին ու նրա «Պեպո», «Խաթաբալա», «Էլի մեկ զոհ», «Քանդած օջախ» պիեսները: Այստեղ նա արդեն հանդես է եկել իբրև թատերական քննադատ²⁹:

Յու. Վեսելովսկին 1902 թ. «Кавказский вестник» ամսագրի 7-րդ համարում տպագրել է «Կոռնելը և հայերը» վերնագրով հետաքրքիր ակնարկը, որը նվիրված էր XVII դ. ֆրանսիական դրամատուրգիայի պատմական այն ողբերգություններին, որոնցում հանդիպում են հայ հերոսներ կամ հայերի մասին կային հիշատակություններ³⁰:

Յու. Վեսելովսկին թատրոնի և թատերագիրների մասին իր աշխատանքը շարունակել է նաև հետագա տարիներին: Այսպես, առաջիններից մեկն է եղել, ով 1913 թ. անդրադարձել է Լ. Շանթի «Հին աստվածներ»-ին, խոսել դրամայի բեմադրության, հեղինակի ով լինելու, նրա աշխարհայացքի, ստեղծագործական վարպետության, կրած ազդեցությունների մասին՝ կարևորելով ու գնահատելով պիեսը: ««Հին աստվածները» տաղանդավոր գրված մի պիեսա է, որ անցյալ սեզոնին Անդրկովկասում բացառիկ հաջողություն ունեցավ, կենդանի հետաքրքրություն գարթեցրեց թատրոնասերների շրջանում, ընդհանուր ուշադրության առարկա դարձրեց հեղինակի անձնավորության և ստեղծագործության վրա, որ մինչ այդ դեռևս բավականաչափ գնահատված չէր, – գրել է Վեսելովսկին: – Այդ պիեսան Լևոն Շանթի (կեղծ անունը) գրչի արդյունքն է: Շանթը հայ բեյլետրիստ է, որ գրական ասպարեզում միանգամայն նորություն չէ: Նա դեռևս անցյալ դարի 90-ական թվականներին է հրապարակ իջել, գրել է մի շարք վեպեր ու պատմվածքներ: Սակայն միայն այսօր գլուխ պտտեցնող արագությունը մեծ համբավ և ժողովրդականություն գրավեց: Հայ թատրոնի տարեգրության մեջ «Հին աստվածների» ներկայացումը բոլորովին նմանը չտեսնված մի բան է»³¹: Այնուհետև մեկնաբանելով պիեսի բովանդակությունը, չեչտադրումներ անելով, մասնավորապես, երիտասարդ աբեղայի ու վանահոր կերպարների վրա՝ Յու. Վեսելովսկին իր խոսքն ավարտում է հետևյալ հետաքրքիր եզրակացությամբ. «Հեղինակը մեզ տանում է Հին Հայաստան, Սևանի գեղատեսիլ կղզին: Գործողությունը տեղի է ունենում մեզնից 1000 տարի առաջ: Սակայն պիեսայի մեջ ոչ մի առանձին հայկական բան չկա կամ կապված չէ մի հայտնի ժամանակաշրջանի հետ: Ըստ ցանկության կարելի էր փոփոխել անունները, մի քանի մանրամասնություններ և պիեսան կհարմարվեր այս կամ այն ցեղին ու ժամանակին: Իզուր կլինեի փնտրել այդ գրվածքի մեջ զուտ տեղական սիրային որևէ մի բան, որ նման չլինեի մյուս ազգերի դրամատիկական ստեղծագործություններին, սյուժետներին և տեխնիկային:

²⁸ Մանրամասն տե՛ս Давтян. 1967, № 3, 102–108; Давтян. 1970, 18–35.

²⁹ Այս հոդվածն արժանացել է նաև «Մշակ» (Թիֆլիս) թերթի (29. VII. 1892) դրական արձագանքին:

³⁰ Տե՛ս Давтян. 1970, 72–73.

³¹ «Բաքվի ձայն», 21. VIII. 1913:

Շանթի դրաման համարյա թե հայերի կողմից առաջին գանձն է, որ նրանք մտցնում են համաեվրոպական գրականության մեջ: Ճշմարիտ է, մի քանի դեպքում կարելի է ցույց տալ, որ Շանթը հետևում է և ընդօրինակել է Իբսենին, Հաուպտմանին և ուրիշներին»³²:

Նկատենք նաև, որ Յու. Վեսելովսկին 1917 թ. անդրադարձել է Լ. Շանթի «Կայսր» դրամային՝ «Շողոքորթության և երեսպաշտության թագավորությունում (Լ. Շանթի «Կայսր» դրամայի առիթով)» վերնագրով հոդվածով, այն համարել է «սքանչելի, որպես գեղարվեստական ստեղծագործություն, որը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում և գաղափարական տեսակետից»³³:

1908 թվական. դասախոսություններ Պետերբուրգում և Բաքվում
«Հայկական մուսա» ժողովածուի հրատարակությունից հետո Յու. Վեսելովսկին ձեռնամուխ է լինում գրականագիտական ուրույն փորձի, այն է՝ հարցաթերթիկով դիմում է հայ գրողներին՝ ուսա գրականության ազդեցությունը նրանց վրա պարզելու հարցադրումով: Հարկ է ասել, որ Յու. Վեսելովսկին երկար տարիներ մոտիկից ճանաչել ու մտերիմ է եղել գրական-հասարակական բազմաթիվ գործիչների, այդ թվում՝ Ս. Շահազիզի, Մ. Բերբերյանի, Ա. Ծատուրյանի, Գ. Խաթաթյանի, Վ. Սուրենյանի, Ա. Սպենդիարյանի, Հովհ. Հովհաննիսյանի, Լ. Մսերյանի, Խ. Քյուչուկ-Հովհաննիսյանի և շատ ուրիշների հետ: Լազարյան ճամբարում ուսանելիս նրան ներկայացրել են Ռ. Պատկանյանին: Տարիների ընթացքում նամակագրական կապ ու հանդիպումներ է ունեցել Գ. Սունդուկյանի, Պ. Պոռյանի, Ղ. Աղայանի, Լեոյի, Մուրացյանի, Շիրվանզադեի, Նար-Դոսի, Հովհ. Հովհաննիսյանի, Հովհ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Վ. Տերյանի և այլ գրողների ու քննադատների հետ: Արդյունավետ աշխատակցել է հայկական թերթերին ու ամսագրերին, ինչպես, օրինակ, «Արձագանք»-ին, «Նոր-Դար»-ին, «Մշակ»-ին, «Լուսն»-ին, «Արոր»-ին և այլն: Հայ հասարակության միջավայրում նրա լայն ճանաչումն ու հեղինակությունն ապահովում են վերը նշված ձեռնարկի հաջողությունը. հավաքվում է հետաքրքիր ու արժեքավոր նյութ:

Հայ գրողների պատասխաններն ի մի բերելով Յու. Վեսելովսկին դրանք հասարակությանը ներկայացնում է դասախոսության տեսքով: 1908 թ. սկզբներին նախ Պետերբուրգի հայկական խմբակում, ապա ապրիլի կեսերին Բաքվի հայկական կուլտուրական միության հրավերով հայ գրականության մասին երեք դասախոսություն է կարդում քաղաքի հասարակական ժողովարանի սրահում: Ըստ մամուլի հաղորդումների՝ Բաքվում կարդացած դասախոսության նյութը կազմել են հետևյալ չորս հարցերը. 1) Ստեփանոս Նազարյանի գործունեությունը և նրա «Հյուսիսափայլը», 2) բանաստեղծ Սմբատ Շահազիզը և նրա երկերը, 3) կանացի տիպերը հայ գրականության մեջ և 4) ուսաց գրականության ազդեցությունը հայ հեղինակների վրա՝ հենց այս վերջինների խոստովանությամբ՝ ի պատասխան Վեսելովսկու հարցաթերթիկի³⁴:

Եվ քանի որ մինչ օրս այդ դասախոսության մեջ արծարծված հարցերը

³² «Բաքվի ձայն», 21. VIII. 1913:

³³ «Армянский вестник», 1917, № 24, 18 июня, 7.

³⁴ «Каспий» (Баку), 18. IV. 1908; «Баку», 18. IV. 1908; «Մշակ», 27. IV. 1908:

չըջանառություն մեջ չեն դրվել՝ գիտական հանրությունը դրանց ծանոթ չէ, ստորև մանրամասն ներկայացնենք Յու. Վեսելովսկու վերլուծություններն ու մեկնաբանությունները:

Խոսելով Սո. Նազարյանցի մասին՝ դասախոսն ընդգծել է այն մեծ նշանակությունը, որ նա ունեցել է հայ գրականության և մշակույթի վրա: «Հեռավոր Մոսկվայից, ուր Նազարյանցը հրատարակում էր առաջին հայկական ամսաթերթը՝ «Հյուսիսսովետ», լույսի ճառագայթները տարածվում-հասնում էին մինչև Կովկաս, ուր հայ ժողովուրդը ապրում էր տգիտության ու խավարի մեջ: Դա 60-ական թվականներին էր: Նազարյանցի փայլուն աջակիցներն էին՝ Նալբանդյանը, Շահազիզը, Միանասարովը և ուրիշները»³⁵:

Յու. Վեսելովսկին դասախոսություն մեջ մասնավորապես կանգ է առել 1907 թ. դեկտեմբերին Մոսկվայում վախճանված Ս. Շահազիզի գրական գործունեության վրա: Հանգուցյալը, ասել է նա, հայ բանաստեղծության ամենալավ ստեղծագործողներից մեկն էր: Նրա քնարը գտնվում էր Բայրոնի և ռուսաց բայրոնիզմի ազդեցության տակ, ամենապարզապես աշխատությունը գրված է «Չայլե Հարոլդի ուխտագնացությունը» պոեմի անմիջական ազդեցության տակ (նկատի ունի «Լևոնի վիշտը» պոեմը): Շահազիզի քնարը իրապես լուեց բանաստեղծի մահից շատ առաջ. նա կյանքի վերջին երկու տասնյակ տարիները նվիրել էր Լազարյան ճեմարանում մանկավարժական գործունեությանը: Ապրում էր Մոսկվայում, ուր նա անցկացրեց համարյա ամբողջ կյանքը՝ հեռու Կովկասից և իր ծննդավայր Աշտարակից:

Յու. Վեսելովսկին հայ գրականության մեջ կանանց տիպերն ուսումնասիրել է Պատկանյանի, Սունդուկյանի, Զուբարի, Շիրվանզադեի և այլոց գրվածքներում: Նրա կարծիքով հայ գրականության մեջ կանանց տիպերը բաժանվում են երեք կարգի. 1) աշխարհիկ կնոջ տիպը, որը եվրոպական քաղաքակրթության արտաքին փայլն է միայն յուրացրել, ինչպես, օրինակ, Պատկանյանի գրվածքում (նկատի ունի «Տիկին և նաժիշտ» վիպակը), որը շարունակ հուսարների ու բալերի մասին է երազում, 2) կիսաինտելիգենտ կնոջ տիպը, ինչպես, օրինակ, Սունդուկյանի «Էլի մեկ զոհ» պիեսի հերոսուհին, որն առաջին քայլերն է անում հայկական կյանքի նահապետական կարգերի բռնապետության դեմ կռվելու, 3) վերջապես կատարելապես ինտելիգենտ և ազատ կնոջ տիպը, ինչպիսին է Շիրվանզադեի «Արսեն Դիմաքսյան» վեպի հերոսուհին:

Ըստ մամուլի հաղորդումների՝ Յու. Վեսելովսկու դասախոսությունը ամենահետաքրքիր մասը եղել է այն բաժինը, երբ ունկնդիրներին ծանոթացրել է իր կատարած հարցաթերթիկի արդյունքների հետ, որ նա արել է 2–3 տարի առաջ՝ դիմելով հայ գրողներին հարցումով, թե ի՞նչ չափով և ի՞նչ աստիճան է եղել ռուս գրականության ազդեցությունը հայկականի վրա ընդհանրապես, և անձամբ իր՝ հարցման ենթարկվող հայ գրողի վրա՝ մասնավորապես: Այդ հարցումով Յու. Վեսելովսկին դիմել է հին և նոր սերունդների՝ թե՛ բանաստեղծներին, թե՛ արձակ գրողներին: Հին սերնդի բանաստեղծներից պատասխաններ ստացվել են Ղ. Աղայանից ու Շահազիզից, իսկ նորերից՝ Ծատուրյանից, Հովհաննիսյանից, Թումանյանից և Իսահակյանից: Արձակագիրներից պատասխանել են՝ Սունդուկյանը, Լեոն, Նար-Դոսը, Շիրվանզադեն և Զուբա-

³⁵ «Մշակ», 27. IV. 1908:

րը: Հարցման չեն ենթարկվել Պոռչյանը, Ահարոնյանը, Շանթը և բանաստեղծ Լևոն Մանվելյանը, քանի որ, ինչպես Վեսելովսկին է ասում, չի իմացել նրանց հասցեները:

Հարցման ենթարկված բոլոր գրողները հիացմունքով են արտահայտվել ուսու գրականության, բանաստեղծության ու արձակի տիտանների մասին, ինչպիսիք են՝ Պուշկինը, Լերմոնտովը, Նեկրասովը, Տուրգենևը, Դոստոևսկին, Տոլստոյը և արձակի, դրամայի ու քննադատության հեղինակներ՝ Պիսարևը, Դոբրոլյուբովը, Սալտիկովը, Օստրովսկին, Ուսպենսկին, Գարշինը, Չեխովը և ուրիշներ:

Միմիայն Աղայանն ու Շիրվանզադեն են Վեսելովսկուն պատասխանել, որ անհատապես իրենց վրա շատ ավելի մեծ ազդեցություն են ունեցել եվրոպական կլասիկ գրողները՝ Շեքսպիրը, Գյոթեն, Դիկենսը, Ծլոբերը, Հյուգոն, Զոլան և ուրիշները, որոնց գործերն իրենք կարդացել են ուսերեն թարգմանությամբ:

Յու. Վեսելովսկին դասախոսությունը եզրափակել է՝ շեշտելով. «Այս բոլոր վերին աստիճանի համակրական արտահայտությունները ուսու գրականության մասին և այն անկեղծ խոստովանությունը, որ այդ գրականությունը ահագին ու զորավոր ազդեցություն է ունեցել իրենց՝ հայ հեղինակների վրա, ... փառավորապես հերքում են այն հեքիավեր, որ վաղուց ի վեր հնարել են «Новое время»-ի և տխրահռչակ Վելիչկոյի մարդատյաց երևակայությունն այն մասին, թե հայ ինտելիգենցիան անջատողական (սեպարատիստական) և առանձնանալու ձգտումներ ու միտումներ ունի: Հայերը պաշտում էին և պաշտում են այն գեղեցիկ, լուսատու, մեծ և մարդասիրական կողմերը, որոնցով համարձակ կարող է պարծենալ անմահ ուսու գրականությունը»³⁶:

Դասախոսության նյութերը Յու. Վեսելովսկին 1909 թ. հրատարակել է Մոսկվայում՝ «Ռուսական ազդեցությունը ժամանակակից հայ գրականության վրա» վերնագրով գրքույկով, լրացված՝ Լ. Մանվելյանի ու Ավ. Ահարոնյանի պատասխաններով, ներածական խոսքով, ծանոթագրություններով ու անվանացանկով³⁷:

Յու. Վեսելովսկի և Ա. Ծատուրյան. ստեղծագործական կապեր ու գնահատականներ

Յու. Վեսելովսկին հայ գրողներից առանձնապես մտերիմ է եղել Ա. Ծատուրյանի հետ: Հայտնի է, որ նա Վեսելովսկիների ընտանիքում ընդունված մարդ է համարվել³⁸, ինչի մասին վկայում է նաև Յու. Վեսելովսկու կինը՝ Մարիա Վեսելովսկայան, «Ակադեմիկոսի ընտանիքում» վերնագրով ինքնակենսագրական գրառումներում³⁹: Ի դեպ, այդտեղ նշվում է, որ հայ բանաստեղծը ներկա է գտնվել իրենց նշանադրությանը: Ինչևէ, սույն հոդվածի նախորդ էջերում արդեն ասվել է, որ Յու. Վեսելովսկին քաջածանոթ էր Ա. Ծատուրյանի գործունեությանը, բարձր էր գնահատում նրա գիտելիքները, հայ գրականության հարցերին անդրադառնալիս խորհրդակցում էր հետը:

³⁶ «Մշակ», 27. IV. 1908:

³⁷ Веселовский. 1909.

³⁸ Տե՛ս Հայ գրականության միջազգային կապերը. 1983, 11–13:

³⁹ Давтян. 1970, 59–60.

Յու. Վեսելովսկին եղել է Ծատուրյանի բանաստեղծությունների առաջին թարգմանիչը: Թիֆլիսում հրատարակվող «Новое обозрение» թերթի 1895 թ. նոյեմբեր–դեկտեմբեր ամիսներին տպագրվում են Ծատուրյանի «Աղոթի՛ր» և «Սիրավառ սոխակն յուր անուշ երգով ...» բանաստեղծությունների Վեսելովսկու թարգմանությունները: «Вестник Европы» ամսագրի 1896 թ. սեպտեմբերյան համարում էլ հրապարակվում են Ռ. Պատկանյանի, Ս. Շահազիզի և Ա. Ծատուրյանի ստեղծագործություններից նրա կատարած թարգմանությունները: Մասնավորապես, Ա. Ծատուրյանից գետեզվել էին «Նորա արբուժում» և «Մի՞թե արդեն, ով ընկեր իմ, հոգնեցար ...» բանաստեղծությունները՝ ստեղծագործությունների համառոտ բնութագրով: 1896 թ. հոկտեմբերին Մ. Բերբերյանին գրած նամակում Յու. Վեսելովսկին հայտնում է. «Նա (Ծատուրյանը – Ա. Զ.) շատ գոհ է ու երջանիկ, որ իր բանաստեղծությունների ոտաներեն թարգմանությունները տեղ են գտել «Вестник Европы» ամսագրի էջերում»⁴⁰:

Նկատենք, որ հայ բանաստեղծն էլ իր հերթին մեծապես գնահատել է Վեսելովսկու վեհանձն գործունեությունը: Դրա պերճախոս վկայությունը դեռևս 1894 թ. մարտի 20-ով թվագրված Վեսելովսկուն նվիրված Ծատուրյանի «Օրեր են գալիս» մարտական բանաստեղծությունն է.

Օրեր են գալիս և օրեր գընում,
Անվերջ են մարդկանց ցավերն ու հոգսեր.
Եվ նա՛ է կյանքի հարատև կռվում
Մարտնչում, որպես զինվոր անվեհեր,
Ով լույսի սիրով սիրտը բորբոքած,
Ուխտել է լինել մշակ աշխարհի.
Ապրե՛լ – վեհ գործի հերոս անձնուրաց,
Մեռնե՛լ – մարտիրոս վեհ գաղափարի ...⁴¹

1894 թ. Ա. Ծատուրյանը թարգմանել էր «Русские ведомости» լրագրի նույն թվականի հոկտեմբերի 16-ի համարում Յու. Վեսելովսկու տպագրած «Հայ մամուլի հարյուրամյակը» վերնագրով «ընդարձակ ու ամփոփ» հոդվածը՝ «Մի համակրելի երևույթ» խորագրով ու առաջաբանով⁴²: Հոդվածի գրման շարժառիթը Հնդկաստանի Մադրաս քաղաքում հրատարակված հայկական առաջին «Ազդարար» լրագրի 100-ամյակն էր: Յու. Վեսելովսկին հանգամանորեն շարադրում է Հայ մամուլի անցած ուղին, մեկ առ մեկ թվարկում դրանց հրատարակման վայրերը, գնահատում յուրաքանչյուրի կարևորությունը հայության կյանքում: Միով բանիվ ներկայանում է որպես քաջատեղյակ անձ հայ լրագրության բնագավառում: Ըստ այդմ առաջաբանի հեղինակ Ա. Ծատուրյանի համար դա ևս մի հարմար առիթ էր, որ խոսուն տողերով ներկայացնի ու գնահատի հայագիտության ոլորտում Յու. Վեսելովսկու ներդրումը: «Պր. Վեսելովսկին առաջին անգամը չէ, որ ասպարեզ է գալիս իր մայրենի

⁴⁰ ԳԱԹ, Մ. Բերբերյանի ֆ., № 353:

⁴¹ Հայ գրականության միջազգային կապերը. 1983, 16, 104, ծանոթ. 19:

⁴² Ծ ա տ ու ռ ե ա ն. 1894, 1505–1513:

գրականության և մամուլի մեջ հայկական կյանքի այս ու այն աչքի ընկնող երևույթներին նվիրված խելացի, բանիբուն հոգվածներով և այդպիսով իր ազգակիցներին ճիշտ ու հիմնավոր գաղափար է տալիս մեր մասին, — գրում է Ա. Ծատուրյանը: — Մի քանի տարի է արդեն, որ նա սիրով հետևում է մեր ժամանակակից հասարակական և մտավոր կյանքի ընթացքին և առիթ եղած ժամանակն իսկույն իր բարի խոսքով ու բարեխիղճ կարծիքով հանդես է գալիս ուսուցիչ մամուլում: Այս կարճ ժամանակամիջոցում համեմատաբար նա շատ բան ունի գրած մեր կյանքի ու, մանավանդ, մեր գրականության մասին ..., որոնք ցրված են ուսանական պարբերական թերթերում, ամսագրերում և իր խմբագրությամբ ու պ. Մ. Բերբերյանի եռանդուն աջակցությամբ լույս ընծայած «Армянские Беллетристы» ժողովածուի մեջ: Պր. Վեսելովսկու այս վերջին գործը ..., որի վրա նա այնքան ջանք ու աշխատություն է թափել և որը գրավեց ուսուցիչ համարյա ամբողջ մամուլի լուրջ ուշադրությունը, արժանի է հայերիս առանձին համակրանքի և երախտագիտական զգացման»⁴³:

Ի դեպ, Մ. Բերբերյանին ուղղված 1895 թ. ապրիլի 28-ի ուշագրավ նամակում Ա. Ծատուրյանը, մասնավորապես, գրում է. «Ես, Մինաս, Վեսելովսկուն սիրում և հարգում եմ. երախտագիտական զգացմունքով գլուխ եմ խոնարհում ազգիս և իմ մայրենի գրականության մատուցած նրա ծառայությունների առաջ: Եվ իմ այդ անկեղծ հարգանքն ու համակրությունը ես մի անգամ արդեն «Մուրճ»-ի մեջ, հրապարակավ վկայել եմ նրան ...: Ես իմ վկայության տերն եմ միշտ»⁴⁴:

1910 թ. ապրիլի 30-ին Մոսկվայի հայկական ակումբի շենքում հայրենակից ուսանողների ջանքերով տեղի է ունենում Ա. Ծատուրյանի գրական գործունեության 25-ամյա հոբելյանի տոնակատարությունը՝ գրական-գեղարվեստական երեկոն: Զեկուցումով հանդես է գալիս բանաստեղծ Վահան Տերյանը, հուշումնայից ելույթ է ունենում նաև Յու. Վեսելովսկին: Մայիսի 2-ին էլ գրական-գեղարվեստական խմբակում Մոսկվայի հասարակայնությունը հանդիսավոր նշում է հայ բանաստեղծի հոբելյանը: Դա ոչ միայն հայ հասարակայնության, այլև ուսուցիչ գրչակից ընկերների հարգանքի խոսուն վկայությունն էր. հատկապես շեշտվում է եղբայրական ուսուցիչ ժողովրդի հոգևոր փանծարանին հայերին հաղորդակից դարձնելու Ծատուրյանի ծառայությունները: Հայ բանաստեղծին ողջունում է նաև Վեսելովսկին՝ ընդգծելով Ծատուրյան-թարգմանչի տաղանդն ու աշխատասիրությունը:

«Армянский вестник» ամսագրի 1917 թ. ապրիլի 16-ի համարում Ա. Ծատուրյանի մահից ընդամենը մի քանի օր անց (մահացել էր մարտի 31-ին, Թիֆլիսում), Յու. Վեսելովսկին հանդես է գալիս նրա մասին գրած հուշ-հոգվածով: Խորապես վշտացած անդառնալի կորստով վերհիշում է հայ բանաստեղծի հետ ունեցած հիշարժան հանդիպումները, մեծարում նրան. «Պայծառ ու անջնջելի էր հատկապես Սպասկայա կառամատույցի ամառանոցում (Մոսկ.-Յարոսլավյան երկաթգծի) անցկացրած 1893 թ. ամառը, երբ Ծատուրյանը հաճախակի էր գալիս ինձ մոտ, որը, ի դեպ, կրկնվեց և հաջորդ տարի: Այդ ամռանը համընդհանուր գրական աշխատանք սկսեցինք ... դրա-

⁴³ Ծ ա տ ու Ր ե ա ն. 1894, 1506–1507:

⁴⁴ Գրական ժառանգություն. 1940, 630:

նուժ քիչ դեր չէր խաղացել Հանգուցյալ Ալեքսանդր Իոսիֆովիչը»⁴⁵։ Ա. Ծատուրյանին նա գնահատում է «... որպես բազմակողմանի զարգացած, զգայուն, սրտամոտ ու բանիմաց զրուցակցի, պատրաստ արձագանքելու ամեն հարցի, լի՝ մշակութային ամենատարբեր հետաքրքրություններով», ապա հավելում ընդգծելով հայ բանաստեղծի սերն ու նվիրվածությունը գրականության հանդեպ. «Ծատուրյանը անկեղծ ու խորն էր սիրում գրականությունը, և այդ սերը նա պահպանեց ողջ կյանքում։ Ինչ խոսք, նրան ամենից հարազատն իր հայրենի գրականությունն էր, բայց և մյուս ժողովուրդների գրողները մշտապես հետաքրքրել են նրան։ Պուշկինը, Լերմոնտովը, Տուրգենևը, Չեխովը, Կոուտ Համսունը, Մետեղլինը, Հաուպտմանը, Ռոդենբախը, Իբսենը և շատ այլ հեղինակներ այս կամ այն չափով ուսումնասիրվել են նրա կողմից, նրանց ստեղծագործությունները վերլուծվել ու քննարկվել են ընկերական շրջապատում։ Ինձ հասցեագրած նամակներում նա մեկ անգամ չէ, որ անդրադարձել է գրական նորույթներին։ Նրա հետաքրքրությունը, մասնավորապես՝ ուսումնական գրողների ստեղծագործությունների հանդեպ, հետագայում արտացոլվեց ուսանողների կատարած նրա թարգմանություններում, թարգմանություններ, որոնց այնքան բարեխղճորեն ու հոգատարությամբ է նա մոտեցել, և որոնք երբեք չեն մոռացվի հայ հասարակության կողմից ...»⁴⁶։

1917 թ. մայիսի 19-ին Մոսկվայի գրական-գեղարվեստական խմբակում հայ մշակութային և ուսումնական գրականության ու արվեստի գործիչների մասնակցությամբ տեղի է ունենում խմբակի ամենահին անդամներից Ա. Ծատուրյանի հիշատակին նվիրված երեկույթ։ Բանաստեղծ-ընկերոջ գրական գործունեության մասին բացման ջերմ խոսք է ասում Վեսելովսկին։ Ելույթ են ունենում Վ. Բրյուսովը, Կ. Բայմոնտը, Յու. Բայտրուշայտիսը, հնչում է Սպենդիարյանի, Ջայկովսկու, Շոպենի, Սկրյաբինի երաժշտությունը։

Հունիսի 4-ին Յու. Վեսելովսկին «Армянский вестник»-ում հրապարակում է հայ բանաստեղծի ստեղծագործությունների ուսանողների թարգմանությունների բիբլիոգրաֆիական տեղեկանքը։ Հանգամանորեն ներկայացնելով այդ թարգմանությունների հեղինակներին ու դրանց հրատարակման տեղը՝ նշում է, որ 1898 թ. հրատարակված «Բանաստեղծական թարգմանություններ» ժողովածուում ինքը գետեղել է 14 բանաստեղծություն, իսկ, ընդհանուր առմամբ, ուսանողներն է թարգմանվել Ա. Ծատուրյանի ավելի քան 50 գործ⁴⁷։

Հայոց ողբերգության հանդեպ Յու. Վեսելովսկու արձագանքն ու մոտեցումները

1890-ական թվականների կեսերից Թուրքիայում հայության նկատմամբ կիրառվող բռնություններն ու կոտորածները չէին կարող չմտահոգել Յու. Վե-

⁴⁵ «Армянский вестник», 1917, № 15, 16 апреля, 2.

⁴⁶ «Армянский вестник», 1917, № 15, 16 апреля, 2. Ռուս գրականությունից Ա. Ծատուրյանի կատարած թարգմանությունները հանգամանորեն ներկայացրել է Ա. Արամյանն իր «Ալեքսանդր Ծատուրյանը և ուսումնական գրականության թարգմանիչ» բաժնում (տե՛ս Հայ գրականության միջազգային կապերը. 1983, 34–102)։

⁴⁷ «Армянский вестник», 1917, № 22, 4 июня, 3–5.

սերվիստուն: Եվ ահա 1895 թ. «Русские ведомости»-ում (դեկտեմբերի 29-ի համարում) հրատարակում է «Հայերի դրուկությունը Թուրքիայում մինչև տերուկությունների միջամտությունը» ուսումնասիրությունը: Յու. Վեսելովսկին հանգամանորեն ներկայացրել է Հայկական հարցի ծագումն ու պատմությունը, դրա շուրջ ծավալված դիվանագիտական պայքարը, անդրադարձել Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների նախագծերին և Թուրքական կառավարության տված «երաշխիքներին»:

1895–1896 թթ. Թուրքիայում հայկական կոտորածների կապակցությամբ Մոսկվայում Գրիգոր Ջանչյանի (Ջանչիև) ջանքերով 1897 թ. հրատարակվում է «Եղբայրական օգնություն Թուրքիայում տուժած հայերին» վերնագրով մեծածավալ ժողովածուն: Ի դեպ, Ջանչյանն ապրում էր Մոսկվայում, 1890-ական թվականներին աչքի ընկնող հրապարակախոսներից էր, գրում էր ռուսերեն, ճանաչված ու հարգված էր ռուս մշակույթի նշանավոր ներկայացուցիչների կողմից: Ժողովածուի հրատարակությանը մասնակցելու համար դիմում է ռուս գրողներին, գիտնականներին, արվեստի մարդկանց՝ համագործակցության հրավերով: Ժողովածուի նպատակն էր ռուս հասարակությանը ծանոթացնել հայ ժողովրդի անցյալին ու ներկային, նրա մշակույթին, ռուս և հայ ժողովուրդների բարեկամության հիշարժան դրվագներին և այլն: Յու. Վեսելովսկին արձագանքում է կոչին և ժողովածուում հանդես է գալիս «Հայ նոր գրականության բնութագրության շուրջ» վերնագրով հոդվածով (նույնը տպված է նաև ժողովածուի 1898 թ. 2-րդ հրատարակության մեջ):

Հայտնի է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբից ռուս հասարակության ուշադրությունը մեծապես սեռված էր Կովկասյան ճակատում տեղի ունեցող իրադարձությունների վրա, մասնավորապես՝ ռազմական թատերաբեմում հայտնված հայության ճակատագրին⁴⁸: Նման հետաքրքրության արձագանքն էր Հայաստանի պատմական անցյալի, ներկայի, մշակույթի մասին մեծաքանակ գրականության երևան գալը: Այդ գործում զգալի ներդրում ունի նաև Յու. Վեսելովսկին⁴⁹: Դրա խոստովանություններից է 1915 թ. Մոսկվայում Ն. Ն. Օրֆենովի «Звезда» գրահրատարակչության լույս ընծայած «Հայկական ժողովածու»-ն: «Հորիզոն» թերթի հոդվածագիրը, «Գրական տեսություն» խորագրի տակ մանրամասն ներկայացնելով գիրքը, նշում է, որ այն կազմվել է «Հայ հասարակությանը հանրածանոթ» Վեսելովսկու, Ջիվլեղյանի, Կարա-Մուրզայի, Կ. Կոստանյանի, Սիմեոնյանց քահանայի, Տոտոմյանցի և Չոբանյանի հոդվածներից: «Ժողովածուի խմբագրությունը նպատակ է դրել այս հրատարակությամբ պարզել մի կողմից Թուրքահայերի ծանր քաղաքական և տնտեսական դրությունը, մյուս կողմից — վեր հանել հայ ժողովրդի բազմակողմանի կուլտուրական գործունեության ընդունակությունը: Կարելի է ասել, որ ժողովածուն խոշոր ծառայություն է մատուցել այդ երկու նպատակին, — գրում է հոդվածագիրը:— Մի շարք հոդվածներում խոսվում է հայ ժողովրդի կուլտուրական ընդունակությունների և այն նվաճումների մասին, որ նա ունեցել է, հակառակ ամենածանր քաղաքական պայմանների: Այսպես, Յու. Վեսելովսկին տալով մեր նոր գրականության բնորո-

⁴⁸ Տե՛ս Закарян. 2003; Закарян. 2003.

⁴⁹ Տե՛ս Давтян. 1970, 93–109.

շումը (Հողվածի վերնագիրն է՝ «Երազանքները և իրականությունը ռուսահայ գրողների ստեղծագործություններում»։ այս թեմայով նա 1915 թ. փետրվարի 21-ին ելույթ է ունեցել Մոսկվայի համալսարանին կից Ռուսական բանաստեղծությունը սիրողների ընկերության նիստում – Ա. Զ.)՝ ապացուցում է, որ մեր գրողները ընդունակ են եղել յուրացնելու նորագույն գաղափարները և չեն եղել կույր հետևողներ, այլ ռուս գրականության տրամադրությունները և ոգին են յուրացրել, մնալով ռեալ հայկական հողի վրա։ Հայ իրականության ամենախիստ և անաչառ քննադատությունն է, որ, ըստ Վեսելովսկու, տվել է հայ գրականությունը⁵⁰։ Նկատենք նաև, որ Ջիվեղեզյանի հողվածում խոսվում է թուրքահայաստանի ապագայի մասին, Կարա-Մուրզայի հողվածի վերնագիրն էր՝ «Հայերը գեղարվեստի մեջ», Տոտոմյանցինը՝ «Թուրքահայաստանի տնտեսական դրությունը», Չոբանյանինը՝ «Թուրքահայերը և նրանց կուլտուրական գործունեությունը», իսկ Սիմեոնյանց քահանայի հողվածը ռուս հասարակությանը ծանոթացնում է հայ եկեղեցու պատմության ու ներկա կազմակերպության հետ և «միայն պ. Կ. Կոստանյանի հողվածն է, որ մեր կարծիքով, չի համապատասխանում «Ժողովածուի» նպատակներին»⁵¹, – գրում է հողվածագիրը։ Ժողովածուն բացվում էր Վեսելովսկու «Հայաստան» բանաստեղծությամբ։ Գիրքը բազմաթիվ արձագանքների է արժանանում, արագորեն սպառվում է, ըստ այդմ՝ 1915 թ. վերջին վերահրատարակվում է։

1915 թ. տպագրված «Թուրքահայաստանի ողբերգությունը» աշխատության մեջ, մասնավորապես, Վեսելովսկին խոր ցավով թվարկել է հայ ժողովրդի պատմության ողբերգական էջերը. «1890-ին տեղի ունեցավ Էրզրումի հայտնի կոտորածը, ընդ որում, հայ բնակչության ընդդիմության թույլ փորձերը սանձարձակ թուրք զինվորներն ու պաշտոնյաները խեղդեցին արյան մեջ։ 1894-ին կատարվեց Սասունի ահավոր սպանդը, հրեշավոր մի բան՝ թուրքական կանոնավոր զորքի և քուրդ խուժանի համերաշխ գործակցությամբ, այս կոտորածը, որի հետ կապված մի շարք առանձին դրվագներ մեկը մյուսից զայրացուցիչ են, 1895 թվականի Ջարդերի ու սպանությունների հետ միասին իրագործվում էին նախապես ծրագրված ու պարբերաբար»⁵²։ Այդ արյունոտ Ջարդերի նպատակը, ըստ հայագետի, արևմտահայ ազգաբնակչության ոչնչացումն էր կամ «հնարավորին չափ» հայկական տարրի կրճատումն Արևմտյան Հայաստանում։

«Кавказское слово» թերթի հողվածագիրը ներկայացնելով գիրքը՝ գրում է, որ հիշատակելով Գ. Զանչիեի խոսքերը, ըստ որի՝ թուրքահայաստանը եվրոպական կուլտուրայի ավանգարդն է Արևելքում, Վեսելովսկին գրքույկն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Ուզում եմ հավատալ, որ եկել է այն ժամանակը, երբ այդ «ավանգարդը» կարժանանա լավ ճակատագրի, և ռուսական զորքի հաղթանակը բազմաչարճար թուրքահայաստանին հնարավորություն կտա «հառնել մոխրի և փոշու միջից», իր հայացքն ուղղել նոր կյանք բերող ծագող արևին»⁵³։

⁵⁰ «Հորիզոն», 26. VI. 1915:

⁵¹ «Հորիզոն», 26. VI. 1915:

⁵² Веселовский. [1915], 18–19.

⁵³ «Кавказское слово», 14. II. 1915.

1916 թ. դեկտեմբերի 7-ին «Մոսկվայի հայերի ընկերության» անդամների տարեկան երկրորդ հավաքում Յու. Վեսելովսկին ելույթ է ունեցել «Թուրքահայերի գրական ստեղծագործությունները» թեմայով⁵⁴:

«Թշվառ երկրի զավակները» (1916), «Թուրքահայաստանի ճակատագիրը» (1917), «Տառապյալ երեխաներ (թուրք-հայկական իրականության սարսափների աշխարհից)» (1917) հոդվածներում Վեսելովսկին բացահայտել է ցեղապանության քաղաքականության զոհերի՝ հայ երեխաների ողբերգությունը, մերկացրել թուրքական իշխանություններին, որոնք պետական անհրաժեշտություն են համարել «հայերին վնասազերծելը»: «Այդ սովորական դարձած» «գրասենյակային կեղծիքը», որին բազմիցս դիմել է թուրքիան հետքերը վերացնելու կամ ջրից հոր դուրս գալու համար, երբ նրան բռնել են դաժանության և անօրինության մեջ, իհարկե, շատ բացահայտ էր, և թուրքական դիվանագետներին չհաջողվեց ոչ մեկին չփոխեցնել: Եվ որ «հեղափոխականների» շարքերում, որոնց դեմ պայքարում էր թուրքական կառավարությունը, կային 10 տարեկանից փոքր երեխաներ, երբեմն նաև ծծկերներ, հաստատված է բոլոր նրանց վկայություններով, ովքեր չեն կորցրել արդարության և անաչառության զգացումը»⁵⁵, – վրդովմունքով գրել է նա:

Յու. Վեսելովսկին «Армянский вестник»-ում

Յու. Վեսելովսկին իր բազմաբնույթ և բազմաբովանդակ գործունեության ընթացքում սերտ կապերի մեջ է եղել ռուսական ու հայկական մամուլի բազմաթիվ օրգանների հետ, աշխատակցել է դրանցից շատերին, իսկ վերջին շրջանում տպագրվել է մասնավորապես՝ «Армяне и война», «Вестник Европы», «Вестник воспитания» և այլ պարբերականներում:

1916 թ. Յու. Վեսելովսկին դառնում է Մոսկվայում հրատարակվող «Армянский вестник» հասարակական-քաղաքական և գրական շաբաթաթերթի ակտիվ աշխատակիցը: Համարից համար այստեղ տպագրվում են հայ գրականության առանձին հարցերին նվիրված նրա ակնարկ-հոդվածները, թարգմանություններն ու բանաստեղծությունները⁵⁶:

«Հայերի ճակատագիրը ամերիկյան գրողի պատկերմամբ», «Լավագույն օրերի արչալույսին», «Հայերի ճակատագիրը և ռուսական աճող սերունդը»⁵⁷ և հրապարակախոսական այլ հոդվածներում Վեսելովսկին, անկեղծ մարդասիրությամբ ու համակրանքով բազմաչարչար ժողովրդի նկատմամբ, մերկացրել է թուրքական կառավարության հակահայ քաղաքականությունը, շոշափել Հայաստանի հասարակական-քաղաքական դերի, նրա ներկայի ու ապագայի հարցերը:

Մեծն Հայր Ղևոնդ Ալիշանի նման երբևէ չլինելով Հայաստանում, բայց տողորված հայասիրությամբ՝ Յու. Վեսելովսկին այդ տարիներին Հայաստանին ու հայերին նվիրեց բանաստեղծությունների մի ամբողջ շարք՝ «Հայերին»,

⁵⁴ «Армянский вестник», 1916, № 46, 11 декабря, 23.

⁵⁵ «Армянский вестник», 1917, № 39–40, 8 октября, 4.

⁵⁶ Մանրամասն տե՛ս Д а в т я н. 1970, 96–108.

⁵⁷ Համապատասխանաբար տե՛ս «Армянский вестник», 1917, № 5, 29 января, 21–22; № 14, 9 апреля, 4–5; № 31, 6 августа, 2–4.

«Հայաստանում», «Հայ ժողովրդին», «Ավերակների վրա», որը Հայ ժողովրդի հանդեպ անկեղծ ցավի արտահայտություն էր: «Հայաստան» բանաստեղծություն (1911) մեջ նա գովերգում է հերոսների երկիրը, Հայ ժողովրդի՝ ազատության հասնելու անկոտրում կամքը, հավատը լուսավոր ապագայի հանդեպ:

Пусть злобен враг — и, как в былые годы,
Твоих детей несчастных льется кровь,
Армянский край, ты долго ждал свободы, —
Твой близок день ... он не померкнет вновь!⁵⁸

Հայերի ճակատագրի մասին են նաև Յու. Վեսելովսկու «Վարդան Մամիկոնյանի մահը» (1916), «Հայ կալանավորի մտորումները» (1916) բանաստեղծությունները:

Շաբաթաթերթում տպագրվել են նաև Հայ բանաստեղծների ստեղծագործություններից Յու. Վեսելովսկու կատարած մի քանի թարգմանություններ, այդ թվում՝ Մ. Նաբանդյանի «Իտալացի աղջկա երգը»՝ «Наш край родной» վերնագրով⁵⁹:

1917 թ. նոյեմբերի 25-ին «Армянский вестник»-ի խմբագիր-հրատարակիչ Իվ. Ամիրովը նամակով դիմում է Յու. Վեսելովսկուն և հայտնում, որ ստեղծված պայմաններից ելնելով մտադիր է ամսագրի հավելված հրատարակել՝ «Сборник Армянского вестника». Ըստ այդմ՝ առաջարկում է խմբագրել ժողովածուն⁶⁰: Անչափ խորհրդանշական է, որ ամսագրի հրատարակությունն ակտիվ մասնակցություն ունեցող անձանցից՝ Վ. Բրյուսովից, Ա. Ջիվելեզովից, Ս. Կարա-Մուրզայից, Լեոյից, Կ. Միքայելյանից, Վ. Տոտոյանից և մյուսներից, խմբագիր-հրատարակիչը նախապատվությունը տվել է հենց Վեսելովսկուն: Դա, անշուշտ, խոսում է նրա գրական անուրանալի տաղանդի, գիտական իմացության և խմբագրական-հրատարակչական մեծ փորձի գնահատության մասին, որոնք, ի վերջո, դառնալու էին գործի հաջողության գրավականը: Վեսելովսկին սիրով ընդունում է առաջարկը. առաջին գիրքը լույս է տեսնում 1918 թ.: Դրանում գետեղված էր նրա «Նոր տարվա նախաշեմին» բանաստեղծությունը. հեղինակն հույս ունի Հայաստանը տեսնել թուրքական լծից ազատագրված: «Թող երկար սպասված ազատությունը փայլատակի նաև Հայաստանի համար», — ահա մեծ հայասերի գերագույն ցանկությունը:

Այս գրքում է տպագրվել նաև Յու. Վեսելովսկու վերջին հոդվածը՝ Ս. Շահագիրի մահվան 10-ամյակին նվիրված՝ «Սմբատ Շահագիրի հիշատակին» վերնագրով:

Մի ուշագրավ փաստ ևս. Յու. Վեսելովսկին 1916 / 1917 թթ. «Вестник Европы» ամսագրի համար գրել է «Հայաստանը և Ֆրանսիական մշակույթը» վերնագրով հոդված, որը, սակայն, չի տպագրվել: Այդ մասին նա 1917 թ. հունվարի 22-ին հայտնում է Մ. Բերբերյանին ու ավելացնում, որ պատրաստվում է

⁵⁸ Веселовский. 1972, 37.

⁵⁹ «Армянский вестник», 1916, № 30, 21 августа, 8–9.

⁶⁰ Տե՛ս ԳԱԹ, Յու. Վեսելովսկու ֆ., № 14, Давтян. 1970, 107–108.

առաջիկայում հիշյալ թեմայով զեկուցում կարդալ թիֆլիսում⁶¹:

Հայտնի է նաև, որ «Մոսկվայի հայկական հրատարակչությունը» պատրաստվել է 1918 թ. տպագրել Յու. Վեսելովսկու «Հայկական հարցը և ուսու հասարակությունը» վերնագրով գիրքը⁶²:

Ցավոք, նշված ծրագրերը չեն իրականանում. հոր մահից մի քանի ամիս անց՝ 1919 թ. ապրիլի 11-ին, ուսու մեծ հայասերը 47 տարեկան հասակում կնքում է մահկանացուն:

Եզրակացություն

1916 թ. Յու. Վեսելովսկին «Այն ժամանակ և հիմա» վերնագրով բովանդակալից հոդվածում գրում է. «... եթե այժմ ուսու հասարակության և մտավորական շրջանների տրամադրությունը հայերի նկատմամբ դարձել է միանգամայն այլ ..., ապա դա կյանքի է կոչվել ոչ միայն նրանով, որ նորագույն ժամանակներում երևան են եկել մի քանի նոր գրքուկներ և հոդվածներ՝ նվիրված հայ ժողովրդին ու նրա գրականությանը, այլև ջանադիր ու համառ այն աշխատանքով, որը մոտավորապես քառորդ դարի ընթացքում նախապատրաստել է որոշակիորեն հենց հիմա դրսևորվող ուսու հասարակական կարծիքի շրջադարձ: Անհրաժեշտ էր երկար տարիներ խոսել հենց այդ նույն հարցերի մասին, հիշեցնել այն մասին, որը չպետք է մոռացվեր, մշտապես հարվածել մի կեսի, արթնացնել ընթերցողին, վտանգի ենթարկելով քեզ, որ վրադ մեղադրանք կբարդեն դրա միօրինակության և կրկնության համար, որ արդեն ասվել է ավելի վաղ, բայց զգալով, որ դա անխուսափելի է, քանի որ մտադիր ես լինում պայքարել քարացած նախապաշարմունքների հետ և նախապատրաստել երկու ժողովուրդների փոխըմբռնումը»⁶³:

Վերոգրյալն ամբողջությամբ վերաբերում է անձամբ Վեսելովսկուն. նա ուսու իրականության մեջ առաջինն էր, ով շուրջ երեք տասնամյակ սիրով, սիստեմատիկ ուսումնասիրել և ուսու հասարակության միջավայրում եռանդուն ժողովրդականացրել է հայ գրականությունն ու մշակույթը, պատմությունը, գրել է Հայաստանին նվիրված բանաստեղծությունների շարք, գրականագիտական-վերլուծական տասնյակ հոդվածներ, հայ պոեզիայից կատարել է բազմաթիվ թարգմանություններ, սերտ առնչություններ է ունեցել մեր գրական-հասարակական շրջանների հետ՝ ծանրակշիռ ներդրում ունենալով ուսու և հայ ժողովուրդների բարեկամության ասպարեզում: Հենց դրանում է Յու. Վեսելովսկու կատարած գործի պատմական նշանակությունը: Արձանագրենք, որ նրա ձեռնարկած շնորհակալ աշխատանքն այնուհետև շարունակեցին Մ. Գորկին և Վ. Բրյուսովը⁶⁴:

⁶¹ Сб'у Арешян. 1944, 93; Арешян. 1957, 328.

⁶² «Армянский вестник», 1918, № 1, 01 января, 2.

⁶³ «Кавказское слово», 01. X. 1916; «Армяне и война» (Одесса), 1916, ноябрь, № 9, 128–129.

⁶⁴ Сб'у Закарян. 2016. Նկատենք, որ Մ. Գորկու խմբագրությամբ 1916 թ. մայիսին Պետրոգրադում հրատարակված «Հայ գրականության ժողովածու»-ի առաջաբանում արձանագրվել է՝ խմբագրությունն արժեքավոր «ցուցումներ» է ստացել նաև Յու. Վեսելովսկուց: Վերջինս ընդարձակ գրախոսություն է գրել և քննադատաբար մոտեցել նաև Վ. Բրյուսովի «Հայաստանի պոեզիա» ժողովածուին՝ մատնա-

Լինելով հայ ժողովրդի պատմությանը քաջատեղյակ անձ, վերարտադրելով անցյալի հերոսական էջերը, հիանալով նրա վաղեմի փառքով՝ Յու. Վեսելովսկին ցավով էր խոսում ողբերգական ներկայի մասին: Այնուամենայնիվ, մեծ մարդասերը խոր հավատ ուներ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի լուսավոր ապագայի նկատմամբ:

Անուշավան Զաքարյան — բ. գ. դ., ՊԲՀ-ի գլխավոր խմբագիր, ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի սփյուռքահայ արվեստի և միջազգային կապերի բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ XX դարասկզբի առաջին քառորդի հայ իրականության հարցեր, Հայկական հարց և Հայոց ցեղասպանություն, հայ-ուս պատմագրական, մշակութային կապեր: Հեղինակ է 22 մենագրության ու ժողովածուի, ավելի քան 250 հոդվածների և հրապարակումների: patmhandes@rambler.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավետիսյան Ա. 1943, Յուրի Վեսելովսկու անտիպ բանաստեղծությունները. — «Տեղեկագիր ՍՍՍՐ գիտությունների ակադեմիայի հայկական ֆիլիալի», սերիա I, Հասարակական գիտություններ, № 2, էջ 89–93:

Արեշյան Ս. 1946, Ռուս գրողները Հայաստանի մասին, Երևան, ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 28 էջ:

«Արձագանք» (Թիֆլիս), 11, 14. X. 1892:

«Բաքվի ծայն», 21. VIII. 1913:

Գրական ժառանգություն. 1940, առաջին գիրք, Երևան, Արմֆան-ի հրատարակչություն, 647 էջ:

Գրիգորյան Կ. 1959, Վալերի Բրյուսովը և հայ պոեզիան, Երևան, Հայպետհրատ, 214 էջ:

Ծատուրեան Ա. Մի համակրելի երեւոյթ. — «Մուրճ» (Թիֆլիս), 1894, № 10, հոկտեմբեր, էջ 1505–1513:

Հայաստանի Հանրապետության գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Մ. Բերբերյանի ֆ., № 272, 273, 285, 292, 353, Յու. Վեսելովսկու ֆ., № 14:

Հայ գրականության միջազգային կապերը. 1983, հ. 1, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 386 էջ:

Հայկական սովետական հանրագիտարան. 1985, հ. 11, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, 720 էջ:

Հանրագիտական բառարան. 2018, հ. 2, Երևան, Հայկական հանրագիտարան. հրատ., 1144 էջ:

Հովնան Գ. 1961, Ռուս-հայ գրական կապերը XIX–XX դարերում, գիրք երկրորդ, Երևան, ՀՍՍՐ ԳԱ հրատ., 491 էջ:

«Հորիզոն» (Թիֆլիս), 26. VI. 1915, 23. X. 1915:

Ղուկասյան Զ. 1961, Ռուս-հայ գրական կապերը նախառևոյցից շրջանում, Երևան, Հայպետհրատ, 251 էջ:

Նշելով առավելություններն ու թերությունները. տե՛ս «Вестник Европы» (Петроград), 1917, 361–367. Գրախոսությունն արտատպվել է «Армянский вестник»-ում. 1917, № 25, 25 июня, 15–16; № 26, 2 июля, 15–16. Յու. Վեսելովսկու քննադատական ղիտողությունների մասին տե՛ս Գ Ր Ի Գ Ր Ե Յ Ն. 1959, 197–201:

- «Մշակ» (Թիֆլիս), 29. VII. 1892, 27. IV. 1908:
- Նանունյան Ռ. 1945. Հայ-ռուս գրական կապերի շուրջը: Համառոտ ակնարկ, Երևան, ՀՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի հրատ., 53 էջ:
- «Նոր-Ղար» (Թիֆլիս), 03. II. 1900, 11. II. 1900:
- Շահ-Նազարեանց Ս. բժ. 1901, Մարդասիրության եւ աշխատանքի ազնիվ զինուորը Իւրիյ Ալեքսէեւիչ Վեսելովսկիյ (18^{XII}/₂₇ 89–1899 թ.թ.), Մոսկուա, Տպարան Բ. Բարխուդարեանի, 83 էջ:
- 1815–1890. 1891, Семидесятипятилетие Лазаревского института восточных языков. Исторический очерк и приложения Г. И. Кананова. М., Типография А. А. Гатцука, 254 с. +4 табл.
- Акопян Э. А. 1988. Арменоведение в России (Вопросы филологии). Ереван, Изд-во АН Арм ССР, 319 с.
- Арешян С. 1944, Юрий Веселовский и армянская литература. – «Известия» АН АрмССР, № 3–4, с. 75–108.
- Арешян С. Г. 1957, Армянская печать и царская цензура. Ереван, Изд-во АН АрмССР, 514 с.
- «Армяне и война» (Одесса), 1916, ноябрь, № 9, с. 126–129.
- Армянская муза. Сборник, изданный под редакцией Юрия Веселовского и проф. Г. А. Халатянца. 1907. М., Типо-литогр. Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 184 с.
- Армянские беллетристы. 1893, Сборник, изданный под редакцией Юрия Веселовского и Минаса Берберьяна. Т. первый. М., Типо-лит. Высочайше утвержд. Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 519 с.
- «Армянский вестник» (М.), 1916–1918.
- «Баку», 18. IV. 1908.
- Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. Литературно-научный сборник ... 1897. М., Типо-литография К. Ф. Александрова, XLVIII+880 с.
- Веселовский Ю. 1902, Армянский поэт Смбат Шах-Азиз. Критический этюд. М., Типо-литография А. В. Васильева и К^о, 104 с.
- Веселовский Ю. 1909, Русское влияние в современной армянской литературе (На основании анкеты). Лекция, читанная в Петербурге и Баку. М., Типо-лит. Т-ва И. Н. Кушнерев и К^о, 48 с.
- Веселовский Ю. [1915], Трагедия Турецкой Армении. М., Книгоиздательство «Звезда» Н. Н. Орфенова, 47 с.
- Веселовский Ю. 1916, На заре русского армянофильства. – «Армянский вестник», № 4, 21 февраля, с. 9.
- Веселовский Ю. А. 1972, Очерки армянской литературы, истории и культуры. Вступ. статья, сост., ред. и прим. А. Давтян. Ереван, «Айастан», 502 с.
- «Вестник Европы» (Петербург, Петроград), 1893, сентябрь, т. V, с. 385–391; 1917, книга вторая, февраль, с. 361–367.
- Ганалаян О. 1988, Армения в творчестве русских поэтов. Статьи. Ереван, «Советакан грох», 180 с.
- Давтян А. 1965, Поборник гуманизма и дружбы народов. – «Известия» АН АрмССР, серия общест. н., № 10, с. 37–46.
- Давтян А. 1967, Юрий Веселовский и армянский театр. – «Литературная Армения», № 3, с. 102–108.
- Давтян А. М. 1967, Юрий Веселовский – исследователь и пропагандист армянской литературы в России конца XIX – начала XX веков. – Автореферат дисс. на соиск. уч. ст. канд. филол. н. Ереван, 20 с.

- Давтян А. 1970, Юрий Веселовский и армянская литература. Ереван, «Айастан», 298 с.
- Закарян. 2003, Александр Кулебякин и Армения. Ереван, Авторское изд., 238 с.
- Закарян А. 2003, Трагедия армянского народа в оценке русских литераторов. Ереван, МИГА НАН РА, 286 с.
- Закарян А. 2016, Армения в литературно-общественной деятельности В. Брюсова. Ереван, Изд-во «Гитутюн» НАН РА, 168 с.
- «Кавказское слово» (Тифлис), 19. XII. 1914; 14. II. 1915; 01. X. 1916.
- «Каспий» (Баку), 18. IV. 1908.
- Некрасова Е. 1892, Армянский писатель Раффи. – «Мир божий» (СПб.), № 2, февраль, с. 1–14.
- Оганнисян Р. 1952, Из истории оценки русской литературы армянской общественной мыслью. Ереван, «Айпетрат», 297 с.
- «Русские ведомости» (М.), 04. X. 1892; 16. X. 1894; 29. XII. 1895.
- «Русская мысль» (М.), 1893, № 7, с. 302–303.
- Саводник В. 1922, Научные известия. Сб. 2. М., ГИЗ., 387 с.

ЮРИЙ ВЕСЕЛОВСКИЙ И АРМЯНСКАЯ ДЕЙСТВИТЕЛЬНОСТЬ

АНУШАВАН ЗАКАРЯН

Резюме

Ключевые слова: Ю. Веселовский, Москва, Лазаревская семинария, армянская действительность, М. Берберян, Конгрегация мхитаристов Венеции и Вены, Нор-Нахичеван, история Армении, армяно-русские литературные связи, театр и драматургия, С. Шах-Азиз, А. Цатурян, переводы, юбилейное торжество, лекция, Баку, «Армянский вестник».

Исполнилось 150 лет со дня рождения известного русского ученого-литературоведа, поэта, переводчика, арменоведа, первого в России, с конца 80-х годов XIX века, глубокого исследователя и пропагандиста истории, литературы, искусства армянского народа – Юрия Алексеевича Веселовского. Его исследования являются ценным вкладом в деле развития арменоведения в России.

Сын профессора Московского университета, талантливого исследователя мировой литературы, автора многочисленных статей и исследований Алексея Николаевича и переводчицы Александры Адольфовны Веселовских и племянник академика Александра Николаевича Веселовского – Юрий Веселовский родился 6 июля 1872 г. в Москве. В 1886–1890 гг. учился в Лазаревской семинарии; с помощью своих одноклассников выучил армянский алфавит, начал читать и писать по-армянски. Особенно привлекали его внимание армянская литература и история. Ю. Веселовский – первый русский писатель, который, делая начальные попытки сочинения

стихов еще в школьные годы, посвятил их Армении и армянам. Эти стихи – теплые выражения глубокой симпатии русского юноши по отношению к прошлому и настоящему армянского народа. Красноречивым свидетельством его армянофильства является также то, что во время учебы, в 1889 г., Ю. Веселовский, находясь вместе с родителями за границей, посетил Конгрегации мхитаристов в Венеции и в Вене, общался с ними. Чтобы ближе узнать армян, он в 1892 г. несколько недель жил в Нор-Нахичеване, познакомился с бытом местных армян, посетил культурные и образовательные учреждения.

В 1890–1894 гг. Ю. Веселовский учился на историко-филологическом факультете Московского университета; параллельно с западноевропейской литературой изучал историю, литературу и искусство Армении.

Ю. Веселовский был знатоком русской и западноевропейской литературы, особенно драматургии и театра. И не случайно, что среди его арменоведческих трудов большое место занимают статьи об армянском театре: «Петрос Адамьян» (1891), «Древнейший период армянской драмы» (1892), «Мкртич Бешикташлян» (1892), «Из истории армянской сцены. Тифлисский театр и бытовая комедия» (1892).

С целью популяризации армянской литературы в русской общественной среде Ю. Веселовский с М. Берберяном издают в 1893 г. первый том сборника «Армянские беллетристы», а в 1894 г. – второй том под названием «Армянские беллетристы, драматурги и поэты». В 1898 г. выходит в свет сборник Ю. Веселовского «Стихотворные переводы», куда вошли также переводы из армянской поэзии.

За большие заслуги перед армянской литературой 22 января 1900 г. в московской гостинице «Континенталь» армянская колония отметила десятилетие литературно-общественной деятельности Ю. Веселовского.

В 1900 г. был издан первый том «Литературных очерков» Ю. Веселовского, где помещены также очерки на армянскую тематику: «Байрон на острове Св. Лазаря», «Грибоедов и армяне» и др. В обширной статье «Армянская поэзия 19 века и ее происхождение» (1901) он рассмотрел развитие армянской поэзии с древнейших времен до начала XX в. Ю. Веселовский занимался также вопросами армянской историографии: написал исследование «Литературный деятель героической эпохи Егише Вардапет» (1901). Он автор статей о С. Назаряне, М. Налбандяне, Р. Патканяне, П. Прошяне, Раффи, П. Дуряне, А. Пароняне, А. Цатуряне и других; монографии «Армянский поэт Смбат Шах-Азиз» (1902). На основе фактического материала написаны его работы «Корнель и армяне» (1902), «Очерки армянской литературы и жизни» (1906).

В 1907 г. под редакцией Ю. Веселовского и Г. Халатянца была напечатана первая антология новой армянской поэзии – «Армянская музыка».

Из армянской поэзии Ю. Веселовский переводил произведения М. Налбандяна, Р. Патканяна, С. Шах-Азиза, Г. Алишана, П. Дуряна, М. Пешикташляна, Ов. Туманяна, А. Цатуряна, Ав. Исаакяна и других. Множество его переводов было опубликовано в русской периодической печати («Вест-

ник Европы», «Новое обозрение», «Армянский вестник» и др.). Широко известен его труд «Русское влияние в современной армянской литературе» (1909). Ряд работ Ю. Веселовский посвятил вопросу влияния западно-европейской литературы (П. Корнель, Ф. Шиллер, В. Гюго и др.) на армянскую. В 1910 г. вышел в свет второй том «Литературных очерков».

В годы Первой мировой войны Ю. Веселовский поднял свой голос протеста в защиту армянского народа: в 1915 г. в Москве усилиями Веселовского, Дживелегова, Кара-Мурзы был издан «Армянский сборник», в том же году вышла брошюра «Трагедия турецкой Армении». В 1916–1918 гг. Веселовский принимал активное участие в работе издававшегося в Москве еженедельника «Армянский вестник», выступал, в частности, с публицистическими статьями [«Дети обездоленного края», «Страдающие дети (из мира ужасов турецко-армянской действительности)», «Английская повесть из армянской жизни», «Участь армян в изображении американского писателя», «Участь армян и подрастающее русское поколение», «На заре лучших дней» и др.]; с искренней любовью и сочувствием по отношению к многострадальному народу обнажал антиармянскую политику турецкого правительства, касался вопросов общественно-политической роли Армении, ее настоящего и будущего.

Никогда не бывая в Армении, но преисполненный армянофильством, Ю. Веселовский в эти годы посвятил Армении и армянам цикл стихов: «Армянам», «Армения», «В Армении», «Армянскому народу», «На развалинах», «Смерть Вардана Мамиконяна», «Размышления армянского узника». В стихотворении «В преддверии Нового года» (1918) автор выражает надежду увидеть Армению освобожденной от турецкого ига. Известно, что Ю. Веселовский готовил к изданию книгу «Армянский вопрос и русское общество». К сожалению, это не сбылось: великий гуманист, олицетворяющий дружбу армянского и русского народов, прививающий интерес и любовь русской общественности к Армении, армянской литературе, 11 апреля 1919 г. безвременно ушел из жизни в возрасте 47-ми лет.

Анушаван Закарян – д. филол. н., главный редактор ИФЖ, старший научный сотрудник отдела искусства армянской Диаспоры и международных связей Института искусств НАН РА. Научные интересы: вопросы первой четверти армянской действительности XX века, Армянский вопрос и Геноцид армян, армяно-русские историко-литературные и культурные связи. Автор 22 монографий и сборников, более 250 статей и публикаций. patmhandles@rambler.ru

YURI VESELOVSKY AND ARMENIAN REALITY

ANUSHAVAN ZAKARYAN

Summary

Key words: Yu. Veselovsky, Moscow, Lazarian Seminary, Armenian reality, M. Berberyan, Mkhitarist Congregation of Venice and Vienna, Nor-Nakhijevan, history of Armenia, Armenian-Russian literary ties, theatre and playwrights, S. Shahaziz, A. Tsaturyan, translations, anniversary celebration, lecture, Baku, "Armenian Bulletin".

This year marks the 150th anniversary of the birth of the famous Russian scientist-literary scholar, poet, translator, Armenologist, Yuri Aleksey Veselovsky – the first thorough researcher and propagandist of the history, literature and art of the Armenian people in Russia since the late 80s of the 19th century. His studies are a valuable contribution to the development of Armenology in Russia.

The son of a professor at Moscow University, a talented researcher of world literature, the author of numerous articles and studies, Alexey Nikolaevich and translator Alexandra Adolfovna Veselovsky, and the nephew of Academician Alexander Nikolaevich Veselovsky – Yu. Veselovsky was born on July 6, 1872 in Moscow. In 1886-1890, he studied at the Lazarian Seminary; with the help of his classmates he learned the Armenian alphabet, began to read and write in Armenian. His attention was especially attracted by Armenian literature and history. Yu. Veselovsky is the first Russian writer who, having made his first poetic attempts still in school years, dedicated them to Armenia and Armenians. Those poems are warm expressions of the Russian youngster's deep sympathy and love for the past and present of the Armenian people. It is also an eloquent testimony of his Armenian love that when he was a student in 1889, Yu. Veselovsky, being abroad with his parents, visited the Mkhitarist Congregation in Venice and Vienna and communicated with them. In order to get to know the Armenians more closely, in 1892 he lived in Nor-Nakhijevan for several weeks, got acquainted with the local Armenians, visited cultural and educational institutions.

In 1890-1894 Yu. Veselovsky studied at the Faculty of History and Philology of Moscow University; along with Western European literature, he studied the history, literature and art of Armenia.

Yu. Veselovsky was a connoisseur of Russian and Western European literature, especially drama and theater. And it is no coincidence that among his works on Armenian studies, the articles about the Armenian theater occupy a large place: "Petros Adamyan" (1891), "The Ancient Period of Armenian Drama" (1892), "Mkrtich Peshiktashlyan" (1892), "From the History of the Armenian Stage. Tiflis theater and domestic comedies" (1892).

In 1893, in order to popularize Armenian literature in the environment of the Russian public, Yu. Veselovsky together with M. Berberyan published the first volume of the collection entitled "Armenian novelists", and in 1894 – the second volume entitled "Armenian novelists, playwrights and poets". In 1898 Yu. Veselovsky's "Poetic Translations" collection was published, which also included translations from Armenian poetry.

For his great services to Armenian literature, on January 22, 1900, the Armenian community celebrated the 10th anniversary of Yu. Veselovsky's literary and social activities at the "Continental" Hotel in Moscow.

In 1900, the first volume of "Literary Essays" by Yu. Veselovsky was published, where he also included essays on Armenian topics: "Byron on St. Lazarus Island", "Griboyedov and the Armenians" and others. In the extensive article "Armenian poetry of the 19th century and its origin" (1901), he examined the development of Armenian poetry from ancient times to the beginning of the 20th century. Yu. Veselovsky was also engaged in the study of the issues of Armenian historiography: he penned the study "Yeghishe Vardapet – a Literary Figure of the Heroic Age" (1901). He is the author of articles about S. Nazaryan, M. Nalbandyan, R. Patkanyan, P. Proshyan, Raffi, P. Duryan, H. Paronyan, A. Tsaturyan and others, the monograph "Armenian Poet Smbat Shahaziz" (1902). His works entitled "Corneille and the Armenians" (1902) and "Essays on Armenian Literature and Life" (1906) were created on factual material.

In 1907, under the editorship of Y. Veselovsky and G. Khalatyants, the first anthology of new Armenian poetry, "Armenian Muse", was published.

In 1907, "Armenian muse" – the first anthology of new Armenian poetry, was published under the editorship of Yu. Veselovsky and G. Khalatyants.

From Armenian poetry, Yu. Veselovsky translated the works of M. Nalbandyan, R. Patkanyan, S. Shahaziz, G. Alishan, P. Duryan, M. Peshiktashlyan, Hovh. Tumanyan, A. Tsaturyan, Av. Isahakyan and others. Many of his translations were published in the Russian periodical press ("Вестник Европы", "Новое обозрения", "Армянский вестник", etc.). The book "Russian Influence on Modern Armenian Literature" (1909) is widely known. Yu. Veselovsky devoted a number of works to the problem of the influence of Western European literature (P. Corneille, F. Schiller, V. Hugo, etc.) on Armenian literature. In 1910, the second volume of "Literary Essays" was published.

During the First World War, Yu. Veselovsky raised his protest voice in defense of the Armenian people; in 1915, the "Armenian Collection" was published in Moscow with the efforts of Veselovsky, Zhivelegov, Kara-Murza, and the booklet "The Tragedy of Turkish Armenia" was published in the same year. In 1916-1918, Veselovsky actively collaborated with the weekly newspaper "Армянский вестник" issued in Moscow, in particular, he published publicistic articles ("Children of a Miserable Country", "Suffering Children (from the world of horrors of Turkish-Armenian reality)", "The Fate of Armenians and the Russian Rising Generation", "An English Tale from Armenian Life", "The Fate of Armenians in the Imagination of an American Writer", "At the Dawn of the Best Days", etc.), with sincere humanity and sympathy for the long-suffering

people, exposed the Turkish government's anti-Armenian policy, touched on the issues of Armenia's social and political role, its present and future.

Having never been to Armenia, but imbued with Armenophilism, in those years Yu. Veselovsky dedicated a series of poems to Armenia and Armenians: "To the Armenians", "Armenia", "In Armenia", "To the Armenian People", "On the Ruins", "Death of Vardan Mamikoyan", "Reflections of an Armenian Detainee". In the poem "On the Eve of the New Year" (1918), the author hopes to see Armenia freed from the Turkish yoke. It is known that Yu. Veselovsky was preparing the book entitled "Armenian Question and Russian Society" for publication. Unfortunately, it did not happen; the great humanist, personifying the friendship of the Armenian and Russian peoples, instilling interest and love in Armenia and Armenian literature among the Russian public, passed away untimely at the age of 47 on April 11, 1919.

Anushavan Zakaryan – Doctor of Sciences in Philology, Editor-in-Chief of the HPHJ, Senior Researcher at the Department of Arts of the Armenian Diaspora and International Relations at the NAS RA Institute of Arts. Scientific interests: issues of the first quarter of the Armenian reality of the 20th century, the Armenian Question and the Armenian Genocide, Armenian-Russian historical-literary and cultural ties. Author of 22 monographs and collections, over 250 articles and publications. patmhandes@rambler.ru

ՆԵՐՈՍԲՈՆՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔՈՒՄ*

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հովհ. Թումանյան, ներմբոնողականություն, կանխագագում, կանխատեսում, երազ, հոգեբանական ազդակներ, վերագայական ընկալումներ, երևակայություն, ստեղծագործական ներշնչանք, բնագդ:

Նախաբան

Ներմբոնողականությունը (այսուհետև նաև՝ ինտուիցիա), որպես մարդու գերբնական կամ ֆենոմենալ ունակություն, դասվում է բնագիտական ու հոգեբանական այն երևույթների շարքին, որոնց ուսումնասիրությունը դեռևս չի կարողացել հանգեցնել գիտական միանշանակ եզրակացությունների: Նույնը վերաբերում է մարդկային վերագայական այլ ընկալումներին ու գագացություններին, որոնցից են ինտուիցիան և հեռագագացությունը¹:

Տաղանդավոր մարդկանց հոգեբանական նկարագիրը կազմելու համար կարևոր է նաև նրանց՝ թե՛ կյանքում տեսած, թե՛ նրանց ստեղծագործություններում ներկայացվող երազների ուսումնասիրությունը, քանի որ դրանք արդեն այնպիսի ծավալների են հասել, որ առանց որևէ մեկին ճանաչելու, որոշ ժամանակահատվածում երազների կանոնավոր գրանցման միջոցով կազմում են նրա բավականաչափ հարուստ հոգեբանական նկարագիրը:

Հովհաննես Թումանյանի կյանքում և արվեստում թե՛ ինտուիցիան, թե՛ հեռագագացությունն առավել ընդգծված են արտահայտվել: Դրանք ուղեկցել են նրան ամբողջ կյանքում և նաև դրսևորվել գեղարվեստական ստեղծագործություն մեջ:

Բանաստեղծը մարդու ինտուիտիվ և տրամաբանական տիպերի միաձույլ ներդաշնակություն էր: Նա օժտված էր և՛ ինտուիցիայով, և՛ վառ երևակայությամբ, և՛ բարձր զարգացած բանականությամբ, և՛ երևույթների գոյություն ու զարգացման ընդհանուր սկզբունքները թե՛ գգալու, թե՛ գիտակցելու ունակությամբ: Հենց սրանով է պայմանավորված, որ Թումանյանի հերոսները հաճախ են հայտնվում երազների առեղծվածային աշխարհում, տեսնում են կանխագուշակ երազներ, օժտված են ինտուիտիվ գագացումներով, երազում թե արթուն ապագայի մեջ թափանցելու, քնած ժամանակ հոգեկան ակտիվություն դրսևորելու կարողությամբ:

* Ներկայացվել է 25. I. 2022 թ., գրախոսվել է 28. I. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 02. V. 2022 թ.:

¹ Տե՛ս Ананьев. 1960, 336–348; Бодалев. 1995, 9–88; Хэнзел. 1970, 27–30; Лурья. 2006, 48–51.

Ենթագիտակցական երևույթների թումանյանական ընկալումը
Ներքնատեսությունն ու նախագուշակումը եղել են թումանյանի աշխարհ-
ընկալման և մարդկային հոգու կեցության, ճանաչողության էական բաղա-
դրամասերը, նրա իմացության կարևոր միջոցներից: Բանաստեղծը կարողա-
նում էր վերլուծել իր կուսհունակությունն ու նախագագացումները: Ենթագի-
տակցական երևույթների թումանյանական ընկալումը ծնվել էր ինչպես նրա
աշխարհաճանաչողությունից, այնպես էլ՝ սեփական կենսափորձից: Թուման-
յանը հավատում էր մարդու հոգու խորքում թաքնված ուժերին, նրա ունա-
կությունների և կարողությունների անսահման հնարավորություններին,
միշտ վստահում էր իր ներքին ձայնին, որն օգնում էր նրան կողմնորոշվել
կյանքի ամենաբարդ ու բեկումնային պահերին:

1913 թ. դեկտեմբերի 19-ին՝ Հայ գրողների ընկերության 23-րդ երեկույթին՝
Լեոյի «Տենդենցիան գրականության մեջ» թեմայով դասախոսության օրը, բա-
նաստեղծի շուրջ ծավալված գրական ասուլիսում թումանյանն ընդգծել է
ստեղծագործողի համար կանխագագացման կարևոր դերը: Նրա կարծիքով այն
արվեստագետը, ով օժտված է կանխագիտությամբ ու միայն ժամանակի հու-
զող գաղափարներն է մերկապարանոց հանգստություն, ապա նա արվեստի փո-
խարեն «կեղծ ապրանք է ծախում, և ժամանակի արևի տակ նրա գույները
կիսունանան»²:

1916 թ. դեկտեմբերի 30-ին Հայ գրողների կովկասյան ընկերության
երեկույթում՝ Հ. Սուրխաթյանի «Ռուսահայ նորագույն բանաստեղծությունը»
դասախոսությունից հետո, թումանյանը, դիմելով սկանակ բանաստեղծներին,
ասել է. «Ամենից շատ և ամենից լավ բանաստեղծն ինքն է իրեն հասկանում և
իր ներքին բնազդն ու ինտուիցիան է իր ամենատղիվ առաջնորդը»³:

1916 թ. օգոստոսին «Ֆաուստի» մասին իր խոհերն արտահայտելիս բանաս-
տեղծն ասում է. «Ամեն բան մարդուն մատչելի է, կարող է, պետք է անել կա-
մենալ: Որոշել նպատակը ու գնալ, գիտակից կյանքով ապրել: Առողջ լինել,
խոր ինտուիցիա ունենալ, ամեն ինչ զգալ, իմանալ»⁴:

Թումանյանի ընկալմամբ՝ բանաստեղծական տաղանդին բնորոշ է «չունչը,
սրբազան սարսուռը, դողը», իսկ էական հատկանիշներն են՝ «կանխատեսությ-
ունը, ինտուիցիան, երևակայությունը, հարմոնիայի զգացումը»⁵: Նրա խոս-
քերով՝ հենց այն պահերին է արվեստագետը հասու լինում ստեղծագործական
դորանների, երբ նրա մեջ «չարժվում են նրա ինտուիտիվ զգացմունքները»⁶:
Բանաստեղծը վստահ էր, որ զգացմունքների՝ ոչ կանխամտածված, հանկար-
ծակի փայլատակումը ստեղծագործողի «արարչական վիճակի» անհրաժեշտ
բաղադրիչն է: Թումանյանն իր անավարտ հոգված-ուսումնասիրություններից
մեկում՝ «Գրողի նամակներում», գրում է. «Աստծուց հետո միայն բանաս-
տեղծն է, որ ստեղծում է: Այո՛, շատ ճիշտ է: Աստված և բանաստեղծն են
ստեղծում ... Երկուսն էլ ստեղծում են ոչինչ բաներից մեծ բաներ, երկուսն էլ

² Թումանյան. 1995, 537:

³ Թումանյան. 1995, 302: Տե՛ս նաև «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 13. I. 1917:

⁴ Թումանյան. 1987, 149:

⁵ Թումանյան. 1987, 179:

⁶ Թումանյան. 1987, 179:

ստեղծում են իրանց պատկերի նման, երկուսն էլ հայտնվում են իրանց ստեղծածի մեջ, թեև իրանց չես տեսնում ...

Բանաստեղծ-անհատն, իհարկե, անցավոր մարդ է. ես բանաստեղծություն ոգին եմ ասում – շրջում է այս ժողովրդի քառասյին կյանքի վրա և, անշուշտ, մի օր նա կասի իր արարչական խոսքը – թող լինի լույս – ու կլինի լույս (ընդգծումը մերն է – Ս. Հ.)»⁷:

Հարյուրամյակ անց նույն միտքն է արտահայտում հոգեբան Իզյասլավ Մորոզովը, ով իր «Ինտուիցիայի էությունը» աշխատության մեջ ստեղծագործող մտքի հատկանիշներ հռչակելով անմահությունը, տարածականությունը և մարմնավորման ձգտումը՝ գրում է. «Արարիչն ու մարդը ունեն հավասար արարչականություն՝ նաև գուտ բնագիտական չափանիշներով»⁸:

Թումանյանը ինտուիցիայի առկայությամբ էր հիմնավորում ստեղծագործող մարդու առանձնահատուկ էությունը. արվեստագետի «տարօրինակ» լինելը մեկնում էր ներշնչանքի առկայությամբ. «Կան և տարօրինակ մարդիկ: Շատ սակավաթիվ մարդիկ, որոնք խոսում են ակամա, ազդված, ներշնչված»⁹: Մարդու ենթագիտակցական աշխարհը, ըստ նրա, կապվում էր տիեզերականի ու անհասանելիի հետ: «Բանաստեղծությունը ամենաանկեղծ արտահայտությունն է այդ անողորմ տիեզերական օրենքի»¹⁰, – ասում էր Թումանյանը: Նա մարգարեականությունն աղերսում էր նարեկացիական համամարդկային այն գերագույն նպատակի հետ, որին կարող էր ձգտել մարդը. «Ամենաբարձր բանը աստվածանալն է՝ բարձրանալ, խորանալ, ներշնչվել խոհերով ու զգացմունքներով և ստեղծագործել»¹¹: Թումանյանը կանխատեսելու ունակությունը պայմանավորում էր բնագրային զգացողությունների հետ. «Բնագրը մեծ բան է – ամենաէականն է, և առողջ բնագրը քչերին է տրված. շատերն են զգում, քչերն են կանխատեսում»¹²:

Բանաստեղծն այդ քչերից էր, և ներշնչանքն ու «առողջ բնագրը» դարձնում էր գեղարվեստական երկի գնահատման չափանիշ: Ստեղծագործական երկունքի պահը նա միշտ կապում էր ստեղծագործողի ներքին մղումի, ներշնչանքի ու ինտուիտիվ զգացումների հետ: Սակայն Թումանյանը վստահ էր, որ բնագրի հետ պետք է միշտ բանականություն լինի, հակառակ դեպքում արվեստի ճշմարիտ գործ չի ստեղծվի: Ժամանակակից գրականագիտական միտքը միանգամայն ճշգրիտ է համարում Թումանյանական այդպիսի մոտեցումը: Գրականագետ Զավեն Ավետիսյանը ստեղծագործողի հոգեբանությունը ներկայացնելիս նշում է. «Ենթագիտակցականը ... պահի մեջ նվաճում է այն, ինչ ընդունակ չէ անել տրամաբանությունը»¹³: Թումանյանը չափազանց կարևորում էր հարցը, թե գրողը ստեղծագործելիս ունեցե՞լ է արդյոք ինտուիտիվ զգացումներ, որը նա բնորոշում էր հայտնություն և պայծառատեսություն: Միայն բանականությամբ ստեղծված երկը նրա համար գեղարվեստ

⁷ Թումանյան. 1994, 410–411:

⁸ Морозов. 1990, 115.

⁹ Թումանյան. 1994, 408:

¹⁰ Թումանյան. 1994, 411:

¹¹ Թումանյան. 1987, 199:

¹² Թումանյան. 1994, 199:

¹³ Ավետիսյան. 1998, 80:

տական տեսանկյունից անարժեք էր, քանի որ «Ստեղծագործողը նախօրոք չի՛ մտածում, չի՛ ասում. հանկարծ է լինում, աննկատելի, ոչ նախամտածված»¹⁴: Նույնիսկ այն, ինչ ինքն էր ստեղծում, ստորագրաւում էր իր զգացածին ու ապրումներին և խոստովանում էր. «Նրազներս, մտքերս ավելի շքեղ են»¹⁵:

Թումանյանն ուներ հարուստ գրադարան, որտեղ քիչ չէին փիլիսոփայական-հոգեբանական ուղղվածության գրքերը: Դրանց ուսումնասիրությունը նրան մղում էր էլ ավելի խոր թափանցել մարդկային հոգու առեղծվածների աշխարհը, հայտնաբերել բնության ու տիեզերքի գաղտնիքները, մարդու և բնության հարմոնիայի, հաճախ նաև՝ նույնության խորհուրդը, անտեսանելի տեսանելի դարձնել, ցուցադրել առեղծվածայինը: Բանաստեղծը մեծ ուշադրությամբ ուսումնասիրել էր հատկապես Փրանսիացի փիլիսոփա Բերգսոն Անրիի գիրքը, որի մասին 1916 թ. հունվարի 17-ին Ն. Աղբալյանի հետ զրույցի ընթացքում ասել է. «Բերգսոնը շատ հետաքրքրական վերլուծություններ է անում. ստեղծագործական պրոցեսում էականը ինտուիցիան է»¹⁶: Ըստ Բերգսոնի՝ ինտուիցիան «ինտելեկտուալ համակրանքի»¹⁷ իմացություն է, իսկ ըստ Փրանսիացի փիլիսոփա Ռենե Դեկարտի՝ ամբողջական մտքի հանկարծակի նվաճում: Թումանյանի համար՝ «Ամենաուժեղ բանը ինտուիցիան է, պայծառատեսությունը, հայտնությունը: Նա կայծակի թռիչք ունի՝ վայրկենապես լուսավորում է, հրաբուխի ուժ կատաղի կերպով ժայթքում է»¹⁸:

Թումանյանը երազների մասին

Ինտուիտիվ զգացողությունների ընկալման ու մեկնության փորձառությունամբ պայմանավորված՝ Թումանյանը հաճախ էր խորհրդածում երազների նշանակության մասին: Մասնավորապես, վատ երազները միշտ էլ ազդում էին բանաստեղծի տրամադրության և վարքագծի վրա: Ոլորտի մասնագետների կարծիքով՝ «ներքին ձայն» ասվածին ուշադրություն են դարձնում միայն աշխարհի մարդկանց չնչին տոկոսը: Համաշխարհային մեծություններից Ա. Էյնշտեյնը, Թ. Էդիսոնը, Պ. Մարկոնը, Հ. Ֆորդը օժտված էին ինտուիցիան ճիշտ օգտագործելու, ներքին ձայնին վստահելու ունակությամբ: Համաշխարհային մշակույթի պատմության մեջ սակավաթիվ են այնպիսի անհատները, որոնք իրենց ենթագիտակցական աշխարհի հետ մշտական կապ են հաստատել ինտուիցիայի միջոցով: Թումանյանն այդ քչերից էր: Նա զարգացած ինտուիցիայով օժտված այն եզակիների շարքում էր, ովքեր բավական ուշադիր են թե՛ արտաքին և թե՛ ներքին հոգեբանական ազդակներին:

Թումանյանի ընկալումներում երազը, ներըմբռնողականությունն արվեստի դրսևորման հետաքրքիր ու բարձրագույն ձևերից էին, որոնք արդյունք էին գրողի ստեղծագործական ներշնչանքի: Բանաստեղծը գիտեր և արձանագրել է, որ երազներն ակնթարթային են ու դրանցից «քչերն են մնում մեր մտքում և մնացածներից էլ հազարից մեկն ենք հասկանում, էն էլ մոտավորա-

¹⁴ Թումանյան. 1987, 179:

¹⁵ Թումանյան. 1987, 78:

¹⁶ Թումանյան. 1987, 134:

¹⁷ Թումանյան. 1987, 134:

¹⁸ Թումանյան. 1987, 216:

պես»¹⁹։ Նա տգիտություն է համարում երազների նշանակությունն արհամարհելը կամ ներքին ձայնն անտեսելը. «Սովորաբար արհամարհում են էս պարզ ու իմաստուն երևույթները և ծիծաղում են տգիտորեն։ Համարում են սուտ ու անկարելի։ Այնինչ էս ամենը շատ պարզ ու հասարակ երևույթներ են։ Էնքան պարզ ու հասարակ, ինչպես աչքով տեսնելն ու ականջով լսելը»²⁰։ Թումանյանի ընկալումներում միայն հոգով առողջ և արթուն, մտքով ոչ կույր մարդը կարող է հասկանալ երազն ու իրականությունը, ընդ որում, երազին և կյանքին ոչ հասու մարդուն նա անվանում է՝ «Եթե կուզեք՝ ամենից ավելի հաճախ կույր»²¹։ Երազն ու նախազգացումը բանաստեղծի համար նույնքան իրական ու ճշմարիտ էին, որքան արդեն կատարված կամ կատարվող իրողությունը. «Երազ, թե իրոք—այդ միթե մի՞նչ է ... Կյանքը երազ է, երազն էլ մի կյանք ...»²²։ Երազը տարբերվում էր միայն նրանով, որ կապվում էր ժամանակային եռամիասնության երրորդ կողմի՝ գալիքի ու կատարելիի հետ։ Թումանյանը տարօրինակ ոչինչ չէր տեսնում, որ երազում հաճախադեպ են անսովորն ու անմեկնելի երևույթները, քանի որ այդպիսիք քիչ չեն նաև իրականության մեջ, որում կատարվող միանգամայն ակնհայտ երևույթները նույնպես անմատչելի են մարդուն։ Եվ քանի որ մարդը բանական արարած է, նա պետք է ձգտի հասնել անմեկնելիին։ Ելնելով նաև սեփական հոգեվերլուծությունից՝ Թումանյանը համոզված էր. «Բնազդի հետ միշտ բանականություն պիտի լինի»²³։

Թումանյանի ներմբռնողականության դրսևորումները, երազը բանաստեղծի կյանքում

Թումանյանագիտությունը վաղուց արձանագրել է ինտուիցիայի դերը բանաստեղծի կյանքում, թեև այդ թեմայով որևէ առանձին հոդված կամ ուսումնասիրություն չի գրվել։ Հետազոտելով բանաստեղծի ստեղծագործական լաբորատորիան՝ Զ. Ավետիսյանն արձանագրել է. «Թումանյանի ինտուիտիվ բռնկումները դրոշմվել են նրա ինքնագրերի վրա ... Կան գործեր, որ նա սկսել է գրել շատ հանգիստ, գեղեցիկ ձեռագրով, ապա ընդհատել է։ Որոշ ժամանակից հետո վրա է հասել կանխազգացումը, նա հապճեպ գրի է առել մտքի ակնթարթային թելադրանքը։ Գրել է և ապա նորից ընդհատել։ Միառժամանակ անց նույն թղթի վրա հանգիստ իմի է բերել և մշակել ինտուիտիվ բռնկմամբ հղացած բանաստեղծական պատկերը, տվել նրան վերջնական ձև»²⁴։

Կանխազգացում իր կյանքի և ժամանակի գրեթե բոլոր կարևոր դեպքերը՝ Թումանյանը որոշել էր ինքնակենսագրության մեջ հատուկ տեղ հատկացնել իր ինտուիցիային, հեռազգացությանն ու երազներին. «Երազ, նախազգացում — դրանք մեծ բաներ են և կարևոր։ Ինքնակենսագրությանս մեջ առան-

¹⁹ Թումանյան. 1999, 429:

²⁰ Թումանյան. 1999, 429:

²¹ Թումանյան. 1999, 430:

²² Թումանյան. 2019, 116:

²³ Թումանյան. 1987, 166:

²⁴ Ավետիսյան. 1973, 27:

ձին տեղ պիտի տամ իմ երազներին, նախազգացումներին»²⁵։ Գրողն ուզում էր ամենքին հայտնի դարձնել կյանքի արտասովոր իրավիճակներում հոգու պայծառատեսությունը բռնկման պահերը, երբ մարդը զգում է որևէ իրադարձության անխուսափելի ավարտը, վերահաս ճակատագրական աղետներն ու ողբերգությունը։

Թումանյանը գիտեր, որ կանխազգալու հատկությունը ժառանգել էր իր ծնողներից, հատկապես՝ մորից. «Իմ հերն ու մերը նախազգացումի, պայծառատեսության ու երազի զարմանալի ընդունակություն ունեին ...

Իսկ մերս մինչև օրս էլ ինձ զարմացնում է իր նախազգացումներով, իր պայծառատեսությամբ ու իր երազներով»²⁶։

Ինքնակենսագրական գրառումներում բանաստեղծը մտադիր էր հատուկ ուշադրության արժանացնել մոր երազներն ու կանխազգացումները. «Մորս երազ տեսնելու և նախազգացումի ընդունակությունը. օրինակներ (իմ հիվանդության ժամանակ և այլն)»²⁷։ Մեկ այլ առիթով ասել է. «Մայրս էլ էր զգայուն և ինձ պատահած դժբախտությունները զգացել է, պարզ տեսել»²⁸։

Տեղ Թադևոսի ընտանիքում թերևս ամենից շատ անդրանիկ որդին՝ Հովհաննեսն էր ժառանգել դեպքերը նախազգալու այդ հատկությունը։ «Երազը իմ կյանքում» գրառման մեջ Թումանյանը վկայում է. «Ձեռք սխալվիլ, եթե ասեմ իմ կյանքում մի որևէ դեպք չի պատահած, որ առաջուց նախազգացած ու նախատեսած չլինեմ։ Նախազգացած ու նախատեսած էլ որ ասում եմ, ասում եմ ոչ միայն արթուն ժամանակ, այլև քնած ժամանակ, երազում, այլաբանորեն, պատկերներով, խորհրդանշաններով (ընդգծումը մերն է – Ս. Հ.)»²⁹։ 1916 թ. մարտի 2-ին մանկավարժ Հեղինե Մելիք-Հայկազյանին ուղղված նամակում բանաստեղծը գրում է. «Բայց նա (մայրը – Ս. Հ.) մի հատկություն ունի, որ նրանից բան թաքցնել չի լինում։ Նախազգացում ասեմ, նախատեսություն, թե՞ պարզատեսություն. իր մոտիկներից որի հետ մի բան պատահի, որտեղ ուզում է լինի, նա արդեն վաղօրոք գիտի։ Երազի ձևով լինի, թե նախազգացումի – գիտի։ Ես էլ զուրկ չեմ եղ ընդունակությունից և վերջին բոլոր մեզ հասած դժբախտությունները ոչ միայն օր առաջ գիտեի, այլև մերոնց ասել էի, թե էսպես բան պետք է պատահի, մինչև անգամ որոշ կարգադրություններ էի արել։ Այժմ մայրս էլ հենց սպանելու օրից գիտի, որ Արտաշեսն»³⁰

²⁵ Թումանյան. 1987, 216։

²⁶ Թումանյան. 1999, 430։

²⁷ Թումանյան. 1999, 418։

²⁸ Թումանյան. 1987, 189։

²⁹ Թումանյան. 1999, 429։

³⁰ Արտաշեսը Հովհ. Թումանյանի կրտսեր եղբայրն էր (1892–1916), ով «Հեռոսաբար» գոհվեց 1916 թ. հունվարի 23-ին Բաթումի մոտ՝ Արախվեյի ռազմաճակատում, «Ճորոխի շրջանում թուրքերի դեմ կռվելիս» [տե՛ս «Հորիզոն», 27. I. 1916, 07. II. 1916, նաև՝ «Տարազ» (Թիֆլիս), 1916, թիվ 3, 45]։ Թումանյանը եղբայրների հետ որոշում է 23-ամյա Արտաշեսին հուղարկավորել Թիֆլիսում և նրա մահը թաքցնել մի քանի ամիս առաջ որդեկորույս դարձած մորից, ով որդուն՝ 44-ամյա Ռոստոմի (1871–1915) սպանությունից հետո (1915 թ. սեպտեմբերի 16) դեռ ուշքի չէր եկել (Ռոստոմի սպանության մանրամասները տե՛ս Եղիազարյան. 2021, 231–263)։

սպանված է, չարունակ պնդում է, ապացույցներ է պահանջում, որ ցույց տանք, թե կենդանի է, և շատ դժվար է լինում խաբելը»³¹:

Ինտուիտիվ զգացողությունների դերը Թումանյանի անձնական և ստեղծագործական կյանքում

Հայտնի է, որ Ներսիսյան դպրոցը չավարտած բանաստեղծը վիճում էր ժամանակի Հայտնի գիտնականների, եվրոպական Համալսարաններն ավարտած մտավորականների հետ և հաղթում նրանց: Պ. Սևակն ասում էր. «Թումանյանն է մեր նոր ու նորագույն գրականության ամենախելոքը՝ բոլոր զարգացածների մեջ և ամենից ավելի ունակը՝ բոլոր ընդունակների մեջ ... տեսեք, թե ինչպես է բանավիճում Աճառյանի, Մառի, Աբեղյանի հետ և բանավիճում բազմաթիվ ուսյալ Համալսարանավարտ անվանի գործիչների հետ՝ Արծրունուց մինչև Արասխանյան, Խալաթյանցից մինչև Մակինցյան (ընդգծումը մերն է – Ս. Հ.)»³²:

Թումանյանը համոզված էր, որ այդ բանավիճումներում, ինքնակրթությունից բացի, իր դերն ուներ նաև բնագրը: 1910 թ. հոգևածներից մեկում նա գրում է. «Միշտ մի ճշմարիտ, ուղիղ ու հզոր առաջնորդ եմ ունեցել – և դա եղել է իմ բնագրը. նա է ինձ հանել ու հովանավորել»³³:

Կարելի է հիշատակել գրողի՝ կյանքի դեպքերը կանխազգալու և պայծառատեսության բազմաթիվ օրինակներ, որոնք վկայում են մարգարեականության հատկանիշով բանաստեղծի օժտվածությունը:

Ընդ որում, գրողը նախազգացել է ոչ միայն իր և մերձավորների կյանքի դեպքերը, այլև հասարակության կյանքում տեղի ունեցող պատմական իրադարձությունները: Բանաստեղծը կանխազգացել էր 1905 թ. Ռուսական հեղափոխությունը, հայ-թաթարական ազգամիջյան կռիվները, 1915 թ. Մեծ եղեռնը, Անդրանիկի քաղաքական վեճերը, Պյատիգորսկից Թիֆլիս եկող գնացքի վթարի ենթարկվելը (1917 թ.) և այլն:

1905 թ. Թումանյանը Շուկավերում երազում տեսնում է, թե ինչպես է Ռուսաստանի տափաստանների վրա «երկինքը պատռվեց և արյուն ու վահր թափվեց, կարմրեց, սևացավ»³⁴: Բանաստեղծը եզրակացնում է, որ շուտով Ռուսաստանում հեղափոխություն կսկսվի, և այնքան վստահ էր երազի հիման վրա կատարած իր կռահումներում, որ նույնիսկ գրազ է գալիս. «Մյուս օրը ծանոթներիս հանդիպեցի: Ռուսաստանը կհաղթվի, տակնուվրա կլինի, հեղափոխություն կսկսվի և այն և այլն ... Չհավատացին, գրազ եկանք ... էդպես էլ եղավ»³⁵: Դերենիկ Դեմիրճյանը հավաստիացնում է, որ Թումանյանը կանխազգացել է 1905–1906 թթ. հայ-թաթարական բախումները. «Թումանյանը դեռ շատ վաղ, քան հայ-թաթարական կոտորածներն էին՝ անհանգիստ էր ... Դեռ այն ժամանակ, երբ ... ընդհարումների մասին ոչ ոք չէր մտածում, ան-

³¹ Թումանյան. 1999, 234:

³² Սևակ. 1974, 365:

³³ Թումանյան. 1994, 513–514:

³⁴ Թումանյան. 1987, 188:

³⁵ Թումանյան. 1987, 188:

գամ չէր կասկածում թումանյանը մտախռով հայացքը դարձնում էր այս խնդիրը»³⁶:

1908 թ. դեկտեմբերի 23-ին թումանյանի և նրա որդի Մուշեղի ձերբակալությունը զգացել է թե՛ ինքը՝ բանաստեղծը, թե՛ նրա մայրը: «Դաշնակցական գործի» ընթացքին դեռևս անտեղյակ բանաստեղծը նախազգուշ է գալիք վտանգը, իր բանտարկության օրն ու ժամը: Ըստ Լեոյի վկայության, դեկտեմբերի 23-ին՝ ձերբակալության օրը, բանաստեղծն իրենց տանը հրավիրված էր ճաշի. «Մի տխուր նախազգացում կար ... Մեր տանից Հովհաննեսը գնաց ուղղակի իրանց տունը և այդտեղ, մի քանի ժամ հազիվ անցած, գիշերամիջին նրան ձերբակալեցին»³⁷: Դեկտեմբերի 23-ին՝ այդ նույն օրը, թումանյանի մայրը վատ երազ է տեսնում: Եվ հաջորդ օրը՝ դեկտեմբերի 24-ի առավոտյան, գյուղից գալիս է քաղաք և ասում. «Թե տղիս վրա երազ եմ տեսել ու եկել, Օհաննեսս ո՞ւր ա ...

... եվ նանը (թումանյանի մայրն է՝ Սոնան) պատմեց, թե երազիս տեսա թխականը իր ճուտերով մեր հողերի վրա գնաց, համա որձակը երկու ճուտերով ջգվեց, ներքի կուռը գնաց ... ասի, տղիս մի բանա պատահել, վեր կացա եկա»³⁸:

Մինչև համաշխարհային աղետի սկսելը՝ 1914 թ., բանաստեղծն արդեն կանխազգացել էր աշխարհացուցն աղետը և հայ ժողովրդին սպառնալից ողբերգությունը: Դուռը՝ Նվարդը, գրում է. «Ցագվերում տրամադրությունը լավ չէր. ներքուստ ինչ-որ տխուր ապրումներ ունեւ»³⁹: Այդ մասին հավաստիացնում է նաև ինքը՝ բանաստեղծը, «Կարելին և ցանկալին» հորվածում. «Թերևս ոմանք զարմանան, եթե ասեմ, որ պատերազմի նախընթաց ամիսներին ես էնքան պարզ էի զգում պատերազմը, որ հատուկ բանաստեղծություն ունեի, մինչև անգամ ուզում էի տպել «Նոր հոսանք» ամսագրում, բայց ինչ-ինչ պատճառներով անհամար գտանք»⁴⁰: Թումանյանը մտովի այնքան պարզ է տեսել եղեռնի պատկերները, որ անիծել է աշխարհի հզորներին ու եղեռնի իրականացնողներին մինչ պատերազմի սանձազերծումը.

Հրացաններ են ճայթում սրտիս մեջ,
Հրացաններ են ճայթում անդադար,
Ու լաց են լինում սարսափած ու խեղճ
Որք երեխաներ անթիվ, անհամար ...

Ընդհանուր սուգ է ծավալվում անվերջ
Ու պաղ ունում է ժամանակը չար:
... եվ ժամանակը լինի անիծված,
Եվ աշխարհքը լի չարով ու թույնով⁴¹:

³⁶ Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում (այսուհետ՝ ԹԺՀ). 2009, 31:

³⁷ ԹԺՀ. 2009, 65:

³⁸ Թումանյան. 1987, 90:

³⁹ Թումանյան. 1987, 114:

⁴⁰ Թումանյան. 1995, 466:

⁴¹ Թումանյան. 2018, 438:

Թումանյանի կանխազգացումներն ազդակ էին ստանում հաճախ արտաքին աշխարհից, հենվում էին պատմաքաղաքական դեպքերի քաղաքագիտական վերլուծությունների վրա, որոնք հեռատես բանաստեղծին ուղղորդում էին կանխատեսումների ճանապարհով: «Էսպեսով, – գրում է Թումանյանը, – ... ես ասել եմ էն, ինչ որ իմ կարծիքով ... պետությունների ու պատմական դեպքերի հարաբերություններից դատելով կարող էր պատահել ...»⁴²:

Իսկ 1915 թ. յուրաքանչյուր վայրկյան մտովի տեսնելով գալիքի սարսափելի պատկերները՝ նա զարհուրանքով գրում է. «Հրաշք պետք է լինի, որ առանց մեծ աղետների անցկացնենք»⁴³: Կնո՞ջը՝ Օլգային, գրում է. «Ասում է՝ ահի տարին խաբարը շատ կլլի, մահի տարին՝ երազը: Քանի անգամ վատ երազներ եմ տեսել թե՛ ընդհանուր դրություն, թե՛ տղերանց վրա: Անցյալ գիշեր էլ երազում տեսա՝ մեր տունը կտրել էին: Մարդ ինչ որ մտածում է, էն էլ տեսնում է երազում: Բայց ճշմարիտ ու իմաստուն նախազգացումներ էլ կան, որ շատ են վախեցնում»⁴⁴:

1916 թ. ամռանը Թումանյանը կանխազգացել է գալիք հեղափոխությունը և դրան հաջորդող ազգային քաղաքական դրությունը, ինչպես նաև մեզ համար պատերազմի անբարենպաստ ընթացքը: Դեռևս 1916 թ. հունիսի 3-ին գրական գործիչ Տիգրան Հովհաննիսյանին ուղղված նամակում գրում է. «Մի այլիք, ինձ թվում է, դեռ պետք է գա էս ամառ ու զարկի, ով գիտի մինչև Կովկասի պատենչը»⁴⁵: Հայ թարգմանիչ, խմբագիր Երվանդ Թադևոսյանին ուղղված 1917 թ. հունիսի 15-ի նամակում էլ կարդում ենք. «Էն էլ շարունակ ինձ թվում է, թե որտեղ որ է՝ մեր աշխարհքը տակն ու վրա է լինելու ...»⁴⁶:

Թումանյանի՝ 1921 թ. Կ. Պոլիս մեկնելու օրերին նախընտրված էր և տեսնում և դարձյալ շտապում թիֆլիս, պատմում երազն ու խնդրում չգնալ՝ իր խոր ներքնատեսությամբ զգալով, որ որդու առողջության համար ճակատագրական է լինելու այդ ուղևորությունը: Սոնան անհանգստանում էր, որովհետև հավատում էր իր նեքին ձայնին. «Դու ծովի երեսը դուրս մի՛ գա, էն երկիրը մի՛ գնա ...»⁴⁷: Չանսալով ո՛չ իր, ո՛չ էլ մոր ներքին ձայնին բանաստեղծը մեկնում է Կ. Պոլիս և վերադառնում միանգամայն ուժասպառ ու անբուժելի հիվանդ: Կ. Պոլսից վերադառնալուց հետո նա բարձրաձայնել է իր կանխազգացման մասին: Թումանյանը նախօրոք է զգացել իր օրգանիզմում կատարվող ախտաբանական գործընթացները, նույնիսկ հիվանդության սկզբնավորման պահը. «Պոլսում դուշ ընդունելու ժամանակ զգացի, որ իմ ներսում ինչ-որ բան պատահեց, ինչ որ եղավ, էնտեղ եղավ»⁴⁸, – ասել է բանաստեղծը գրական գործիչ Զալալ Տեր-Գրիգորյանին: Ամիսներ անց, երբ Թումանյանը հիվանդ պառկած էր, նաև գյուղից գալիս է տղային տեսնելու

⁴² Թումանյան. 1995, 466:

⁴³ Թումանյան. 1999, 267:

⁴⁴ Թումանյան. 1999, 269:

⁴⁵ Թումանյան. 1999, 240:

⁴⁶ Թումանյան. 1999, 262:

⁴⁷ Թումանյան. 1987, 247:

⁴⁸ ԹԺՀ. 2009, 415:

լուց առաջ նա իր շուրջը խմբված վիրաբույժներին՝ Մարկելիչին, Տեր-Ներսիսյանին, Չաչիկյանին, Սաղյանին և մի քանի այլ բժիշկների ու քույրերի առակ է պատմում. «Կացեք ձեզ մի առակ պատմեմ: – Ասել է բանաստեղծը:

– Մի օր մոլլի էշը տանում են գեղամեջ՝ պոչը կտրելու ... մոլլի կնիկը թե՛ այ մոլլա, էշդ գեղամեջ տարան՝ պոչը կտրեն, հասի՛ ... Մոլլեն թե՛ ո՞վ տարավ. թե՛ գեղովի, մոլլեն թե՛ ա՛յ կնիկ, հանգիստ կաց, բան չեն անի, տանողը որ մեկը լինեն՝ պոչը կկտրեն, հիմա որ սաղ գեղն ա կտրելու՝ չեն կտրի. կտրելու ժամանակ մինը կասի՝ երկար կտրենք, մյուսը թե՛ կարճ, մեկը կասի՝ մկրատով, մյուսն էլ թե՛ դանակով, ու չեն կտրի ... Եվ ճիշտ որ չեն կտրում ...

Հիմի իմն է, հասարակության հիվանդ եմ դառել, էդքան որ եկել եք օպերացիա անելու, ով է իմանում, կտրելու՞ եք թե՛ չէ՞ ...»⁵⁴:

Մի քանի ժամ անց Թումանյանի կանխազգացումը իրականացվում է: Երեք ու կես ժամ տեւած վիրահատության ընթացքում բժիշկները երկու անգամ խորհրդակցություն ունեցան՝ որոշելու համար ուռուցքը հեռացնեն՝ «կտրեն», թե՛ ոչ: Ի վերջո որոշում են չկտրել: Բժիշկների անհամարձակության պատճառներից մեկն էլ, ինչպես նկատել էր բանաստեղծը, իր «հասարակական հիվանդ» լինելն էր՝ գրողի հանրաճանաչ լինելու հանգամանքը, որը կաշկանդել էր բժիշկներին՝ առավել վճռական միջոցների դիմելու հարցում: Բժիշկ Տեր-Ներսիսյանը նույնիսկ հրաժարվել էր Թումանյանին վիրահատելուց՝ վախենալով, որ «Հետագայում կասեին, թե՛ հայ բանաստեղծը բժշկի զոհ դարձավ»⁵⁵: Իսկ վիրահատությունից հետո, թեև իրեն ֆիզիկապես ավելի լավ էր զգում, իսկ բնավորությամբ էլ լավատես է, այնուամենայնիվ, միանգամայն հստակ զգում էր մոտալուտ մահը, զգում էր, որ «այժմ ավելի վտանգ կա»: Արքեպիսկոպոս Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյանին 1922 թ. օգոստոսի 29-ին բանաստեղծը գրում է. «Մահի հետ էլ եմ հաշտվել ...»⁵⁶ և այդ պատճառով ոչնչացնում է իր սևագիր ձեռագրերը՝ մտածելով, թե՛ «Վերջացնելու ժամանակ չեմ ունենալու, էնպես էլ չեմ ուզում մնան»⁵⁷:

1922 թ., երբ Թումանյանի հիվանդությունը դեռ ոչ ոք ճիշտ չէր արտորոշել և բժիշկների կարծիքով նրան եվրոպայում կարող էին բուժել, Թումանյանը երազում արդեն տեսնում է իր թաղումը: Աչնանը բանաստեղծը դատերը՝ Աշխենին, պատմել է. «Իբրև ինձ թաղում են, ես էլ աչքերս բաց նայում եմ վերև. շատ մարդկանց գլուխներ եմ տեսնում, բայց պարզ միայն Աղայանին եմ տեսնում գլխիս վրա կախված և խորը հայացք գցած վրաս»⁵⁸:

1915 թ. ամռան վերջին էջմիածնում որբերին խնամելիս երազում տեսնում է եղբոր՝ Ռոստոմի մահը: «Ահ ու դողով շարունակ սպասում էի մի փորձանքի»,⁵⁹ – գրում է Թումանյանը: Առավոտյան հավատալով իր կանխազգացումներին ու երազին՝ վախեցած հեռագրում է եղբորը, զգուշացնում վերահաս վտանգի մասին, խնդրում անմիջապես հեռանալ Լոռուց և գալ Թիֆլիս: Սակայն նույն օրերին նրան հասնում է եղբոր սպանության լուրը: Ըստ

⁵⁴ Թումանյան. 1987, 255:

⁵⁵ Թումանյան. 1987, 255:

⁵⁶ Թումանյան. 1999, 428:

⁵⁷ Թումանյան. 1999, 428:

⁵⁸ Թումանյան. 1987, 190:

⁵⁹ Թումանյան. 1999, 230:

ամենայնի՝ Թումանյանը նրան հեռագրել էր սեպտեմբերի 14-ին կամ 15-ին, քանի որ Ռոստոմը սպանվել է սեպտեմբերի 16-ին՝ Թումանյանի հեռագիրը գրապանում⁶⁰:

Բանաստեղծը Թիֆլիսում նույն օրը, նույն պահին զգացել էր նաև հոր՝ Տեր-Թադևոսի մահը Դսեղում: 1898 թ. հունվարի 5-ին՝ Զրօրհնեքի երեկոյան, նա Թամամշյանների տանը ընթերցեց հանկարծ զգում է, որ հայրը մահացավ: Բանաստեղծը գրում է. «Տրամադրությունս վատացավ, տխրեցի, հյուրերը նկատեցին, հանգստացրին, բայց ոչինչ չօգնեց: Եկա տուն: Երեք օր հետո մարդ է գալիս գյուղից, թե հայրդ Զրօրհնեքի գիշերը մեռել է (հունվարի 5-ին)»⁶¹:

Վստահելով իր ներքին ձայնին՝ Թումանյանը գրեթե միշտ ճիշտ էր կողմնորոշվում անձնական և ազգային-հասարակական կյանքի ամենաբարդ ու բեկումնային պահերին: Այս իմաստով բացառություն չէր նաև Պետերբուրգի բանտը:

Դատապաշտպան Օ. Գրուզենբերգը 1912 թ. Պետերբուրգի բանտում ոչ մի կերպ իր անհանգստությունը չէր կարողանում հաղորդել բանաստեղծին: Թումանյանը ներքին համոզմունք ուներ, որ արդարանալու է⁶²: Ամենքին հորդորում էր՝ «Դուք հանգիստ եղեք», վստահեցնում՝ «Տրամադրությունս ... լավ է ու խաղաղ»⁶³: Այդ վստահությունն ուներ պատմահոգեբանական ազդակներ: Այն բխում էր ինչպես բանաստեղծի աշխարհայացքային մոտեցումներից, այնպես էլ ապագան կանխագագալու նրա ունակությունից և երազներին տված նշանակությունից: Բանտում նրա ենթագիտակցության պատկերային արտացոլումները օգնում էին հոգեկան առողջության ու հավասարակշռության պահպանմանը: Տեսած երազները, որոնց մեջ ամենից շատ երեխաներին էր տեսնում, օգնում էին բանաստեղծին հարմարվել բանտային կյանքի պայմաններին և ունեին հարմարվողական նշանակություն:

Թումանյանը նախազգացել էր ոչ միայն այն, որ իրեն արդարացնելու է ցարական դատարանը, այլև, որ իրեն պաշտպանելու է հենց դատախազը, ում կոչումը մեղադրելն էր. «Մնում է միայն մի բան, որ դատախազն էլ պաշտպանի ինձ»⁶⁴: Եվ, իրոք, դատախազ Վ. Սերգեևը 1912 թ. մարտի 10-ին արտասանած իր ճառում ոչ միայն Թումանյանին անպարտ է ճանաչում, այլև դրվատանքի ու նրա գործի հանդեպ հիացմունքի խոսքերով է դիմում բանաստեղծին. «Ինձ մնում է ասել՝ գնա փաթաթվիր քո սպիտակ դրոշակի մեջ և հանգիստ քնիր: Ես հրաժարվում եմ քեզանից»⁶⁵:

Գրողի հոգեկան ներքին խաղաղությունը հենվում էր նրա կանխազգացման և այն երազի վրա, որ նա տեսել էր բանտում, երբ հայրը՝ Տեր Թադևոսը, նրան լույս ճանապարհ էր ցույց տվել: Սովորաբար, երբ Թումանյանը երազում տեսնում էր հորը, լավ նշան էր համարում ու լավատեսությունը տրամադրվում: Բանտում մի գիշեր երազում տեսել էր, թե ինչպես հայրը կանգնած է

⁶⁰ Թումանյան. 1987, 191:

⁶¹ Թումանյան. 1987, 188:

⁶² ԹժՀ. 2009, 639:

⁶³ Թումանյան. 1999, 141, 534:

⁶⁴ Թումանյան. 1999, 141, 534:

⁶⁵ ԹժՀ. 2009, 644:

լույս և մութ աշխարհների ճամփաբաժանում: Նա մութ ճանապարհի վրա կանգնած որդուն առաջնորդել էր դեպի լույս ճանապարհը: Այդ երազից բանաստեղծն արթնացել է ավելի հանգիստ հոգեվիճակում, հուզական տեսակետից ավելի լիցքավթափված: Երազն ամրապնդել էր նրա հոգեբանական ինքնապաշտպանությունը. «Այդ երազը տեսնելուց հետո ավելի հանգստացա»⁶⁶:

1922 թ. աշնանը, արդեն մահամերձ վիճակում Թումանյանը երազում դարձյալ տեսնում է հորը՝ սև շորերով, բայց այս անգամ արդեն նա լույս ճանապարհ էի ցույց տալիս, այլ լույսային անցնում է որդու կողքով՝ ասես հիշեցնելով անցավոր կյանքից հեռանալու նրա հերթը: 1923 թ. Մոսկվայի հիվանդանոցում բանաստեղծն անվերջ տեսնում էր մահացած, մտերիմ, ծանոթ ու անծանոթ մարդկանց⁶⁷: Նվարդը գրում է, որ մահից երկու շաբաթ առաջ հիվանդանոցում առավոտյան թեյին հայրն ասել է. ««Սակավիկ մը, և ինձ չեք տեսնի», – Քրիստոսի վերջին խոսքերն են իր աշակերտներին: Նույնը ես հիմա ձեզ եմ ասում, երկու գիշեր է մնացել ձեզ հետ անցկացնելու, հետո կհեռանամ ձեզնից»⁶⁸:

1921 թ. փետրվարյան քաղաքացիական պատերազմի օրերին բանաստեղծը խաղաղասիրական առաքելությունը սահմանելով Երևան էր ուղևորվում: Ամենամեծ վտանգը ռազմաճակատի սահմանն անցնելն էր: Թումանյանը պատմում է. «Մի ֆրոնտից մյուսն անցկենալու ժամանակ ... ընկա երկու կողմից էլ հրացանային և պուլեմյոտային կրակի տակ – երկու անգամ, երկարատև-սաստիկ, և էսպեսով ձյունի միջով անցա մոտ տասը վերստ, մինչև գիշերվա կեսը մնացի դիրքերի առաջին ... Ես այժմ էլ չեմ հասկանում, թե ինչպես ազատվեցի էն կրակի տակից ու էնքան կարմիր գնդակների տարափի միջից: Բայց զարմանալին էն է, որ հենց նույնիսկ էն ռոպեններին՝ մի կողմից գլխարկս բարձրացրած ձեն էի տալիս, որ չարձակեն, մյուս կողմից մտածում էի, թե չեմ սպանվելու: Ասում էի՝ եթե սպանվելու լինեի՝ առաջուց նախազգացած կլինեի ... էսքան գնդակ է գալիս ինձ վրա, և ոչ մինը չի դիպել ...»⁶⁹:

Թումանյանի ինտուիտիվ ունակությունների անբաժան մասն էր նաև հեռագրացությունը (տելեպաթիա): Նա մտքերն ու երևույթները կարողանում էր ընկալել ու տեսնել հեռվից՝ տարածություն մեջ: Բանաստեղծն ուներ վեցերորդ զգայարան: Ինքնաճանաչման և իրականատեսությունից ներհայեցական մտազննություն այդ միջոցի դերը Թումանյանի կյանքում առանձին ուսումնասիրությունն ընդգծել է: Նշենք միայն, որ 1911 թ.՝ Ղ. Աղայանի հանկարծամահ լինելու օրը, Թումանյանն իր գրասեղանի առջև նստած ընկերոջ մահվան նույն ակնթարթին չարագուշակ տեսիլքի պես միանգամայն պարզ ու հստակ տեսնում է Աղայանի վայր ընկնելն ու մահկանացուն կնքելը⁷⁰:

⁶⁶ Թումանյան. 1987, 190:

⁶⁷ Թումանյան. 1987, 191:

⁶⁸ Թումանյան. 1987, 305:

⁶⁹ Թումանյան. 1999, 379:

⁷⁰ Թումանյան. 1994, 360, նաև՝ Ղազարոս Աղայանը ժամանակակիցների հուշերում. 1967, 284, 388:

Գեղարվեստական պատկերները երազում

Թումանյանը նաև ստեղծագործում էր երազում կամ իր երկերը ստեղծում էր երազային պատկերների ազդեցությունների տակ, այնպես, ինչպես նշանավոր գիտնականներից ու արվեստագետներից ոմանք՝ Ժ. Լաֆոնտենը, Ա. Դանթեն, Ս. Ռաֆայելը, Մենդելեևը, Ս. Դալին, Վ. Ի. Սուրիկովը և այլ: Պահպանվել է մանկավարժ Տիգրան Փիրումյանի վկայությունը, ըստ որի՝ Թումանյանը գիշերները սովորություն ուներ անկողնուց վեր կենալ և հանկարծ միտքը եկած տողերը գրել: Նա հաճախ ոտանավորով խոսում էր նաև երազում ու արթնանալիս գրի էր անցկացնում: Այդպես է ստեղծվել «Մեհրի» պոեմի մի հատվածը⁷¹:

Թումանյանը կարող էր երազում գտնել ամիսներով որոնվող բառն ու արտահայտությունը, միտքը շարունակ տանջող երևույթների և ապրումների համապատասխան ձևը: Նրա աշխատասենյակում երբեմն որպես մահճակալ ծառայող թախտի կողքին կախված էր քառյակների արկղը: Կյանքի վերջին տարիներին քառյակներ գրելիս նա դրանք դնում էր այդ արկղի մեջ: Մի գիշեր նա երազից հետո երկու անգամ արթնանում է և առանց լամպը վառելու գրում է երկու քառյակ: Երկրորդ անգամ արթնանալիս չի նկատում, որ նույն թղթի վրա է գրել և, ցավոք, այդ երկու քառյակներն էլ այսօր անընթեռնելի են:

Բանաստեղծն իր տեսած «գունավոր» երազների, ենթագիտակցական աշխարհում ապրած զգացումների և ընկալումների նշանակությունը համազորել ու հավասարեցրել էր կյանքի իմաստին ու արժեքին. «Ես էնքան չքեղ ու թանկ երազներ եմ տեսել, որ ամեն մի՛նը ինձ համար մի գեղեցիկ կյանք արժի ...»⁷²: Բանաստեղծը, ինչպես յուրաքանչյուր անհատ, իրականության մեջ որոնում ու չէր գտնում իր գունավոր երազները, և իրականության ու երազի՝ հաճախ աններդաշնակ գոյության ու դրանից ծնված մարդկային հոգու դրամայի մասին պատմում էր նաև զավակներին: Դստեր՝ Անուշի այբումում բանաստեղծը գրում է.

Երազեցի շարունակ
Իմ կյանքի մեջ ես մանկուց,
Ու մընացի միշտ մենակ
Պատրանքի մեջ՝ ես մանկուց:

Ես չըգտա ոչ մեկին
Երազներից իմ շըքեղ,
Եվ ոչ մի մարդ, ոչ մի կին՝
Հերոսներից իմ շըքեղ⁷³:

Եզրակացություն

Արվեստի երկերի ստեղծումը զուգադրելով աստվածային արարչագործության հետ, «բանաստեղծության ոգին», ներշնչանքը, ինտուիտիվ զգացումները

⁷¹ ԹԺՀ. 2009, 345:

⁷² ԹԺՀ. 2009, 189:

⁷³ Թ ու մ ա ն յ ա ն. 2018, 309:

կապելով վերերկրային երևույթներին՝ Հովհ. Թումանյանն այսօր կանգնում է ոլորտի խնդիրներով զբաղվող ժամանակակից գիտնականների կողքին: Նրան մատչելի էին խորհրդավոր աշխարհի բարդ զգացողությունները, որոնց շնորհիվ հասու էր սովորական մարդու համար անտեսանելի ճշմարտությունների: Բոլոր ժամանակների և մարդու հավերժական ապրումներն արտահայտող բանաստեղծի թե՛ կյանքը, թե՛ նրա հոգեկան ու նաև գեղարվեստական աշխարհը պարունակում է բազմազան շերտեր՝ որոնք պայմանավորված են ենթագիտակցական զգացողություններից եկող ազդակներով, որոնք դեռ բացահայտելու են գիտնական հետազոտողներն ու, մասնավորապես, հոգեբանները:

Սուսաննա Հովհաննիսյան – Բ. Գ. Դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ հին գրականության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ մշակույթի և հայ դասական գրականության պատմություն, թումանյանագիտություն: Հեղինակ է 15 մենագրության և շուրջ 300 հոդվածների ու հրապարակումների: sushovh@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ավետիսյան Զ. 1973, Թումանյանի ստեղծագործական լաբորատորիան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 211 էջ:

Ավետիսյան Զ. 1998, Գրականության տեսություն, դասագիրք, Երևան, Նաիրի, 224 էջ:

Եղիազարյան Վ. 2021, Հովհաննես Թումանյանը և նրա եղբայր Ռոստոմի սպանության առեղծվածը, Երևան, «ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ» հրատ., 312 էջ:

Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում. 2009, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 1004 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1994, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 6. Քննադատություն և հրապարակախոսություն 1887–1912, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 672 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1995, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 7. Քննադատություն և հրապարակախոսություն 1913–1922, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 721 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1997, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 9. Նամակներ 1885–1904, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 707 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1999, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 8. Ուսումնասիրություններ, օրագրեր և այլ նյութեր, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 712 էջ:

Թումանյան Հովհ. 1999, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 10. Նամակներ 1905–1922, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 711 էջ:

Թումանյան Հովհ. 2018, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 1. Բանաստեղծություններ, Երևան, «Բեկոր-հրատ.», 786 էջ:

Թումանյան Հովհ. 2019, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 3. Պոեմներ, Երևան, «Բեկոր-հրատ.», 584 էջ:

- Թումանյան Ն. 1987, Հուշեր և զրույցներ, Երևան, «Լույս» հրատ., 335 էջ:
 «Հորիզոն» (Թիֆլիս), 27. I. 1916, 07. II. 1916, 13. I. 1917:
 Ղազարոս Աղայանը ժամանակակիցների հուշերում. 1967, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 529 էջ:
 Սևակ Պ. 1974, Երկերի ժողովածու 6 հատորով, հ. 5, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 416 էջ:
 «Տարազ» (Թիֆլիս), 1916, թիւ 3:
 Ананьев Б. Г. 1960, Психология чувственного познания. М., Изд-во АПН РСФСР, 485 с.
 Бодалев А. А. 1995, Личность и общение. М., «Педагогика», 328 с.
 Хэнзел Ч. 1970, Парапсихология. М., «Мир», 321 с.
 Лурия А. Р. 2006, Лекции по общей психологии (серия «Мастера психологии»). СПб., «Питер», 320 с.
 Морозов И. М. 1990, Природа интуиции. Минск, Изд-во Университетское, 141 с.

ИНТУИЦИЯ В ЖИЗНИ ОВАНЕСА ТУМАНЯНА

СУСАННА ОВАНЕСЯН

Резюме

Ключевые слова: Ов. Туманян, интуиция, предчувствие, предвидение, сон, психологические сигналы, сверхчувственные восприятия, воображение, творческое вдохновение, инстинкт.

Ованес Туманян был в значительной степени наделен интуитивным восприятием причинно-следственных связей явлений и реалий. Ему были доступны сложные ощущения подсознательного мира, благодаря чему интуиция и предвидение стали существенными составляющими мировоззрения и миропонимания поэта, важными средствами познания мира.

Поэт всегда связывал момент творческой концентрации с внутренним побуждением, вдохновением и интуитивным чувством. Туманян был убежден, что разум всегда должен быть связан с инстинктом, иначе не будет создано истинное произведение искусства. Восприятие Туманяном феноменов подсознания родилось из собственного жизненного опыта.

Туманян воспринимал интуицию, предчувствие, предвидение, воображение, чувство гармонии как неотъемлемые свойства таланта. Он всегда связывал момент творческой концентрации с внутренним побуждением, вдохновением и интуитивным чувством автора.

Проявлениями пророческих способностей поэта были не только предвидения событий в жизни его близких, но и исторических событий, происходящих в жизни общества. Туманян предсказал русскую революцию 1905 г., армяно-татарские межэтнические столкновения, Геноцид 1915 г.,

политические споры генерала Андраника, крушение поезда, следовавшего из Пятигорска в Тбилиси (1917 г.) и др.

Ов. Туманян мог творить под непосредственным воздействием сна, мог найти во сне искомые месяцами слова и выражения, соответствующие способы для выражения мыслей, явлений и переживаний. Изучение сновидений поэта, его пророчеств, проявлений интуиции позволяет глубже раскрыть как его подсознательный мир, так и его психологическую характеристику.

Сусанна Ованесян – д. филол. н., ведущий научный сотрудник отдела древней армянской литературы Института литературы им. М. Абесяна НАН РА. Научные интересы: история армянской культуры и армянской классической литературы, туманяноведение. Автор 15 монографий и около 300 статей и публикаций. sushovh@mail.ru

INTUITION IN HOVHANNES TUMANYAN'S LIFE

SUSANNA HOVHANNISYAN

Summary

Key words: Hovh. Tumanyan, intuition, foresight, sleep, psychological signals, extrasensory perception, creative inspiration, instinct.

Hovhannes Tumanyan was largely endowed with an intuitive perception of the cause-and-effect relationships of phenomena and realities, as well as telepathic abilities. Complex sensations of the subconscious world were available to him, thanks to which intuition and foresight became essential components of the poet's worldview and world perception, became important means of knowing the world.

The poet always associated the moment of creative concentration with inner motivation, inspiration and intuitive feeling. Tumanyan was convinced that reason must always be connected with instinct, otherwise a true work of art would not be created. Tumanyan's perception of the phenomena of the subconscious was born from the poet's own life experience.

Tumanyan perceived intuition, foreboding, foresight, imagination, a sense of harmony as integral properties of talent. He always associated the moment of creative concentration with the inner motivation, inspiration and intuitive feeling of the author.

The manifestations of prophetic abilities are not only events in the life of his loved ones, but also foresight, prediction of historical events taking place in the life of society. Tumanyan predicted the Russian Revolution of 1905, the Armenian-Tatar inter-ethnic clashes, the Genocide of 1915, the political disputes of General Andranik, the train wreck from Pyatigorsk to Tiflis (1917), etc.

Susanna Hovhannisyan – Doctor of Sciences in Philology, Leading Researcher at the Department of Ancient Armenian Literature of the NAS RA Institute of Literature after M. Abeghyan. Scientific interests: history of Armenian culture and classical Armenian literature, Tumanyan studies. Author of 13 monographs and over 200 scientific articles and publications. sushovh@mail.ru

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՆԵՐՈՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐԸ*

ՀԵՐԻՔՆԱԶ ՈՐՍԿԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ անհատական-գրավոր հանելուկներ, Ա. Մնացականյան, Ն. Շնորհալի, Հայոց պատմություն, Տիրատուր վարդապետ, Հովհ. Ծործորեցի, Անանուն, Ագաթանգեղոս, Փ. Բուզանդ, Մ. Խորենացի, Արծրունի, Գանձակեցի:

Նախաբան

Հայ միջնադարյան գրականության ինքնատիպ ժանրերից մեկի՝ հանելուկների անհատական-գրավոր խմբի հավաքման և հետազոտման ուղղությամբ անգնահատելի աշխատանք է կատարել Ասատուր Մնացականյանը՝ ի մի բերելով V–XVIII դդ. հանելուկները՝ գրված 40-ից ավելի հայտնի ու անհայտ հեղինակների կողմից¹:

Ունենալով գործնական-կիրառական ուղղվածություն՝ հանելուկներն իրենց մեջ արտացոլում են ժամանակի հասարակական, քաղաքական, տնտեսական, մշակութային կյանքին վերաբերող բազում իրողություններ և ունեն կրթական նպատակադրում: Ա. Մնացականյանի կազմած ժողովածուն հնարավորություն է տալիս կատարելու խորքային եզրահանգումներ յուրաքանչյուր հեղինակի հետապնդած նպատակի ու ժանրի ընկալումների վերաբերյալ՝ հետևելով հանելուկների հարուստ ժառանգության զարգացման ընթացքին: Այս առումով առանձնահատուկ նշանակություն ունեն Հայոց պատմության առնչվող հանելուկները, մանավանդ որ ժողովրդական հանելուկների շարքում դրանք բացակայում են²:

Ներսես Շնորհալու և Տիրատուր վարդապետի հանելուկները

Հայոց պատմության թեմաներով առաջին հանելուկների հեղինակը XIII դ. հասարակական-եկեղեցական նշանավոր գործիչ, միջնադարյան հայ գրականության խոշորագույն ներկայացուցիչ Ներսես Շնորհալին է:

Ըստ արժանվույն գնահատելով Շնորհալու հանելուկները՝ Մ. Աբեղյանը հիշատակում է հայոց պատմությանից երեք կերպարներին՝ վերաբերող հանելուկները՝ «Վարազդատ», «Տորք», «Տրդատ»՝ առանց, սակայն, որևէ վերլուծության ենթարկելու դրանք³:

Փ. Այնթաբյանը իր «Ներսես Շնորհալու անտիպ հանելուկները» հոդվածում բանաստեղծի հանելուկների նոր շարքը ևս, որում ընդգրկված էին բազ-

* Ներկայացվել է 04. V. 2022 թ., գրախոսվել է 11. V. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 26. V. 2022 թ.:

¹ Մնացականյան. 1980:

² Հարությունյան. 1985:

³ Աբեղյան. 1946, 95:

մագան թեմաներով հանելուկներ, գնահատում է իբրև «հետաքրքիր երևույթ մեր մատենագրության պատմության մեջ՝ թե՛ ձևով և թե՛ բովանդակությամբ»⁴։ Նա առանձնացնում է Աղթամարին նվիրված հանելուկը՝ արձանագրելով, որ նրանում արտահայտվել է հեղինակի վերաբերմունքը պատմական այդ սրբավայրի նկատմամբ։ Հետագայում պարզ է դառնում, որ հանելուկի հեղինակը Շնորհալին չէ, և այն XV–XVI դդ. ստեղծագործություն է⁵։

Շնորհալու հայոց պատմությանն առնչվող հանելուկներին առավել հանգամանորեն է անդրադարձել Գ. Հակոբյանը՝ «Ներսես Շնորհալի» մենագրության մեջ։ Շեշտը դնելով այդ հանելուկների գաղափարական բովանդակության վրա՝ ուսումնասիրողն ընդհանրացնում է. «Ինչպես իր մի շարք ուրիշ գործերում, այնպես էլ հանելուկների մշակման բնագավառում Շնորհալին հետևել է մեր հայրենասեր պատմիչներ Խորենացու, Ագաթանգեղոսի, Բուզանդի, Փարպեցու, Նղիշեի և մյուս մատենագիրների լավագույն սովորություններին և ստեղծագործության առարկա դարձրել հայոց պատմության մեջ նշանավոր անձանց՝ ժողովրդին հայրենասիրության ոգով դաստիարակելու նպատակով»⁶։

Անշուշտ, ժողովրդին հայրենասիրական ոգով դաստիարակելու հարցադրումն էական է Շնորհալու պարագայում, ով դեռևս 1121 թ. գրած պատմաքաղաքական վիպաքերթվածում՝ «Վիպասանության» մեջ, նպատակ էր դրել վերաբարձել անցյալի հերոսական ոգին, արտահայտել երախտագիտությունը նախնիների հանդեպ, ներկայացնել նրանց լավ ու վատ գործերը, նոր սերնդին տողորել հայրենասիրությամբ։

Նկատենք նաև, որ Շնորհալու հանելուկները ներքին միասնություն են կազմում նրա գրական ժառանգության հետ՝ ըստ թեմաների առնչվելով տարբեր գործերին։ Հայոց պատմության գործիչների դեպքում ականհայտ է կապը «Վիպասանության» հետ։

Զպետք է անտեսել կարևոր մի հանգամանք ևս. Շնորհալու ձեռագրերն ընդօրինակողները ջանասիրաբար պահպանել են հանելուկների ներքին հաջորդականությունը։ Ա. Մնացականյանը նկատել է միայն մասնակի վրիպումներ, որոնք սպրդել են շարքի մեջ։ Միջնադարյան գրիչները, ըստ ամենայնի, ընկալել են հանելուկների Շնորհալու կողմից դասակարգված լինելու սկզբունքը։ Թեև Շնորհալուց առաջ գրվել են հանելուկներ, սակայն նա առաջինն է, ով կատարում է թեմատիկ խմբավորում։ Ա. Մնացականյանն ընդգծում է երևույթի պատմական բացառիկ արժեքը և նշում, որ Շնորհալու դասակարգման եղանակից օգտվել են նաև նրա հաջորդները⁷։ Ուսումնասիրողն առանձին տախտակով ներկայացնում է Շնորհալու հանելուկների խմբերը՝ ըստ պատասխան-խորագրերի։ Այդ խմբերի դիտարկումը թույլ է տալիս եզրակացնելու, որ Շնորհալին ի սկզբանե մտահղացել է ստեղծել հանելուկների շարք ըստ Արարչագործության ընթացքի՝ երկինք ու երկիր, բույսեր, կենդանական աշխարհ և մարդ։ Սրանով է պայմանավորված դրանց թեմատիկ բազմազանությունը։ Առարկայական ցանկը կապված է Աստծու արարչության, ապա՝ Հին և Նոր կտակարանների հերոսների հետ՝ առանց խախտելու հերթագա-

⁴ Ա. յ ն թ ա բ յ ա ն. 1951, 61։

⁵ Տե՛ս Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն. 1980, 133–136։

⁶ Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1965, 240։

⁷ Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն. 1980, 89։

յությունը: Սրանով էլ գուցե բացատրություն է գտնում բանասիրության մեջ տարածված տարակուսանքը, թե ինչպես է, որ հայոց հայրապետը իրեն թույլ է տվել գրել հանելուկներ, այն էլ՝ մեծ մասամբ ռամիկ լեզվով⁸:

Թյուրմբունումների տեղիք է տվել հավանաբար նաև պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու նկատառումը, թե՛ «... արար և առակս խորհրդաբարս ի գրոց, և հանելուկս, զի փոխանակ առասպելեաց՝ զայն ասասցեն ի գինարբուս և ի հարսանիս»: Տպավորություն է, որ Գանձակեցին մտավախություն ունի, թե ճիշտ չի ընկալվի Շնորհալու կերպարը, որովհետև անմիջապես շարունակում է. «Եւ էր ինքն հեզ ամենայնիւ և պարկեշտ, արժանաւոր այրն Աստուծոյ»:

Գանձակեցին խոսում է հանելուկների՝ միայն կիրառական, գործնական նշանակության մասին: Նա չի անդրադառնում հանելուկների մտահղացմանը, ակունքին: Շնորհալին, ում աշխարհընկալումը պայմանավորված էր Աստվածաշնչով, հանելուկների նախապես ծրագրված ամբողջական շարքով նպատակ է ունեցել քրիստոնեական պատվիրաններից աստիճանաբար հեռացող մարդկանց դյուրին ու մատչելի եղանակով ուսուցանել սուրբգրային պատմությունը, ճանաչելի դարձնել նկարագրվող հերոսներին: Անգամ հաջորդ խմբերը, որոնք վերաբերում են մարդկանց կենցաղավարությանը, առօրյայի հետ կապված տարբեր առարկաներին, կենդանիներին, թռչուններին ու միջատներին, շարքում ներառված են նույն միտումով՝ ճանաչել Աստծու կողմից արարված ամեն ինչ և դա անել առանց պարտադրանքի, ուրախության ու զվարճության ժամանակ:

Շնորհալու հանելուկների շարքում երկու տարբեր խմբի մեջ են մտնում հայոց պատմության թեմաներով հանելուկները: Առաջինը՝ «Տորք», «Վարագդատ», «Տրդատ» հանելուկաշարը, կապվում է նախաքրիստոնեական չրճանի և IV դ. հետ, երկրորդը՝ «Գրիգոր Լուսավորիչ», «Դաւիթ Անհաղթ», «Քերթովն», քրիստոնեական հավատի ու մշակութի հետ կապվող խումբն է:

Գաղափարական ի՞նչ նպատակադրում է ունեցել Շնորհալին հանելուկներ ի շարքում ներառելով այս կերպարներին:

«Վիպասանության» նախադրության մեջ Շնորհալին հետևում է հայ պատմագրության ձևավորած ավանդույթին. Խորենացուց սկսած՝ հայ ժողովրդի ծագումնաբանությունը բխեցվում էր Նոյ Նահապետի Հաբեթ որդուց, ապա գալիս հասնում մինչև Հայկ: Շնորհալին արտահայտում է իր կրոնա-աստվածաբանական մտքերը Սուրբ Երրորդության երեք անձերի, աշխարհի արարչագործության, դրախտի, Ադամի ու Եվայի, նրանց պատվիրադանցության, Նոյի փրկվելու մասին, ապա անցնում է հայ ազգի ծագմանը, հասնում Հայկին, «Յորմէ և Հայք մեք անուանեալ»⁹, հետո սկսվում է բուն վիպերգությունը Հայկ Նահապետի՝ Բելի դեմ տարած հաղթանակի փառաբանումով: Նույնը հանելուկների պարագայում է. «Աստված, Ադամ, դրախտ, երկինք ...», ապա հասնում է Տորքին և մյուսներին: Արդյո՞ք ազգային արմատների ընդգծման գիտակցության նույն զգացումով են հորինվել հանելուկները, ինչպես որ հյուսվել են «Վիպասանության» տողերը: Ի՞նչ իմաստավորումով է Շնոր-

⁸ Տե՛ս Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1965, 221:

⁹ Գ ա ն ձ ա կ ե ց ի. 1961, 147:

¹⁰ Շ ն ո Ր հ ա լ ի. 1981, 48:

Հային տարբեր ազգերին կերպավորող խումբն սկսում «Հայն»¹¹ խորագրով հանելուկով, որն էլ իր հերթին խորհրդանշական ձևով եզրափակում է վերը նշված երկու խմբերը:

Փորձենք գտնել հարցերի պատասխանները՝ քննության առնելով, թե վիպական դրվագներով հարուստ կենսագրություն ունեցող անձերի կերպարները գծելիս մասնավորապես ո՞ր հատկանիշներն են գրավել հեղինակին, որոնք նա փորձել է ներկայացնել հանելուկի սեղմ տողերում՝ պահպանելով ժանրի՝ իր իսկ ձևավորած առանձնահատկությունները:

Տորքի կերպարը հանելուկում գեղարվեստական մարմնավորում է ստացել ըստ Մ. Խորենացու «Հայոց Պատմության»: Երկրորդ գրքի Ը գլխում Խորենացին շարադրում է Տորքի պատումը և չթաքցնելով իր քննադատական մոտեցումը սուտ, հորինված առասպելների հանդեպ՝ գծագրում է նրա կերպարը. «Իսկ զայր խոժոռագեղ և բարձր և կոպտարանձն և տափակաքիթ, խորակն և դժնահայեաց, ի գաւակէ Պաքամայ, ի Հայկայ թոռնէ, Տուրք անուն կոչեցեալ, որ վասն առաւել ժահադիմութեանն ձայնէին Անգեղեայ, վիթխարի հասակաւ և ուժով, հաստատէ կուսակալ արեւմտից. և յերեսացն անպիտանութենէ կոչէ զանուն ազգին Անգեղ տուն: Բայց եթէ կամիս՝ ստեմ և ես յաղագս նորա անյաջ և փցուն, որպէս և Պարսիկք վասն Ռոստոմայ Սագճկի հարիւր և քսան փղոց ոյժ ասեն ունել: Քանզի կարի իմն անյարմար թուէին և նմա երգ բանից վասն ուժեղութեանն և սրտեայ լինելոյն. որք ոչ Սամսոնի և ոչ Հերակլեայ և ոչ Սագճկին յարմարին այս զրոյցք: Քանզի երգէին նմա բուռն հարկանել զորձաքար վիմաց ձեռօք, ուր ոչ գոյր գեղութիւն, և ճեղքել ըստ կամաց մեծ և փոքր. և քերել եղնգամբքն և կազմել որպէս տախտակ, և գրել նոյնպէս եղնգամբք իւրովք արծուիս և այլս այսպիսիս: Եւ յեզեր ծովուն Պոնտոսի դիպեալ նաւաց թշնամեաց՝ դիմէ ի վերայ. և ի խաղալն նոցա ի խորն իբրեւ ասպարէզս ութ, և սա ոչ ժամանեալ նոցա՝ առնու, ասեն, վէմս բլրաձեւ, և ձգէ զկնի. և ի սաստիկ պատառմանէ ջուրցն ընկղմին նաւք ոչ սակաւք, և ամբարձումն ալեացն, որ ի պատառմանէ ջուրցն, վարէ զմնացեալ նաւսն բազում մղոնս: Ո՛հ, կարի է առասպելս, այլ և առասպելաց առասպել: Բայց քեզ զի՞ է. քանզի էր արդարեւ սաստիկ հզօր և այսպիսեաց զրուցաց արժանի»¹²:

Խորենացու հանգամանալից նկարագրության ազդեցությամբ Շնորհալին կերտել է Տորքի վիպական կերպարը, ընդգծել նրա առասպելական ուժը.

Մանուկ մի կայր ի Հայք գովան,
Քան զՍամսոն այլ յաղթական,
Վէմ մի վերոյց մեծ տրամական,
Ի ծովն ընկեց, կանգնեաց արձան¹³:

Համեմատությունը ցույց է տալիս, որ Շնորհալին կատարել է երեք հիմնական փոփոխություն.

¹¹ Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն. 1980, 89: ԺԲ շարքի դիմաց գրված «Հույն» բառը վրիպակ է: Պետք է լինի «Հայն»:

¹² Խ ո Ր Ե Ն Ա ց ի. 1991, 114–115:

¹³ Մ ն ա ց ա կ ա ն յ ա ն. 1980, 228 (այսուհետ հանելուկների էջերը կնշենք տեքստում մեջբերմանը կից):

1. Խորենացու շարադրած պատումների փոխարեն հորինում է քարաժայռը ծովի մեջ որպես արձան կանգնեցնելու դրվագը,

2. Խորենացու Տորքը հիշեցնում է Հոմերոսի «Ոդիսականի» միականի Պոլիփեմին¹⁴, մինչդեռ Շնորհալին նրան համեմատում է ոչ թե կիկլոպի, այլ Սամսոնի հետ,

3. Շնորհալու հանելուկում որևէ ակնարկ չկա Տորքի տգեղ, կոպիտ արտաքինի մասին:

Ստեղծագործական այս փոփոխությունները, ըստ ամենայնի, Շնորհալին կատարել է հետևյալ նկատառումներից ելնելով.

1. բոլորին քաջածանոթ դրվագներից կերտել է ընդհանրացված պատկեր՝ ապահովելու հանելուկի ժանրային կարևոր առանձնահատկություններից մեկը՝ ոչ թե անմիջապես, այլ մտավարժությամբ, մտքի ճկունությամբ պատասխանը կռահելու հանգամանքը,

2. Տորք-Սամսոն գուգահեռով կերպարին հաղորդել է Աստվածաշնչային երանգ. գերբնական ուժով հսկան հայտնի էր իր սխրանքներով,

3. յաղթական, մանուկ, գովան բառերը տեքստում կատարում են կերպարը դրական գծերով օժտելու գործառնություն:

Շնորհալու այս հանելուկին անմիջապես հաջորդում է Արշակունյաց Վարազդատին նվիրված հանելուկը, որտեղ գրում է՝ «ի յայս նման», այսինքն՝ Տորքի նման մի ուրիշն էլ կա.

Մանուկ մի այլ՝ ի յայս նման,
Էր ի յազգէն Արշակունեան,
Հանչաք մանուկ էր ու իշխան՝
Ընդ Եփրատ վազեաց քայլ մի լման (Էջ 229):

Շնորհալու «Վիպասանություն»՝ Վարազդատին նվիրված հատվածն¹⁵ արտացոլում է Խորենացու պատումը¹⁶ դրվագ առ դրվագ վարպետորեն դրված բանաստեղծական տողերի մեջ. դուրս են մնացել միայն այդ դրվագների մաս կազմող փոքր նկարագրությունները: Մինչդեռ հանելուկում Շնորհալին առաջին տողում նախընտրել է շեշտել միայն նրա երիտասարդ, քաջ և ուժեղ լինելը՝ համեմատելով Տորքի հետ, իսկ երկրորդ տողում նշում է, որ Արշակունյաց տոհմից է: Հենվելով Խորենացու պատմության վրա՝ Շնորհալին կարծես ներքին անհամաձայնություն է հայտնում Բուզանդին, ով գրում է Մամիկոնյանների մեղադրանքի մասին՝ ուղղված Վարազդատին, թե՛ Արշակունի չէ, որին հետևում է Վարազդատի պատասխանը. «Եւ քանզի չեմ Արշակունի, զի եղի զթագ նախնեաց իմոց Արշակունեացն, և կալայ զաշխարհ առաջնոց իմոց, և խնդրեցի զվրէժ հօրեղբօրն իմոյ Պապայ ՚ի չարագործ յեղբօրէն քումմէ ՚ի Մուշեղայ, բայց զի դու չես յաշխարհէս յայսմանէ ...»¹⁷: Բուզանդը թեև Վարազդատին արիասիրտ ու քաջ է համարում, բայց մի քանի անգամ շեշտում է, որ նա թեթևամիտ է, մանկամիտ:

¹⁴ Էմի. 1886, 71, տե՛ս նաև Ա. Բ. Է. Ե. Ե. Ե. 1899, 279–280:

¹⁵ Տե՛ս Շնորհալի. 1981, 93–94:

¹⁶ Խորենացի. 1991, 307–309:

¹⁷ Բիւզանդ. 1889, 248:

Հանելուկի երրորդ տողը, որտեղ մանուկ և իշխան բառերը կիրառվել են նույն տիրույթում, միայն դրական վերաբերմունք է ձևավորում Վարագդատի հանդեպ և կարծես բանաստեղծորեն վերարտադրում խորենացու ձևակերպումը, թե երիտասարդության քաջագործություններից հարբել էր. «... արբեալ ի մանկութեանն արութիւնս»¹⁸: «Վիպասանության» մեջ էլ Վարագդատի արարքը՝ հունաց չհնազանդվելը, Շնորհալին վերագրում է նրա երիտասարդ լինելուն՝ «մանկաբար անմտացեալ»¹⁹:

Թեև խորենացին գրում է, որ Վարագդատը Տրդատի նման քաջագործություններ է արել, և թվարկում է մի քանիսը, այդ թվում Օլիմպիական մրցամարտում հաղթելը, բայց Շնորհալին ընտրում է կամուրջը քանդած Եփրատի վրայով անցնելու պատումը՝ «Ընդ Եփրատ վազեաց քայլ մի լման»՝ իբրև ամենաարտասովորը ունկնդրի համար: Խորենացին գրում է, որ ասորիները, որոնց Վարագդատը հալածում էր, տեսնելով նրա Եփրատի վրայով վազելով թռչելն ավելի քան քսաներկու կանգուն, զարհուրած հանձնվում են նրան. «Իսկ նոցա անցեալ ընդ նեղուցս կամրջին Եփրատայ՝ ընկեցին զփայտն զկնի իւրեանց. այլ նորա հասեալ վազեաց զԵփրատաւ առաւել քան զդակոնացին՝ Քիոնեայ վազսն քսան և երկուց կանգնոց չափ: Եւ անդ էր տեսանել նոր զոմն Աքիլլեա ընդ Սկամանդրոս գետ վազելով: Յորմէ զարհուրեալ աւազակացն՝ զէնընկէց լինելով ի ձեռն եկին»²⁰:

Հաջորդ հանելուկը նվիրված է Արշակունի Տրդատ Գ-ին, ում օրոք Հայաստանում քրիստոնեությունը դարձավ պետական կրոն.

Թագուհոր մի կայր, աչուին էր խաժ,
Ժամ մի՝ ժանի ունէր ու բաշ.
Սինօռ ունէր ինչւի Մարաշ,
Ամէնքդ ասէք իւրեանն վա՛շ (էջ 229):

Հանելուկի առաջին երկու տողերը հիշեցնում են Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ շարադրված դեպքերը, երբ սուրբ Կույսերի նահատակությունից հետո Տրդատը բաբելոնացիների նաբուգոդոնոսոր արքայի նման վայրի խողի կերպարանք է ստանում²¹: Այդ իրադարձությունները Շնորհալին պատկերավոր նկարագրել է իր «Վիպասանության» մեջ՝ «Ի խող յեղափոխեալ» Տրդատի մասին գրելով.

Քարամբք զանձինս կոչկոճեալ
Եւ ատամամբք պատառեալ²²:

Նույն «դիւաբախեալ» կերպարն է հիշեցնում հանելուկի երկրորդ տողը՝ «Ժամի մի», այսինքն՝ մի ժամանակ Տրդատի՝ ժանիք ու բաշ ունենալն ականարկելով: Նկատենք, որ ի տարբերություն Վարագդատի՝ այս դեպքում չի խու-

¹⁸ Խ ո Ր Ե Ն Ա Գ Ի. 1991, 308:

¹⁹ Շ Ն Ր Հ Ա Լ Ի. 1981, 94:

²⁰ Խ ո Ր Ե Ն Ա Գ Ի. 1991, 308:

²¹ Պատմություն Ագաթանգեղայ. 1862, 164:

²² Շ Ն Ր Հ Ա Լ Ի. 1981, 75:

սափում թագավոր բառից, հակառակը, մտերմիկ, խոսակցական «թագուոր» ձևի կիրառումով ընդգծում է թե՛ իր համակրանքը, թե՛ Տրդատի՝ մարդկանց համար սիրելի լինելը: «Թագուոր» ձևը թույլ է տալիս բառն ընկալել ոչ միայն ուղիղ, այլև փոխաբերական իմաստով (հիշենք, օրինակ, «թագավոր տղա» արտահայտությունը), և կերպարի՝ առաջին ու երկրորդ տողերում կերտված հակադիր մարմնավորումները՝ գեղեցիկ, խաժ աչքերով պարթևահասակ արքայի ու վայրի խոզի, մեծապես ուժեղացնում են տպավորությունը լսողի մոտ, իսկ պատմությունը չիմացողին՝ մղում կարդալու այն:

Թվում է, թե երրորդ տողը պիտի կառուցվեր հայոց դարձի քրիստոնեություն ընդունմանն առնչվող այլաբանական հենքի վրա: Մի որոշում, որի համար խորենացին Տրդատին անվանում է «նախաշաւիղ ճանապարհ և լուսաւորութեան մերոյ հայր երկրորդ»²³: Բայց դրանով կանխատեսելի կլիներ կերպարը, և կռահումը՝ դյուրին: Շնորհալին, քաջածանոթ հայոց պատմութեանը, ներկայացնում է Տրդատին բոլորովին այլ գործերով, մասնավորապես՝ նշում է, որ երկրի սահմանները հասցրել է մինչև Մարաշ: Շնորհալին գեղարվեստորեն արտացոլել է Մեծ Հայքի թագավորության միասնական տարածքի ճանաչումն ու վերականգնումը Մծքինի դաշնագրով (298 թ.)²⁴:

Չորրորդ տողով Շնորհալին արժևորում է Տրդատի անգնահատելի գործերը Հայաստանի քաղաքական պատմության մեջ՝ չթաքցնելով իր հիացմունքը:

«Վարազդատ», «Տրդատ» խորագրերով հանելուկներ է գրել Տիրատուր վարդապետը (XIV դ.): Նրանից մեզ հասած քաաներկու հանելուկների մեջ հայոց պատմության թեմաներով փոքրիկ խումբն ամբողջանում է «Արշակ», «Երուանդ» հանելուկներով: Չորս հանելուկները հաջորդում են իրար: Դեռ Ալիշանն է նկատել, որ Տիրատուր վարդապետը հետևել է Շնորհալու լեզվին ու գրվածքին²⁵: Ակներև է, որ հանելուկների պատմական անձերի ընտրության հարցում էլ է նա հետևել Շնորհալուն, միայն Տորքի փոխարեն կերպավորել է Արշակին: Վերջինիս վերաբերյալ հանելուկը տեղադրելով «Վարազդատ», «Տրդատ» հանելուկներից հետո՝ Տիրատուրը հանելուկի առաջին տողն սկսում է հետևյալ սկզբածքով՝ «Գիտեմ քաջ մ'այլ նախնի սոցին»՝ հուշելով, որ Արշակը նախորդել է Վարազդատին ու Տրդատին: Տորքի փոխարեն Արշակ Ա ընտրությունը հետաքրքիր է կերպարների նմանության առումով. Պոնտոսի ափին նիզակը որձաքարի մեջ մեխելու դրվագը հիշեցնում է Տորքի շալտած քարաժայռը, որն արձանի պես կանգնել էր ծովում:

Գիտեմ քաջ մ'այլ նախնի սոցին,
Որ ի Պոնդոս յեզր ի ծովին
Զմխեալ նիզակն իւր գերկսայրին
Ի խոր նստոյց յորձաքարին (էջ 373):

Հանելուկի աղբյուրը խորենացու պատումն է. «Արշակ որդի Վաղարշակայ թագաւորէ ի վերայ Հայոց ամս երեքտասան, նախանձաւոր և հետևող հայրե-

²³ Խորենացի. 1991, 246:

²⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն. 1984, 70:

²⁵ Տե՛ս Ալիշան. 1869, 124:

նեացն լեալ առաքինութեանց՝ բազում կարգս ուղղութեան գործեաց. պատե-
րագմելով ընդ Պոնտացիս, և նշանակ եթող յեզեր ծովուն մեծի. գնիզակն իւր,
ասեն, զբոլորատէգ, որ էր արեամբ զեռնոց միսեալ, ձգեալ ի հետեակուց՝ խորա-
գոյնս նստոյց յերկանաքար արձանին, զոր կանգնեաց ի ծովեզերն»²⁶:

Համեմատությունից հստակորեն երևում է, որ Տիրատուրը որևէ ջանք չի
գործադրել «չեղելու» ունկնդրին և պարզապես բանաստեղծականացրել է
պահը: Պատմությանը տեղյակ ունկնդիրը կամ ընթերցողն անմիջապես կա-
րող է կռահել պատասխանը: Իսկ Շնորհալու մոտ, օրինակ, Տորք-Սամսոն
գուգահեռը, որը հակառակ է խորենացու բնագրին, չփոխության մեջ է դնում
ընթերցողին:

Քաջ ու գովասանքի արժանի հաղթանդամ հսկա է Տիրատուրի Վարազ-
դատը, որին բնութագրելու համար նա ընտրել է Եփրատ գետի վրայով
քսաներկու կանգուն թռչելու դրվագը, ինչպես՝ Շնորհալին.

Այն քաջին ի՞նչ ասեմ ես գով,
Որ յաղթանդամ էր հասակով.
Զինուք վազեց նա զԵփրատով՝
Զքսաներկու կանգնոյ չափով (էջ 373):

Թեև խորենացին գրում է, որ Վարազդատը հաջորդել է Պապ թագավո-
րին²⁷, Տիրատուրը չի նշում նրա թագավոր լինելը: Այդ շեշտադրումը չկա
նաև «Վարազդատ», «Տրդատ» հանելուկներում:

Տրդատի պարագայում Տիրատուրը գծագրում է նրա կատարած քաջագոր-
ծությունները կրկեսամարտում, որն առաջ է բերել հանդիսատեսի հիացումը.

Կայր քաջ մի այլ նման սմին,
Որ յԵլլադա ի կրկեսին
Թափեաց զեղջիւր երկու ցլին
Եւ զարմացումն հանդիսին (էջ 373):

Տիրատուրը, ըստ էության, վերապատմում է խորենացուց քաղած պա-
տմը՝ դուրս թողնելով կառքը կանգնեցնելու դրվագը. «... իսկ սա գերկուց
ցլուց վայրենեաց միով ձեռամբ կալեալ զեղջերէն, թափեաց հանդերձ ընդ-
վզեալ ջախջախմամբ: Եւ ի ձիւնթացս մեծի կրկիսին կառավարել կամեցեալ՝ ի
հմտութենէ հակառակորդին ոստուցեալ յերկիր անկաւ, և բուռն հարեալ արգել
զկառան. ընդ որ ամենեքին զարմացան»²⁸:

Երեք հանելուկների դիտարկումը՝ իբրև մեկը մյուսին հաջորդող միավոր-
ների, թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Տիրատուր վարդապետի համար կարևոր-
վել է հանելուկների հերոսներին, գործող անձանց ներկայացնելը իբրև քաջ ու
հզոր դուցազունների, որոնց ֆիզիկական գործընթացն առաջ է բերում
անաքող հիացում: Երեք հանելուկներն էլ ունեն քաջերի գովքը պարունակող,

²⁶ Խ ո Ր Ե Ն ա ց ի. 1991, 118–119:

²⁷ Խ ո Ր Ե Ն ա ց ի. 1991, 307:

²⁸ Խ ո Ր Ե Ն ա ց ի. 1991, 218:

նրանց քաջ լինելը շեշտող նույն սկզբածքը՝ «Այն քաջին ի՞նչ ասեմ ես գով», «Կայր քաջ մի այլ նման սմին», «Գիտեմ քաջ մ'այլ նախնի սոցին»: Նրանց հակադրվում է Երվանդի կերպարը, որի ուժն ու գործվածքը գովեստի արժանի չի դառնում:

Ոմն էր յազգէ Արշակունի,
Մայրն վաւաչ և խիստ մոլի.
Տեսումն աչացն էր անբարի,
Հանց որ յաղթէր որձաքարի (էջ 374):

Խորենացին Երվանդի մասին գրում է «Հայոց պատմութեան» երկրորդ գրքի ԼԷ–ԽԶ գլուխներում: Տիրատուրը Երվանդի կյանքից հիշատակում է երկու դրվագ. մեկը՝ մոր անբարո լինելը, որի համար Խորենացին ասում է, թե Արշակունյաց ցեղից պառաված, տգեղ ու վավաչոտ այդ կինն ապօրինի խառնակութեամբ է ծնել երկու զավակներին՝ Երվանդին և Երվադին²⁹, մյուսը՝ Երվանդի՝ անգամ որձաքարը ճեղքող աչք ունենալը: Սրա մասին Խորենացին գրում է, որ Երվանդը հմայքով չար աչք ուներ, և սպասավորներն ստիպված են եղել ամեն առավոտ որձաքարեր բռնել Երվանդի առաջ, որոնք հայացքի չարութեանից պայթել են³⁰:

Հետաքրքիր է Երվանդին հանելուկի թեմա դարձնելու մտահղացումը: Խորենացու բնորոշմամբ՝ դիվական գործվածք ունեցող Երվանդը, անշուշտ, չէր կարող դրական կերպար ընկալվել, և դա արտացոլվել է հանելուկի հենց առաջին տողում. ոմն Արշակունի անվանելով Երվանդին՝ Տիրատուրը նկատի ունի, որ նա թեև արքայական տոհմից էր, սակայն թագի օրինավոր ժառանգը չէր: Երվանդի ծավալած քաղաքաշինության մասին դրվատանքով է գրում Խորենացին, բայց Տիրատուրը չի անդրադառնում դրան: Նրա նպատակը վերջինիս ուժը ընդգծելն է և ընթերցողի մոտ որոշակի վերաբերմունք ձևավորելը երեք քաջագունների և Երվանդի կերպարների համադրությամբ:

Ի՞նչ խնդիր է լուծում Շնորհալին.

1. առասպելական ուժով օժտված նրա դյուցազունները ձևավորում են սեփական ժողովրդի տարերային, բայց գորավոր ուժն ու ոգին:

2. Այդ կերպարների հանդեպ պատմիչներն ունեն որոշ կանխակալ վերաբերմունք:

Խորենացին առասպելների առասպել է համարում Տորքի մասին պատմվող շատ գրույցներ, Բուզանդը բազմիցս շեշտում է Վարազդատի թեթևամտությունը, Ագաթանգեղոսը Տրդատի կերպարում քրիստոնեության ընդունման փաստի առաջ երկրորդում է նրա քաջագործությունները իբրև գորավարի ու քաղաքագետի:

Այն տպավորությունն է, որ Շնորհալին իր հանելուկներում փորձել է զերծ պահել նրանց կերպարները հակասական ըմբռնումներից:

Շնորհալու այս ինքնատիպ մտածողությունն ուղիղ համեմատական է «Վիպասանութեան» գաղափարական նպատակադրումին՝ ճանաչել նախնինե-

²⁹ Խ ո Ր Ե Ն ա ց ի. 1991, 162:

³⁰ Խ ո Ր Ե Ն ա ց ի. 1991, 167–168:

րին, իմանալ նրանց լավ ու վատ գործերը: Հանելուկների պարագայում կերպավորելով առասպելապատմական հերոսներին՝ Շնորհալին մատենագրական հենքի վրա կատարել է նրբին վերաիմաստավորումներ՝ գեղարվեստական պատկերներով, պարզ, մատչելի խոսակցական լեզվով մարդկանց հիշողության մեջ ամրացնելով նրանց տեղն ու դերը հայ և համաշխարհային պատմության էջերում: Հատկանշական է, որ Շնորհալուց հետո՝ երկու դար անց, Տիրատուր վարդապետը ընկալում է նրանց իբրև դյուցազունների, որոնք իրենց քաջագործություններով փառավորել են ազգի անցյալը:

Շնորհալուն՝ հայոց պատմության առնչվող հանելուկների երկրորդ խումբը վերաբերում է հոգևոր-մշակութային կյանքի երախտավորներին: Բնական է, որ այս շարքը պիտի գլխավորեն Գրիգոր Լուսավորիչը, ով սկիզբ դրեց հայ ժողովրդի լուսավորությանն ու հոգևոր-բարոյական վերելքին: Նրա գործը լավագույնս է գնահատել իտրենացին՝ իբրև համեմատության եզր ընդունելով Սաղմոսի արտահայտությունը. «... երանութեան և շինութեան հոգևորի առիթ, աստուածային արդարեւ արմաւենի տնկեալ ի տան Տեառն և ի գաւիթս Աստուծոյ մերոյ ծաղկեալ»³¹:

Շնորհալին Լուսավորչի մասին գրել է երկու հանելուկ: Երկուսն էլ ներկայացնում են նրա կենսագրությունից դրվագներ, որոնք հետաքրքիր են, տպավորիչ: Առաջին հանելուկը հորինված է կենսագրական այն հենքի վրա, որ որպես թե Գրիգորը եղել է երկու ֆիզիկական և հոգևոր հայրերի որդի.

Երկու հօր էր նա որդի,
Մինն՝ չուն ու անբարի,
Մինն՝ սուրբ՝ և առաքինի,
Ինք յետոյ եղև հովիւ բարի (էջ 247):

Անհնարին թվացողը կռահելի է դառնում նրանց համար, ովքեր ծանոթ են Լուսավորչի ծագման ու ծնունդի վերաբերյալ պատմություններին: Խորենացին վկայում է, որ նա Պարթևական աշխարհից էր, Պահլավների գավառից, Անակ անունով հորից³²: Շնորհալուն «Մինն՝ չուն ու անբարի» բնութագրումը վերաբերում է Անակին, ով, հրապուրվելով Արտաշիռի խոստովից՝ թե Պահլավը նորից նրան կվերադարձնի և թագով կփառավորի, հանձն է առնում և սպանում է իտարովին³³:

Հանելուկի երրորդ տողի սուրբ և առաքինի բառերը բնութագրում են Լուսավորչի հոգևոր հորը՝ Եվթադիոսին, ով Կեսարիայում սնուցում ու քրիստոնեական հավատի մեջ կրթում է պահլավիկ երեխային³⁴, ում, ըստ Ագաթանգեղոսի, փախցրել էին Հռոմաց կողմերը³⁵:

³¹ Խ ո Ր Ե Ն Ա Գ Ի. 1991, 245:

³² Խ ո Ր Ե Ն Ա Գ Ի. 1991, 245:

³³ Խ ո Ր Ե Ն Ա Գ Ի. 1991, 203: Այս առիթով Խորենացին հիշատակում է Ագաթանգեղոսին և գրեթե նույնությամբ բերում նրա պատմածը (տե՛ս Պատմութիւն Ագաթանգեղայ. 1862, 36):

³⁴ Խ ո Ր Ե Ն Ա Գ Ի. 1991, 219–220:

³⁵ Պատմութիւն Ագաթանգեղայ. 1862, 41:

Արժանին գնահատելով կաթողիկոս և հովվապետ Լուսավորչի գործունեությունը՝ Շնորհալին գրում է. «Ինք յետոյ եղև հովիւ բարի»:

Երկրորդ հանելուկում, որը գետեղված է Շնորհալու անունով մեզ հասած մեկ այլ շարքում, համաձայն Ագաթանգեղոսի, նկարագրվում է Արտաշատ քաղաքի Խոր Վիրապում օձերին կերակուր դարձնելու համար Գրիգորին փակելու պատմությունը³⁶: Հանելուկը կառուցված է միմյանց վիրապի և Գրիգորի՝ Հայոց աշխարհի լուսատուի հակադրությունամբ, խավար-լույս եզրերի զուգորդումով:

Ոմն ընտրեցաւ յԱգամորդոց,
Որ բնակեցաւ ի մէջ սողնոց,
Կերակրեցաւ ի յանմարմնոց
Եւ լուսատու եղև Հայոց (էջ 326):

Հանելուկի երրորդ տողը գեղարվեստորեն խտացնում է Ագաթանգեղոսի պատումը, թե ինչպես է Աստծու հրամանով մի այրի կին ամեն օր նկանակ գցել փողը. «Եւ զայն ամս երեքտասան որ եղև Գրիգորիոս ՚ի բերդին բանդին և ՚ի խոր վիրապին, կին ոմն այրի որ էր ՚ի բերդին յայնմիկ, հրաման առեալ յարհաւրաց զի աւուրն նկանակ մի արարեալ պատրաստական ընկենուլ ՚ի ներքըս ՚ի խոր վիրապին. և այնու կերակրեալ լինէր նա ՚ի հրամանէն Աստուծոյ զայն ամս որ եղև նա անդ»³⁷: Քանի որ, ըստ Ագաթանգեղոսի, կինը երազում էր հրաման ստացել, Շնորհալին էլ գրում է. «Կերակրեցաւ ի յանմարմնոց»՝ պատմիչի նման ընդգծելով, որ Աստված ինքն է նախանշել Գրիգորի ճանապարհը և նրա ունենալիք դերը Հայոց աշխարհի համար:

Շնորհալին բացառիկ վերաբերմունք է ունեցել Սահակի և Մեսրոպի աշակերտների հանդեպ, ովքեր կրթություն են ստացել Հունաստանում, Խորենացու բառերով՝ երկրում, որը կարելի է անվանել գիտություն մայր կամ դայակ³⁸: Աստվածային շնորհներով լցված ոսկեդարյան հայ մշակույթի այդ գործիչներից են Դավիթ Անհաղթը, Մովսես Խորենացին, որոնց նվիրված հանելուկները հաջորդում են «Գրիգոր Լուսավորիչ» խորագրով հանելուկին: Շնորհալին նրանց գործունեությանն անդրադարձել է նաև «Վիպասանություն» մեջ: Դավիթ Անհաղթի մասին գրում է.

Այս է Մովսէս Դաւթիւ եղեալ
Եւ Մամբրէիւ այլք հետեեալ,
Այնքան շնորհօք վերին լցեալ,
Մինչ զի Յունաց գերազանցեալ³⁹:

Հանելուկը հյուսված է ավելի մասնավոր բնութագրումների վրա.

Իմաստասէր մի՛ յԱթենաց
Դ էր ի յազգէն Հայոց Մեծաց,

³⁶ Պատմություն Ագաթանգեղայ. 1862, 103–105:

³⁷ Պատմություն Ագաթանգեղայ. 1862, 105:

³⁸ Խ ո Ր Ե ն ա ց ի. 1991, 9:

³⁹ Շ ն ո Ր Հ ա լ ի. 1981, 97:

Խոսրովային ճառ մի ասաց,
Զոր երես շատ վարդապետաց (Էջ 247–248):

Առաջին տողի լուծման բանաձևը Իմաստասեր մականունն է, բայց քանի որ այդ կոչումը տրվել է երաժշտական արվեստի մեջ հմտացածներին⁴⁰, Շնորհալին հավելում է, որ նա կապված է եղել Աթենքի հետ: Հաջորդ հուշումը Խոսրովային ճառ ասած լինելու տեղեկությունն է, որով ակնարկվում է Գյուտ կաթողիկոսի խնդրանքով Դավիթ Անհաղթի գրած ինչի ճառը, որովհետև այն հորինված է Խոսրովային, այսինքն՝ քաղցր ու անուշ եղանակով:

Ալիշանը, իր «Շնորհալի և պարագայ իւր» աշխատության մեջ բացատրելով Խոսրովային եղանակով կամ ձայն ասելով նկատի են ունեցել լավ և ճարտար եղանակը, որ կապված է Սասանյան Խոսրով Փերվիզ կամ Ապրվեզ թագավորի օրոք այդ արվեստում կատարած կանոնակարգումների և տվյալ ուղղությունը զարգացնելու հետ, գրում է՝ այնուհետև Հայերն էլ են խոսրովային անվանել անուշ ու քաջարկատ եղանակները: Ալիշանը իբրև օրինակ բերում է Կիրակոս պատմիչի Շնորհալու գործերը բնութագրող տողերը. «Կարգեաց ... քաղցր եղանակաւ, Խոսրովային ոճով շարականս, մեղեդիս, տաղս և ոտանաւորս»⁴¹:

Հանելուկի հորրորդ տողը հիշեցնում է այն ավանդությունը, որ Դավիթ Անհաղթն Աթենքում բյուզանդական կայսրի ներկայությամբ խիստ գերազանցել է «չոր երեստ», հույն փիլիսոփաներին:

Հաջորդ «Քերթողն» խորագրով հանելուկը, որով եզրափակվում է այս խումբը, վստահաբար վերաբերում է Մովսես Խորենացուն.

Սիրելի՛, աւտա՛, լըսէ՛.
Ի յայդ նըման մէկ մի այլ է,
Զերդ յորդահոս աղբիւր բըխէ
Ու ստոյգ ասէ գերդ մարգարէ (Էջ 248):

Մամբրե Վերծանողի, Դավիթ Անհաղթի և մյուսների հետ Հունաստանում բազմակողմանի կրթություն ստացած առաջադեմ մտածողը միայն իր խորաթափանց ու վերլուծող մտքով կարող էր հավասարվել և նմանվել Դավթին: Հենց դա է նկատի ունեցել Շնորհալին՝ «Ի յայդ նըման մէկ մի այլ է» տողով հուշելով, որ խոսքը նախորդ հանելուկի Դավթի մասին է: Հանելուկների միջև ստեղծվող այս կապը միտում ունի համեմատության եզրեր ստեղծելու կերպարների միջև: Բացի այդ, առաջին հանելուկի պատասխանը կռահած ընթերցողը կարող էր ինքն իրեն ստուգել նաև հաջորդ հանելուկի շնորհիվ գտնելով որոշակի կապ հերոսների ու նրանց գործունեության միջև: Այս առումով մտահղացման ինքնատիպ օրինակ է սիրելի բառի կիրառումը. ուղիղ իմաստով այն մտերմիկ դիմելաձև է՝ ուղղված ունկնդրին, այլաբանորեն՝ նախորդ հանելուկի «Դավիթ» պատասխանի հուշումը՝ Դավիթ–սիրելի, սիրեցյալ բառիմաստային նշանակությամբ⁴²:

⁴⁰ Տե՛ս Ա լ ի շ ա ն. 1873, 91:

⁴¹ Ա լ ի շ ա ն. 1873, 89:

⁴² Տե՛ս Ա ճ ա ո յ ա ն. 1942, 22:

Հանելուկի երրորդ տողով Շնորհալին ակնարկում է ինքնացու «Հայոց պատմությունը», որովհետև շարունակում է, որ Պատմահայրը մարգարեի պես ճշմարտությունն է ասում: Այս համեմատության հիմքում ընկած է երկու Մովսեսների պատմությունների արժեքումը՝ «Հնգամատյանը»՝ իբրև մարդկության և հրեա ժողովրդի պատմության սկիզբ, «Հայոց պատմությունը»՝ իբրև հայ ժողովրդի ծննդաբանություն համաշխարհային պատմության մեջ:

Ակնհայտ է Շնորհալու այս հանելուկի ազդեցությունն Ալիշանի «Մովսէս Քերթովհայր Հայոց» հոդվածի վրա: Վերջինս նույնպես գծել է Մովսէս ինքնացու-Մովսէս մարգարե զուգահեռը՝ ինքնացուն անվանելով Քերթովհ: 1849 թ. «Բազմավեպ»-ում տպագրած հոդվածում ինքնացուն համեմատում է Մովսէս մարգարեի հետ. «Հայաստանի հնացեալ աւերակաց և հիմնայարկ մեհենաց վրայ կեցած՝ կը կանչէ մէկ Մովսէս մը Հայաստանի տխրագոյնաց եկեղեցեաց և մթացեալ վանորէից. մէկ Մովսէս մը՝ որ Հրէից Մովսէսին նման՝ իր ազգին ընդհանուր և ամենարուեստ վարդապետն է, ինքն ըլլալով պատմահարց ակնադիւր, ինքն բանաստեղծութեան վառիչ, ինքն ... ինքն մեր վարդապետաց վարդապետն, ինքն հնագէտ նաև մարգարէ, և այս ամէն անուններէ վեր յատուկ կոչմամբ ինքն Քերթովհայր Հայոց»⁴³: Ալիշանը մեկնաբանում է, որ Մովսէսը Քերթով մականունը ստացել է Աթենքից վերադառնալուց հետո, ինչպես Մամբրեն՝ Վերծանող, Դավիթը՝ Անհաղթ, Ղազարը՝ Պատմագիր և Չարտասան, Աբրահամը՝ Հռետոր, ամենքը՝ «ըստ իւրաքանչիւր առաւելութեանց»: Ըստ Ալիշանի ինքնացին սկզբում քերթովության անվան արժանի գործի համար է կոչվել Քերթով, իսկ հետո՝ Քերթովհայր:

Շնորհալին, ինքնացուն ներկայացնելով դարերի ընթացքում վաստակած վերադիրով, վերստին գնահատում է նրա գործը, հորդահոս աղբյուրի պես հոսող նրա պատմությունը, որը, հավաստի ու ստույգ սկզբնաղբյուր լինելով, աչքի է ընկնում իր արվեստով:

Նաև ինքնացու «Հայոց պատմության» շնորհիվ է, որ Շնորհալին, ճանաչելով հայ ժողովրդի սկիզբը, նրա անցած ճանապարհը, նրա հերոսական ոգին, «Հայն» հանելուկով է սկսում տարբեր ազգերին վերաբերող թեմատիկ խումբը:

Քան զամենայն ազգ այլ ի վեր,
Ազգ մի գիտեմ՝ հաւսար քաջեր.
Հոռմանց ետուն շատ կըզու թեր,
Եւ ասորիք՝ իւրենց խուլ էր (էջ 258):

Թեև «կըզու թեր» արտահայտությունն անհասկանալի է, սակայն հանելուկն ակնհայտորեն արտացոլում է հեղինակի հպարտությունը հայոց քաջերով, մանավանդ որ մյուս ազգերի դեպքում հանելուկներում չեղտադրումները երբեմն ծաղրական երանգ ունեն և հիմնականում առնչվում են կենցաղավարությանը:

Շնորհալին այս հանելուկով կարծես խորհրդանշական ձևով ամփոփում է հայոց պատմության թեմաներով իր հանելուկները:

⁴³ Ա. Լիշան. 1849, 51:

Հովհաննես Ծործորեցու և Անանուհի Հանելուկները

Շնորհալու հետևողությամբ հանելուկներ հորինած հեղինակներից մեկը Հովհ. Ծործորեցին է (XIII–XIV դդ.): Լ. Խաչիկյանն ուշադրություն է դարձրել այն հանգամանքին, որ այս երկուսի հանելուկների նմանությունն այնքան ակնհայտ է եղել, որ մի քանիսը վերագրվել են Շնորհալուն և հրատարակվել նրա անունով⁴⁴: Այդ հանելուկների լուծման առարկաները հիմնականում բնութային առնչվող երևույթներ են, բուսական և կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչներ: Պատմական թեմայով միայն մեկ հանելուկ ունի՝ «Մասիս» խորագրով: Այն իր սիմվոլիկ իմաստավորումով առնչվում է Շնորհալու՝ վերը քննված հանելուկներին և դրանցում արտահայտված մտահայեցությամբ՝ հայ ժողովրդի ծագումը համաշխարհային պատմության սկզբի մեջ տեսնելու առումով:

Ըստ Արարչին մեծ սահմանի,
Նա բուրգն և հիմն է աշխարհի,
Աստուածաշէն տանն է տեղի,
Մարդկան ոտից անկոխելի (էջ 365):

Հանելուկի առաջին և երկրորդ տողերում արտահայտվել է ժողովրդական այն ըմբռնումը, որ Մասիսն աշխարհի «արգանդն» է: Սա այնքան տարածված է եղել, որ արտացոլվել է նաև հայ և համաշխարհային արվեստում, ուղեգրողների նկարագրություններում: Խնդրի շուրջ նյութերը հանգամանալից բացատրություններով և մեկնաբանություններով ի մի է բերել Վ. Դևրիկյանը⁴⁵: Նա հիշատակում է Ռուբրուքի (XIII դ.), նաև Աբովյանի ուղեկցությամբ Հայաստանում ճանապարհորդած բարոն Փոն Հաքստհաուզենի վկայությունները, որ հայերը Մասիսն «աշխարհի մայր»⁴⁶ են անվանում: Իսկ Արարատի գագաթին աշխարհի «արգանդը» լինելու ըմբռնումն այս նույն մտքի ավելի խոր արտահայտությունն է: Այդ կապակցությամբ Վ. Դևրիկյանը հիշատակում է Մ. Թադևոսյանի բացատրությունը, որի ըմբռնումը կապված է Նոյյան տապանի՝ Արարատի գագաթին հանգրվանելու և ապա բացված տապանից մարդկանց ու կենդանիների դուրս գալու հետ⁴⁷: Վկայակոչելով Խորենացու «յԱզատն ի վեր ի Մասիս, անդ կայցես և զլոյս մի տեսցես» տողերը, մովթ աշխարհ և բարի ազատում արտահայտությունները դիտարկելով նույն համատեքստում՝ Թադևոսյանը եզրակացնում է, որ Մասիսն «ազատն» է անվանվել, որովհետև բարով ազատվեց ու իր գագաթից նորովի ծնեց մարդկության երկրորդ կյանքը⁴⁸:

1749 թ. արված փորագրանկարը, որ մանրակրկիտ նկարագրում և լուսաբանում է Վ. Դևրիկյանը, լավագույնս արտահայտում է Արարատի՝ աշխարհի մայրական արգանդը լինելու գաղափարը⁴⁹: Փորագրանկարը կարծես Շնորհա-

⁴⁴ Տե՛ս Խաչիկյան. 1973, 198:

⁴⁵ Դևրիկյան. 2015, 97–115:

⁴⁶ Դևրիկյան. 2015, 101:

⁴⁷ Դևրիկյան. 2015, 101:

⁴⁸ Դևրիկյան. 2015, 103:

⁴⁹ Դևրիկյան. 2015, 102:

լու հանելուկի երկրորդ տողի՝ «նա բուրգն և հիմն է աշխարհի», պատկերային արտացոլումը լինի:

Հանելուկի առաջին և չորրորդ տողերի խմաստային փոխկապակցվածությունը խոսում է հեղինակի՝ Հովհ. Ծործորեցու ստեղծագործական մտահղացման մեկնակետի մասին՝ Արարատի անմատչելի ու սուրբ համարվելու հենքի վրա ունկնդրին հասցնել լեռան հոգևոր խորհուրդը:

Բարձր, երկնահաս Արարատ լեռն իբրև աշխարհի կենտրոն, երկնքի ու երկրի սահմանագիծն են ընկալել ոչ միայն հայերը: Դա հատկորեն երևում է լեռան մասին եվրոպացի ճանապարհորդների պատկերացումներում. նրանցից մեկի՝ Ջոն Ջոնսոնի բառերով՝ Արարատը երկինքն ու երկիրը միացնող ամենաբարձր կետն է⁵⁰:

Լեռան անմատչելիության շուրջ տարածված են եղել մի քանի մեկնաբանություններ, որոնցից մեկի արձագանքն ենք գտնում «Մասիս» հանելուկում: Հանելուկի չորրորդ տողը ակնարկում է լուծման առարկայի անհասանելի լինելու հանգամանքը, բայց դա կապում է Նոյյան տապանի հետ, որովհետև երրորդ տողի «աստուածաշէն տուն» արտահայտությունը տապանի այլաբանական անվանումն է: Ծործորեցին հենվել է Բուզանդի պատումի վրա. հրեշտակը, Մծբնա սուրբ Հակոբին տալով մի մասունք Նոյյան տապանից, ցույց է տալիս այն տեղը, որից վերև մահկանացուն ոտք չափտի դնի⁵¹: Ստ. Մալխասյանցը ծանոթագրում է, որ տապանի իջած տեղը կոչվել է Արարատ, ինչպես որ գրված է Սբ. Գրքի հայերեն թարգմանության մեջ. «Ի լերինս Արարատայ» (Ծննդ. Ը, 4): Բուզանդն Արարատ անվան փոխարեն գործածում է Սարարադ ձևը: Սարարադը Կորդվաց գավառում գտնվող լեռն է: Մալխասյանցը հավանական է համարում նաև, որ Սարարադ ձևն առաջացել է երկաթագրերի սխալ տրոհումից: Շփոթություն չլինելու համար Հովհ. Ծործորեցին Արարատի փոխարեն օգտագործում է Մասիս ձևը:

Շնորհալու հետևողությամբ, նրա աշխարհայացքային-գաղափարական սկզբունքներով գրված Անանուն հեղինակի շարքում (XV–XVI դդ.) գտնում ենք պատմական թեմաներով երեք հանելուկ: Իր մտահղացումով ինքնատիպ է «Աղթամար» խորագրով հանելուկը.

Ջարմացք ասեմ ձե՛ղ, սիրելի՛ք,
Տուն մի տեսի՛ սրբոց տեղի՛ք,
Անդ հաւաքեալ կան շատ վայրի՛ք
Եւ անկենդան բազում մարդիկ՛ք (էջ 402):

Հանելուկը գեղարվեստորեն կերպավորում է Աղթամարի Սբ. Խաչ տաճարը՝ կառուցված Վասպուրականի թագավոր Գագիկ Արծրունու ձեռամբ 915–921 թթ.: Տաճարի ճարտարապետական բացառիկ նմուշ լինելը ընդգծվել է տարբեր աշխատություններում⁵²: «Ջարմանագործ» արվեստով հրաշակերտված եկեղե-

⁵⁰ Карагезян. 2015, 112.

⁵¹ Տե՛ս Բ ու զ ա ն դ. 1968, 81:

⁵² Հայ ժողովրդի պատմություն. 1976, 384, նաև Հայկական սովետական հանրագիտարան. 1974, 255:

ցին դարձել էր նաև թուվմա Արծրունու (IX–X դդ.) հիացմունքի առարկան: «Եւ քանզի ճարտարապետ արուեստին էր Մանուէլն, զոր ի վեր անդր ցուցաք, այր լի իմաստութեամբ եւ զաւրաւոր ի գործս իւր, հրաշակերտէ զեկեղեցին զարմանազործ արուեստիւ. եւ զոր վերագոյնն ցուցաք՝ կրանաւորն ձեռն տայ նկարագրել զքարինսն ճշգրտագործ նմանահանութեամբ, սկսեալ յԱբրահամայ եւ ի Դաւթէ եւ մինչեւ ցՏէր մեր Յիսուս Քրիստոս, զդասս մարգարէից եւ առաքելոց յաւրինեալ ըստ իւրաքանչիւր հանդիսի զարմանազործ տեսլեամբ»⁵³: Պատմիչը շարունակում է նկարագրել ճարտարապետական կառույցը բոլոր մանրամասներով՝ չդադարելով զարմանալ քարի վրա «նմանահան ճշգրտութեամբ» հորինված պատկերներով: Նա առանձնացնում է հատկապես Գ. Արծրունու «փառազարդ» պատկերը և արքային օրհնող Հիսուսի քանդակը:

Առանձնահատուկ ջանքեր են պետք թվարկել առանձին գոտիներով դասակարգված անթիվ պատկերաքանդակները: Դրանք նվիրված են արաբական տիրապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարին, Արծրունյաց տոհմի քաջագործություններին, շարքեր կան Հին և Նոր կտակարանների պոեմներով, աշխարհիկ թեմաներով:

Հետաքրքիր լուծում է գտել Անանունը: Նա կարողացել է և՛ կերտել եկեղեցու մանրաքանդակը, և՛ արտահայտել իր վերաբերմունքը, ընդ որում՝ դա արել է վարպետորեն, առանց առանձնացնելու որևէ քանդակ՝ ցույց տալով, որ արտասովորը ինքը՝ երևույթն է՝ տուն— սրբերի հավաքատեղի—վայրի կենդանիներ—անկենդան մարդիկ համադրությամբ:

Եկեղեցու հարթաքանդակների մեծ մասում դրոշմված է շարժումը՝ Հիսուսը փոքր-ինչ թեքվել է՝ օրհնելու Գազիկ արքային, ձիավորը նետ է արձակում արջի վրա, այգեպանը, բահը ձեռքին, այգին է ջրում, երիտասարդը պարսատիկով խփում է խաղող ուտող թռչունին, շները վազում են նապաստակի կամ այծյամի հետևից, հովազը պատառոտում է եղնիկին, աղավինները կտուց կտուցի են տվել: Օրինակները բազմաթիվ են: Հանելուկի հեղինակը հակադրել է շարժումն անշարժին՝ վայրի կենդանիներ—անկենդան մարդիկ՝ հանելուկի պատկերային հենքը կառուցելով հայկական ճարտարապետության համար անսովոր նորամուծությունն ընդգծելու շեշտադրումով: Հարթաքանդակները, առավել ևս մարդկային պատկերներով, անսովոր են եղել հայկական ճարտարապետության համար: Ե. Լալայանը գրում է. «Ինչպէս ասացինք, ամբողջ եկեղեցին ծածկուած է բարձրաքանդակներով, բաւական նուրբ, սակայն երբէք չեն կարող համեմատուիլ Անիի քանդակների հետ, նկատելի է նաև, որ թէ՛ մարդկանց և թէ՛ կենդանիների մարմնի մասերի համաչափութիւնը կատարելապէս պահպանուած չէ: Լինչի կարծիքով այս քանդակները կարող են մի նշանաւոր օղակ կազմել ասորական արուեստի և արաբական ու բիւզանդական արուեստների միջև»⁵⁴:

Անանունը ձգտել է ցույց տալ հենց այս անսովորը, քանի որ չի անդրադարձել տաճարի ոչ պակաս նշանավոր, բայց հայկական արվեստի ավանդույթից բխող որմնանկարներին:

⁵³ Արծրունի եւ Անանուն. 2010, 291:

⁵⁴ Լալայան. 1912, 9:

«Աղթամար» հանելուկը սեղմ ու հակիրճ տողերում գեղարվեստորեն կերպավորում է հայ և համաշխարհային ճարտարապետության պատմության մեջ նշանավոր կոթողի յուրահատուկ դրսևորումները:

Նույն շարքում գետեղված «Գրիգոր Նարեկացի» խորագրով հանելուկը ադուս կրում է Նարեկացու վարքապատմի ազդեցությունը՝ սկսած առաջին տողում Ռչտունյաց երկրի հիշատակումից.

Ոմն ի յերկրէն Ըռըշտունեաց
 Էր յոյժ փարթամ յամէն բարեաց,
 Նա բարեւի սեղան կազմեաց,
 Զամենեսեան ի ճաշ կոչեաց.
 Ով յայն հացէն ապստամբեաց,
 Նա յաւիտեան քաղցած մնաց (էջ 404):

Ինչպես վարքում է նշվում՝ Նարեկացին սրբության սկիզբ դրեց, և թվարկվում են նրա բանքերը՝ ցույց տալու համար, որ նա գիտության շնորհքով գերազանց է եղել⁵⁵, այնպես էլ հանելուկում, նկատի ունենալով Նարեկացու գրական ժառանգությունը և արտասովոր ձիրքը՝ ասվում է՝ նա փարթամ էր բարիքներով: Հանելուկի երրորդ, չորրորդ տողերում մատնանշվում է նրա սուրբ լինելը, իր արժանիքներով հոգևոր սեղան կազմելը և բոլորին կանչելը՝ հաղորդվելու այդ սեղանին:

Հանելուկի հաջորդ տողերը հիշեցնում են տապալած աղալիների կենդանանալու պատմությունը: Այդ դրվագն ակնարկ է այն մասին, որ չէր կարելի սուրբ Նարեկացուն մեղադրել զցած սեղանի համար: Հանելուկի ընդհանրացումը փխրաստիպական ու քրիստոնեական հրաշալի, իմաստավոր խորք, չեղտադրում ունի. ով Նարեկացու հացը չընդունեց, նա հոգևոր առումով հավիտյան քաղցած մնաց:

Հանելուկի վեց տողերում ամբողջանում է Նարեկացու կերպարն այն քիչ դրվագների միջոցով, որ հայտնի են մեզ: Նույնիսկ Նարեկացու շուրջ ծավալված ծանր միջնորդի արձագանքը կա:

Հաջորդ հանելուկը՝ «Ներսէս» խորագրով, սկզբում տարակարծությունների տեղիք է տվել: Գրիգոր Հակոբյանի կարծիքով՝ այն գրել է Շնորհալի Ներսես Մեծի մասին⁵⁶: Մինչդեռ հանելուկում ուրվագծվում է մատաղ սերնդի կրթությանն ու դաստիարակությանը հետամուտ Ներսես Շնորհալու կերպարը:

Տնտէս մի կայր խիստ պատուական,
 Ծաշէր կազմէր յոյժ զանազան,
 Մանկունքս ուտեն և զուարճանան
 Եւ գիտութեամբ փարթամանան (էջ 402):

⁵⁵ Տե՛ս Հայկական վարքեր և վկայաբանություններ V–XV դդ. 1998, 48:

⁵⁶ Հ ա կ ո բ յ ա ն. 1965, 241:

Մատնանշվող անձի հարգված ու սիրված լինելը բոլորի կողմից ակնարկվում է պատմական բառով: «Խիստ» և «յոյժ» հոմանիշների զուգակցումով առավել ընդգծվում է նրա դերն ու նշանակությունը իբրև մարդկանց սնունդի, կեցության մասին հոգ տանող տնտեսի: Հանելուկի հեղինակը ցանկացել է, որ ունկնդիրը Շնորհալուն հիշի մասնավորապես մանուկ, երիտասարդ սերնդի վրա ունեցած իր ազդեցությունը, որովհետև նրա գրվածքները թե՛ գիտելիք են տվել մանուկներին, թե՛ իբրև հոգևոր սնունդ՝ ձևավորել նրանց հոգևոր աշխարհը:

Անանունը թերևս թեմատիկ խմբավորում չի կատարել, որովհետև «Աղթամար» հանելուկին հաջորդում է «Ներսէս» հանելուկը, «Նարեկացի» հանելուկը տեղադրված է մի քանի հանելուկից հետո: Սակայն ընտրած նյութը, կերպարները, նրանց գնահատությունը խոսում են հեղինակի աշխարհայեցողության, գեղարվեստական ճաշակի և հոգևոր կյանքի հետ կապ ունենալու մասին:

Այդ երեք հանելուկները շաղկապվում են իրենց մեջ ամփոփված ներքին խորհրդով՝ իբրև սկիզբ ու հեղաբեկում, իբրև նորարարություն, իբրև հոգևոր վերելքի անկրկնելի երևույթներ հայ և համաշխարհային մշակույթի մեջ. Նարեկացին՝ հոգևոր սլացքով դեպի անհաս բարձունքները, Շնորհալին՝ նոր մտածողությամբ, բարոյական նկարագրով ամենքին մոտ ու հարազատ, սիրելի ու ընդունելի, և Աղթամարի Սուրբ Խաչ տաճարը՝ ավանդականի ու նորի համադրությամբ՝ իբրև բարձրաշուք մի վեհություն՝ խոնարհումի արժանի:

Գտնվելով Շնորհալու ազդեցության շրջանակում՝ Ծործորեցին և Անանունը քառատողի մեջ ամփոփել են մի ամբողջական իմաստավոր պատմություն՝ համապատասխան գնահատականներով ու արժեքներով՝ խիստ կարևորելով հանելուկի միջոցով փոխանցվող ասելիքի փիլիսոփայությունը:

Եզրակացություն

Առաջին հեղինակը, ով հայոց պատմության թեմաներով հանելուկներ է գրել, Ներսես Շնորհալին է: Նա կատարել է հանելուկների թեմատիկ խմբավորումներ: Նրա հանելուկներն առանձնահատուկ նշանակություն ունեն բանաստեղծի գաղափարական հայացքներն ըմբռնելու առումով: Առաջին խմբում հերոսներն առասպելական ուժով օժտված հզոր դյուցազուններն են: Երկրորդ խմբի հանելուկները կերպավորում են քրիստոնեական հավատի ու մշակույթի հետ կապվող նշանավոր անհատներին:

Ակնառու է Շնորհալու միտումը. Տորքը, Վարազդատն ու Տրդատը ուժի ու զորավոր ոգու մարմնացում են, Գրիգոր Լուսավորիչը, Դավիթ Անհաղթն ու Մովսես Խորենացին՝ ազգային-հոգևոր վերելքի ակունքներում կանգնած և այդ վերելքին ու լուսավորությանը ճանապարհ հարթած մտածողներ: Մի խումբը՝ ֆիզիկական, մյուսը՝ հոգևոր ուժով, համաշխարհային պատմության կերպարների հետ զուգահեռներով ամրագրում են իրենց արժանի տեղն ու դերը հայոց պատմության հարահոսում:

Շնորհալին իր քրիստոնեական աշխարհընկալմամբ ու ազգային մտակերտվածքով կատարել է պատմական աղբյուրներից ընտրված կենսագրական դրվագների նրբին, գրեթե անորսալի վերաիմաստավորումներ, որոնք իրենց ազդեցությունն են թողնում հետագա հեղինակների վրա: Տիրատուր վարդա-

պետի հերոսներն արդեն զերծ են հեղինակային որևէ կանխակալ վերաբերմունքից: Նրանք անսքող հիացմունք առաջացնող, գովասանքի արժանի քաջագուններ են: Անգամ չար աչք ունեցող երվանդի կերպարում չի նկատվում ընդգծված բացասական երանգավորում:

Հովհ. Ծործորեցու «Մասիս» խորագրով հանելուկը՝ գրված Շնորհալու գաղափարական և գեղագիտական հայացքների ազդեցությամբ, լեռան հոգևոր խորհուրդն է բացահայտում հայ ժողովրդի ծագումը դեպի համաշխարհային պատմության սկիզբ տանելով:

Շնորհալու ավանդների շարունակությամբ են ստեղծվել Անանունի (XV–XVI դդ.) պատմական հանելուկները: Հեղինակը պատկերել է նշանավոր կոթող Աղթամարի Սբ. Խաչ տաճարի յուրօրինակ դրսևորումները, կերպավորել առաջադեմ մտածողներ Գրիգոր Նարեկացուն և Ներսես Շնորհալուն, ովքեր խորապես նպաստել են հայ ժողովրդի հոգևոր-բարոյական վերելքին:

Հերիքնազ Որսկանյան – բ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ հին և միջնադարյան գրականության բաժնի ավագ գիտաշխատող, փոխտնօրեն: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ հին և միջնադարյան գրականություն, հայ դասական գրականություն: Հեղինակ է 1 մենագրության և շուրջ 30 հոդվածի: vorskanyan.heriknaz@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ. 1899, Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու Հայոց պատմության մէջ (քննադատութիւն եւ ուսումնօք), Վաղարշապատ, տպ. Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի, 602 էջ:

Աբեղյան Մ. 1946, Հայոց հին գրականության պատմություն. Գիրք Բ (XI–XIX դարի 30-ական թթ.), Երևան, Հայկ. ՍՍՌ գիտությունների ակադ. հրատ., 600 էջ:

Ալիշան Ղ. 1849, Մովսէս Քերթոզահայր Հայոց.– «Բազմավէպ» (Վենետիկ), էջ 51–54:

Ալիշան Ղ. 1869, Յուշիկք հայրենեաց հայոց, հ. Բ, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 573 էջ:

Ալիշան Ղ. 1873, Շնորհալի եւ պատագայ իւր, Վենետիկ – Ս. Ղազար, էջ 539:

Աճառյան Հր. 1942, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա., Երևան, Պետական համալսարանի հրատ., 634 էջ:

Այնթաբյան Փ. 1951, Ներսես Շնորհալու անտիպ հանելուկները .– «Էջմիածին» (Էջմիածին), սեպտեմբեր–հոկտեմբեր, էջ 61–64:

Արիկյան Վ. 2015, Սուրբ Էջմիածինը արվեստում, Երևան, տպ. «Տիգրան Մեծ», 192 էջ:

Թովմա Արծրունի եւ Անանուն. 2010. – Մատենագիրք Հայոց, հ. ԺԱ, Ժ. դար, Պատմագրություն երկու գրքով, գիրք Ա., Անթիլիաս–Լիբանան, 795 էջ:

Լալայեան Ե. 1912, Վասպուրական. Նշանաւոր վանքեր, Ա. պր. (Արտատպուած «Ազգագրական Հանդէսից»), Թիֆլիս, Էլէքտրատպ. օր. Ն. Աղանեանցի, Պօլից. 7, 100 էջ:

Խաչիկյան Լ. 1973, Արտագի հայկական իշխանությունը և Ծործորի դպրոցը.– «Բանբեր Մատենադարանի», № 11, էջ 125–210:

Կիրակոս Գանձակեցի. 1961, Պատմություն Հայոց, աշխատ.՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ գիտությունների ակադ. հրատ., 427 էջ:

Հակոբյան Գ. 1965, Ներսես Շնորհալի, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ գիտությունների ակադ. հրատ., 300 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմություն. 1984, հ. II, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ գիտությունների ակադ. հրատ., 690 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմություն. 1976, հ. III, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ գիտությունների ակադ. հրատ., 1032 էջ:

Հայկական սովետական հանրագիտարան. 1974, հ. I, Երևան, Հայկական սովետական հանրագիտարանի գլխավոր խմբագրություն, էջ 720:

Հայկական վարքեր և վկայաբանություններ V–XV դդ.. 1998, Երևան, «Նաիրի» հրատ., 432 էջ:

Հարությունյան Ս. 1985, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 392 էջ:

Սկրտիչ Էմին. 1886, Մովսէս Խորենացին եւ հայոց հին վէպերը, Թիֆլիս, Մով. Վարդանեանի տպ., 85 էջ:

Մնացականյան Ա. 1980, Հայ միջնադարյան հանելուկներ (V–XVIII դդ.), Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 522 էջ:

Մովսէս Խորենացի. 1991, Պատմութիւն հայոց, քննական բնագիրը և ներածությունը Ս. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 485 էջ:

Ներսէս Շնորհալի. 1981, Վիպասանութիւն, քննական բնագրերը պատրաստեց, ծանոթագրեց և առաջաբանը գրեց՝ Մանիկ Մկրտչյան, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 164 էջ:

Պատմութիւն Ագաթանգեղայ. 1862, Վենետիկ, տպ. Ս. Ղազար, 678 էջ:

Փաւստոս Բիւզանդ. 1889, Պատմութիւն Հայոց ի չորս դպրութիւնս, Վենետիկ, ի տպ. սրբոյն Ղազարու, 290 էջ:

Փաւստոս Բուզանդ. 1968, Պատմություն Հայոց, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրություններն ակադ. Ստ. Մախասյանցի, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 352 էջ:

Карагезян Г. 2015, Арарат – сакральная территория: по запискам европейских путешественников. Ереван, Изд-во «Гитутюн» НАН РА, 258 с.

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ЗАГАДКИ НА ТЕМЫ ИСТОРИИ АРМЕНИИ

ЭРИКНАЗ ВОРСКАНЯН

Резюме

Ключевые слова: лично-письменные загадки, А. Мнацаканян, Н. Шнорали, история Армении, Тиратур вардапет (архимандрит), Ов. Цорцореци, Безымянный, Агатаңгелос, П. Бюзанд, М. Хоренацци, Арируни, Гандзакеци.

Первым автором, который написал загадки, связанные с историей Армении, был известный армянский средневековый автор, общественный и церковный деятель Нерсес Шнорали (XII в.). Он сгруппировал загадки по темам. Исторические фигуры из первой группы его загадок на темы армянской истории связаны с дохристианским периодом и с четвертым веком. Они наделены мифической силой и формируют могучую силу и дух народа. Во вторую группу загадок входят выдающиеся деятели, связанные с христианской верой и культурой, которые начали и проложили путь для просвещения и духовно-нравственного роста народа. Шнорали в основном остался верен использованным источникам – это историки-хронографы Агатангелос, Павстос Бюзанд, Мовсес Хоренаци; он лишь слегка интерпретировал и переосмыслил их тексты.

Фрагменты, взятые из «Истории Армении» Мовсеса Хоренаци, почти в точности воспроизведены автором XIV века архимандритом Тиратуром. На него большое влияние оказал Шнорали. Тиратур даже в вопросе выбора исторических личностей следовал за ним. Для Тиратура важно было представить героев своих загадок отважными храбрецами, чья физическая сила достойна только похвалы.

Ованес Цорцореци (XIII–XIV вв.) придумал только одну загадку на историческую тему. Загадка под названием «Масис» отразила народное представление о том, что гора Масис – это чрево мира, граница неба и земли. Автор также использовал источники Бюзанда.

Придуманные в XV–XVI веках загадки «Ахтамар», «Григор Нарекаци», «Нерсес» (XV–XVI вв.), автор которых неизвестен, были созданы по идейному принципу Шнорали. В «Ахтамаре» художественно-изобразительными средствами представлены уникальные характерные черты памятника, значимого для истории как армянской, так и мировой архитектуры. Крестовоздвиженский храм Ахтамара был построен в 915–921 гг. Историк Фома Арцруни (IX–X вв.) с восхищением описывает этот храм. Загадка «Григор Нарекаци» была придумана под влиянием житий Нарекаци. Его образ полностью раскрывается в шести строчках загадки. Подчеркивается святость Нарекаци и то, что он обладал незаурядным литературным талантом. В загадке «Нерсес» очерчен образ Нерсеса Шнорали, занимающегося образованием и воспитанием подрастающего поколения.

Все авторы, вслед за Нерсесом Шнорали, рассматривали загадку как эффективный способ воздействия на широкую публику, глубоко понимая смысл и философию всего того, что передавалось через загадку.

Эрикназ Ворсканян – к. филол. н., старший научный сотрудник отдела древней и средневековой армянской литературы Института литературы им. М. Абегамяна НАН РА, заместитель директора. Научные интересы: древняя и средневековая армянская литература, классическая армянская литература. Автор 1 монографии и около 30 статей.
vorskanyan.heriknaz@mail.ru

MEDIEVAL RIDDLES ON THE TOPICS OF
ARMENIAN HISTORY

HERIKNAZ VORSKANYAN

Summary

Key words: personal-writing riddles, A. Mnatsakanyan, N. Shnorhali, Armenian history, Tiratur vardapet (archimandrite), Hovh. Tsortsoretsi, Anonymous, Agatangeghos, Buzand, Khorenatsi, Artsruni, Gandzaketsi.

The first author who wrote riddles on the theme of the Armenian history was the well-known author of medieval Armenian literature, Catholicos Nerses Shnorhali (XII c.). He thematically grouped riddles. The historical figures of the first group of his riddles are connected with the themes of Armenian history of the pre-Christian period and of the fourth century. They are endowed with mythical power and form the mighty strength and spirit of the people. The second group of riddles includes prominent figures associated with the Christianity and culture, who began and paved the way for the Enlightenment and spiritual and moral growth of the people. The article shows that Shnorhali basically remained faithful to the sources used such as the chronographers-historians Agatangeghos, Pavstos Buzand, Movses Khorenatsi, he only slightly interpreted and revised their texts.

The episodes taken from Movses Khorenatsi's "History of Armenia" are almost identically depicted in the same way by the 14th century author Archimandrite Tiratur. Shnorhali had a great influence on him. Tiratur even followed him in the choice of historical figures. For Tiratur, it was important to present the heroes of his riddles as courageous brave men, whose physical strength is only worthy of praise.

Hovhannes Tsortsoretsi (XIII-XIV cc.) created only one riddle on a historical theme. The riddle entitled "Masis" reflected the popular perception that Mount Masis is the womb of the world, the border of Heaven and Earth. The author of the riddle also used Buzand's work.

The riddles "Akhtamar", "Grigor Narekatsi", "Nerses" (XV-XVI cc.), whose author is unknown, were created according to the ideological principle of Shnorhali. In "Akhtamar", the unique characteristic features of the monument, significant for the history of both Armenian and world architecture, are presented by stylistical devices. Akhtamar Church of Exaltation of the Cross was built in 915-921. Historian Thomas Artsruni (IX-X cc.) describes this temple with admiration. The riddle "Grigor of Narekatsi" was created under the influence of Narekatsi's hagiography. His character is fully revealed in six lines of the riddle. The sanctity of Narekatsi and the fact that he was of outstanding literary talent were emphasized. In the riddle "Nerses" the character of Nerses

Shnorhali, who is engaged in the education and upbringing of the younger generation, is outlined.

All the authors, following Nerses Shnorhali, considered the riddle as an effective way of influencing the wide social strata and they strongly understood the meaning and philosophy of everything that was transmitted through the riddle.

Heriknaz Vorskanyan – Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher at the Department of Ancient and Medieval Armenian Literature of the NAS RA Institute of Literature after M. Abeghyan, Deputy Director of the Institute of Literature. Scientific interests: Armenian ancient and medieval literature, classical Armenian literature. Author of 1 monograph and around 30 articles. vorskanyan.heriknaz@mail.ru

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹԼԿՈՒՐԱՆՑՈՒ ՄԻ ԱՆՏԻՊ ՄԻՐՈ ՏԱՂԸ*

ՎԱՆՈ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ թղկուրանցիագիտություն, Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանի թիվ 979 ձեռագիր, անտիպ սիրո տաղ:

Նախաբան

Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանի թիվ 979 ձեռագրի 46բ–47բ թերթերում պահպանվել է իմե Հովհաննես թղկուրանցու անունով սիրային բովանդակությամբ մի անտիպ տաղ, որն անհայտ է եղել թղկուրանցիագիտությանը: Տաղի մասին չեն հիշատակել թղկուրանցու տաղերի բազմաթիվ հայտնի հրապարակողներ և տողերիս հեղինակը¹:

Թեև թղկուրանցու տաղերի ու գանձերի գիտական ժողովածու կազմել են Ն. Ծովականը², Էմ. Պիվազյանը³ և Վ. Եղիազարյանը⁴, սակայն, ինչպես 1931 թ. Ա. Չոպանյանն է գրել, կարող ենք ասել, որ «Թղկուրանցու գործերուն ամբողջական հրատարակություն մը դեռ չունինք, եւ ասիկա պակաս մըն է, որ պետք է լրացուի»⁵:

Եվ ահա, երբ կրկին ձեռնարկել ենք թղկուրանցու տաղերի և գանձերի գիտական քննական բնագրերի նոր ժողովածուի տպագրության պատրաստման գործը, հայտնաբերեցինք ևս մեկ անտիպ մնացած, անգամ Բ. Կյուլեսերյանի ցանկում⁶ չհիշատակված տաղ՝ խորագրված «Տաղ սիրոյ»:

Անտիպ այս տաղի մասին միակ տեղեկությունը հանդիպում ենք Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի ցուցակում⁷:

Անտիպ տաղի բնագրի պատրաստում և մեկնաբանում

Մեր խնդրանքով տաղի ձեռագրի էլեկտրոնային լուսապատճենը սիրով մեզ է ուղարկել Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության արքայապետ Պողոս

* Ներկայացվել է 05. I. 2022 թ., գրախոսվել է 12. I. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 02. V. 2022 թ.:

¹ Թղկուրանցի. 2004:

² Թղկուրանցի. 1958:

³ Թղկուրանցի. 1960:

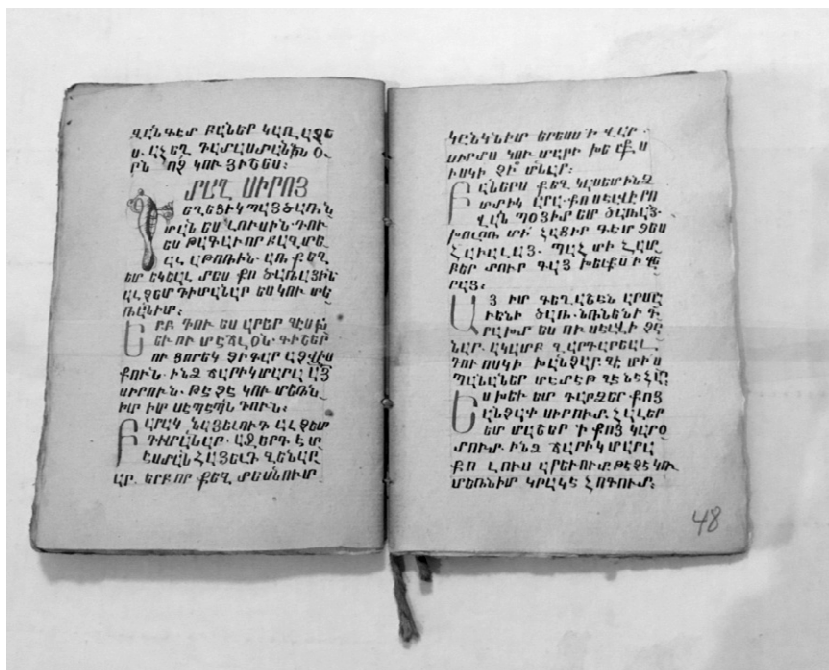
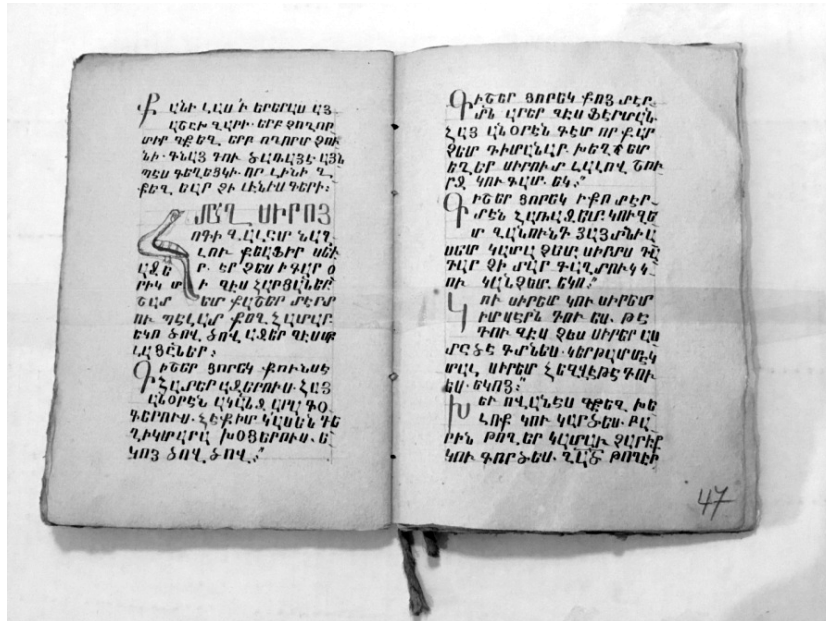
⁴ Եղիազարյան. 1997, նաև՝ Թղկուրանցի. 2004, 184:

⁵ Չոպանյան. 1931, թիւ 5–6, 2:

⁶ Տե՛ս Կիւլէսէրեան. 1939:

⁷ Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա. 1963, հ. Բ, 566:

Գոճանյանը, ինչի համար խորին շնորհակալություն ենք հայտնում:

Հիշյալ ձեռագրից հայտնի միակ օրինակի հիման վրա էլ կազմել ենք անտիպ տաղի բնագիրը:

ՏԱՂ ՍԻՐՈՅ

Հոգի՛ր՝ զալըմ, նազլո՛ւ քեաֆիր, սեւ աչե՛ր,
է՞ր չես ի գար, օրիկ մի՛ գիս հարցաներ.
Շատ եմ քաշեր տերտ ու պէլատ քեզ համար,
Եկո՛ւ, ծով ծով աչե՛ր, գիս մի՛ լացըներ:

- 5 Գիշեր ցորեկ քունս է հատեր աչերուս,
Հայ անօրէն, ականջ արա՛ քո գերուս,
Հէքիմ՝ կ'ասեն, դեղի՛ կ'մ'արա խօցերուս,
Եկո՛ւ, ծով ծով աչե՛ր, գիս մի՛ լացըներ:

- Գիշեր ցորեկ քոյ տերտն արեր գիս ֆէրման,
10 Հայ անօրէն, գէմ որ քար չեմ դիմանար,
Խեղճ եմ եղեր սիրուտ, լալով շուրջ կու գամ,
Եկո՛ւ, ծով ծով աչե՛ր, գիս մի՛ լացըներ:

- Գիշեր ցորեկ ի քո տերտէն հաւաչեմ,
Կ'ուզեմ զանուկ յայտնի ասեմ, կ'ամաչեմ,
15 Սիրտըս դադար չի տար, գաղտուկ կու կանչեմ,
Եկո՛ւ, ծով ծով աչե՛ր, գիս մի՛ լացըներ:

- Կու սիրեմ, կու սիրեմ, իմ սէրըն դու ես,
Թէ՛ դու գիս չես սիրեր, Աստըծէ՛ գտնես,
Կ'երթամ մէկ մ'ալ սիրեմ, հեզվէ, թէ՛ դու ես,
20 Եկո՛ւ, ծով ծով աչե՛ր, գիս մի՛ լացըներ:

Խեւ Յովանէս, ըզքեզ խելօք կու կարծես,
Բարին թողեր, կամաւ չարիք կու գործես,
ԶԱստուած թողիր, զանգէտ բաներ կ'աղաչես,
Ահեղ դատաստանին օրն ո՛չ կու յիշես:

Այս գողտրիկ սիրո տաղը դիմումնային խոսքով ուղղված է «զալըմ»–անխիղճ հոգի ունեցող, «քեաֆիր»–անողոք «նազլու»–նազանի սեւաչյա գեղեցկուհուն, որ գոնե մի օր չի գալիս ու գտնում իրեն, ինչի համար սիրահար բանաստեղծը շատ «տէրտ»–դարդ-ցավ և «պէլատ»–փորձանք է կրել: Ահա թե ինչու «Եկո՛ւ, ծով ծով աչե՛ր, գիս մի՛ լացըներ» կրկնակ տողով փորձում է սփոփել իր տանջալի սպասումն ու սիրո վիշտը:

Սակայն գիշեր-ցորեկ սպասման կարոտից աչքերին քուն չի գալիս այլևս, ուստի սիրահար բանաստեղծը դիմում է «անօրէն» գեղեցկուհուն, որ ականջ անի իր «գերուս»–ն, ապա հորդորում որպես «հէքիմ» մի դեղ անել իր «խօցեր»–ին՝ կրկին կրկնակ տողով ականալելով սիրուհու այցը, որպեսզի սիրահարը դադարի լալուց:

Գիշեր ու ցերեկ սիրո դարդն իր համար «Ֆէրման»—հրաման դարձրած «անօրէն»-ին գանգատովում է, թե ինքը քար չէ, որ դիմանա սիրո կարոտին, ուստի կրկին դիմում է կրկնակ տողին՝ որպէս սպասման հույս:

Յերեկը գիշեր ու գիշերը ցերեկ դարձրած սիրահարը հառաչում է սիրո դարդից, ուզում է «յայտնի»—բացահայտ ասել սիրուհու անունը, սակայն ամաչում է բարձրաձայնել:

Կ'ուզեմ գանունդ յայտնի ասեմ, կ'ամաչեմ,
Սիրտըս դադար չի տար, գաղտուկ կու կանչեմ:

Ուստի անդադար գաղտնի, մտքում անունը տալով—«գաղտուկ կու կանչեմ»՝ դիմում է սիրուհուն՝ կրկին ապավինելով կրկնակ տողի խոսքի գորութեանը:

Խոսքի ուժի հավատալիքի արտահայտութիւն է նաև «Կու սիրեմ, կու սիրեմ, իմ սէրըն դու ես, / Թէ դու զիս չես սիրեր, Աստըծէ գտնես» անեծքախառն սիրո խոստովանութիւնը: Իսկ եթե սիրելի գեղեցկուհին չգա վայելելու իր սերը, ապա՝

Կ'երթամ մէկ մ'ալ սիրեմ, հեզվէ, թէ դու ես ...

Այն է՝ սիրահար բանաստեղծը սպառնում է գնալ և սիրել մեկ ուրիշի, ինչի բանաստեղծական ուշ արձագանքը չարենցյան տողերն են.

Երթամ — ուրիշ գողալների գիրկը դնեմ գլուխս տաք՝
Քո էդ անուշ, ալիք տեսքով հարբած ըլիմ մինչև էգուց⁸:

Սիրուց խեցած բանաստեղծը թեև գեղեցկուհուց նեղսրտած գնում է մեկ ուրիշի սիրելու, սակայն իր պարտականութիւնը համարում է մտովի նրան կրկին սիրելը, ուստի կրկնակ տողով նորովի ապավինում է սիրուհու դարձին, որ ցամաքեն սիրո կարոտից լացող իր աչքերը:

Իսկ վերջում սիրուց ու կարոտից տոչորվող խեղ բանաստեղծը դիմում է ինքն իրեն՝ «Խեղ Յովանէս, գրեզ խելոք կու կարծես», քանի որ ինքը թողել է աստվածային բարիքը՝ «կամաւ չարիք» գործելով, Աստծուն թողնելով, աղաչում է «գանգէտ բաներ»՝ մոռանալով «Ահեղ դատաստանի» օրը:

Թշկուրանցու սիրո տաղերին հատուկ կրոնաբույր վերջաբանով բանաստեղծը փորձում է մեղմել սիրելու իր մեղքը՝ որպէս երկվութեամբ ապրող միջնադարյան հավատացյալ, որը, սակայն, հաջորդ սիրային տաղն արարելիս նորովի տրվելու է սիրո վայելքի ու գեղեցկութեան անդիմադրելի թովջութեանը:

Եզրակացութիւն

Վիեննայի Միխիթարյան միաբանութեան մատենադարանի թիվ 979 ձեռագրում պահպանված «Հոգի՛ դալըմ, նազլի՛ւ ...» սկսվածքով սիրո տաղը

⁸ Չ ա ր ե ն ց. 1986, 212:

Հովհաննես Թլկուրանցու ստեղծագործությունն է ոչ միայն իսկ Հովհաննեսի անվան Հիշատակմամբ, այլև քանի որ այն իր բանաստեղծական ոգով հարազատ է Թլկուրանցիական պոեզիային, ինչպես նաև տաղերգուի սիրերգությունը հատուկ կրոնաբույր վերջաբաններին: Առաջին անգամ հրապարակվող այս ստեղծագործությունը իսկ Հովհաննես Թլկուրանցու գրչին պատկանող նորահայտ սիրային տաղ է:

Վանո Եղիազարյան – բ. գ. դ., պրոֆ.: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ հին և միջնադարյան գրականություն, բնագրագիտություն՝ գրաբար բնագրերի փոխադրությամբ, բանագիտություն, արդի հայ գրականություն և գրական քննադատություն: Հեղինակ է 23 գրքի և 100-ից ավելի հոդվածի: vano.exiazaryan@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Եղիազարյան Վ. 1997, Երկու անտիպ տաղ Հովհաննես Թլկուրանցուց. – «Էջմիածին», թիվ Ա, էջ 84–89:

Եղիշե Չարենց. 1986, Երկեր, հ. 1, Երևան, «Սովետական գրող» հրատ., 440 էջ:

Թլկուրանցի Հ. 2004, Տաղեր և գանձեր, աշխատասիրությամբ՝ Վ. Եղիազարյանի, Վանաձոր, «Վանատուր» տպարան, 184 էջ:

Կիլիսեյան Բ. 1939, Պատմության կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, տպ. Դպրանոյ կաթ. Կիլիկիոյ, 1446 էջ:

Յովհ. Թլկուրանցի. 1958, Տաղագիրք, աշխատասիրությամբ՝ Ն. Ծովակյանի, Երուսաղեմ, 110 էջ:

Յովհ. Թլկուրանցի. 1960, Տաղեր, աշխատասիրությամբ՝ Էմ. Պիվազյանի, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 298 էջ:

Չոպանեան Ա. 1931, Յոհաննես Թլկուրանցի. – «Անահիտ» (Փարիզ), թիւ 5–6, էջ 2:

Տուցակ հայերէն ձեռագրաց Մխիթարեան մատենադարանին ի Վիեննա. 1963, հ. Բ, կազմեց Հ. Համազասպ Ոսկեան, Վիեննա, տպ. Մխիթարեան, 1154 էջ:

ОДНА НЕОПУБЛИКОВАННАЯ ПЕСНЯ ЛЮБВИ ОТ ОВАНЕСА ТЛКУРАНЦИ

ВАНО ЕГИАЗАРЯН

Резюме

Ключевые слова: тлкуранциоведение, рукопись Матенадарана Конгрегации мхитаристов в Вене за номером 979, неопубликованная песня любви.

Песня любви с началом «Оги залм, назлу...», сохранившаяся в Матенадаране Конгрегации мхитаристов в Вене, в рукописи за номером 979, принадлежит Ованесу Тлкуранци не только по свидетельству Хева Ова-

неса, но и по своему поэтическому духу, близкому поэзии тлкурийцев, и по религиозно-возвышенным концовкам. Публикуемое впервые произведение Хева Ованеса Тлкуранци до сих пор рукописно и может считаться нововывявленной песней любви.

Вано Егиазарян – д. филол. н., проф. Научные интересы: древнеармянская и средневековая армянская литература, текстология – с изложением древнеармянских (на грабаре) оригиналов, фольклористика, современная армянская литература и литературная критика. Автор 23 книг и более 100 статей. vano.exiazaryan@mail.ru

AN UNPUBLISHED LOVE SONG BY HOVHANNES TLKURANTSI

VANO YEGHIAZARYAN

Summary

Key words: tlkurantsiology, No 979 manuscript in the Matenadaran of the Vienna Mechitarist Congregation, an unpublished love song.

The love song with the beginning of “Hogi zalm nazlu...”, preserved in the No 979 manuscript of the Matenadaran of the Vienna Mechitarist Congregation, belongs to Hovhannes Tlkurantsi, not only by the mentioning of Khev Hovhannes, but also for its poetic spirit close to Tlkurantsi’s poesy and for the religious exalted epilogues. Khev Hovhannes Tlkurantsi’s creation, to be published for the first time, is still in the form of a manuscript and may be considered a newly discovered love song.

Vano Yeghiazaryan – Doctor of Sciences in Philology, Professor. Scientific interests: Ancient and Medieval Armenian literature, textology-originality with transfer of Old Armenian (Grabar) texts, folkloristics, Modern Armenian literature and literary criticism. Author of 23 books and over 100 articles. vano.exiazaryan@mail.ru

ԱՆԳԼԵՐԵՆ ԼԵԶՎԱՆՎԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ*

ԴԱՎԻԹ ԳՅՈՒՐԶԻՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ լեզվանուն, տարբերակայնություն, պատմական բառադիտություն, բառապաշարի զարգացում, կանոնարկում, բառակազմական օրինաչափություն, անգլիացու լեզու, անգլիարեն / անգլիերեն / անգլիարեն / անգլիերեն / անգլերեն, բառարանագրական ավանդույթ, լեզվանվան միասնականացում:

Նախաբան

Բազմաթիվ լեզվանուններ գործածվել են հայերեն առաջին գրավոր աղբյուրներում՝ մատենագիրների երկեր, Աստվածաշունչ մատյան, քերականական աշխատություններ և այլն, ինչպես՝ հայերեն, յունարեն, եբրայեցերեն, պարսկերեն, հռոմայեցերեն և այլն: Դարերի ընթացքում հայերեն լեզվանունների ցանկը համարվել է նորանոր միավորներով, այդ թվում՝ եվրոպական լեզուների անուններով:

Մի շարք լեզվանուններ տարբեր ժամանակներում ունեցել են տարբերակներ, օրինակ՝ հրեաների լեզուն անվանելու համար գործածվել են եբրայեցերեն, հրեարեն, հրեերեն, հրեայերեն, այժմ ավելի շատ՝ եբրայերեն տարբերակային լեզվանունները¹: Տարբերակայնություն կա նաև բալթիական, հնդկական և ուրիշ լեզուների անուններում², ուստի արդիական է հայերեն լեզվանունների կանոնարկումը, գիտական անվանացանկի պատրաստումը: Պատմական բառադիտության տեսանկյունից առհասարակ հետաքրքրական է հայերեն լեզվանունների պատմությունը՝ զարգացման ընթացքը:

Եվրոպական լեզուներից արդի աշխարհում մեծ տարածում ունի անգլերենը, որը պաշտոնական լեզու է Մեծ Բրիտանիայի և Հյուսիսային Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորությունում, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում, Կանադայում (ֆրանսերենի հետ), Ավստրալիայում, Նոր Զելանդիայում (մաորիերենի ու ժեստերի լեզվի հետ) և մի քանի տասնյակ ուրիշ պետություններում, պաշտոնական կամ աշխատանքային լեզվի կարգավիճակ ունի միջազգային ու համաշխարհային բազմաթիվ կազմակերպություններում: Անգլերենը խոսողների թվով աշխարհի երրորդ մայրենի լեզուն է (չինարենից և

* Ներկայացվել է 18. IV. 2022 թ., գրախոսվել է 25. IV. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 03. V. 2022 թ.:

¹ Գյուրջինյան. 2021, № 3, 3–17, Գյուրջինյան. 2021, № 3, 216–231:

² Գյուրջինյան. 2021, № 2, 217–239, Գյուրջինյան. 2021, № 4, 3–17, Գյուրջինյան. 2021, 17–37:

խապաներենից հետո), հաղորդակցվողների թվով երկրորդը: Ժամանակակից գիտություն ամենատարածված լեզուն է:

Անգլիացիների լեզվի անունը ե՞րբ է հայտնվել հայերենում, պատմական ինչպիսի՞ ընթացք է ունեցել, արդյոք տարբերակայնություն ունի՞ (կամ ունեցե՞լ է): Հայոց լեզվի պատմական բառարանը պիտի տար այս հարցերի պատասխանը, սակայն հայերենի նման բառարան տակավին չկա: Բառարանային և բնագրային տվյալները համադրելով կարող ենք ասել, որ անգլիացիների լեզուն անվանող միավոր գրավոր հայերենում հայտնվել է նոր ժամանակներում՝ աշխարհաբարում: Նախաաշխարհաբարյան ժամանակահատվածում լեզուն անվանող բառի չգոյությունը բացատրելի է, եթե հաշվի առնենք անգլերենի՝ իբրև լեզվի կազմավորման ժամանակն ու անգլիացիների, Անգլիայի և անգլերենի հետ հայերի առնչությունների պատմությունը:

Հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի գերմանական խմբի արևմտյան ճյուղին պատկանող անգլերենն անցել է երեք շրջան՝ հին անգլերեն կամ անգլոսաքսոներեն (մինչև XI դարի վերջերը), միջին անգլերեն (XI–XV դդ.) և նոր կամ ժամանակակից անգլերեն կամ էլ պարզապես անգլերեն (XVI դարից ջայժմ)³: Անգլոսաքսոներենը V–VI դդ. Անգլիան նվաճած գերմանական ցեղերի՝ անգլերի, սաքսերի և յուտերի լեզուն է: Քանի որ Բրիտանիա ներխուժած գերմանական ցեղերի մեջ անգլերն ու սաքսերը մեծամասնություն էին, այդ պատճառով էլ բոլոր ցեղերին ընդհանուր անունով կոչում են անգլո-սաքսեր (բրիտները՝ Բրիտանիայի կելտական բնակչությունը ստրկացվեց, բնաջնջվեց կամ գաղթեց Գալլիա)⁴: Ներկայիս անգլերեն լեզվանվան (և նրա նախորդների) հիմքում ընկել է անգլ ցեղանունը:

Հայերն անգլիացիների հետ մոտիկից ծանոթացել են XII–XIII դդ.՝ Կիլիկյան Հայաստանում խաչակրաց արշավանքների ժամանակ⁵: Հայ-անգլիական առնչությունները գրեթե դադարում են Կիլիկյան Հայաստանի անկումից հետո: Դրանք սերտանում են Հնդկաստանում XVII դարի վերջին քառորդին՝ անգլիական տիրապետության շրջանում: Հայերը Հնդկաստանում եղան անգլիացիների նախ դաշնակից և օգնական, ապա՝ հպատակ ու անգլիական քաղաքակրթության տարածողներ⁶: XVIII դարի սկզբից հնդկահայ հարուստ ընտանիքներն անգլիացիների էին հրավիրում որպես տնային ուսուցիչներ⁷, այս դարում հայկական տարբեր գաղթավայրերից, մասնավորապես Հնդկաստանից հայեր են բնակություն հաստատում Անգլիայում ուսումնառության, աշխատանքի և այլ նպատակներով: Հայերեն պարբերականներում անդրադարձներ են եղել Անգլիային, նրա անցուղարձին, գիտությունը և մշակույթին ընդհանրապես, հայոց լեզվով գրվել են անգլերենի ուսումնական ձեռնարկներ,

³ Ա ճ ա ո յ ա ն. 1955, 511–512, Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն, Գ ա լ ս տ յ ա ն, Ղ ա ր ա - գ յ ու լ յ ա ն. 1975, 11:

⁴ Միջին դարերի պատմություն. 1975, 135:

⁵ Ա բ բ ա հ ա մ յ ա ն. 1967, 180:

⁶ Ա ճ ա ո յ ա ն. 2002, 745–752:

⁷ Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.). 2013, 126, 128:

կազմվել բառարաններ, արվել են թարգմանություններ: Այլևայլ առումներով հարկ է եղել գործածելու անգլիացիների լեզվի անունը:

Արդի հայերենում այժմ գործածվող անգլերեն լեզվանունից առաջ հայերենում չըջանառվել են մի շարք տարբերակներ, և լեզվանունը ներկայիս ձևը ձեռք է բերել տեղական ժամանակի ընթացքում: Հայոց լեզվի զարգացման վերջին երկու հարյուրամյակների ընթացքում անգլերեն անունն ունեցել է բառային-բառակազմական մի շարք տարբերակներ, որոնք կառուցվածքով բառակապակցություններ և բառեր են⁸:

Քննենք տարբերակային այդ անունները, ցույց տանք ներկայիս ընդունված լեզվանվան ձևավորման պատմական ընթացքը հայերենի գրական երկու ճյուղերում և համահայերենյան մակարդակում:

Անգլիացուց բարբառ

Անգլիացիների լեզվի հայերեն առաջին անունը բառակապակցություն է՝ անգլիացուց բարբառ: XVIII դ. աշխարհաբարի շրջանում անգլիացին կոչվում էր անգլիացի, երկիրը՝ Անգլիա (սեռ. Անգլիոյ), երկրին և ժողովրդին վերաբերող ածականն անգլիական-ն է: Լ և Ղ հնչյունները լծորդ են⁹ բնիկ հայերեն (նաև բարբառային) մի շարք բառերում, ինչպես՝ ծիղ – ծիլ, տիղմ – տիլ, միղ – միլ և այլն: Ղ-ն ծագումնաբանորեն հանգում է հնդեվրոպական 1 հնչյունին: Այդ արժեքը երևում է նաև փոխառյալ բառերում. փոխատու լեզվի 1-ն հայերենում արտահայտված է դ-ով, ինչպես հունական անձնանունների գրադարձություններում՝ Աղեքսանդր, Պղատոն, Ղուկաս և այլն, հմմտ. նաև կրկնակի գրություն ունեցող լամբար – դամբար և այլն¹⁰:

Ըստ մեր ունեցած տվյալների՝ տպագիր խոսքում գործածություն վաղագույն վկայությունը XVIII դարի վերջից է, հայերեն առաջին «Ազդարար» պարբերականի առաջին համարում. «... հանդերձ որոյ թարգմանութեամբն ի անգլիացուց բարբառս, վերաբերող լեզուին հայոց»¹¹: Հաջորդ համարում բառակապակցությունն ամփոփվել է՝ «թարգմանեալ Յանգլիացուց»¹²:

Բարբառ բազմիմաստ բառը գրաբարում նշանակում է «մարդկային ձայն, լեզու, խոսք, որևէ ազգի լեզու» («մերթ նշանակէ զլեզու ազգաց, որովք ի միմեանց որոշին»)՝ բառի եզրաբանական իմաստը՝ «լեզվի տարբերակը որևէ

⁸ «Լեզվաբանական բառարանը» շատ լեզվանունների բառահոգւովածներում նշում է գլխաբառ լեզվանվան որևէ տարբերակ (կամ տարբերակներ), ինչպես՝ օրիյա – օդրի – ուրիա, ֆլամանդերեն – ֆլամաներեն և այլն (Պետրոսյան, Գալստյան, Ղարաբյուրյան. 1975, 315): Անգլերեն-ի պարագայում, սակայն, որևէ տարբերակ չի հիշատակվում:

⁹ Հմմտ. Մուրադյան. 1982, 207–209:

¹⁰ Սրանց մասին հանգամանորեն տե՛ս Արսէն Կոմիտաս Բագրատունի. 1852, գրքին կցված «Յաղագս հնչման և ել տառից մերոց» ծավալուն հոդվածը (1–22):

¹¹ «Ազդարար» (Մազրաս), 1794, հ. 1, 14:

¹² «Ազդարար», 1794, հ. 2, 49: Ի դեպ, նույն համարում (էջ 86–88) անգլիացիքն, անգլիացուց բառաձևերը 1-ով են:

¹³ Մխիթար Սեբաստացի. 1749, 137–138:

վայրում, լեզվի տարածքային տարբերակը», որն այժմ բառի հիմնական իմաստն է, հետագայում է ձևավորվել: Անգղիացուց բարբառ-ը կազմվել է գրաբարյան նման կապակցությունների համաբանությունով: Հմմտ. «Խօսեցաւ սուրբն Գայիանէ ի բարբառ Հռոմայեցւոց» (Ագաթանգեղոս)¹⁴, «Այս մատեան ... ի Քաղղեացւոց բարբառոյ փոխեալ է ի յոյն» (Մովսէս Խորենացի)¹⁵:

XIX դարի առաջին կեսին այս կառույցը գործածվում էր լեզվանվան արժեքով: Հիշենք Ալ. Խուզաբաշյանցի հայտնի բառարանի վերնագիրը՝ «Բառարան ի հայկական լեզուէ ի ռուսաց բարբառ» (Մոսկվա, 1838): Հասկանալի է, որ ռուսաց բարբառը ռուսաց լեզուն է՝ ռուսերենը:

Անգղիական բարբառ

Անգղիացուց բարբառ բառակապակցության մի տարբերակն է անգղիական բարբառ անվանումը: «Ժողովրդանունից / երկրանունից կազմված ածական + բարբառ» կառույցի նախօրինակներ կան գրաբարում, ինչպես օրինակ՝ «յասորական բարբառոյն»¹⁶: Կառույցը գործածական էր նաև նոր ժամանակներում: Համեմատենք Աստվածաշնչի Զոհրապյան հրատարակության վերնագիրը՝ «Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց: Ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց՝ ի հելլենականն հաւատարմագոյն բնագրէ ի հայկականս բարբառ» (Վենետիկ, 1805):

Իր ժամանակի լեզվամտածողությամբ անգղիական բարբառ-ը սովորական էր, թեև քիչ է գործածվել: Օրինակներ՝ «... թարգմանեալք ի սինէացւոց լեզուէ յԱնգղիական բարբառ: Փոխեաց ի մերս՝ Գէորգ Աւետ Զաքարեան Զուղայեցի ի Պաթաւիա»¹⁷, «Ի մէջ լեզուացն Եւրոպայ՝ թէ և ոչ զառաջինն, բայց զկարևորագունին ունի զտեղի Անգղիականն բարբառ»¹⁸:

Հետագայում գործածվել է նաև անգլիական բարբառ-ը (լ-ով): Օրինակ՝ «Սմին բաղդի հանդիպեալ է կամ հանդիպեսցի տակաւ և անգլիականն բարբառ»¹⁹:

Անգղիացուց լեզու

V դարի հայերենում սովորական է «ժողովրդի անվան հոգնակի սեռական հոլովածն + լեզու» լեզվանվանական կաղապարը: Օրինակ՝ «Քանզի սատանայ յԵբրայեցւոց և յԱսորւոց լեզուէ խոտորեալ թարգմանի» (Նզնիկ Կողբացի)²⁰:

Այդպես էլ անգղիացուց լեզու բառակապակցությունն է: XIX դարի սկզբին գործածվել է բառարանի վերնագրում՝ «Փոքրիկ բառագիր Անգղիացուց լեզուէ՝ թարգմանեալ ի հայ բարբառ»²¹: Սա, ի դեպ, անգլերեն-հայերեն

¹⁴ Հայկական համաբարբառ 4/1. 1973, 222:

¹⁵ Հայկական համաբարբառ 7/1. 1975, 359:

¹⁶ Աւետիքեան, Սիւրմէլեան, Աւագրեան. 1836, 442:

¹⁷ Տնտեսութիւն մարդկային կենաց: Խրատք պիտանիք (Առածք սինէականք). 1845 (տիտղոսաթերթից):

¹⁸ Աւագրեան, Պրէնտեան. 1868, ԺԱ:

¹⁹ Պետրոսեան. 1875–79, V:

²⁰ Հայկական համաբարբառ 1. 1972, 422:

²¹ Սիւմէօնեան. 1803:

առաջին բառարանն է²²: Հանդիպում է նաև մամուլում «Անգլիացու լեզուն եղիսաբէթ թագուհւոյն ժամանակ» (Մ. Աղաբեգյան, «Բառաքնական»)՝²³:

Նման կառույցներ են ժամանակակից հայերենում գործածվող հայոց լեզու, ռուսաց լեզու, վրաց լեզու, պարսից լեզու լեզվանունները, բայց սրանք, ինչպես տեսնում ենք, -եցի / -ացի ածանցով հիմքերից չեն կազմվել, այլ՝ պարզ արմատական:

Անգլիական լեզու

Անգլիացիների լեզուն անվանելու համար հայերենում գործածվել է նաև անգլիական լեզու «անգլիացիների կամ Անգլիայի լեզուն» բառակապակցությունը: Սա էլ «ժողովրդանուն / երկրանուն հիմքից կազմված ածական+լեզու» կաղապարի իրացումն է նոր հայերենում, որի նախորինակները կան հին հայերենում: Այսպես՝ «Հրաման տայ բնակչաց աշխարհին՝ ուսանել զխօսս և զլեզուս հայկական» և «Ապարանս հովանաւորս շինեալ, որ ըստ պարսկական լեզուին կոչի Դուին (Մովսես Խորենացի)»²⁴: Նույնատիպ գաղղիական լեզու «Ֆրանսերեն», հայկական լեզու «հայերեն» և նման կապակցություններն այժմ հնացած են, գրեթե անգործածական: Արդի փուլում այս կարգի կապակցությունները նշանակում են «որեւէ լեզվաբնօրինակի՝ խմբի՝ ճյուղի պատկանող լեզու», ինչպես՝ իրանական լեզու, հնդկական լեզու, գերմանական լեզու, սլավոնական լեզու, թյուրքական լեզու:

1825 թ. վենետիկյան հայերեն-անգլերեն բառարանը կոչվում էր «Բառարան հայերէն և անգլիական» («Dictionary Armenian and English»), որից հստակ կարող ենք եզրակացնել՝ լեզվանունը տակավին ձևավորված չէ: Նույն բառարանի լեզու բառահոլովածում տրված է այս թարգմանությունը՝ անգլիական լեզու – the English language²⁵: Հմտ. նաև «Հրահանգք անգլիական լեզուի»²⁶: Հանդիպում է նույն դարի վերջին քառորդում ևս՝ «Կրթարան անգլիական լեզուի»²⁷:

Անգլիարէն

Անգլիարէն-ն անգլիացիների լեզվի հայերեն բառային ամենավաղ անունն է: Կազմվել է անգլիացի բառից՝ -ացի ածանցի կրճատմամբ, և «լեզու» նշանակող -արէն ածանցով: Հետաքրքրական է, որ կիրառվել է ածանցի ոչ հաճախադեպ -արէն տարբերակը: Գրաբարում յունարէն-ից բացի -արէն ածանցով են կազմվել հրէարէն «հրեերեն», հուռոմարէն / հուլմէարէն «լատիներեն»²⁸, լիկայոնարէն²⁹ «փոքրասիական Լիկայոնիա երկրի բնակիչների լիկայոնացիների լեզուն», պարթևարէն «պարթևների լեզուն» և քաղդէարէն

²² Գ ա ս պ ա ռ յ ա ն. 1968, 151:

²³ «Կռունկ Հայոց աշխարհին» (Թիֆլիս), 1862, թիւ ԺԱ, 888:

²⁴ Հայկական համաբարբառ 7/1. 1975, 851:

²⁵ Պրէնտեան, Աւգերեան. 1825, 247:

²⁶ «Բազմավէպ» (Վենետիկ), 1847, թիւ 23, 361:

²⁷ Ի ս ա վ եր տ ե ն ց. 1880:

²⁸ Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի. 1865, 504:

²⁹ Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց. 1805, Գործք առաքելոց, 14.10:

«քաղղեացիների լեզուն, քաղղեացիների լեզվով»³⁰ (սրանց աշխարհաբարում ավելացել է չինարեն-ը): Դժվար է ասել, թե անգլիարեն-ի պարագայում սկզբնապես ինչո՞ւ է նախապատվությունը տրվել հենց –արեն ամանցին:

Ո՞րն է անգլիարեն տարբերակի կիրառման ժամանակաշրջանը: Բերենք մի քանի հստակ թվականներ: 1818 թ. Մխիթարյանները տպագրում են Ներսես Շնորհալու «Հաւատով խոստովանիմ»-ը 16 լեզվով, այդ թվում՝ անգլիարեն³¹: 1821 թ. կրկին Վենետիկում լույս է տեսնում Հարություն վրդ. Ավգերյանի «Բառարան անգլիարեն եւ հայերեն»-ի առաջին հատորը³²: Այսպիսով կարող ենք եզրակացնել, որ XIX դարի առաջին երկու տասնամյակների ընթացքում անգլիարեն տարբերակի գործածությունը կայունացել է, որն ամրապնդվել է հատկապես բառարանի վերնագրում գործածվելու միջոցով:

Տարբերակի կայունացման հարցում նկատելի է մխիթարյան հայրերի դերը: Լեզվանվան այս տարբերակը գործածված ենք տեսնում հատկապես հայր Ղևոնդ Ալիշանի աշխատություններում: Ահավասիկ մի քանի օրինակներ, որոնք ներկայացնում ենք ըստ ժամանակագրական հերթականության. «Իբրեւ դար մը վերջը (1780) ի Լոնտրա տպագրած է Հաւատովն չորս լեզուով, հայ, լատին, փռանկ եւ անգլիարեն» («Շնորհալի եւ պարագայ իւր»³³), «Գտանին եւ այլ զուգաժամանակ տպագրութիւնք ի փռանկ լեզու՝ սակաւ ինչ զանազանեայ շարաբանութեամբքն. նոյնպէս եւ անգլիարեն տպագրեալ ի միջոցի 1520-30 ամաց» («Սիսուան»³⁴), «... մօտ տարիներումս թարգմանուած եւ ծանոթագրուած անգլիարեն, գերմաներեն եւ փռանկերեն» («Արշալոյս քրիստոնէութեան Հայոց»³⁵):

Լեզվանվան այս տարբերակը գործածվել է նաև արևելահայերենում: Օրինակ Բաֆֆուց. «Բայց մի քանի աշակերտներ միայն, մինչև այսօր սովորել են անգլիարեն» («Արգոյ բարեկամ, Յովհաննէս Քաթանեանց», 1861 թ.³⁶): Նույն շրջանից լեզվանվան գործածության ևս մեկ նմուշ. «Աստուածաշունչ

³⁰ Աւետիքեան, Սիւրմէլեան, Աւգերեան. 1837, 635, 971:

³¹ Շնորհալի. 1818 (գրքի վրա հայկական թվականը ճիշտ է դրված (ՌՄԿԷ), այնինչ արաբական թվականը տպագրական սխալի պատճառով 1813 է):

³² Աւգերեան. 1821: Հետաքրքրական է, որ ընդամենը չորս տարի անց՝ 1825-ին, լույս տեսած բառարանի վերնագրում անգլիարեն-ի փոխարեն անգլիական բառն է գործածվում (Պրէնտեան, Աւգերեան. 1825): Նույն բառն է քերականության գրքի վերնագրում (Աւգերեան. 1819): Սակարող ենք մեկնաբանել որպես անգլիական լեզու բառակապակցության յուրատեսակ ամփոփում-կրճատում:

³³ Ալիշան. 1873, 250:

³⁴ Ալիշան. 1885, 341:

³⁵ Ալիշան. 1901, 384:

³⁶ «Հիւսիսափայլ» (Մոսկվա) 1861, թիւ 11, 396: Արձակագրի 12-հատորյակում ուղղագրությունը փոխելիս խմբագրվել է նաև լեզվանունը՝ դառնալով պարզապես անգլերեն (Րաֆֆի. 1991, 75): Մեկ այլ հրատարակության մեջ անգլիարեն-ը դարձել է անգլիերեն (Րաֆֆի. 1955, 26): Սա ճիշտ մոտեցում չէ. բառի այսպիսի խաթարումը լեզվանվան պատմական զարգացման ընթացքի վերաբերյալ սխալ պատկերացման հիմք կարող է դառնալ: Այդպես անգլերեն տարբերակը վերաբերելի է դառնում 1861-ին, որն իրականությունը չի համապատասխանում:

գրոց Անգլիարէն լեզուով թարգմանութիւնը» (Գիզո, «Պատմութիւն քաղաքակրթութեան», թարգմ.՝ Մ. Աղաբեգյան³⁷): Կարող ենք եզրակացնել, որ անգլիարէն-ը համահայերենյան բնույթ ուներ:

1875-ին անգլիարէն-ը գլխաբառ է դարձել հայ-անգլերեն բառարանում, նրա հետ նույն շարքում՝ անգլիաբան, անգլիաբանեմ, անգլիաբանութիւն, անգլիաբան, անգլիաբան, անգլիացի բառերը³⁸: Բայց հաշվի առնենք այն փաստը, որ բառարանի վերնագրում և առաջաբանում բառարանագիրը գործածել է լ-ով տարբերակը՝ անգլիարէն: Սա նշանակում է, որ վերջինս հաղթել է: Ավանդույթի ուժով, սակայն, անգլիարէն-ը երկար ժամանակ մինչև XX դարի կեսեր, տեղ է գտել բառարանների բառացանկերում³⁹:

Անգլիարէն

Լեզվանվան այս տարբերակը՝ անգլիարէն-ը, հանդիպում է XIX դարի վերջին: Անգլիարէն-ի պես —պրեն ածանցով է կազմվել, սակայն դ-ի փոխարեն լ հնչյունն է. այսպես այն «մոտենում է» անգլերենի հնչմանը (English, եվրոպական մյուս լեզուներում էլ լ-ով է. հմմտ. Ֆրանս. *Anglais*, իտալ. *Inglese*, գերմ. *Englisch* և այլն):

Ինչպես ասվեց, հ. Մատթիա վարդապետ Պետրոսյանի բառարանի վերնագրում կա այս տարբերակը՝ «Նոր բառգիրք հայ-անգլիարէն» (Վենետիկ, 1875-79), գործածվել է առաջաբանում. «Ձանգլիարէն բառս ըստ այլ և այլ նշանակութեանց հայոյն կարգեցաք»⁴⁰:

Ղ. Ալիշանն իր գիտական երկարատև գործունեության ընթացքում հազվադեպ, բայց գործածել է այս տարբերակը ևս. «Հետաքննական իմն է, որ ասոր նման թիոց պտուղներն՝ անգլիարէն այլ *Berry կ'ըսուին ...*» («Հայբուսակ կամ հայկական բուսաբանութիւն»⁴¹), «... փռանկաց ուսմանց պաշտօնէի շնորհիւ առ Անգլիացի գիտնականս, ի լոյս ընծայեցաւ, թէ բնագիր լեզուան եւ թէ անգլիարէն թարգմանութեամբ» («Աբուսահլ Հայ»⁴²): Միևնույն ածանցով կազմված, բայց ղ / լ լծորդ հնչյուններով տարբերվող անունների առկայությունը նույն հեղինակի խոսքում լեզվանվան ոչ միայն զուգաձևության, այլև հաստատուն ձևի փնտրտուքի, լեզվանվան կայացման ընթացքի մի դրսևորում է:

Այս տարբերակը լայն տարածում չի ունեցել, արևելահայերենում գրեթե չի հանդիպում: Բաֆֆու արդեն հիշատակված նամակներից մեկում անգլիարէն-

³⁷ «Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1862, թիւ Ը, 576: Հաջորդ համարում բառը վրիպմամբ (թերևս գաղղիերէն-ի նմանությամբ) երկու դ-ով է տպվել՝ անգղղիարէն («Կռունկ Հայոց աշխարհին», 1862, թիւ Թ, 657):

³⁸ Պետրոսեան. 1875-79, 27:

³⁹ Տե՛ս, օրինակ, Պայեան. 1926, 137:

⁴⁰ Պետրոսեան. 1875-79, VIII:

⁴¹ Ալիշան. 1895, 542 (Պրբի. Պրենի): Միասնական ձևի բացակայության հավելյալ վկայություն է այն, որ այս աշխատության մեկ այլ էջում հեղինակը գործածել է ղ-ով տարբերակը (թեև համառոտագրությամբ). «Հին և նոր գերմ. և անգլ. լեզուաց մէջ լսուի այս ձայնս» [Ալիշան. 1895, 554 (Սալոր. Սալորենի)]:

⁴² Ալիշան. 1895, 7:

ի հետ գործածվել է նաև անգլիարեն տարբերակը. «... թարգմանչի պաշտօն է նաև տալիս այնպիսիներին, որք գիտէին մասնաւոր ֆրանսիարէն, անգլիարէն կամ գերմաներէն և այլն» (Հիւսիսափայլ, 1961, թիւ 11, 397)⁴³:

Անգլիերէն

Անգլիերէն տարբերակում պահպանվում է դ-ն, բայց գործածվում է –երէն ածանցը, որը հայերեն լեզվանուններում գրեթե ընդհանրական բնույթ ունի: Լեզվական փաստերը ցույց են տալիս, որ որոշակի ժամանակաշրջանում գործել է անգլիարէն – անգլիարէն – անգլիերէն զուգաձևությունը:

Անգլիերէն տարբերակը գործածվել է հայերենի գրական երկու տարբերակներում էլ: Արևելահայերենի օրինակներ Րաֆֆուց. «Պետք է սովորել եվրոպական լեզուներ, գաղղիերեն, անգլիերեն, գերմաներեն, որպեսզի ուղղակի եվրոպայի երևելի վաճառականական քաղաքների հետ ... հարաբերություններ ունենալ» («Վաճառականությունը հայերի մեջ», 1872 թ.), «Ընթերցարանը մեկ ու կես տարվա ընթացքում ունեցավ 700 հատոր հայերեն, գաղղիերեն, ռուսերեն, հունարեն, անգլիերեն, պարսկերեն, և այլ գրքեր» («Պարսկաստան», 1876 թ.)⁴⁴, «Այդ երգի անգլիերեն թարգմանությունը գիտեր տիկինը» և «Նրանք խոսում էին անգլիերեն» («Կայծեր», 1887 թ.)⁴⁵, «Նա կարճ միջոցում սովորեց ոչ միայն հայոց հին ու նոր լեզուները, այլ բավականաչափ գաղղիերեն և անգլիերեն» («Սալբի») ⁴⁶:

Արևմտահայերենում լեզվանվան այս տարբերակը թերևս ավելի լայն տարածում ունեցավ: Ղ. Ալիշանը գործածել է նաև սա. «... երկար ետպեղուկան արձանագրությունամբ (անգլիերէն, պարսկերէն եւ յունարէն)» («Այրարատ»⁴⁷), «... տեղեկանան եւ գոհանան թարգմանությունամբք, որք հրատարակուած են ի լատին, փոանկ, իտալ, ռուս, անգլիերէն, հունգարերէն, նաեւ թուրք լեզուօք» («Հայապատում»⁴⁸):

Հ. Պարոնյանն անգլիացիների լեզվի անվան հարցում հետևողական է եղել՝ կիրառելով անգլիերէն տարբերակը⁴⁹: Այսպես. «Կը հայտնեք թե հայերեն, ֆրանսերեն և անգլիերեն լեզվաց հմուտ եք» («Նամականի»⁵⁰, 1873 թ.) «... այս տարիքին մեջ հոն կսորվին հայերեն, տաճկերեն, ֆրանսերեն, անգլիերեն, գերմաներեն ...» և «անգլիերեն խոսող հայն առաջին անգամ Սամաթիայեն ելած է. ջրհանկիրներու մէջ ալ այսօր անգլիերեն կարդացողներ կգտնվին» («Պտույտ մը Պոլսո թաղերուն մեջ»⁵¹, 1880 թ.), «Դպրոցական

⁴³ Րաֆֆու երկերի հետագա հրատարակություններում սա ևս փոխվել է՝ դառնալով անգլերեն (Րաֆֆի. 1955, 27, Րաֆֆի. 1991, 75):

⁴⁴ Րաֆֆի. 1991, 100, 382:

⁴⁵ Րաֆֆի. 1986, 401:

⁴⁶ Րաֆֆի. 1983, 84: Րաֆֆու վաղ շրջանի գործերից է, բայց հրատարակվել է 1911-ին:

⁴⁷ Ալիշան. 1890, 224:

⁴⁸ Ալիշան. 1901, 14:

⁴⁹ Հ. Պարոնյանի խոսքում հավանաբար մեկ բացառություն կա. «Որքան աղէկ պիտի ըլլար, եթէ քիչ մը անգլիերէն խօսէր» (Պարոնյան. 1968, 288):

⁵⁰ Պարոնյան. 1968, 175:

⁵¹ Պարոնյան. 1964, հ. 3, 135, 203–204:

ասպարեզեն առևտրական ասպարեզը ցատկեց Մկրտիչ Էֆենտի, և մեկ կողմէ գաղիներեն, անգլիերեն և տոմարակալութիւն ունեւոյ, մյուս կողմէ ստակ շահելու հետամտեցաւ» («Ազգային ջոջեր»⁵², 1880 թ.) և այլն:

Նախաեղեռնյան արևմտահայերենում անգլիերէն-ն էր գործածւող հիմնական տարբերակը: Օրինակներ՝ «Նա ոչ միայն թրքերենի և ֆրանսերենի հմուտ էր, այլ նաև գիտեր անգլիերեն» (Արփիարյան. «Ապուշը», 1886 թ.)⁵³, «Հայերէն չե՞ս հասկնար – ես անգլիերէն ալ գիտեմ» (Թլկատինցի. «Զալում տղան»⁵⁴, 1904 թ.) և այլն:

Երբեմն նույն գրողի լեզվում կարող ենք տեսնել թե՛ անգլիերէն և թե՛ անգլիերէն տարբերակները: Այդպես է, օրինակ, Զ. Եսայանի տարբեր տարիներին գրված ստեղծագործություններում. «Օրիորդ Աննիկ ոչ միայն խորապէս հմուտ էր իր լեզուին, այլ նաև գիտէր ֆրանսերէն եւ անգլիերէն» («Շնորհքով մարդիկ», 1907 թ.) և «Վոկսը կը հրատարակէ շաբաթական բիւլլետէն մը չորս գլխաւոր լեզուներով (Ռուսերէն, Ֆրանսերէն, Անգլիերէն եւ Գերմաներէն)» («Պրոմէթէոս ազատագրված (ճամբորդական նոթեր)», 1927 թ.)⁵⁵:

Վերոբերյալ օրինակները հստակ ցույց են տալիս, որ անգլիերեն տարբերակն իր գործածութեան շրջանում համահայերենյան բնույթ ուներ:

Անգլիերէն

Հայերենում լեզվանվան պատմական զարգացումը հանգեցրեց անգլիերէն տարբերակին, որը XIX դարի երկրորդ կեսին կիրառվում էր անգլիերէն-ին գուգահեռ: Օրինակներ՝ «Եկեալ էին ի Կոստանդնուպոլիս քարոզել եւ տարածել զաղանդ իւրեանց՝ պատճառաւ ուսուցանելոյ մանկանց ճիւղաբար զլեզուն Անգլիերէն, զաշխարհագրութիւն եւ զթուաբանութիւն», «Բացին գիշերօթիկ դպրոցս ի Պերա եւ ի Պէպէք գիւղ յուսումն Գաղղիերէն եւ Անգլիերէն լեզուաց» (Ա. Պերպերյան, «Պատմութիւն Հայոց»⁵⁶, 1871 թ.): Ղ / լ լծորդութեան հարցը աստիճանաբար լուծվում էր անգլիերէն-ի օգտին:

Ղ. Ալիշանի խոսքում լեզվանվան այս տարբերակը ևս գործածվել է. «Գրուածն ... թարգմանուեր է ի փռանկերէն, անգլիերէն, հոլանդերէն եւ դանիերէն» («Հայ-Վենետ կամ յարոնչութիւնք Հայոց եւ վենետաց»⁵⁷, 1896 թ.): Այսպիսով Ալիշանի խոսքում գործածվել են անգլիարէն, անգլիերէն, անգլիարէն և անգլիերէն տարբերակները: Սա հստակ ցուցիչ է այն բանի, որ երկարատեւ ժամանակի ընթացքում դրանցից մեկը վերջնականապես չէր կայունացել և համընդհանուր ընդունելութեան չէր արժանացել:

Արևմտահայ գրականութեան և մամուլի լեզվում հետզհետեւ իշխող է դառնում անգլիերէն տարբերակը: Օրինակներ՝ «Օրիորդ Ֆրնտրքեան՝ անգլիերէն բանախօսութիւն մը կը կարդայ. չեմ հասկնար Շէքսպիրի լեզուն» (Զոհրապ. «Հոմ քոլեջ»⁵⁸, 1891 թ.), «Թերխաշ Հայերէն ու անգլիերէն բառերով

⁵² Պարոնյան. 1964, հ. 2, 239:

⁵³ Արփիարյան. 1987, 148:

⁵⁴ Թլկատինցի. «Մուրճ» (Թիֆլիս), 1904, 35 (ստորագրված է Թլկատի):

⁵⁵ Եսայան. 1959, 30, Եսայան. 1928, 23–24:

⁵⁶ Պերպերյան. 2008, 262, 288 (առաջին հրատարակությունը՝ 1871):

⁵⁷ Ալիշան. 1896, 227:

⁵⁸ Զոհրապ. 2002, 84:

խառնուած լեզուն իր խօսակցութեանը մասնաւոր հրապոյր մը կուտայ» (Զոհրապ. «Վերադարձը»⁵⁹, 1901 թ.), «Անգլիերէն յոյժ բազմաթիւ հրատարակութեանց մէջ կարեւորագոյնն է» (Ի ն տ ր ա. «Շարունակութիւն վկայութեանց»⁶⁰), «Պատերուն վրայ գրուած են Ս. Գրքէն այլեւայլ հատուածներ, հայերէն, յունարէն, անգլիերէն, թուրքերէն» (Բ ա շ ա լ ե ա ն. «Ղալաթիո «րեսդը»⁶¹, 1889 թ.) և այլն:

Զուգահեռաբար նույն երևույթը տեղի է ունենում գրական արեւելահայերէնում: Օրինակներ՝ «Նորա ազգականների տանը ես տեսա մի քանի անգլիերէն գրքեր կճուճ-բժութների բերանին ծածկած» (Պ ո ռ չ յ ա ն. «Գյուղական վարժապետներ», 1888 թ.⁶²), «Անգլիական միսիոնարների շնորհիւ ստացել է շատ լաւ կրթութիւն, ազատ խօսում եւ գրում է անգլիերէն» (Լ ա լ ա յ ա ն. «Վասպուրականի ասորիները»⁶³, 1913 թ.):

Անգլիերէն-ը շուտով արձանագրւում է հայերենի միալեզվյան և թարգմանական բառարաններում:

Ստ. Մալխասյանցի բառարանում անգլիերէն-ը եռարժեք է՝ գոյական, ածական և մակբայ՝ «անգլիացու լեզուն. անգլիական լեզուով»⁶⁴: Ինքնաշեն մի քանի օրինակից հետո բառարանագիրը փակագծերում լրացուցիչ տեղեկութիւն է հաղորդում. «Ներկայումս յաճախ գործ է ածվում անգլերէն»: Եվ ուշագրավ է, որ անգլերէն-ն այս բառարանում գլխաբառ չի դարձել. Ստ. Մալխասյանցի համար այն համարաբար առաջնային տարբերակ չէր դեռեա: Լեզվական փաստերը վկայում են, որ XX դարի 20-ական թվականներին արեւելահայերէնում անգլիերէն-ը գործածական էր: Օրինակներ՝ «Դա անգլիերէն նշանակում է ընծա: Ամերիկյան անգլիերէնում նշանակում է պարզեւբարձիւթիւն» (Դ ե մ ի ը ճ յ ա ն. «Ժամանակակից վարք սրբոց, մարգարեից, դպրաց և փարիսեցոց և գործք առաքելոց», 1925 թ.) և «Շատ ուրախ հարսանիք եղավ. պար, դուդուկ, սազանդար, ծափ, չախկարա, տուշ ... (իհարկե անգլիերէն)» (Դ ե մ ի ը ճ յ ա ն. «Անգլիական հարսանիք»⁶⁵, 1927 թ.):

Ճիգմեճյան վարդապետի բառարանում, որը լույս է տեսել Մալխասյանցի բառարանից տասը տարի անց, անգլիերէն լեզվանունը միայն ածականի արժեքով է ներկայացվել՝ «Անգլիոյ ժողովուրդին մէջ խօսուող լեզուն», որը գոյականի բացատրութիւն է⁶⁶:

Հովհ. Բարսեղյանն ուղղագրական ծավալուն բառարանում անգլիերէն բառի դիմաց «անհանձնարարելի» նշում է արել՝ որպէս հանձնարարելի տալով անգլերէն-ը⁶⁷: Այդ շրջանում անգլերէն-ը Հայաստանում (արեւելահայերէնում)

⁵⁹ Զոհրապ. 2001, 189:

⁶⁰ Ի ն տ ր ա. 2014, 260:

⁶¹ Բ ա շ ա լ ե ա ն. 2018, 41:

⁶² Պ ո ռ չ յ ա ն. 1964, 16, 718:

⁶³ Լ ա լ ա յ ա ն. 1913, 189:

⁶⁴ Մ ա լ խ ա ս ե ա ն ջ. 1944, 101:

⁶⁵ Դ ե մ ի ը ճ յ ա ն. 1982, 93, 377: Այլ հրատարակութեան մէջ լեզվանունը երկու դեպքում էլ «արդիականացվել է»՝ դառնալով անգլերէն (Դ ե մ ի ը ճ յ ա ն. 1977, 196, 380):

⁶⁶ Ճ ի գ մ է ճ ե ա ն. 1954, 215:

⁶⁷ Բ ա ը ս ե ղ յ ա ն. 1973, 54:

գործածվող միակ ձևն էր, ուստի թերևս նպատակահարմար կլիներ անգլիերեն-ի դիմաց պարզապես գրել «Հնացած»:

Երկու բառարանում անգլիերէն — անգլերեն բառազույգը դիտարկվել է որպես արևմտահայերենի ու արևելահայերենի տարբերություն⁶⁸: Մեր կարծիքով այս տարբերությունը հայերենի զարգացման արդի ենթափուլում վերացել է, և այս զանազանությունը պետք է ներկայացվի իբրև պատմական իրողություն:

Արևմտահայերենի միաբեզվյան և թարգմանական նոր բառարաններում զետեղված է միայն անգլերէն-ը: Համեմատենք XX դ. կեսերին և XXI դ. երկրորդ տասնամյակում լույս տեսած հայերեն-գերմաներեն բառարանների բառացանկերը. առաջինում անգլիերէն է⁶⁹, երկրորդում անգլերէն⁷⁰:

Ավելի ցայտուն է (արևմտահայերեն-անգլերեն բառարանագրության հետևյալ օրինակը: XX դարի կեսին Մ. Գույումճյանի բառարանի վերնագրում անգլիերէն լեզվանունն է կիրառվել, իսկ նրա այժմեականացված տարբերակում անգլերէն-ը⁷¹:

Հետաքրքրական են բառացանկերի իրողությունները: Մ. Գույումճյանը բառացանկում կողք կողքի ներկայացրել է անգլիերէն և անգլիերէն տարբերակները⁷², որ նշանակում է՝ այդ շրջանում տակավին զուգաձևություն կար: Բայց բառարանի թարմացված տարբերակում միայն անգլերէն-ն է, ընդ որում՝ լեզվանվան ի-ն հանվել է, սակայն բառը չի տեղաշարժվել, և այբբենական կարգը խախտելով անգլերէն-ը հաջորդում է անգլիական, անգլիամոլություն, անգլիացի բառերին⁷³:

Անգլերեն

XX դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ ժամանակակից հայերենի գրական երկու դրսևորումներում՝ արևելահայերենում ու արևմտահայերենում, ամրակայվում է անգլերեն տարբերակը, որն անգլիերեն-ի համեմատ ավելի կարճ է, արտասանության տեսանկյունից՝ դյուրահունչ:

Մալխասյանցի բառարանից սնված բացատրական ընդարձակ բառարանները զեղչել են անգլիերէն լեզվանունը. ակադեմիական, էդ. Աղայանի արևմտահայերենի բեյրության երկհատոր բացատրական բառարաններում գլխաբառ է դարձել միայն անգլերեն / անգլերէն-ը⁷⁴: Պատկերը նույնն է թարգմանական բառարաններում⁷⁵:

Անդրադառնալով անգլիերեն / անգլերեն տարբերակներին առնչվող բառակազմական մի խնդրի: Ժամանակին Անգլիա, անգլիացի, անգլիերեն բառերի

⁶⁸ Ս ա ռ Գ ս յ ա ն. 1991, 19, Ս ա ք ա պ ե տ ո յ ա ն. 2011, 23:

⁶⁹ Froundjian. 1952, 18.

⁷⁰ Թ ո Ր Ո Ս Ե ա ն. 2019, 28:

⁷¹ Հ մ մ տ. Գ ու լ յ ու մ ճ ե ա ն. 1950, Գ ու լ յ ու մ ճ ե ա ն. 1981 (առաջին հրատարակությունը՝ 1961) և Գ ու լ յ ու մ ճ ե ա ն. 2002:

⁷² Գ ու լ յ ու մ ճ ե ա ն. 1950, 27:

⁷³ Գ ու լ յ ու մ ճ ե ա ն. 2002, 15:

⁷⁴ Ժ ա մ ա ն ա կ ա կ ի ց հ ա յ ո ց լ ե զ վ ի բ ա ց ա տր ա կ ա ն բ ա ռ ա ռ ա ն. 1969, 82, Ա ղ ա յ ա ն. 1976, 50, Ճ է ր է ճ ե ա ն, Տ օ ն ի կ ե ա ն. 1992, 82:

⁷⁵ Խ ն դ Ր Ո Լ Ն ի, Գ ու լ չ ա գ ճ ե ա ն. 1970:

յուններ՝ անգլիացուց բարբառ, անգլիացուց լեզու, անգլիական / անգլիական բարբառ և անգլիական լեզու:

2. Բառակապակցություն լեզվանուններին հաջորդել են (գուցեև դրանց գուգահեռ կազմվել են) անգլիացիների լեզուն անվանող բառեր: Շրջանառության մեջ են եղել լեզվանվան հինգ տարբերակներ՝ անգլիարեն, անգլիերեն, անգլիարեն, անգլիերեն և անգլերեն / անգլերեն, որոնք տարբերվում են և / ի լծորդ հնչյուններով և -արեն / -երեն տարբերակային ածանցներով, ի բաղադրիչի առկայությամբ կամ բացակայությամբ, ածանցի գրությամբ (է / ե հակադրությամբ):

3. Անգլիարեն, անգլիերեն և անգլիերեն տարբերակները բնորոշ են թե՛ արևմտահայերենին, թե՛ արևելահայերենին, անգլիարեն-ը՝ գրական արևմտահայերենին, թեև այստեղ էլ լայն տարածում չի ունեցել: Հայերենի երկու տարբերակներում ներկայումս հաղթել է անգլերեն լեզվանունը. տարբերակայնությունը վերացված է, այն պատմական իրողություն է:

4. Տարբերակների գործածության ժամանակագրական պատկերն այսպիսին է (փակագծերում նշվում է մեզ հանդիպած ամենավաղ վկայությունը).

- ա) XVIII դարի վերջ (1794 թ.)՝ անգլիացուց բարբառ,
- բ) XIX դարի սկիզբ (1803 թ.)՝ անգլիացուց լեզու,
- գ) XIX դարի առաջին կեսին՝ անգլիարեն (1818 թ.) անգլիական լեզու (1825 թ.), անգլիական բարբառ (1845 թ.), որոնցից տարածվում է անգլիարեն-ը,
- դ) XIX դարի երկրորդ կեսից մինչև XX դարի 10-ական թվականներ՝ անգլիերեն (1872 թ.),
- ե) XIX դարի վերջին քառորդից՝ անգլիարեն (1875 թ.) և մինչև XX դարի կեսերը՝ անգլիերեն (1873 թ.),
- զ) XX դարի կեսից մինչև այժմ՝ անգլերեն:

5. Ժամանակակից արևելահայերենի և արևմտահայերենի ներկա փուլում քննարկվող լեզվանունը միասնական ձև ունի՝ անգլերեն (ավանդական ուղղադրությամբ՝ անգլերեն):

6. Հայերենի տարբեր բառարաններում գլխաբառ են դարձել բառային ձևավորում ունեցող տարբերակային լեզվանունները՝ անգլիարեն, անգլիերեն, անգլիերեն, անգլերեն / անգլերեն, իսկ անգլիարեն-ը կա մի բառարանի վերնագրում:

7. Անգլիա, անգլիերեն, անգլիացի միավորների հիմքով կազմվել են հայերեն բազմաթիվ բառեր, որոնցում ի բաղադրիչը, որպես կանոն, պահպանվում է: Բառակազմական օրինաչափությունը չխախտելու նպատակով անգլիաբեր, անգլիաբեզու և անգլիախոս բառերը պիտի գործածել բացառապես ի-ով:

Դավիթ Գյուրջիյան – բ. գ. թ., դոցենտ, ՀՀ լեզվի կոմիտեի նախագահ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայոց լեզվի բառակազմություն և բառակազմական իմաստաբանություն, բառարանագրություն և բառարանագիտություն, խոսքարվեստ, հայերենի ուսուցման հարցեր: Հեղինակ (և համահեղինակ) է դպրոցական և համալսարանական դասագրքերի ու ձեռնարկների, ուսումնական և մեթոդական գրքերի, բառարանների և 80 հոդվածի:
gyurjidav@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբրահամյան Ա. Գ. 1967, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հ. 2, Երևան, «Հայաստան», 424 էջ:

«Ազդարար» (Մադրաս), հ. 1, 1794, հ. 2, 1794:

Ալիշան Ղ. 1873, Շնորհալի եւ պարագայ իւր, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 840 էջ:

Ալիշան Ղ. 1885, Սիսուան. Համագրութիւն հայկական Կիլիկիոյ. Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 592 էջ:

Ալիշան Ղ. 1895, Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանութիւն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 706 էջ:

Ալիշան Ղ. 1895, Աբուսահլ Հայ, Պատմութիւն եկեղեցեաց եւ վանորէից Եգիպտոսի, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 82 էջ:

Ալիշան Ղ. 1896, Հայ-Վենետ կամ յարընջութիւնք հայոց եւ վենետաց ի ԺԳ-Դ և ԺԵ-Զ դարս, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 556 էջ:

Ալիշան Ղ. 1890, Այրարատ. Բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 590 էջ:

Ալիշան Ղ. 1901, Արշալոյս քրիստոնէութան Հայոց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 398 էջ:

Ալիշան Ղ. 1901, Հայապատում. Պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 560 էջ:

Աղայան Է. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան», 1642 էջ:

Աճառյան Հ. 1955, Լիակատար քերականութիւն հայոց լեզվի. Ներածութիւն, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 656 էջ:

Աճառյան Հ. 2002, Հայ գաղթականության պատմութիւն, Երևան, «Զանգակ-97», 768 էջ:

Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի. 1865, Բ տպ., Վենետիկ, Ս. Ղազար, 856 էջ:

Աստուածաշունչ մատեան Հին և Նոր Կտակարանաց. 1805, Գործք առաքելոց, 14. 10, Ըստ ճշգրիտ թարգմանութեան նախնեաց մերոց ի հելլենականն հաւատարմագոյն բնագրէ ի հայկականն բարբառ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 880 էջ:

Արփիարյան Ա. 1987, Երկեր, Երևան, «Սովետական գրող», 524 էջ:

Արսէն Կոմիտաս Բագրատունի. 1852, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1852, 778 էջ:

Ազերեան Յարութիւն վրդ. 1819, Քերականութիւն հայերէն և անգղիական, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 334 էջ:

Ազերեան Յարութիւն վրդ. 1821, Բառարան անգղիարէն եւ հայերէն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 983 էջ:

Ազերեան Յարութիւն վրդ., Պրէնտեան Յովհ. 1868, Բառարան անգղիարէն և հայերէն, Բ տպագր., Վենետիկ, Մխիթարեանց տպ., 842 էջ:

Աւետիքեան Հ. Գաբրիէլ, Սիւրմէլեան Հ. Խաչատուր, Ազերեան Հ. Մկրտիչ. 1836, հ. Ա, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1140 էջ:

Աւետիքեան Հ. Գաբրիէլ, Սիւրմէլեան Հ. Խաչատուր, Ազերեան Հ. Մկրտիչ. 1837, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Բ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1067 էջ:

«Բազմավէպ» (Վենետիկ), 1847, թիւ 23:

Բաշալեան Լ. 2018, Նորավեպեր եւ պատմութիւնք, Երևան, «Անտարես», 286 էջ:

Բարլեզիզյան Ա. 2009, Հայերեն-ֆրանսերեն բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 976 էջ:

Բարսեղյան Հ. Խ. 1973, Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական-տերմինաբանական բառարան, Երևան, «Լույս», 980 էջ:

Գասպարյան Գ. Կ. 1968, Հայ բառարանագրության պատմություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 566 էջ:

Գյուրջինյան Ղ. 2019, Հանուն մեր նյարդերի: Գրառումներ հայոց լեզվի այսօրվա խնդիրների մասին, Երևան, «Էդիթ Պրինտ», էջ 176:

Գյուրջինյան Ղ. 2020, Հայերենի ուղղագրական բառարան, Երևան, «Էդիթ Պրինտ», 128 էջ:

Գյուրջինյան Ղ. 2021, № 2, Բալթիական լեզուների հայերեն անունների տարբերակայնության մասին. – ՀՀ ԳԱԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», էջ 217–239:

Գյուրջինյան Ղ. 2021, № 3, Արամեացիների լեզվի հայերեն անունը. – «Հայագիտական հանդես», էջ 3–17:

Գյուրջինյան Ղ. 2021, № 3, Հրեաների լեզվի հայերեն անունների և դրանց տարբերակների բառարանային մշակման պատմությունը. – «Բանբեր հայագիտության», էջ 216–231:

Գյուրջինյան Ղ. 2021, № 4, Հրեաների լեզվի հայերեն անունները և դրանց տարբերակները. – «Հայագիտական հանդես», էջ 3–17:

Գյուրջինյան Ղ. 2021, Հնդկական լեզուների անունները հայերենում. Գործածության, կանոնարկման և բառարանային մշակման հարցեր, Հայ բառարանագրության արդի խնդիրներն ու հեռանկարը. – Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, էջ 17–37:

Գույումձեան Մ. Կ. 1950, Ընդարձակ բառարան հայերենի անգլիերեն, Կահիրե, «Սահակ-Մեսրոպ» տպ., 1152 էջ:

Գույումձեան Մ. Կ. 1981, Ընդարձակ բառարան անգլիերենի հայերեն, Բ տպ., Բեյրութ, «Տոնիկեան և Որդիք», 1416 էջ:

Գույումձեան Մ. Կ. 2002, Գրպանի նոր բառարան անգլերեն-հայերեն, հայերեն-անգլերեն, այժմեականացուց Լ. Թորոսեան, Բեյրութ, «Շիրակ», 314 էջ:

Դեմիրճյան Ղ. 1977, Երկեր երկու գրքով, գիրք երկրորդ. Մանրապատումներ, երգիծանք, Երևան, «Սովետական գրող», 656 էջ:

Դեմիրճյան Ղ. 1982, Երկերի ժողովածու, հ. 5, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 679 էջ:

Եսայան Զ. 1928, Պրոմէթեոս ազատագրուած (ձամբորդական նոթեր), Մարսել, տպ. Թագուր Խաչիկեան, 368 էջ:

Եսայան Զ. 1959, Երկեր, Երևան, Հայպետհրատ, 592 էջ:

Զոհրապ Գր. 2001, Երկերի ժողովածու, հ. Ա, Երևան, Գրականության և արվեստի թանգարանի հրատ., 640 էջ:

Զոհրապ Գր. 2002, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, Երևան, Գրականության և արվեստի թանգարանի հրատ., 704 էջ:

Թարգմանութիւն յօդուածոյ միոյ. – «Ազդարար» (Մադրաս), 1794, թիւ 1:

Թլկատինցի. Զալըմ տղան. – «Մուրճ» (Թիֆլիս), 1904, հ. 1, էջ 32–52:

Թորոսեան Լ. 2019, Ընդարձակ բառարան Հայերեն-Գերմաներեն, Վիեննա, 765 էջ:

Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան. 1969, հ. 1, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 602 էջ:

Ինտրա. 2014, Հովին ծայնը. Երկեր, գիրք Բ, Երևան, «Սարգիս Խաչենց», 456 էջ:

Իսավերտենց 3. 1880, Կրթարան անգղիական լեզուի, տետր Ա, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 26 էջ:

Լալայեան Ե. 1913, Վասպուրականի ասորիները. – «Ազգագրական հանդես» (Թիֆլիս), հ. XXIV, էջ 181–232:

Խլղաթյան Ֆ. Հ. 1982, Բառարան-տեղեկատու: Նոր բառեր և իմաստներ, Երևան, «Հայաստան», 168 էջ:

Խնդրունի Տ. վերապատվելի, Գուշազեան Մ. 1970, Հայերեն անգլերեն արդի բառարան, Բեյրութ, «Կ. Տոնիկեան եւ Որդիք», 416 էջ:

Խուղաբաշյանց Ալ. 1838, Բառարան ի հայկական լեզուէ ի ռուսաց բարբառ, հ. 1, Մոսկվա, տպագրատուն Հայկական ձեմարանի տեարց Լազարեանց, 616 էջ:

«Կռունկ Հայոց աշխարհին» (Թիֆլիս), 1862, թիւ ԺԱ, թիւ Ը, թիւ Թ:

Հայ գաղթաշխարհի պատմություն (միջնադարից մինչև 1920 թ.). 2013, հ. 3, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 372 էջ:

Հայկական համաբարբառ 1. 1972, Եզնկայ Կողբացոյ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի «Եղծ աղանդոց», կազմեց Ժ. Բ. Թոսունյան, Երևան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա, Հայկական քարտարան, 842 էջ:

Հայկական համաբարբառ 4/1. 1973, Ազաթանգեղոս. Պատմութիւն Հայոց, կազմեցին Օ. Մ. Խաչատրյան և ուրիշներ, Երևան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա, Հայկական քարտարան, 786 էջ:

Հայկական համաբարբառ 7/1. 1975, Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, կազմեցին Օ. Մ. Խաչատրյան, Հ. Վ. Սարգսյան, Երևան, Հայկական ՍՍՀ գիտությունների ակադեմիա, Հայկական քարտարան, 880 էջ:

«Հիւսիսափայլ» (Մոսկվա), 1861, թիւ 11:

Ճէրէճեան Գնէլ արք., Տոնիկեան Փ. Կ. 1992, Հայոց լեզուի նոր բառարան, հ. 1, Բեյրութ, «Կ. Տոնիկեան եւ Որդիք» հրատարակչատուն, 1306 էջ:

Ճիզմէճեան Պետրոս վրդ. 1954, Հայերէն աշխարհաբար լեզուի լիակատար բառարան, հ. 1, Հալեպ, 726 էջ:

Մալխասեանց Ստ. 1944, Հայերէն բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, Հայկական ՍՍՌ պետական հրատ., 608 էջ:

Միջին դարերի պատմություն. 1975, հ. 1, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 824 էջ:

Մխիթար Սեբաստացի. 1749, Բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. Ա, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1252 էջ:

Մուրադյան Հ. Դ. 1982, Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, հ. 1. Հնչյունաբանություն, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 348 էջ:

Ներսէս Շնորհալի. 1818, Աղօթք Ներսիսի Կլայեցոյ: Վեշտասանլեզուեան. Հայերէն գրաբառ, Հայերէն աշխարհաբառ, Յունարէն գրաբառ, Յունարէն աշխարհաբառ, Լատիներէն, Իտալերէն, Գաղղիերէն, Սպաներէն, Գերմաներէն, Անգղիարէն, Հոլլանդերէն, Ղաղմատերէն, Սերվիաներէն, Հունգարերէն, Տաճկերէն և Թաթարերէն հայկական տառիւք, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 204 էջ:

Պայեան Հ. Գէորգ. 1926, Բառարան հայերէն-գաղղիերէն, հ. Ա, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1148 էջ:

Պարոնյան Հ. 1964, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 408 էջ:

Պարոնյան Հ. 1964, Երկերի ժողովածու, հ. 3, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 424 էջ:

Պարոնյան Հ. 1968, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ հրատ., 438 էջ:

Պետրոսյան Հ. Զ., Գալստյան Ս. Ա., Ղարաբյուլյան Թ. Ա. 1975, Լեզվաբանական բառարան, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 318 էջ:

Պետրոսեան Մատթիա վրդ. 1875–79, Նոր բառգիրք հայ-անգլիարէն, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 786 էջ:

Պերպերյան Ա. 2008, Պատմություն հայոց, Բ հրատ., Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատ., 600 էջ:

Պէտիրեան Պ. Ս. 2010, Հայերէն-անգլերէն, անգլերէն-հայերէն գործնական բառարան (անգլիախօս արեւմտահայերու եւ արեւելահայերու համար), Երևան, «Անտարես», 368 էջ:

Պռոշյան Պ. 1964, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, Հայպետհրատ, 724 էջ:

Պրէնտեան Յովհ., Աւգերեան Հ. Յարութին վրդ. 1825, Բառարան հայերէն եւ անգղիական, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 640 էջ:

Սարգսյան Ա. 1991, Արեւմտահայերէնի բառարան, Երևան, «Արկիկ», 320 էջ:

Սաքապետոյան Ռ. Կ. 2011, Արեւմտահայերէն-արեւելահայերէն նոր բառարան, Երևան, «Տիգրան Մեծ», 382 էջ:

Սիմէօնեան Ս. 1803, Փոքրիկ բառագիր Անգլիացւոց լեզուէ՝ թարգմանեալ ի հայ բարբառ, Մադրաս, տպ. Տեր Հարություն Շմավոնյան Շիրազեցու, 142 էջ:

Տնտեսութեան մարդկային կենաց: Խրատը պիտանիք (Առածք սինէականք). 1845. (տիտղոսաթերթից) թարգմանեալք ի սինէացւոց լեզուէ յԱնգլիական բարբառ: Փոխեաց ի մերս՝ Գէորգ Աւետ Չաքարեան Ջուղայեցի ի Պաթաւիա (Առածք սինէականք), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 76 էջ:

Րաֆֆի. 1983, Երկերի ժողովածու, հ. 2, Երևան, «Սովետական գրող», 480 էջ:

Րաֆֆի. 1986, Երկերի ժողովածու, հ. 6, Երևան, «Սովետական գրող», 480 էջ:

Րաֆֆի. 1955, Երկերի ժողովածու, հ. 9, Երևան, Հայպետհրատ, 544 էջ:

Րաֆֆի. 1991, Երկերի ժողովածու, հ. 10, Երևան, «Նաիրի», 542 էջ:

Րաֆֆի. (Հ. Մելիք-Հակոբյան). 1861, Արգոյ բարեկամ, Յովհաննէս Քաթանեանց. – «Հիսիսափայլ» (Մոսկվա), հ. 11, էջ 393–399:

Froundjian D. 1952, Armenisch-Deutsches Wörterbuch, München, Verlag von R. Oldenbourg, S. 560.

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ НАЗВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

ДАВИД ГЮРДЖИНЯН

Резюме

Ключевые слова: название языка, вариативность, историческая лексикология, развитие лексики, стандартизация, словообразовательная закономерность, անգլիացւոց լեզու «язык англичан», անգլիարէն / անգլիերէն / անգլիարէն / անգլիերէն / անգլերեն «английский язык», лексикографическая традиция, унификация названия языка.

По аналогии соответствующих структур армянского языка V века для обозначения понятия «английский язык» сначала были использованы словосочетания: անգլիացւոց բարբառ «речь англичан», անգլիացւոց լեզու «язык англичан», անգլիական / անգլիական բարբառ «английская речь» и անգլիական լեզու «английский язык». С конца XVIII века в ар-

мянском языке употребляются пять вариантов названия языка: **անգղիարէն**, **անգղիերէն**, **անգլիարէն**, **անգլիերէն** և **անգլերեն** / **անգլերէն**, которые отличаются звуками **լ** / **ղ**, вариативными суффиксами **-արէն** / **-երէն**, наличием или отсутствием компонента **ի**.

Варианты **անգղիարէն**, **անգղիերէն** и **անգլիерէն** характерны как западноармянскому, так и восточноармянскому, **անգլիарէն** – литературно-му западноармянскому языку, хотя и здесь он не имел широкого распространения. В обоих вариантах армянского языка в настоящее время вариативность названия английского языка устранена, победил **անգլերեն** «английский язык».

Хронологическая картина использования вариантов выглядит так (в скобках указаны самые ранние свидетельства по нашим данным):

- а) конец XVIII века (1794) – **անգղիացւոց բարբառ** «речь англичан»,
- б) начало XIX века (1803) – **անգղիացւոց լեզու** «язык англичан»,
- в) первая половина XIX века – **անգղիարէն** «английский» (1818), **անգղիական լեզու** «английский язык» (1825), **անգղիական բարբառ** «английская речь» (1845),
- г) со второй половины XIX века по 10-е годы XX века – **անգղիերէն** «английский» (1872),
- д) с последней четверти XIX века до середины XX века – **անգլիерէն** «английский» (1873), словообразовательный вариант – **անգլիарէն** (1875),
- е) с середины XX века по настоящее время – **անգլերեն** «английский язык».

В современном восточноармянском и западноармянском литературных языках название английского языка имеет единую форму – **անգլերեն**.

Давид Гюрджинян – к. филол. н., доцент, председатель Комитета по языку РА. Научные интересы: словообразование и словообразовательная семантика армянского языка, лексикография и теория лексикографии, искусство речи, вопросы обучения армянскому языку. Автор (и соавтор) школьных и университетских учебников и пособий, учебных и методических книг, словарей и 80 статей. gyurjidav@mail.ru

HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE NAME OF THE ENGLISH LANGUAGE IN THE ARMENIAN LANGUAGE

DAVIT GYURJINYAN

Summary

*Key words: name of language, variability, historical lexicology, development of vocabulary, standardization, derivational pattern, **անգղիացւոց լեզու** “Language of Englishmen”, **անգղիարէն** / **անգղիերէն** / **անգլիարէն** / **անգլիերեն***

րէն / անգլերեն “English language”, lexicographic tradition, unification of the language name.

By analogy of the relevant structures of the Armenian language of the 5th century AD to designate the concept of “English language” were first used by the phrase: անգլիացւոց բարբառ “speech of the Englishmen”, անգլիացւոց լեզու “language of the Englishmen”, անգլիական / անգլիական բարբառ “English speech” and անգլիական լեզու “English language”. From the end of the 18th century in Armenian language, five versions of language names are used: անգլիարէն, անգլիերէն, անգլիարէն, անգլիերէն եւ անգլերեն / անգլերէն, which are characterized by sounds լ/ղ, by variative suffixes -արէն / -երէն, the presence or the absence of a component ի.

The variants անգլիարէն, անգլիերէն and անգլիերէն are characteristic of both Western Armenian and Eastern Armenian, անգլիարէն – literary Western Armenian language, although it was not widespread here either. In both variants of the Armenian language, the variability of the name of the English language has now been eliminated, անգլերեն “English language” has won.

The chronological picture of the use of the variants looks like this (in parentheses are the earliest evidence according to our data):

- a) the end of the 18th century (1794) – անգլիացւոց բարբառ “the speech of the Englishmen”,
- b) the beginning of the 19th century (1803) – անգլիացւոց լեզու “the language of the Englishmen”,
- c) the first half of the 19th century – անգլիարէն “English” (1818), անգլիական լեզու “English language” (1825), անգլիական բարբառ “English speech” (1845),
- d) from the second half of the 19th century to the 1910s – անգլիերէն “English” (1872),
- e) from the middle of the 20th century to the present – անգլերեն “English”.

In the modern Eastern Armenian and Western Armenian languages, the name of the English language has a single form անգլերեն “English”.

Davit Gyurjinyan – Candidate of Sciences in Philology, Associate Professor, President of the Language Committee of the RA. Scientific interests: word formation and word-formation semantics of the Armenian language, lexicography and the theory of lexicography, art of speech, issues of teaching the Armenian language. Author (and co-author) of numerous school and university textbooks and manuals, educational and methodical books and 80 articles. gyurjidav@mail.ru

ԲՆԻԿ ՀԱՅԵՐԵՆ ԲԱՌԵՐ «ՀԱԳՈՒՄՏ»
ԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԴԱՇՏՈՒՄ*

ԼՈՒՍԻՆԵ ՂԱՄՈՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Հագուստ, իմաստային դաշտ, բնիկ հայերեն բառեր, հնդեվրոպական մայր լեզու, արմատ:

Նախաբան

Հնդեվրոպական նախալեզվից առանձնացած հայերենի բառապաշարի միջուկը կազմում են հնդեվրոպական միասնության շրջանից ժառանգված բառերը¹, որոնց «թիվը որոշ չափով լրացնում են հայերեն բարբառներում պահպանված գաղաղական այն բառերը, որոնք հնդեվրոպական ծագում ունեն կամ առնչվում են հնդեվրոպական ցեղակից լեզուներին: ... Հետևաբար, ինչպես գրաբարյան հուշարձաններով վկայած, այնպես էլ բարբառներում պահպանված հնդեվրոպական ծագում ունեցող բառարմատների ընդհանուր թիվը այդ լրացումներով անցնում է 1200-ից»²:

Ուսումնասիրության նպատակն է՝ քննել «Հագուստ»³ իմաստային դաշտի բնիկ հայերեն բառերը, որոնցից ժամանակի ընթացքում կազմվել են բազմաթիվ ածանցավոր ու բարդ բառեր: Նման միավորների բառաքննական և ստուգաբանական վերլուծությունը կարևոր է հայերենի բառապաշարի ընդհանուր պատմության տեսակետից, քանի որ բնիկ հայերեն բառերը կազմում են հայոց լեզվի բառապաշարի հիմնաշերտը:

«Հագուստ» ընդհանրական հասկացություն և «հագնելու գործողություն» արտահայտող բնիկ հայերեն բառեր

Հր. Աճառյանն առանձնացնում է բնիկ հայերեն բառերի 22 իմաստային դաշտ⁴, որոնցից մեկն էլ «Հագուստ» իմաստային դաշտն է:

Գ. Զահուկյանն ամերիկացի լեզվաբան Բաքի բառարանում տեղ չգտած դերանվանական և սպասարկու բառերն ու մասնիկներն առանձնացրել է լրա-

* Ներկայացվել է 04. IV. 2022 թ., գրախոսվել է 16. IV. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 24. V. 2022 թ.:

¹ Ըստ Հր. Աճառյանի՝ «... բնիկ հայերեն բառերի գումարը՝ որ համեմատական լեզվաբանությունը կարողացել է երևան հանել մինչև այժմ՝ իր ունեցած միջոցներով, կազմում է նախահայերեն բառապաշարի միայն մի մասը: Այդ բառերի թիվը 713 (909) է: Մնացյալը անհայտ է» (տե՛ս Աճառյան. 1940, 107):

² Սուքիասյան. 2004, 183:

³ Հղվածում Հագուստ բառը լայն իմաստով ենք գործածել. ներառել ենք նաև Հագուստի մաս, կտորեղեն նշանակություն ունեցող բառեր:

⁴ Աճառյան. 1940, 108: Այս մասին տե՛ս նաև Աբաջյան, Դիլբարյան, Յուզբաշյան. 2017, 133, Սուքիասյան. 2004, 185:

ցուցիչ՝ 23-րդ թեմատիկ խմբի մեջ⁵: Նա ներկայացրել է բնիկ հնդեվրոպական 1500 արմատ, որոնց մեջ, սակայն, հագուստ (կամ հագուստի մաս) հասկացությունն նշող բառերը քիչ են:

Հիմք ընդունելով առանձին աշխատություններ⁶ ստորև առանձին-առանձին ներկայացնում ենք «հագուստ» իմաստային դաշտի այն բառարմատները, որոնք, ամենայն հավանականությամբ, հնդեվրոպական ծագում ունեն: Այսպես.

Զգեստ «հագուստ»: Զգեստու «հագնիլ» բայից է, ըստ Հ. Աճառյանի՝ բնիկ հայերեն բառ է՝ հնդեվրոպական *ves* արմատից (ՀԱԲ, 2, 88): Գ. Զահուկյանը կատարում է ճշգրտում՝ հիմքի սկզբնաձևը վերականգնելով: Ըստ նրա՝ հնդեվրոպական **ues-nu-* հիմքից՝ **ues-* «հագնել» ձևից է (զ- նախդիրով) (ՀՄԲ, 235):

Մի շարք բարբառներում առկա է գեստ ձևը (ՆԲ, Մշ., Խլ., Մկս.), որից էլ՝ գեստ մըղնել հարադիր բայը. հմմտ. գեսալ (Ղզ., Ղրբ.) «հագնիլ, զգեստու», որը «կարտասանուի կէնալ և զգեստու բային արմատն է, որ հին հայերէնի մէջ աւանդուած էէ. հմմտ. գեստ, գէց, գեցուածք. բոլորն ալ նոյն արմատէն, իբր զգեստ, զգեցեալ, զգեցուածք»⁷:

Զգեստ արմատից կազմվել են թավշազգեստ, լողազգեստ, գիշերազգեստ, զգեստապահարան, զգեստաձև, զգեստասեր, զգեստավոր, զգեստացու, զգեստափոխ, զգեստեղեն, զգեստիկ, բեմազգեստ, գիշերազգեստ, գինազգեստ և այլն (ԺՀԼԲԲ, 2, 25):

Շոր «շոր, հագուստ»: ՀԱԲ-ում արմատը ստուգաբանված է: Զահուկյանը քիչ հավանական է համարում հնդեվրոպական *skhor-* (s)ker- «կտրել» արմատից առաջացած լինելը: Բաղադրություններ՝ շորեթափիլ, շորեղէն, կեղտաշոր, ոտնաշոր և այլն (ՀՄԲ, 593):

Վ. Ուրիշյանը տալիս է այլ բացատրություն՝ «սարդի ոստայն», «մազ, աստառ, պատուհաններուն առջեւ անցուած մազէ հիւսուած ցանց, նախուածքներէ եւ նոյն ատեն մթեղներէ պաշտպանուելու համար», «մետաքս, մետաքսեայ լաթ» (ՎՈՒ, 2, 102):

Արդի հայերենում այս արմատից ունենք հետևյալ կազմությունները՝ շորակտոր, շորահան, շորահին, շորահոտ, շորաձևանք, շորացու, շորափոխ, բարուրաշոր, գլխաշոր և այլն:

Գաբ «հագուստ, զգեստ»⁸: ՀԱԲ-ում բառի ստուգաբանությունը չկա: Հ. Աճառյանը միայն նշում է, որ այս արմատն առանձին անգործածական է, որից կազմվել է գաբեղէն բառը՝ «բաղէն, վերարկու» իմաստով (ՀԱԲ, 1, 495): Նույն իմաստով գաբեղէն արմատն արձանագրված է ՆՀԲ-ում: Ըստ Գ. Զահուկյանի՝ գաբ-ը «թերևս բնիկ հնդեվրոպական բառ» է, որը ծագել է **uebh-* «հյուսել,

⁵ Զահուկյան. 1987, 206:

⁶ Բառերի ստուգաբանությունները ներկայացրել ենք՝ հիմնվելով հետևյալ աշխատությունների վրա. Աճառյան. 1971, 1973, 1977, 1979, Զահուկյան. 2010, Աղայան. 1974, Ուրիշյան. 1995, 1998:

⁷ Աճառյան. 1913, 223–224:

⁸ Այս բառն ունի նաև համանուններ՝ 1. գաբ «խաշնդեղ», 2. գաբ «կեռ, ճանկ» և 3. գաբ «հագուստ, զգեստ» (ՀՄԲ, 143):

գործել» արմատից (ՀՄԲ, 143): Վ. Ուրիշյանի բառարանում գաբ արմատը բացատրվում է «դիմացը բաց, եկեղեցական շուրջառի նմանող վերարկու» իմաստով (ՎՈԻ, 1, 52): Նշենք, որ գաբեղեն-ն արդի գրական հայերենում չի գործածվում, իսկ գաբ արմատի եռանդամ համանունային շարքից վկայված են միայն երկուսը, բացի մեզ հետաքրքրող բառարմատից:

Ուստիկ «կտոր. հագուստ» (°): ՆՀԲ-ում բառի բացատրությունը տրվում է՝ «թերևս որպես զգեստ, զգեստիկ» (ՆՀԲ, 2, 557): Ըստ Հ. Աճառյանի՝ անստույգ բառ է, որը մեկ անգամ հանդիպում է հետևյալ նախադասության մեջ. «Մետաքս ոսկեզօղ, սպիտակ բեհեզ, ուստիկ ծանրագին էած ի վերայ նորա (Ոսկիի)» (ՀԱԲ, 3, 611): Ըստ Գ. Զահուկյանի՝ կասկածելի է «կտոր. հագուստ» նշանակությունը, սակայն հավանական է բառի բնիկ հնդեվրոպական ծագումը՝ *us-ti-s- ձայնդարձային ձևից՝ *ues-ti-s «հագուստ» արմատից (*ues «հագցնել») (ՀՄԲ, 752):

«Տարբերվող նշան, զարդ» իմաստով հանդիպում ենք Վ. Ուրիշյանի բառարանում (ՎՈԻ, 2, 115):

Այս արմատն արձանագրված չէ արդի բառարաններում:

Ագ (անիլ) «հագնել»: Բնիկ հնդեվրոպական՝ *ou (*eu- «հագնել») արմատից է: Այստեղից՝ ագոյցք⁹, ագուցիկ, ագանելիք. ավելի ուշ՝ հնախահնչյունով հագանիլ > հագնիլ, հագնել, որոնցից էլ հագուստ, հագուստեղեն և այլն (ՀՄԲ, 20): Այս արմատից է կազմվել նաև յագչիլ «լավ նստել (զգեստի մասին), կպչել, փակչել» բնիկ հայերեն բառը (ՀՄԲ, 545):

Ըստ Հ. Աճառյանի՝ ագանիմ «հագնիլ» բառը բնիկ հնդեվրոպական *évō կամ *óvō (և ոչ ávō) արմատից է, որից էլ հնախահնչյունով հագանիլ (հագնուիլ, հագնուած, արեմտ.՝ հագուիլ, հագուած և այլն): Հիշենք նաև հագի «հագած» ձևը, որը հիմնականում գործածվում է դիմորոշ հոդով, ինչպես՝ հագիս շորերը, շորս հագիս է, հագիդ ի՞նչ է, շորերը հագին և այլն (տե՛ս ՀԱԲ, 1, 75):

Բարբառներում այս արմատից առկա են հետևյալ կազմությունները՝ հագնիլ, հագուեցնել, հագուիլ (Պլ.), հագուիլ-կապուիլ, հագուիլ-սբուիլ (Խրբ., Պլ.), հագուկ, հագուկ-սբուկ (Արճ., Մշ.), հագուն (Հմշ.) «հագնելիք», հագվտիլ (Արբ., Պլ.) «զանազան բաներ հագնիլ», հագվտուք (Պլ.) «զանազան բաներ հագնելու գործողությունը» և այլն (ՀԳԲ):

Գած (գ-գած) «հագնվելը, համակվելը»: Բնիկ հնդեվրոպական բառ է *ueg-՝ *ueg- «հյուսել, գործել» արմատից (ՀՄԲ, 145). հմմտ. լատ. velo «ծածկել, պատել, փաթաթել մի բանով, փաթաթել-կապել», գերմ.՝ wickeln «պատել, փաթաթել» և այլն¹⁰: Թերևս այստեղից էլ ենթադրվում է, որ գած արմատը պետք է նշանակած լինի «պատել, փաթաթել», որից էլ ինքնին զարգացել են հագնել, վրան առնել և փխբ. համակվել իմաստները¹¹:

⁹ Հինհայերենյան շրջանի գործերում արձանագրված բառերը բերում ենք հին ուղղագրությամբ, իսկ աշխարհաբարյան փուլում գործածվածները՝ նոր ուղղագրությամբ:

¹⁰ Այս մասին տե՛ս Ա Ղ ա յ ա ն. 1974, 48–50:

¹¹ Ա Ղ ա յ ա ն. 1974, 48–50:

Գած արմատն առանձին անգործածական է: Զ նախդիր¹² գած արմատից ունենք զգածիլ բայը (զգածել//զգածնուլ)՝ «հագնել, իր մեջ կրել, համակվել, զբաղվել», ինչպես նաև սզազգած, սևազգած, զգածումն և այլն (ԳԲ):

Գած արմատից ունենք նաև առիգած բառը՝ «դենջակ, գոգնոց» իմաստով (ՀԱԲ, 1, 258) կամ՝ «1. մերկ մարմնի վրայ գցուած շորի կտոր, ծածկոյթ, սփածանելիք, 2. մերկ մարմնի ծածկոյթ մէջքից դէպի ցած, գոգնոց» (ԳԲ, 1, 181), ինչպես՝ «Մեղեսիկի փոշի մշուշն ըլլամ ըսփյուռ, և առիգածն արծաթ ջուրին վրա հոլանի (ՄՄ)» (տե՛ս ԺՀԼԲԲ, 1, 179):

Այլ կարգի հագուստների բնիկ հայերեն անվանումներ

Գրգլի (գրջլի) «հին, մաշված շոր, զգեստ, ցնցոտի, քուրջ»: Ըստ Գ. Զահուկյանի՝ բնիկ հնդեվրոպական բառ է՝ *uer-՝ *uer-k- «պատռել, ճանկոել, քերծել» արմատից (ՀՍԲ, 176): Այս բառը վկայված է նաև «նման կտորներու կամ կարկտաններու» իմաստով (ՎՈՒ, 1, 64):

Այս արմատից կազմվել են գրգլեակ (գլգլեկ) «հանդերձ աղքատի հին և գծուծ, կարկատուն, պատառոտեալ. կապերտ» (ՆՀԲ, 1, 586), գլգլայ, գլգլէն, ինչպես նաև՝ բրբ. գլգլիլ «հագուստի մաշուիլ, կտրտուիլ, քուրջ դառնալը» (ՀԱԲ, 1, 605):

Արդեն հնացած գրգլի/գրգլյակ («հնոտիք, ցնցոտի») տարբերակները արդի հայերենում գործածվում են հիմնականում գեղարվեստական գրականության մեջ, ինչպես՝ «Իշխանազն մարդուն անվայել է կեղծավորության գրգլյակներով ծածկվելը» (Մ) կամ «Կը կանգնեք սև ու գրգլյակ, նա գուլթ ունեք, ոչ քսակ» (ՊԴ) (տե՛ս ԺՀԼԲԲ, 1, 450):

Թամբատ (թմբատ) «ցնցոտի, քուրջ»: Բառի ծագումն անհայտ է (ՀՍԲ, 257): Այս արմատից ունենք թամբատեակ/թամբատոց բառաձևերը՝ «ցնցոտի, ձորձ, քուրջ, չուլ, շատ կարճ և հասարակ զգեստ» իմաստով (ԳԲ, 1, 478): ՆՀԲ-ը ենթադրում է «մինչև ազդրերը հասնող հագուստ»՝ նկատի ունենալով թամբ բառի նաև «ազդր» իմաստը¹², ինչպես՝ «գրգլեակ. զգեստիկ. հանդերձիկ. քուրձ. անարգ հանդերձ որպէս թամբ արկեալ զանձամբ. կամ ծածկոյթ մինչև ի թամբն» (ՆՀԲ, 1, 749): Այսպիսով թամբ-հատեակ՝ «թամբից կամ ազդերաց վրայ կտրուած՝ շատ կարճ հանդերձ» (ՀԱԲ, 2, 149): Նկատենք, որ Հ. Աճառյանն այս բառերի (նաև թամբ բառի) ստուգաբանությունը չի անդրադարձել:

Ըստ Գ. Զահուկյանի՝ թամբ-ը հնդեվրոպական ծագում ունի:

Պետք է նկատել, որ թամբատեակ/թամբատոց բառանունները (տապճակ՝ «(հզվիլ) թամբի տակից ձիու վրա փռելու գորգ, թաւիկ» իմաստով) արձանագրված են նաև ԺՀԼԲԲ-ում (4, 449). փաստորեն, «քուրջ», «ձորձ», «հագուստ» իմաստները չեն պահպանվել:

Օթոց «անկողնի ծածկոց, կապերտ» և «վերարկու, զգեստ, կրկնոց»: Օթ «հագնիլ» արմատից է, որն առանձին անգործածական է: Բնիկ հայերեն բառ է, որն առաջացել է evō, ὄνó «հագնիմ» բառից՝ -ti ածականով (ՀԱԲ, 4, 609):

Արդի գրական հայերենում «վերարկու, զգեստ, կրկնոց» իմաստը հնացած է համարվում, առաջնային իմաստն է՝ «բազմոց, փափուկ նստարան մի քանի հոգու համար», ապա՝ «բազմոցի՝ թախտի՝ մահճակալի ծածկոց», «հատակին

¹² Տե՛ս Հ ո վ հ ա ն ն ի ո յ ա ն. 2012, 34:

փոխելու կարպետ՝ գորգ, փուռ, փովածք» և այլն (ԺՀԼԲԲ, 4, 774): Այս արմատից կազմվել են՝ օթոցագործ, օթոցապատ, օթոցապատել և այլն:

Գիշտ «աբեղայական մաշկազգեստ»: Թեև ՆՀԲ-ում այս արմատն ունի «գլխարկ, որպէս զգիշերնոց. և Ագանելի աբեղայից. ի ցփսոյ կմ ի բրդէ» իմաստը (ՆՀԲ, 1, 555), սակայն ըստ Հ. Աճառյանի՝ ճիշտ է միայն «մաշկէ հագուստ» իմաստը. «... որովհետև Լամբրոնացու կրկին օրինակներում էլ այս մասին է խօսքը» (ՀԱԲ, 1, 561): Գ. Զահուկյանը հավանական է համարում բառի բնիկ հնդեվրոպական լինելը՝ *uēs-kh-ti-՝ *ues- «հագնել» արմատից (ՀՍԲ, 162): Ըստ Ստ. Մալխասյանցի՝ անատոլյգ բառ է, ունի «մաշկէ հագուստ» նշանակությունը (ՀԲԲ, 1, 439):

Արդի գրական հայերենում («մորթե գլխարկ» իմաստով) գիշտ արմատն ունի հազվադեպ գործածություն. այսպես. «Մորթը ձգեց թիկունքին, գլխով վրան՝ գիշտ ու խալամ (ԱԻ)» (ԺՀԼԲԲ, 1, 404): Այս արմատից է կազմվել գլտիլ բայը, որն ունի «մաշկեղէն հագուստ հագնիլ, աբեղայ դառնալ» իմաստը (ՀԱԲ, 1, 561):

Գլխանոց հասկացությունն արտահայտող բնիկ հայերեն բառերից է.

Տեո «շղարշ, քող»: Հ. Աճառյանը և Գ. Զահուկյանը բառի սկզբնաղբյուրն են համարում հնդեվրոպական *der-s- «քերթել, ճեղքել» արմատը. հմմտ. հուն. δέρος «կաշի» (ՀՍԲ, 727, ՀԱԲ, 4, 395, տե՛ս նաև ԲՍՀ, 149):

Հանդիպում ենք նաև «մերկ, մերկանալ», «հագուստը սոթթել-հանել մէջինը առնելու համար, նման առաջակներուն», «մորթագերծ ընել», «գրահ, որ նախապէս հաստ կ'աշիէ կ'ըլլար» իմաստներով (ՎՈՒ, 2, 201):

Տեո արմատից կազմվել են տեռակալ, շղա(ր)չատեո, խլատեո և այլն:

Արդի գրական արևելահայերենում այս արմատը չի պահպանվել (բարբառներում այլ իմաստ ունի), բայց արևմտահայերենում գործածվում է (նույնիսկ համանուններով), որից էլ՝ տեռազգեստ «լողազգեստ» (տե՛ս ԱԱՆԲ, 346):

Ոտնաման հասկացությունն նշող բնիկ հայերեն բառեր

Աւլ/աւթ>ող «կոշիկ, ոտնաման»: ՆՀԲ-ում բառն ունի «ագանելիք ոտից մորթեղէն. կօշիկ. հողաթափ. տրեխ. մոյկ. մուճակ. սանդալ» և այլ իմաստները (2, 1022): Այն հնդեվրոպական *ou-dh-՝ *eu- «հագնել» արմատից է՝ *-dh- ածականով (ՀՍԲ, 100): Այս բառից կազմվել են օղաձևություն «կոշկա-կարություն», օղագործ «կոշկակար», օղափառ «կոշիկի կաշի» բաղադրությունները (տե՛ս ՀԱԲ, 4, 607), որոնք, սակայն, չեն անցել արդի գրական հայերենին:

Ոլոգ «երկար գուլպա»: Ինչպես Հ. Աճառյանը, այնպես էլ Գ. Զահուկյանը կարծում է՝ այն, հավանաբար, նույն ոլոք «սրունք» բառն է, որը ծագել է բնիկ հնդեվրոպական *oleq- «ծռել, թեքել» արմատից (ՀՍԲ, 600):

ՆՀԲ-ը բացատրում է «սրունք և կարթք ոտից՝ ի ծնագաց ցկրունկա» (ՆՀԲ, 2, 505):

Ստ. Մալխասյանցի բառարանում բառը բազմիմաստ է. հինհայերենյան իմաստը դարձել է երկրորդ իմաստ՝ «1. ոլոք, 2. երկայն ճիւղով գուլպայ (որ ծածկում է ոլոգները)» (ՀԲԲ, 3, 552): Նույն նշանակություններով բառը պահպանվել է գրական արևմտահայերենում (ԱԱՆԲ, 280), իսկ արդի գրական

արեւելահայերենում ունի միայն «սրունքի ոսկորը ծնկից մինչև ոտնաթաթը» նշանակությունը (ԺՀԼԲԲ, 4, 98):

Հետևելով «Հյուսված բան, ոտքի փաթաթան»: Բնիկ հնդեվրոպական *per- «բուրդ գգել, պոկել» արմատից. հմմտ. հայ. սար «բուրդ» (ՀՍԲ, 457): Ըստ Հ. Աճառյանի՝ «առագաստի կապ կամ չուան» և «խսիր կամ նիւթ ոտքին փաթաթելու համար» (ՀԱԲ, 3, 82), իսկ ըստ ՆՀԲ-ի՝ «հիւսք. հիւսկէն իրք. չուան հիւսեալ», «խրացք» (ՆՀԲ, 2, 89):

Հետևելով արմատից է հետևել բարբառային (Ար. (Լ) Ղրբ.) բառը՝ «տղամարդկանց սրունքները փաթաթելու երկար երիզավոր կտոր, սոնապան, զանգապան» (ՀԼԲԲ, 3, 274): Էդ. Աղայանն այն բացատրում է՝ «1. ոտքի փաթաթան, 2. բրդե հաստ և տաք հագնելիք, որ հագցնում են ոտքին՝ կոճերից մինչև ծունկը (գետրի)» (ԱՀԲԲ, 861):

Հագուստի մաս հասկացությունն նշող բնիկ հայերեն բառեր

Աւծի(ք)/օծիք «օծիք, պարանոցը կապող զգեստաչերտ»: Բառը բնիկ հնդեվրոպական *aughiiā *augh- «պարանոց, վիզ» արմատից է (ՀՍԲ, 102):

Օծիք բառը ՆՀԲ-ում բացատրվում է իբրև «օձաձև գալար հանդերձից ի ծագ վերին, որ պատէ զպարանոցն. վերնաբերան կամ շուրթն պատմուճանի. ժապաւէն» (2, 1026):

Հինհայերենյան իմաստը պահպանվել է նաև արդի գրական հայերենում: Օծի(ք) բառից կազմվել են՝ օծիքածալ, օծիքակալ, օծիքակար, օծիքաշոր, օծիքատակ, օծիքադրամ:

Հուռն «քղանցք» (ՀԱԲ, 3, 124): Գ. Զահուկյանը կասկածելի է համարում այս արմատի «քղանցք» նշանակությունը՝ նշելով. «... եթե հուռնը նշանակում է «հյուս», ապա հնարավոր է կապը յեռուկ «ընդելուզել» արմատի հետ, որ ծագում է հնդեվրոպական «իրար մոտ շարել, կցել» արմատից» (ՀՍԲ, 468):

Ըստ Վ. Ուրիշյանի՝ բառն ունի «կակուղցնել, կտրել, ներկել եւ շինել, ստեղծել» իմաստը, ապա ավելացնում է. «ուրեմն քղանցքի հետ կապ չունի եւ «ոսկեթելով շինուած, բանուած» ըսել է» (ՎՈՒ, 2, 19), որից էլ ունենք ոսկե-հուռ(ն), ոսկեհուռակապ, մարգարտահուռ ու այլ կապակցություններ: Բարբառներում (Հվր., Արշ.) հուռ արմատն ունի «ապարանջան» իմաստը, ինչպես՝ «Կրոնրիս հուռը օսկիյան ըի» (ՀԼԲԲ, 3, 314):

Երիզ «երկար և նեղ կտորի շերտ իբրև կապ»: Հ. Աճառյանը, որպես հնդեվրոպական նախաձև, դնում է wraig'ha արմատը, բայց wr>եր ձևափոխությունը կասկածելի է համարում: Գ. Զահուկյանը թերևս բնիկ հնդեվրոպական նախաձև է կարծում *rei-g(ʰ)- «կապել» բայի գուգահեռ ձևը՝ rei-g'h- արմատը (որում *-gh-ն համարում է աճական):

Ստ. Մալխասյանցի ՀԲԲ-ում բառը (իր առաջնային իմաստից բացի) ունի նաև «մեռելի պատանք» իմաստը (ՀԲԲ, 1, 585): Հետագայում այն ձեռք է բերել՝ «1. երկար և նեղ կտավի շերտ, նեղ ժապավեն, 2. ժապավենաձև կարված մետաղ, 3. կտրվածք, գիծ, 4. նեղ շարք, 5. կողեզր, գիծ, 6. փխբ. շող, նշույլ» (ԺՀԼԲԲ, 1, 580), արևմտահայերենում՝ «ձայնագրման նպատակով գործածվող մագնիսական ժապավեն՝ ձայներից» (ԱԱՆԲ, 93):

Երիզ արմատից կազմվել են երիզապատ, երիզապինդ, երիզաձև, երիզանման, երիզագոտի, երիզագարդ, երիզաթել, երիզաժապավեն և այլն:

Խրաց (սեռ. հոգն.) «կոշկաթել, բաճկոնի թել, քուղ»: Բնիկ հնդեվրոպական *khrok- so- (°) *(s)ker- «պտտել, ծռել» արմատից է (ՀՄԲ, 354): Այս արմատից ունենք խրացել, խրացատեսակ բաղադրությունները (ԳԲ):

Խրաց բառի հինհայերենյան իմաստը պահպանվել է նաև արդի գրական արևմտահայերենում ու արևելահայերենում՝ որպես գրքային բառ, ինչպես՝ «Նա կապում էր մագեղեն տրեխների խրացները (Բ)» (ԺՀԼԲԲ, 2, 592):

Գոտի (գաւտի) «գոտի, երկնքի գոտի, ծիածան, ծիրանի գոտի, լեռնաշղթա»: Գ. Զահուկյանը հավանական է համարում բառի հնդեվրոպական ծագումը՝ *uābh-dē *uebh- «հյուսել, գործել» և *dē «կապել» (>հայ. տի) արմատներից (*«հյուսակապ»):

Ըստ Հ. Աճառյանի՝ բառը բաղադրված է գաւ և տի «կապ» արմատներից. տի-ն հնդեվրոպական dē-«կապել» բայի արմատն է, անծանոթ է գաւ արմատը: Համեմատելով գավառական մեջկապ բառանվան հետ՝ Աճառյանը ենթադրում է, որ այն ունի «մեջք» իմաստը (ՀԱԲ, 1, 608):

Բառի ստուգաբանությանը հետազայում անդրադարձել է Էդ. Աղայանը, ըստ որի՝ նույն գաւ հնդեվրոպական արմատից է ծագում գոտի <գաւտի բառը¹³, որի մեջ ի-ն ածանցն է, արմատն է՝ գաւտ, որը հստակ երևում է պարեգոտ, ընդգոտել «միասին կապել» բառերում (ԲՄՀ, 49):

Գոտի արմատից գրաբարում ունենք գոտեկած «գոտի կապած», գոտեկած «գոտի կապող», գոտեկող «գոտի ունեցող, գոտի կապած», գոտեկուրել՝ «1. գոտի կապել (ուրիշին կամ ինքն իրեն), 2. փխբ. կազմ ու պատրաստ լինել, գոտեկնդուել, զորանալ, սրտապնդուել» և այլն (ԳԲ), ապա՝ գոտեկարդ, գոտեկապ, գոտեկածալ, գոտեկալ, գոտեկառակ, գոտեկատեղ, գոտեկահար, գոտեկալոր ու այլ բառեր (ԺՀԼԲԲ), բարբառներում՝ գոտիկ և այլն:

Կոճակ «գնդաձև փոքրիկ իր զգեստի համար»: Որոշ լեզվաբաններ այն կապում են պրա. gož արմատին: Հ. Աճառյանը gož և կոճակ բառերի նմանությունը պատահականություն է համարում: Գ. Զահուկյանը նշված բառի արմատը՝ կոճ, կապում է հնդեվրոպական *goudi-, *gouædi- նախաձևի *geu- «ծռել, թեքել, կամար կազմել»՝ *d անականով արմատին (ՀՄԲ, 417):

Կտորեղեն, կարուձևի պարագաներ նշանակող բնիկ հայերեն բառեր

Ասր «բուրդ»: Բնիկ հնդեվրոպական բառ է՝ *pok'u-՝ *pek'u- «բուրդ, ոչխար, անասուն» (ՀՄԲ, 81): ՆՀԲ-ում այն ունի «բուրդ ոչխարաց. գեղմն, գզաթ, մանաւանդ կարեալ և մաքրեալ՝ սպիտակափայլ. որպէս և հանդերձն ասրեղէն» նշանակությունները (ՆՀԲ, 1, 333):

Բառի բուն՝ ասու արմատից կազմվել են հետևյալ բառանունները՝ ասուեայ, ասուի, ասուեղ, ասուեակ, ասուեղէն, ասր ձևից՝ ասրեայ, ասրաբեր, ասրեղեն, ասրազործ, ասրազործություն, ասրավաճառ և այլն: Պետք է նկատել, որ ասր արմատն ու դրանից բաղադրված կազմություններն այժմ հնացած են համարվում:

¹³ Այս մասին տե՛ս նաև Ղ ա փ ա ն ց յ ա ն. 1939, 208:

Կտաւ «վուշ, վուշից պատրաստված կտոր, կտավից հագուստ, պարան, կտավեղեն»: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ բառի ծագումն անհայտ է. «... հայերէնի հետ նմանութիւն ունեցող ձևերը մեզնից են փոխառեալ. այս իրողութեան հետ լաւ է պատշաճում այն հանգամանքը, որ կտաւի բոյսը գիտութեան մէջ համարուած է Կովկասեան ծագումից. հաւանաբար իր օրրանն է Հայաստանը» (ՀԱԲ, 2, 675): Գ. Զահուկյանը ենթադրում է, որ այն բնիկ հնդեվրոպական բառ է՝ կուտ բառից, որը տարածվել է ողջ Առաջավոր Ասիայում և եվրոպայում՝ տալով զանազան ածանցյալներ (ՀՍԲ, 432):

Այս արմատից ունենք հետևյալ կազմությունները՝ կտավազործ, կտավալաճառ, կտավյա, կտավեղեն, կտավիք, կտավաթել և այլն (ԺՀԼԲԲ):

Խաւ «շերտ, խավ, աղվամազ, բարակ մազածածկույթ, բուրդ, երիզ», ինչպես և «կերպասի վրայի բարակ թաւութիւնը»: Գ. Զահուկյանը ենթադրում է, որ բնիկ հնդեվրոպական բառ է՝ *khau-*(s)keu- «ծածկել, փաթաթել» արմատից (ՀՍԲ, 323): Բարբառներում ունենք խավք (Մշ., Բղշ.) «կտորի վրայի խավը, աղվամազը», խավ (Ղբբ.) «մանած թել՝ կարպետի՝ գորգի համար»: Արդի հայերենում ունենք խավաթափ՝ «1. խավը թափված (գործվածքների մասին), 2. փխբ. հմայքը՝ փայլը կորցրած», խավալոր, խավոտ և այլն (ԺՀԼԲԲ):

Կար «թուկ, լար, հող, կցում, կար, կարելը»: Գ. Զահուկյանը հավանական է համարում բնիկ հնդեվրոպական ծագումը՝ *goro` *ger «միավորել, հավաքել» ձևից: Արմատը շատ մեծ զարգացում է ունեցել ցեղակից լեզուների մեջ թե՛ ձևի և թե՛ իմաստի տեսակետից՝ տալով մարմնի անդամների (մեջք, ոտք, կուռ), զանազան գործիքների ու գործողությունների (կարթ, ջուհակի հաստոց) անվանումներ (ԲՄՀ, 81): «Բառը շատ աւելի հին է քան թելը կամ ասեղը», — նշում է Վ. Ուրիշյանը և տալիս է նոր բացատրություն՝ «սպահավել, ամրացնել, հաստատել», որտեղից էլ «կարող, դերձակ» իմաստները (ՎՈՒ, 1, 160):

Կար արմատից առաջացել են գլակակար, դարձակար, դիպակակար, եզրակար և այլն:

Կարծ (բբբ. կաժ, կաճ) «թելի փաթույթ, կարծ, կաժ»: Գ. Զահուկյանը ենթադրում է, որ այն բնիկ հնդեվրոպական բառ է՝ *gr-k- «պտտել, ոլորել» արմատից (ՀՍԲ, 392): Մեկ այլ բացատրությամբ՝ «մէկ տարուան մէջ արմաւենիին տուած արմաւը, կամ ոչխարին՝ բուրդը: Բ-ն աճական է: Պարսկերէն կաժ-ը որդէն առնուածն է, որ վերադարձած է արաբերէնի ուղղագրութեամբ՝ մետաքս» (ՎՈՒ, 1, 161):

Այս արմատը «թելի կծիկ, փաթույթ» իմաստով գործածվում է արեւմտահայերենում (ԱԱՆԲ, 155), ինչպես նաև՝ բարբառներում, որից էլ՝ կարծազուկ, կարծառ, կարծառել, կարծել կազմությունները (ՀԼԲԲ, 3, 59):

Թել «թել, դերձան»: Հենվելով դանիացի անվանի լեզվաբան Ջ. Պետերսենի այն կարծիքի վրա, որ թել բառը ծագել է հնդեվրոպական tenslo- ձևից, Հ. Աճառյանը բերում է հուն. τανία «երիզ, ժապաւէն», սանա. tāna- «թել, դերձան», tiñklas «ցանց» և այլն ձևերը, որոնց ծագումը հավանական է համարում հնդեվրոպական ten «լարել, քաշել» պարզ արմատի զանազան ձևափոխություններից: Հ. Աճառյանը կարծում է, որ հայերենից են փոխառնված պարսկերեն tēla «լար, առասան» և թրք. tel «1. թել, դերձան, 2. լար. թուկ,

չուան. 3. նեարդ» բառերը (ՀԱԲ, 2, 169): Թեւ արմատը ստուգաբանելիս Գ. Ջահուկյանը բերում է բնիկ հնդեվրոպական *tek-lo` *tek- «գործել, հյուսել» նախաձևը:

Թեւ արմատի առաջնային իմաստը պահպանվել է հայերենի բոլոր փուլերում՝ ավելանալով նոր իմաստներ. օրինակ՝ ԺՀԼԲԲ-ում արձանագրվել է շուրջ 16 իմաստ (տե՛ս ԺՀԼԲԲ, 2, 171):

Թեւ արմատից կազմվել են՝ թելակար, ժապավենաթել, մանրաթել, մետաքսաթել, ոսկեթել, պղնձաթել և այլն (ԺՀԼԲԲ):

Այս խմբում կարելի է ավելացնել նաև սանդն, հերիւն բառերը:

«Հագուստ» իմաստային դաշտում գործածվող բնիկ հայերեն բառերից են նաև՝ փերթ, բոկ (բոկոտն), մերկ, ոգումն «թեզան», կրուկն, թոռ «մախաթ, հերյուն», գերբն «սրբիչ, ջնջոց, ավել» և այլն:

Կան բնիկ հայերեն բառեր էլ, որոնք մեծ հաճախականություն ունեն «Հագուստ» իմաստային դաշտում բազմաթիվ բարդությունների ձևավորման մեջ, ինչպես՝ տուտ(ն) «ծայր, պոչ» (քղանցատուտ, երկարատուտ), եզր «եզր, սահման» (եզրակար, եզրաժապավեն, եզրագուտի, եզրագարդ), կապ «կապ, վանկ» (բերանակապ, գլխակապ, գոտեկապ, երիզակապ, ժապավենակապ, բազկապ) և այլն:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ հնդեվրոպական ծագում ունեցող հագուստ կամ հագուստի մաս նշանակող բառերը թեև քիչ են (մեր հավաքած օրինակներով մոտ 3 տասնյակ), սակայն այդ շարքը համալրվել է լեզվի ներքին օրինաչափություններով կազմված բառերով (թեև դրանց մեջ կան արմատներ էլ, որոնք ենթադրաբար են բնիկ հնդեվրոպական):

Ակնհայտ է, որ արմատներից շատերը, ժառանգաբար անցնելով արդի գրական արևելահայերենին, ժամանակի ընթացքում իմաստային զգալի փոփոխությունների են ենթարկվել. ա) փոխել են իրենց առաջնային նշանակությունները, ինչպես՝ հուռն, ոլոգ, բ) բառի հիմնական, առաջնային իմաստը դարձել է ոչ հիմնական, ինչպես՝ օթոց, գ) որոշ բառեր այսօր գործածության մեծ հաճախականություն ունեն. պահպանել են իրենց առաջնային իմաստները, երբեմն ավելացել են նոր (հաճախ՝ փոխաբերական) իմաստներ, ինչպես՝ զգեստ, խավ, գոտի, կտաւ, շոր, օձիք, երիզ, թել, կար, կոճակ, դ) որոշ բառեր ունեն գործածության ոչ մեծ հաճախականություն, ինչպես՝ գիշտ, գրգլի/գրգլյակ, խրաց (գործածվում են հիմնականում գեղարվեստական գրականության մեջ):

Գրական արևմտահայերենին են անցել օդ, ասր, գոտի, գրգլի, երսանկ, կարժ, խրաց, կտաւ, հեակ, ոլոգ, երիզ, թել, կար, կոճակ, շոր, տեռ, օձիք արմատները:

Կարժ, հեակի, գրգլի, երսանկ, խավ, կարժ, կտաւ, հուռ, թել, կար, կոճակ, շոր, օձիք արմատները գործածվում են նաև բարբառներում:

Լուսինե Ղամոյան – ք. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի արդի հայերենի բաժնի ավագ գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ «Հագուստ» իմաստային դաշտի քննություն, գրական և խոսակ-

ցական լեզուների փոխհարաբերություն: Համահեղինակ է 1 գրքի, հեղինակ՝ 1 մենագրության և չուրջ 40 հոդվածի: lgamoyan@mail.ru

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ար. – Արարատյան
 Արբ. – Արաբկիր
 Արճ. – Արճեշ
 Արշ. – Արեշ
 արևմտ. – արևմտահայերեն
 Բղշ. – Բաղեշ
 Բրբ. – Բարբառային
 Գերմ. – Գերմաներեն
 Թրք. – Թուրքերեն
 Լ. – Լոռի
 Լատ. – Լատիներեն
 Խլ. – Խլաթ
 Խրբ. – Խարբերդ
 Հայ. – Հայերեն
 Հզվդ. – Հազվագեղ
 Հմմտ. – Համեմատել
 Հմշ. – Համշեն
 Հոգն. – Հոգնակի
 Հուն. – Հունարեն
 Հվր. – Հավարիկ
 Ղզ. – Ղազախ
 Ղրբ. – Ղարաբաղ
 Մկս. – Մոկս
 Մշ. – Մուշ
 ՆԲ. – Նոր Բայազետ
 Պլ. – Պոլիս
 պրս. – պարսկերեն
 սանս. – սանսկրիտերեն
 սեռ. – սեռական
 փխբ. – փոխաբերական
 ԱԻ – Ավետիք Իսահակյան
 ՄՄ – Միսաք Մեծարենց
 Մ – Մուրացյան
 ՊԴ – Պետրոս Դուրյան
 Բ – Բաֆի
 Ոսկիփ. – Գիրք, որ կոչի Ոսկեփորիկ, արարեալ Ս... Գրիգորի Տաթևացույն.
 Պոլիս, ՌճՂԵ

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԱԱՆԲ – Արևմտահայերեն-արևելահայերեն նոր բառարան
 ԱՀԲԲ – Արդի հայերենի բացատրական բառարան

ԲՍՀ – Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ
 ԳԲ – Գրաբարի բառարան
 ԺՀԼԲԲ – Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան
 ՀԱԲ – Հայերեն արմատական բառարան
 ՀԲԲ – Հայերեն բացատրական բառարան
 ՀԳԲ – Հայերեն գալառական բառարան
 ՀԼԲԲ – Հայոց լեզվի բարբառային բառարան
 ՀՍԲ – Հայերեն ստուգաբանական բառարան
 ՆՀԲ – Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի
 ՎՈՒ – Մեր արմատները նոր լոյսի տակ

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

- Աբաջյան Ա., Դիլբարյան Ն., Յուզբաշյան Ա. 2017, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 442 էջ:
- Աղայան Էդ. 1974, Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 167 էջ:
- Աղայան Էդ. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 1642 էջ:
- Աճառեան Հր. 1913, Հայերեն գալառական բառարան, Թիֆլիս, Լազարեան ձեռնարան արեւելեան լեզուաց, 1143 էջ:
- Աճառյան Հր. 1940, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 1, Երևան, Պետական համալս. հրատ., 355 էջ:
- Աճառյան Հր. 1971, Հայերեն արմատական բառարան, հ. Ա, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 698 էջ, 1973, հ. Բ, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 687 էջ, 1977, հ. Գ, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 635 էջ, 1979, հ. Դ, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 674 էջ:
- Աւետիքեան Գ., Սիւրմէլեան Խ., Աւգերեան Մ. 1979, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, Վենետիկ, «Ի Սրբոյն Ղազարու», 1140 էջ, 1981, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 2, Վենետիկ, «Ի Սրբոյն Ղազարու», 1067 էջ:
- Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան. 1969, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 601 էջ, 1972, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 714 էջ, 1974, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 574 էջ, 1980, հ. 4, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 828 էջ:
- Համբարձումյան Վ. 2012, Հայերենի բառաքնական և ստուգաբանական ուսումնասիրություններ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 223 էջ:
- Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2001, հ. 1, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 427 էջ, 2002, հ. 2, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 431 էջ, 2004, հ. 3, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 425 էջ:
- Հովհաննիսյան Լ. 2012, Գրաբարի բառապաշարի իմաստային խմբերի քննություն, 2-րդ մաս, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 180 էջ:
- Ղազարեան Ռ. 2000, Գրաբարի բառարան, հ. 1, Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 683 էջ, 2000, հ. 2, Երեւան, ԵՊՀ հրատ., 657 էջ:
- Ղափանցյան Գր. 1939, Ընդհանուր լեզվաբանություն, հ. 1, Երևան, Պետհամալս. հրատ., 351 էջ:
- Մալխասեանց Ստ. 1944, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՌ Պետհրատ, 608 էջ, 1944, հ. 2, Երևան, ՀՍՍՌ Պետհրատ, 512 էջ, 1944, հ. 3, Երևան, ՀՍՍՌ Պետհրատ, 614 էջ, 1945, հ. 4, Երևան, ՀՍՍՌ Պետհրատ, 646 էջ:

Մարգարյան Ռ. 2019, Ժամանակակից հայերենի հագուստ անվանող բառերի ծագումնաբանական և պատմական շերտերը. – «Բանբեր Երևանի Վ. Բրյուսովի անվան պետ. լեզվահասարակագիտական համալսարանի», № 1, էջ 84–96:

Ուրիշյան Վ. 1995, Մեր արմատները նոր լոյսի տակ, հ. 1, Լոս Անճելես, «Մեշագ» հրատ., 184 էջ, 1998, հ. 2, Լոս Անճելես, «Մեշագ» հրատ., 241 էջ:

Ջահուկյան Գ. 1987, Հայոց լեզվի պատմություն (նախագրային ժամանակաշրջան), Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 747 էջ:

Ջահուկյան Գ. 2010, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 819 էջ:

Սաքապետոյեան Ռ. 2011, Արեւմտահայերէն-արեւելահայերէն նոր բառարան, Երեւան, «Տիգրան Մեծ» հրատ., 382 էջ:

Սուքիասյան Ա. 2004, Ժամանակակից հայոց լեզու, Երևան, Երևանի համալս. հրատ., 352 էջ:

ИСКОННО АРМЯНСКИЕ СЛОВА В СЕМАНТИЧЕСКОМ ПОЛЕ «ОДЕЖДА»

ЛУСИНЕ ГАМОЯН

Резюме

Ключевые слова: одежда, семантическое поле, исконно армянские слова, индоевропейский родной язык, корень.

Из древнеармянского до нас дошло небольшое количество коренных индоевропейских названий, обозначающих одежду или часть одежды (по собранным нами образцам, около 3 десятков). Некоторые из них перешли из древнеармянского, среднеармянского и из диалектов в современный литературный армянский язык, хотя следует отметить, что некоторые из этих слов, предположительно, исконно индоевропейские. Многие из корней со временем подверглись значительным семантическим изменениям: а) изменили свои первичные значения, как *huren*, *volog*; б) основной, первичный смысл слова стал неосновным, как *otots*; в) некоторые ключевые слова имели большую частоту использования, сохранили свои первичные значения, иногда приобрели новые (часто переносные) значения, как *zgest*, *khav*, *goti*, *ktav*, *shor*, *odziq*, *eriz*, *tel*, *kar*, *kojak*; г) некоторые ключевые слова имеют небольшую частоту использования, например, *gisht*, *grgli*/*grglyak*, *khrac* (используются в основном в художественной литературе). В литературный заподноармянский язык перешли корни *od*, *asr*, *goti*, *grgli*, *ersank*, *karzh*, *kh rats*, *ktav*, *hesk*, *volog*, *eriz*, *tel*, *kar*, *kojak*, *shor*, *ter*, *odziq* (корни *ag*, *gads* используются в словообразовании). Корни *karzh*, *heski*, *grgli*, *ersank*, *khav*, *kar*, *ktav*, *hur*, *tel*, *kar*, *kojak*, *shor*, *odziq* употребляются также в диалектах. Со временем от исконно армянских названий одежды образовалось множество производных и сложных слов.

Լусине Гамоян – к. филол. н., старший научный сотрудник отдела современного армянского языка Института языка им. Г. Ачаряна НАН РА. Научные интересы: исследование семантического поля «одежда», взаимоотношения литературного и разговорного языков. Соавтор 1 книги, автор 1 монографии и около 40 статей. lgamoyan@mail.ru

NATIVE ARMENIAN WORDS IN THE SEMANTIC FIELD OF “CLOTHING”

LUSINE GHAMOYAN

Summary

Key words: clothes, semantic field, native Armenian words, Proto-Indo-European Language, root.

From Old Armenian a small number of indigenous Indo-European names denoting clothing or apparel have come down to us (according to the samples we have collected, about 3 dozens). Some of them have passed from Old Armenian, Middle Armenian and from dialects to modern literary Armenian: although it should be noted that some of these words are presumably native Indo-European. Many of the roots have undergone significant semantic changes over time: a) changed their primary meanings; as [*huren, volog*], b) the basic, primary meaning of the word became non-mainstream; as [*otots*], c) some keywords had a high frequency of use, retained their primary meanings, sometimes acquired new (often figurative) meanings, as [*zgest, khav, goti, ktav, shor, odziq, eriz, tel, kar, kojak*], d) some keywords have a small frequency of use; for example [*gisht, grgli/grglyak, khrac*] (used mainly in fiction). The roots [*od, asr, goti, grgli, ersank, karzh, khrats, ktav, hesk, volog, eriz, tel, kar, kojak, shor, ter, odziq*] (roots [*ag, gads*] are used in word formation) have passed into literary Western Armenian. The roots [*karzh, heski, grgli, ersank, khav, kar, ktav, hur, tel, kar, kojak, shor, odziq*] are also used in dialects. Over time, many derivatives and compound words were formed from the names of native Armenian clothes.

Lusine Ghamoyan – Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher at the NAS RA Institute of Language after H. Acharyan. Scientific interests: semantic field of “clothing”, the relationship between literary and spoken languages, incorrect grammar. Co-author of 1 book, author of 1 monograph and over 40 articles. lgamoyan@mail.ru

ԵՐԿՈՒ ՎԱՐԴԱՊԵՏ.
ՍԱՀԱԿ ԱՄԱՏՈՒՆԻ ԵՎ ԿՈՄԻՏԱՍ
(Ժամանակակիցների հուշերը)*

ՄԱՐԻԱՆՆԱ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ Ս. վրդ. Ամատունի, Կոմիտաս, Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարան, Մ. Աբեղյան, Ա. Սեդրակյան, Շ. Սիմոն, Ս. Վրացյան, Էջմիածին, «Ներսիսյան լիճ», Օշական, երաժշտական ֆուկլոր, ժողովրդական երգ:

Նախաբան

XIX դ. 70—80-ականները Հայ երաժշտական ֆուկլորագիտության կայացման շրջանն էր, որի առաջնային փուլը ժողովրդական երգի գրառումն էր: Ազգային երգի ձայնագրման և պահպանման գործընթացում մեծ դեր ունեցան Քրիստափոր Կարա-Մուրզան, Նիկողայոս Տիգրանյանը, Մակար Եկմալյանը, Արշակ Բրուտյանը, Ստեփան Դեմուրյանը: Այդ մեծանուն Հայոցիների շարքում իր պատվավոր տեղն ունի նաև Սահակ վրդ. Ամատունին՝ Հայ երաժշտական բանահավաքչության ակունքներում կանգնած երախտավորը: Նա առաջիններից էր, ով գրառեց Հայ գեղջուկի երգը և կազմեց ժողովրդական երգերի «Ձայնագրյալ ժողովածու»-ն: Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանի Հիմնադրման առաջին օրից Ամատունին դասավանդել է «Եկեղեցական երաժշտություն և ձայնագրություն» առարկան:

Ժամանակակիցների վկայությամբ՝ ճեմարանում սովորելու տարիներին պատանի Սողոմոնի՝ ապագա Կոմիտասի սիրելի ուսուցիչը եղել է Ամատունին, ով ընդամենը մեկ տարի է նրան դասավանդել, բայց Հենց Ամատունու գեղագիտական Հայացքների ազդեցության ներքո է ձևավորվել Կոմիտասը: Նկատենք, որ ժողովրդական երգի իր անդրանիկ գրառումը վերջինս կատարել է Ամատունուն ճանաչելուց անմիջապես հետո՝ 1884-ին:

Կոմիտասի գիտական և ստեղծագործական գործունեությունը նոր էջ բացեց Հայ երաժշտական մշակույթի պատմության մեջ. սեփական ժողովրդի գեղջկական երգն ու պարը գրառելով՝ նա մոռացությունից փրկեց Հայ ազգի բազմադարյա երաժշտական մշակույթը:

Հայ Առաքելական սուրբ եկեղեցու արժանի զավակներ Ս. վրդ. Ամատունու և Կոմիտաս Վարդապետի «Համագործակցությունը» նոր, անհայտ էջեր է բացահայտում երկու երևելիների առնչություններում:

* Ներկայացվել է 09. XII. 2021 թ., գրախոսվել է 20. XII. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 23. V. 2022 թ.: Զեկուցումը կարդացվել է 2019 թ. նոյեմբերի 29—30-ը ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի ու Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի, ՀՀ ԿԳՄՍՆ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ գումարված «Կոմիտաս—150» գիտական նստաշրջանում:

Սահակ վրդ. Ամատունու գործունեությունը էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում

Շարականագետ, բառարանագետ, ձայնագրագետ, մատենագետ Ս. վրդ. Ամատունին (1856–1920)¹ այն համեստ գիտնականներից է, ով ամբողջ կյանքում մեղվաջան ու անտրտուն շախատել է իրեն նվիրելով հայրենիքին: Հայ Առաքելական եկեղեցում միակերպ երգեցողություն սահմանելու գործում Ամատունին մեծապես աջակցել է 1874-ին Կ. Պոլսից հրավիրված հմուտ ձայնագրագետ Նիկողայոս Թաշճյանին՝ էջմիածնական երգեցողությունը շարականները ձայնագրելու և «Շարակնոցը» հրատարակման պատրաստելու գործընթացին: Վարդապետի «Հին եւ նոր պարականոն կամ անվաւեր շարականներ»² և «Հայոց բառ ու բան»³ հիմնարար ուսումնասիրությունները հայ մտավորականության կողմից արժանացել են ամենաբարձր գնահատականների: Նկատենք՝ էջմիածնի մատենադարանը կարգավորելուց հետո Ամատունուն հանձնարարվեց բարեկարգել և կանոնավորել Սևանավանքի մատենադարանը, որը, ըստ էության, Հայաստանի առաջին ու ամենահին մատենադարաններից մեկն էր (IV–XIX դդ.՝ ավելի քան 1500 տարեկան): Այդ քրտնաջան աշխատանքը պաշտոնական էջմիածինը շատ բարձր գնահատեց. կաթողիկոսության տեղակալ Երեմիա եպիսկոպոսը 1892 թ. ապրիլի 22-ի հայրապետական կոնդակով Սահակ վարդապետին իր հնգամյա անձնվեր ծառայության համար, որպես պատվո նշան, շնորհեց ծաղկյա փիլոն, իսկ 1894 թ. հոկտեմբերի 6-ի կոնդակով Խրիմյան Հայրիկը, ողջունելով աշխատանքում ձեռք բերած հաջողությունները, հոգեշնորհ Ս. վրդ. Ամատունուն թանկարժեք քարերով զարդարված վարդապետական խաչ նվիրեց. «Վասն որոյ ի նշան գոհունակութեան Մերոյ, ... շնորհել Ձեզ գխաչ վարդապետական ականակուռ կրել ի լանջս, ի պարծանս վաստակոց Ձերոց»⁴: Ս. վրդ. Ամատունու հանրահայտ լուսանկարում նրա լանջը զարդարում է հենց այդ խաչը:

Ս. վրդ. Ամատունին սովորական տիրացու չէր կամ կղերական վարդապետ, այլ առաջավոր գաղափարներով ու ազգային արժեքներով խանդավառված մանկավարժ և ուսուցիչ: Հայրենասիրական ոգով ներշնչված նրա բանաստեղծական կերտվածքները՝ «Ի քաջութիւն Հայկայ»⁵, «Թէ գիւղ, թէ քաղաք», «Աշխարհէ աշխարհ», «Քան ձեզ Մասիս, Արագած», հաճախ հրապարակում էր ժամանակի հայտնի երգարաններում: Այդպիսին էր Ս. վրդ. Ամա-

¹ Ս. վրդ. Ամատունու մահվան տարեթիվի վերաբերյալ տվյալները հակասական են: Նրա կյանքն ու ստեղծագործական ուղին առաջին անգամ լուսաբանել է Սանդրո Բեհրուդյանը (Բեհրուդյան. 1970, 31–35), ով առանց օր և ամսաթվի հիշատակելու նշել է 1917 թ-ը: «Նշանակավոր ճեմարականներ»-ում նշված է 1919 թ. դեկտեմբերի 28-ը (Հոգևորականության. 2009, 44), իսկ Ա. Աղամյանի հոգևածում 1920 թ-ի հունվարի 28-ը (Աղամյան. 1973, 105): Ս. վրդ. Ամատունու գերեզմանն Օշականում է՝ Թուխ Մանուկ մատուռի կողքը, սակայն տապանաքարի վրայի մարմարե հուշագիրը չի պահպանվել:

² Ամատունի. 1911:

³ Ամատունի. 1912:

⁴ Բեհրուդյան. 1970, 33:

⁵ Նոր ազգային երգարան. 1878, № 39, 62:

⁶ Սոխակ Հայաստանի. 1888, 102–104:

⁷ Սոխակ Հայաստանի. 1890, 8–10:

⁸ Սոխակ Հայաստանի. 1912, 315–318:

տունին և այդպիսին նրան ճանաչեց Գևորգյան ճեմարանում սովորելու տարիներին 15-ամյա Սողոմոն Սողոմոնյանը, քանզի նրա մեջ տեսավ հայրենասիրական գաղափարներով, սեփական ազգի երաժշտական մշակույթի խնդիրներով տարված ու մտահոգ մտավորականի: Տարիներ անց ինքը՝ Կոմիտասն էր այդպիսին դառնալու:

Էջմիածնի Գևորգյան հոգևոր ճեմարանի դպրոցական բաժնում դասավանդվում էր հայոց և ընդհանուր պատմություն, աշխարհագրություն, հայ մատենագրություն, հայոց ու օտար լեզուներ՝ ռուսերեն, ֆրանսերեն, գերմաներեն, բնագիտություն, տիեզերագիտություն, մաթեմատիկա, Սուրբ Գիրք, տրամաբանություն, իսկ լսարանական բաժնում՝ աշխարհաբար և գրաբար (քննական) լեզուները, եկեղեցական մատենագրություն, հայ և ընդհանուր եվրոպական գրականություն, փիլիսոփայություն, հոգեբանություն, մանկավարժություն, քաղաքատնտեսություն, հայ եկեղեցական իրավունք, ծիսագիտություն, հին հունարեն և այլն: Ճեմարանի պարտադիր առարկաներից էր «Եկեղեցական երաժշտություն»-ը կամ, ինչպես ասում էին՝ «Ձայնագրություն»-ը: Ծրագրին համապատասխան առարկայի ուսուցումը երեք տարի էր, և այդ ժամանակահատվածում աշակերտ Սողոմոն Սողոմոնյանին «ի Քյոթահայէ» «Ձայնագրություն» առարկան դասավանդել է Ղևոնդ վրդ. Հովակիմյանը (1881–1884 ուսումնական տարիներ): Հայտնի է, որ Սողոմոնի երկրորդ «Բ» դասարանի փոխադրական քննությունների արդյունքներն այնքան էլ հուսադրող չէին, և ուսաց լեզվի վերաքննության պատճառով պատանին ստիպված մնաց նույն դասարանում⁹: 1884–1885 ուսումնական տարում «Ձայնագրություն» առարկայի ուսուցիչ Ղ. վրդ. Հովակիմյանին փոխարինեց Ս. սարկավազ Ամատունին, ով արդեն հմուտ շարականագետի, մատենագետի, ձայնագրագետի համբավ ուներ¹⁰:

Շահան Սիմոնի հուշերը վարդապետների մասին

Ս. վրդ. Ամատունու և Կոմիտասի առնչությունների մասին բացառիկ արժեք են ներկայացնում նախկին ճեմարանական, իրադարձությունների ականատես և Կոմիտասի համադասարանցի Շ. Սիմոնի հիշողությունները: Ծագումով ախալքալաքցի Շ. Սիմոնը Կոմիտասի մասին իր հուշերում գրում է. «Ճեմարանի 2-րդ դասարանում մեր երգեցողության ուսուցիչը Սահակ սարկավազ Ամատունին էր: Սա էլ Օշական գյուղից էր և Նիկողայոս Թաշճյանին աշակերտել էր՝ լինելով Մակար Եկմալյանի դասակիցը: Ամատունին հմուտ էր հայկական ձայնագրության, եկեղեցական շարականների Պոլսի եղանակներին, բայց ինքը, մեզ դաս տալիս, գերադասում էր Էջմիածնի հին եղանակները, այդտեղից էլ իրեն դասանյութ էր ընտրում: Նրա սովորեցրած երգերը մեծ մասամբ գրաբար էին և կամ միջնադարյան-աշուղական հայերենով:

⁹ Ս ա մ վ ե լ յ ա ն. 2007, 102:

¹⁰ Հասակակիցներ Սահակ Ամատունին և Մակար Եկմալյանը Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոցի լավագույն սաներն էին. նրանց Նիկողայոս Թաշճյանն ընտրել էր «Շարակնոցի» հրատարակման նախապատրաստական աշխատանքներում: 1881 թ. ապրիլին «չնորհունակ Սարկավազ Սահակայ Գեորգեան օշականցույ» ձայնագրեց մեծաչնորհ Ղևոնդ վրդ. Հովակիմյանի երգած շարականները (տե՛ս Ձայնագրեալ քաղուածք օրհնութեանց. 1882, ք):

Սահակ սարկավազի ձայնը մեղմ էր և դուրեկան, խոսակցությունը ցածր ու համեստ: Սողոմոնը նրա բոլոր ձևերը ընդօրինակում էր, սովորեցրած երգերը՝ անգիր անում: Դրանք էին՝ «Երկինք զուարթ ականարկէր», «Ես յարկս պերճ», «Ահա աշնան առաւօտ», «Ի կանխէտ տեսչութենէդ», «Էյ, իմ վարդիկ» և այլն, կամ Գամառ-Քաթիպայից վերցրած՝ «Թող փչէ քամին պաղ-պաղ», «Մեր խեղճ ազգը ուսում չունի», «Հիմի էլ լուենք» և այլն: Սահակ Ամատունին ուներ նաև բանաստեղծական շնորհք. նա երբեմն իրենից է եղանակում. «Նայեցէ՛ք Արմաւրին՝ ո՛վ հայ պատանիք», «Տխուր-տխուր ձայն եմ տալիս իմ Ախուրեանեն», երբեմն էլ իր գրած՝ հեղինակած ոտանավորները կարդում էր հանդիսավոր օրերին՝ ճեմարանի հանդիսարանում: Նրա նմանությունը մի քիչ նման էր Գամառ-Քաթիպային, որից մի քանի ոտանավորներ տպված կան «Սոխակ Հայաստանի» երգարանում: Հենց այդպիսի բանաստեղծական ձիրք և երգեցողության հմտություն ուներ և մեր Սողոմոնը: Այդպիսի տոն օրերին Կոմիտասը կարդում էր նաև իր բանաստեղծությունները, որոնք այդ տարիներին փոքր ինչ նմանություն ունեին Ղևոնդ Ալիշանի պոեզիային»¹¹:

Ս. Ամատունու և Կոմիտասի հայ գեղջկական երգերի առաջին ձայնագրությունները (1884 թ.)

1884 թ. բեկումնային էր ինչպես Ս. սարկավազ Ամատունու, այնպես էլ Կոմիտասի կյանքում: Էջմիածնի Սինոդի որոշմամբ վերջինս հունվարին մեկնեց Սյունյաց աշխարհի Երնջակ գյուղ՝ ս. Ապրակունյաց վանքի վանահայր Գրիգոր արքեպիսկոպոս Հովբեանից ձայնագրելու «զշարականս և այլ եկեղեցական երգեցողութիւն ըստ հին եղանակի Աթոռոյս, որպէսզի ըստ այնմ տպագրութեամբ ի լոյս ածցի և հրատարակեսցի վասն միաձև երգեցողութեան յամենայն եկեղեցիս Հայոց ...»¹²: Տարիներ անց Ս. վրդ. Ամատունու այդ քրտնաջան աշխատանքն ամբողջացվեց վերը նշված «Հին եւ նոր պարականոն կամ անվաւեր շարականներ» ուսումնասիրությունում:

Ժողովրդի մեջ արմատացնելով հայեցի մտածողությունը՝ մտավորականությունը կանգնած էր կարևոր խնդրի առաջ. իսկ արդյո՞ք հայն ունի ինքնուրույն երաժշտություն: Ս. Ամատունին գիտակցում էր, որ միայն հոգևոր երաժշտական մշակույթի ձայնագրման, հավաքման և ուսումնասիրման գործընթացը բավարար չէ: Լուսավորյալ այրերից նա առաջիններից էր, ով հայացքը դարձրեց դեպի ժողովրդական երգը՝ դեպի հայ շինականի երգարվեստը: Սուրբ Սինոդից ստանալով թույլտվություն՝ Ամատունին Արարատյան դաշտավայրի բնակիչներից սկսեց ձայնագրել ժողովրդական գեղջկական երգեր և 1884-ին կազմեց իր ժողովրդական երգերի «Ձայնագրեալ ժողովածու»-ն¹³:

¹¹ Տե՛ս Շ ա հ ա ն Ս ի մ ո ն. 1954, 25:

¹² Բ ե հ ք ու դ յ ա ն. 1970, 32:

¹³ Ս. Ամատունու անձնական արխիվը պահվում է Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարանում (այսուհետ՝ Մատենադարան), թղթ. 34–40, և միայն «Ձայնագրյալ ժողովածու»-ն գտնվում է ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարանի (այսուհետ՝ ԳԱԹ) ժողովրդական երաժշտության բաժնում: Ժողովածուին առաջինն անդրադարձել է Երեսնի Կոմիտասի անվ. պետական կոնսերվատորիայի (ԵՊԿ) ուսանող Նազելի Նազարյանը՝ «Սահակ վրդ. Ամատունին և նրա ժողովրդական երգերի ձայնա-

Ձեռագիր ժողովածուի նախաբանում Ս. Ամատունին գրում է. «Եթե Մովսես Խորենացին երբեմն հայ ազգի մի անգուգական բարերարի առաջ դրեց որպես Հայկազանց թագաւորների, նույնպես և Գողթն գաւառի կորովամիտ որդւոց պատմութիւնը, ընդ նմին և նոցա՝ հայ ազգի մի քանի քաջագործ վեհապետների բոլոր շինած և բամբերներով երգուած հատրնտիր երգերը, ես ևս կընեմ ահաւասիկ իմ ազգի բանաստեղծների առաջ Արագածի և Մասիաց ոտուն մոտ՝ և նոցա զվարճ հովիտների մէջ բնակւող հայ ազգի ժողովոց սրտառուչ երգերի մի հավաքածուն, որոնք իրենց իմաստից գեղեցկութեամբ և ձայնից քաղցրութեան աներկբայ են, որ ոչ պակաս Գողթնեցւոց երգերի հափ գին ու հարգ պիտի ունենան նույն բանասերների առաջ, և հետեւապես իմ այս աշխատութեան վրա նույնչափ պիտի խնդան և բերկրին, որչափ Մովսեսի գրուածքների վրա խնդաց ու բերկրեց հայրենասեր Սահակ Բագրատունին: Այս ժողովրդական երգերի մի մասը առնված է «Քնար Մշեցւոց և Վանեցւոց» երգարաններից (գործ Արիստակէս եպիս. Սեդրակէն, տպեալ ի տպարանի Մայր աթոռոյս, ի 1874 թ.), մի մասը՝ «Քնար հայկականից», գործ Մ. Միանաւրանցի, տպեալ ի Ս. Պետերբուրգ, 1870 թ., իսկ մի մասը ժողովեցի 1883 թ., թույլտուութեամբ Ս. Սինոդի ս. էջմիածնի, անձամբ շրջագայելով Արարատեան նահանգի հայաբնակ գյուղերին»¹⁴:

Սակայն հոգեւոր և ժողովրդական երաժշտությունից բացի՝ Ամատունուն զբաղեցնում էր նաև հայ շինականի «խոսքը»: Նա իր կյանքի կարևոր գործն էր համարում տեղացիներից ժողովրդական բառ և դարձվածքներ քաղելով հավաքել Արարատյան բարբառի ոճերն ու խոսակցական առանձնահատկությունները: Հետագայում, երբ լույս տեսավ Ս. վրդ. Ամատունու «Հայոց բառ ու բան»-ը (1912 թ.), արքեպիսկոպոս Մաղաքիա Օրմանյանն Ամատունուն ուղղված նամակներից մեկում նշեց. «Իմ համոզմամբ այն ամեն աշխատութիւն, որ նախնեաց բեկորները կորստէ ու մոռացութենէ ազատելու նպատակն ունի, գնահատելի է յոյժ և կը գնահատեմ Ձեր այդ աշխատությունն ալ ...»¹⁵:

Ինչպես ասվեց, Ամատունին ընդամենը մեկ տարի է դասավանդել Կոմիտասին՝ 1884–1885 թթ., սակայն դա էլ բավական էր, որ նա անմոռաց նվիրվի հայ շինականի երգին ու պարին: Այդ ժամանակահատվածը նշանակալի է նրանով, որ Կոմիտասն առաջին անգամ ձայնագրում է հայ գեղջուկի երգը: 1884 թ. Բարեկենդանի տոնի կապակցությամբ հյուրընկալվելով իր ձեմարանական դասընկերոջ տանը, որը Քյորփալուից էր (այժմ՝ Արմավիրի մարզի Արշալույս գյուղ)՝ Սողոմոն Սողոմոնյանը «շինականի ախոռում առաջին անգամ լսում է ժողովրդական երգը, որը նրա համար մի հայտնություն էր:

գրյալ ժողովածուն» դիպլոմային աշխատանքում (գիտ. ղեկավար՝ պրոֆ. Մարգարիտ Բրուտյան, Երևան, 1993): Ս. Ամատունու՝ նոր հայկական (Հ. Լիմոնջյանի համակարգը) նոտագրությամբ արված 102 երգից բաղկացած ձեռագիր ժողովածուն Ն. Նազարյանը փոխադրել է եվրոպական նոտագրության և նախապատրաստել տպագրության: Ժողովածուն հնարավոր եղավ հրատարակել իր ստեղծումից միայն 130 տարի անց՝ 2014 թ., ԵՊԿ-ի «Հայ ժողովրդական երգեր և նվագներ» մատենաշարի IX պրակում:

¹⁴ ԳԱԹ, Երգարանների ֆոնդ, № 33, Սահակ Ամատունու երգարանի նախաբան:

¹⁵ Մատենադարան, Ս. վրդ. Ամատունու արխիվ, թղթ. 39, վավ. 137:

Անմիջապես ձայնագրելով լսած երգը, նա խնդրում է, որ ուրիշներն էլ երգեն և դարձյալ ձայնագրում է»¹⁶: Այսպիսով, 1884 թ. փետրվարի 19-ը Կոմիտասի ժողովրդական երգի գրառման ամենավաղ վկայությունն է:

Քաջ Հայտնի է, որ Կոմիտասը հիանալի ձայն ուներ և մանուկ հասակից երգում էր հայրենի Քյոթահիայում լսած գեղջկական երգերը. նրա փայլուն լսողությունը ծանոթ էին ինչպես հոգևոր, այնպես էլ ժողովրդական երգերը (թուրքերեն): Սակայն սիրել ու երգելը մի բան է, իսկ այդ երգերը ձայնագրել ու հավաքելը՝ մեկ այլ: Որտեղի՞ց պատանի Սողոմոնի մեջ հայ չինականի երգի գրառման հարցի կարևորման գիտակցումը ... Արդյո՞ք մինչև 1884 թ. Կոմիտասն առիթ չէր ունեցել լսելու հայ գեղջուկի երգը՝ լսելու և գրառելու ... Նվ, վերջապես, Ղ. վրդ. Հովակիմյանը երեք տարի դասավանդել է Կոմիտասին «Հայկական ձայնագրություն» առարկան, ուստի նա կատարելապես տիրապետում էր Հ. Լիմոնջյանի նոր հայկական նոտագրության համակարգին, և ժողովրդական երգ ձայնագրելը տեխնիկապես միանգամայն հնարավոր էր կատարել: Այդուհանդերձ, առաջին գրառումը, ինչպես արդեն նշվեց, տեղի ունեցավ միայն 1884-ին՝ Ս. վրդ. Ամատունուն ճանաչելուց հետո:

Մեր խորին համոզմամբ, 1884–1885 թթ. ճեմարանում ուսումնառության ընթացքում Կոմիտասին քաջ ծանոթ է եղել նաև Ս. վրդ. Ամատունու գեղջկական երգերի անտիպ «Ձայնագրեալ ժողովածու»-ն: Դրա վառ ապացույցն այն է, որ վերջինիս գրառած երգերի զգալի մասը հետագայում ձայնագրել է նաև Կոմիտասը: Ավելին՝ Ամատունու, ինչպես և Կոմիտասի համար սկզբնական աշխատանքներում ուղեցույց է եղել եկեղեցական գործիչ, պատմաբան, բանասեր Արիստակես Սեդրակյանի (1845–1906) «Քնար մչեցւոց և վանեցւոց» ժողովրդական երգերի բանաստեղծական տեքստերը: Այս առիթով Մանուկ Աբեղյանը գրում է. «... վերադարձա (Էջմիածին – Մ. Ս.) կարճ ժամանակով 1890 թվի հունիս ամսին: Այդ ժամանակ Կոմիտասն արդեն լրջությամբ զբաղվում էր ժողովրդական երգեր ձայնագրելով և բավականին շատ ուներ ժողոված: Բնականաբար, մեր խոսակցության նյութը այդ մասին էր: Ես նրան խորհուրդ տվի ձեռք բերել մինչև այդ հրատարակված ժողովրդական բանաստեղծությունների գրքերը և որոշել ու ձայնագրել տպագրված երգերի եղանակները: Նա հավանեց այդ միտքը, միասին գնացինք տպարան և նա գնեց 1874 թվին Վաղարշապատում տպված «Քնար մչեցւոց և վանեցւոց» ժողովածուն՝ Արիստակես վարդապետ Սեդրակյանի: Հետագայում ես իմացա, որ նա ուրիշ ժողովածուներ ձեռք չէր բերել, բայց Սեդրակյանի այդ գրքի մեջ եղած բոլոր երգերի եղանակները գտել ու ձայնագրել էր: Կոմիտասն այդ գիրքը հետո նվիրեց ինձ հիշատակ՝ մի երկու տառերի վրա կամ լուսանցքում Հայկական ձայնանիշերով գրված եղանակները»¹⁷:

Ըստ Աբեղյանի՝ Ա. Սեդրակյանի «Քնար մչեցւոց և վանեցւոց» ուսումնասիրությանը Կոմիտասը ծանոթացել է 1890 թ. և Աբեղյանի խորհրդով էլ այն ձեռք է բերել: Այս տվյալը փոքր-ինչ կասկածելի է թվում, քանզի քիչ հավանական է, որ ապրելով և սովորելով Էջմիածնում Կոմիտասին ծանոթ չլինեին ուսյն Էջմիածնի տպարանում 1874 թ. լույս տեսած Ա. Սեդրակյանի այդ հան-

¹⁶ Ս ա մ վ ե լ յ ա ն. 2007, 101:

¹⁷ Ա բ ե ղ յ ա ն. 1975, 432:

րահայտ աշխատությունը, որն իր տեսակի մեջ առաջիններից էր և էջմիածնական միաբանների միջավայրում քննարկվողը¹⁸: Ավելին՝ Ա. վրդ. Սեդրակյանը (եպիսկոպոսական աստիճանը ստացել է 1882 թ.) Գևորգյան ճեմարանի դպրոցական բաժնի հայոց լեզվի ուսուցիչն էր և 1881–1882 թթ. ուսումնական տարիներին «քեթիմահիացի Սողոմոն Գևորգի Սողոմոնյանին» դասավանդել է «Կրոնի սրբազան պատմություն ու մայրենի լեզու» (շաբաթական 15 դաս)¹⁹: Հետևապես, լավ ճանաչել է Կոմիտասին: Ուստի կրկնենք, քիչ հավանական է, որ Կոմիտասն իր ուսուցչի այդ աշխատության գոյության մասին տեղյակ չլիներ և դրան ծանոթանար միայն հրատարակումից 16 տարի հետո, ինչպես նշում է Մ. Աբեղյանը:

Ա. Սեդրակյան, Ս. Ամատունի և Կոմիտաս

Ա. արք. Սեդրակյանն այն բարձրաստիճան հոգևորականներից էր, ով խիստ արժեքավոր ուսումնասիրություններ գրելուց բացի՝ ժողովրդական բանահյուսություն²⁰ էր նաև ուսումնասիրում: Լինելով Սինոդի անդամ և ճեմարանի տեսուչ՝ նա «մեծ մասնակցություն ուներ բոլոր գործերի մէջ ու ուղղություն էր տալիս ամբողջ կառավարությունը»²¹: Էջմիածնում նախադեպը հունեցող նրա «Քնար մշեցուց եւ վանեցուց» աշխատասիրության լույս աշխարհ գալը, ինչպես ասվեց, խթան է եղել ոչ միայն Ս. վրդ. Ամատունու, այլև Կոմիտասի երաժշտական բանահավաքչական հետագա գործունեության համար: Դեռ ավելին. Ս. վրդ. Ամատունու համար, կարելի ասել, որ Ա. Սեդրակյանը եղել է նրա հոգևոր հայրը: Ս. վրդ. Ամատունուն Էջմիածնի սբ. Շողակաթի փոխկանաչայր նշանակելու հարցում (1896 թ.)²² մեծապես նպաստել է Ա. Սեդրակյանը, ով այդ ժամանակ Աստրախանի ու Կովկասի թեմակալն էր, ինչպես նաև սբ. Շողակաթի վանահայրը: Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Ս. վրդ. Ամատունու արխիվում պահվող Ա. եպ. Սեդրակյանին հասցեագրված նամակները²³:

Կոմիտասի և Ա. Սեդրակյանի անմիջական հարաբերությունների մասին, ցավոք, տեղեկություններ չկան: Սակայն հայտնի է հետևյալը. երբ Խրիմյան Հայրիկի հրամանով աշխատանքից ազատվեց Քրիստափոր Կարա-Մուրզան²⁴,

¹⁸ Նկատենք, որ այդ տարիներին պաշտոնական էջմիածինը հրատարակում էր բացառապես կրոնական բնույթի ուսումնասիրություններ, իսկ հայ բանահյուսությունն ու ազգագրությանը վերաբերող նյութերը տպագրվում էին Հայաստանից դուրս՝ Կ. Պոլսում, Վենետիկում, Մոսկվայում, Ս. Պետերբուրգում, Կարկաթում և այլն: Հետևաբար, Ա. Սեդրակյանի աշխատության լույս ընծայումն իրապես մեծ իրադարձություն էր:

¹⁹ Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն. 1882, 410:

²⁰ Ս ե դ ր ա կ յ ա ն. 1872, Ս ե դ ր ա կ յ ա ն. 1891:

²¹ Տ ե ր-Մ ի ն ա ս յ ա ն. 1907, 51–54:

²² Տ ե 'ս Մատենադարան, Ս. վրդ. Ամատունու արխիվ, թղթ. 39, վավ. 70 (անտիպ):

²³ Մատենադարան, Ս. վրդ. Ամատունու արխիվ, թղթ. 39, վավ. 66, 67, 86, 88, 114, 115 (անտիպ):

²⁴ Ք. Կարա-Մուրզան (1853–1902) հայ երաժշտության պատմության մեջ առաջինը հաստատեց բազմաձայնությունը, և նրա ջանքերի շնորհիվ ժողովր-

ով ընդամենը մեկ տարի դասավանդեց ճեմարանում (1892–1893 թթ.), և փոխարենը երգեցողության ուսուցիչ նշանակվեց Սողոմոն սարկավազը, հայ հասարակության մի մասին կաթողիկոսի որոշումը խիստ մտահոգեց, իսկ մյուս մասին՝ գոհացրեց: «Նոր Դար»-ի համարներից մեկի «Գրոնիկոն» բաժինը հայտնում է. «Էջմիածնից. — Երգեցողութեան ուսուցիչ Կարա-Մուրզայի պաշտոնից արձակուելու առթիւ այստեղ (Թիֆլիս — Մ. Տ.) զարմանք են յայտնում, թէ ինչպէս նա համաձայնուել է մի որևէ պաշտոն վարել Էջմիածնում, ուր Մայր Աթոռն է: Կան հանգամանքներ, որոնց նայած նա ինքը չպէտք է իրեն թոյլ տար բնակութիւն հաստատուելու Էջմիածնում և պաշտոն ստանձնելու հոգևոր ճեմարանում (հավանաբար, նկատի են ունեցել Կարա-Մուրզայի կաթողիկ լինելը — Մ. Տ.): Այդ իսկ պատճառով նրա արձակման լուրը գոհութեամբ ընդունեց Միաբանութիւնը»²⁵:

Ա. Սեդրակյանն այդ տարիներին ճեմարանի տեսուչի պաշտոնակատարն էր և Վեհի այդ որոշմանը հետևյալ կերպ արձագանքեց. «... Ձեր հրամանու Կարա-Մուրզային հրաժարեցրի և նրա տեղը նշանակեցի Սողոմոն սարկավազին, սրա հետ ընդունեցեք իմ հրաժարականը»²⁶: Այս հրաժարականն իր տեսակի մեջ աննախադեպ էր: «Մուրճը» նույնպես արձագանքեց. «Ճեմարանի երգեցողութեան ուսուցիչ պ. Կարա-Մուրզան հրաժարեցրած է իւր պաշտոնից: Սրբազան Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանը հրաժարական տւեց, ճեմարանի տեսչի պաշտոնով նշանակուած է Սարգիս եպ. Տէր-Գասպարեան, երգեցողութեան ուսուցիչ նշանակուած է Սողոմոն սարկավազը»²⁷: Հավելյալ փաստարկներ չունենալով՝ ղեկար է որևէ գնահատական տալ Ա. Սեդրակյանի այդ որոշմանը. պետք է ենթադրել, որ նրա որոշումը ոչ թե ընդդէմ Կոմիտասի էր, այլ՝ կողմ Կարա-Մուրզայի: Խնդիրն այն էր, որ պաշտոնական Էջմիածնի կարծիքը հաճախ ձևավորում էին մտքով և գիտելիքով սահմանափակ կղերականներ, ովքեր դեմ էին ցանկացած նորամուծության՝ այդ թվում և բազմաձայնությանը: Դրա վառ ապացույցը Կյուրեղ եպս. Սրապյանցի չըջաբերականն էր. «Աստվածը մեկ է և երգեցողությունն էլ մեկ ձայնով պետք է լինի»²⁸: Նման տեսակի հոգևորականները Կարա-Մուրզայի կազմակերպած բազմաձայն երաժշտության համերգներն այցելում էին տապալելու հատուկ նպատակով: Որոշ ժամանակ անց նույն խնդրի առաջ կանգնեց նաև Կոմիտաս վարդապետը, և ճնշումներին չդիմանալով՝ լքեց Էջմիածինն ու հաստատվեց Կ. Պոլսում:

Սիմոն Վրացյանի հուշերը

Ս. վրդ. Ամատունու և Կոմիտասի համատեղ գործունեության մասին տեղեկությունները բավականին քիչ են: Եվ այդ առումով արժեքավոր են Կոմիտասի մասին Գևորգյան ճեմարանի սան, ՀՅԴ նշանավոր գործիչ Սիմոն Վրացյանի հուշերը: Նա, մասնավորապես, գրում է, որ Կոմիտասը սիրել է

դական երգի մշակումն առանձին նշանակություն ձեռք բերեց (տե՛ս Մ ու ը - ր ա դ յ ա ն. 1956):

²⁵ «Նոր Դար» (Թիֆլիս), 26. X. 1893:

²⁶ «Նոր Դար», 26. X. 1893:

²⁷ «Մուրճ» (Թիֆլիս), 1893, № 10, 1604:

²⁸ Մ ու ը ր ա դ յ ա ն. 1950, 104–106:

զբոսնել «Ներսիսյան լճի» մոտակա այգիներում: Ի դեպ, հենց այդպիսի պահերից մեկն էլ իր կտավում՝ «Կոմիտասն էջմիածնի լճափին» (1893 թ.), հավերժացրել է անվանի գեղանկարիչ Եղիշե Թադևոսյանը: Նաև պահպանվել է մի ուշագրավ լուսանկար, որտեղ Կոմիտասը նստած է Ներսիսյան լճի ափին²⁹: Նկատենք նաև, որ Ներսես Աշտարակեցու կաթողիկոսության օրոք (1843–1857 թթ.) դպրոցաշինության և լուսավորության ոլորտում մի շարք բարեփոխումների հետ՝ Մայր Աթոռում կատարված շինարարական ուշագրավ նախագծերից էին «Ներսիսյան լիճ» կոչված ջրավազանի և դրան կից անտառի հիմնումը, որը ճեմարանականների սիրելի վայրերից մեկն էր: Ծեմարանցիները «նշանավոր վիճաբանող էին», քանզի սիրում էին քննարկել և վիճել ընթերցած գրականության շուրջ: Նրանց մասին կատակով ասում էին՝ «Գնանք լճի ափ, վիճենք»³⁰:

Կոմիտասն իր աշակերտների հետ սիրում էր այցելել Հայաստանի պատմական տարբեր վայրեր, որից մեկն էլ Զվարթնոց տաճարն էր³¹: Ս. Վրացյանը նշում է. «... մի ուրիշ անգամ էլ, Կիրակի առաւօտ կանուխ, Կոմիտասը տարաւ մեզ Օշական՝ ուխտի Մեսրոպ Մաշտոցի գերեզմանին: Բաւական տարածութիւն ուռքով անցանք Արարատեան քարքարոտ դաշտով ... Թեթեւ քայլելով կտրեցինք դաշտի ձամբան, անցանք միջով մագլցեցինք վեր եւ ծնրադրեցինք Սուրբ Մեսրոպի գերեզմանի առջեւ: Կոմիտասը վերացած լուռ աղոթում էր ծունկի եկած: Այն ժամանակ դեռ չէինք հասկանում, որ մի սուրբ Մեսրոպ էլ ինքը պիտի լինէր նոր ժամանակների համար: Ապա խմբով մասնակցեցինք պատարագի արարողութեան եւ գյուղի քահանայի ճաշը վայելեցինք ... Առիթից օգտվելով, Կոմիտասի խնդրանք, քահանան հաւաքեց գիւղի նշանաւոր երգասացներին եւ Կոմիտասը իր «փո, է, վէ»³²-ով ձայնագրեց մի շարք ժողովրդական երգեր»³³:

Ս. Վրացյանը չի նշում՝ Օշականում ու՞մ են այցելել ու հյուրընկալել, ինչպես նաև՝ ու՞մ է ձայնագրել Կոմիտասը. դա, անկասկած, Ամատունին էր՝ Կոմիտասի սիրելի ուսուցիչ Սահակ վարդապետը: Զի հիշատակվում նաև գյուղի քահանայի անունը, ով լավ հյուրասիրություն էր պատրաստել, մինչդեռ նա Ս. վրդ. Ամատունու հորեղբայր Եսայի Ամատունին էր՝ Ամատունու առաջին ուսուցիչը և Օշականի քահանայապետը: Ի դեպ, վերջինս իր հայրենի գյուղում, Ամատունիների իշխանական ուստան՝ Օշականում, Սբ. Մեսրոպ Մաշտոցի եկեղեցու վերականգնման (1879 թ.), գմբեթի վերակառուցման (1914 թ.) և Սբ. Մեսրոպական դպրոցի կառուցման նախաձեռնողն է եղել:

²⁹ Այդ լուսանկարը մեզ սիրով տրամադրել է էջմիածին քաղաքի պատմության թանգարանի տնօրեն Անժելա Թադևոսյանը:

³⁰ Տե՛ս Վ. ր ա ջ ե ա ն. 1955, 91:

³¹ Զվարթնոց տաճարի (643–652 թթ.) ավերակները XX դարի սկզբին ամբողջովին ծածկված էին հողով, և առաջին պեղումները կատարել է ինչիկ վրդ. Դադյանը (1901–1907 թթ.), որին այցելության գնաց Կոմիտասն աշակերտների հետ: Իր՝ Հայտնի արցախյան «Զի՛գ տու, քաշի» (Վարանդայի շրջան) գութաներգի առաջին ձայնագրությունը Կոմիտասը կատարել է հենց իւ. Դադյանից:

³² Նկատի ունի Հ. Լիմոնջյանի ստեղծած հայկական ձայնագրության համակարգի նշանները:

³³ Վ. ր ա ջ ե ա ն. 1955, 91:

Քահանա Եսայու բարեգործական նախագծերին թևավորվողն էր ավագ որդին՝ Նիկողիմոս Ամատունին³⁴:

Ս. վրդ. Ամատունու սիրելի երգը

Պահպանվել է Ս. վրդ. Ամատունու մի հին լուսանկար, որի վրա գրված է. «Սահակ վարդապետ Ամատունի ... Երգում էր վերին աստիճանի լավ և համով. «Ձայն տուր, իմ ծովակ»-ը նրա սիմվոլն էր»³⁵: Ուշագրավ է, որ տողերի հեղինակը՝ նրա զարմիկը, Ս. վրդ. Ամատունու ծավալուն երկացանկից առանձնացրել է կոմիտասյան «Ձայն տուր, իմ ծովակ»-ը: Կոմիտասի հեղինակած այդ երգն առավել հայտնի էր «Ծովակ» անվամբ, որը նա նվիրել էր անվանի երգչուհի Մարգարիտ Բաբայանին: Բնագրում նշված է. «Նվեր շնորհալի օրիորդ Մարգարիտ Բաբայանին. Կոմիտաս վարդապետ. Ս. Էջմիածին, 1901, նոյեմբերի 12»³⁶: 1955-ին Ֆրանսիայից նոտաները ստանալուն պես Ռոբերտ Աթայանը հրապարակեց «Ծովակ» երգի լուսապատճենը, և հայ ունկնդիրն առաջին անգամ ծանոթացավ Կոմիտասի այդ սքանչելի ստեղծագործությանը³⁷: Կոմիտասի ֆոնդում³⁸ պահվում է այդ նույն երգի մեկ այլ մշակում՝ շարադրված ջութակի և դաշնամուրի համար (e-moll), որը, ըստ Ռ. Աթայանի, նախատեսված է եղել անվանի ջութակահար Դավիթ Դավթյանի³⁹ համար: Ի դեպ, «Ծովակ» երգ-նոմանսը ստեղծվեց Րաֆֆու «Աղթամարա վանքը» ճանապարհագրական աշխատության վերջաբանի 2-րդ հոդվածի խոսքերով, երբ ազգային-ազատագրական գաղափարները վերազարթոնք էին ապրում:

³⁴ Նկատենք, որ Ն. Ամատունին (1859–1946 թթ.) կրթություն է ստացել Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում, ապա՝ Ս. Պետերբուրգի համալսարանում: Դեռևս 1826 թ. կայսր Նիկոլայ I-ի հատուկ հրամանով վերահաստատվել է նրա տոհմակիցների իշխանական տիտղոսը: Ցարական Ռուսաստանի հատուկ հանձնարարությունների գծով հանձնակատար, իսկական պետական խորհրդական իշխան Ն. Ամատունին մեծ դերակատարություն է ունեցել Հայաստանի քաղաքական կյանքում՝ բարեգործական հանգանակություններով մշտապես աջակցելով հայրենի գյուղին (Дмитриев. 2011, 45–50):

³⁵ Լրագրող, լուսանկարիչ Վահան Ամատունին (ծնվ. 1957 թ.) «Նիդերլանդական օրագիր» մեկնարկված ծրագրի շրջանակներում Ամատունիների շառավիղի մեծանուն գործիչների, այդ թվում նաև՝ Ս. վրդ. Ամատունու կյանքի վերաբերյալ բացառիկ արժեք ունեցող լուսանկարներ է հրապարակել (տե՛ս https://www.ni.doragir.com/2018/12/blog-post_49.html):

³⁶ Կոմիտաս. 1976, 194–195:

³⁷ Աթայան. 1955, 42–47:

³⁸ ԳԱԹ, Կոմիտասի ֆոնդ, № 559:

³⁹ Դ. Դավթյանը (1880–1911) սովորել է Վենետիկի Մուրատ-Ռաֆայելյան վարժարանում, այնուհետև՝ Բրյուսելի կոնսերվատորիայում (միջազգային մրցույթի դափնեկիր, 1904 թ.): Համերգներով հանդես է եկել Եվրոպայում, Ռուսաստանում, Կովկասում: Դասավանդել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում ու համադրածակցել Ա. Տիգրանյանի, Ռ. Մելիքյանի և այլ երաժիշտների հետ: Դավթյանի վերջին համերգը եղել է Թուրքիայի Մարգվան քաղաքում, որտեղ էլ մահացել է սրտի կաթվածից (ապրիլի 24):

Մեծ ժողովրդականություն վայելող այս երգը հաճախ հնչում էր հենց Կոմիտասի կատարմամբ, երբ ինքն իրեն նվագակցելով՝ երգ-ուրախությամբ կերտում էր պատանի Նժդեհի կերպարը: Այն, որ Կոմիտասյան «Ծովակը» Ս. Վրդ. Ամատունու սիրված երգերից էր, փաստում է հենց այն հավելյալ իրողությունը, որ Ամատունին ոչ միայն հետևում էր, այլև քաջաձանոթ էր Կոմիտասի գործունեությանը, համախոհ էր և կիսում էր իր նախկին աշակերտի գեղագիտական հայացքները: Ըստ այդմ, հարկ ենք համարում ներկայացնել Կոմիտասի «Ջան տուր, ո՛վ ծովակ» երգի նոտագրությունը.

Ջան տուր, ո՛վ ծովակ

Ջան տուր, ո՛վ ծո - վակ, ին - չո՛ւ լը -
 ում ես, ող - բա - կից լի - նել չը - կա - միս դըժ -
 բախ - - - տիս: Շար - ժե - ցե՛ք, զե - փյուռք
 ա - լի - թը վետ - վետ, խառ - ներ ար - տա -
 սունքս այս ջը - րե - րի հետ, խառ - - - -
 նե՛ք ար - - - - տա - - - - սունքս
 այս ջը - րե - րի հետ:

ԳԱԹ-ում Կոմիտասի ֆոնդում, մի ուշադրավ փաստաթուղթ կա, որտեղ նշված է, որ 1893 թ. Կոմիտասը ճեմարանի աշակերտներից ձայնագրել է երգեր: Այդ ձայնագրությունների մեջ հիշատակվում է նաև Ս. Վրդ. Ամատունու անունը, ումից նա գրառել է 15 հոգևոր եղանակ. Կոմիտասի ձեռքով գրված է. «Երգեց արժանավոր աբեղա Սահակ Ամատունին»⁴⁰:

Հավելենք. Կոմիտասի գրառումներում հանդիպում են երգեր, որոնց ձայնագրության վայրը նշված է՝ «Օշական»: Ենթադրում ենք, որ դրանք Կոմիտասը ձայնագրել է Ս. Վրդ. Ամատունու երգածից: Թե որքա՞ն երգ է գրառել Կոմիտասն Ամատունուց, դժվար է ասել: Սակայն մեզ հայտնի մի քանի խա-

⁴⁰ ԳԱԹ, Կոմիտասի ֆոնդ, № 332:

ղիկ, այդուհանդերձ, մատնանշենք՝ «Հանդումը մնաց յարս», «Սարերը կրակ եմ արել», «Վայ, քյամարա»⁴¹:

... Ս. վրդ. Ամատունու արխիվում զգալի թիվ են կազմում նրա նամակները, որոնք Հայագիտության համար մեծ արժեք են ներկայացնում: Նամակներ՝ հասցեագրված ժամանակի երեկելի այրերին և հայ ժողովրդի պանծալի զավակներին՝ Հովհաննես Հովհաննիսյանին, Կարապետ Կոստանյանին, Նիկողայոս Աղոնցին, Վահրամ Փափագյանին, Մաղաքիա Օրմանյանին, Գրիգոր Խալաթյանցին, Ներսես Ակինյանին, Խրիմյան Հայրիկին, Գարեգին Հովսեփյանին, Անտուան Մեյերին, Սուքիաս Պարզյանին, սակայն չկան Կոմիտասի նամակներից:

Կոմիտասի արխիվում նույնպես չկան նամակներ, որոնք հասցեագրված լինեին իր սիրելի ուսուցիչ՝ Ս. վրդ. Ամատունուն: Պետք է ենթադրել, որ նամակագրության կարիք չի էլ եղել, քանզի այդ տարիներին երկուսն էլ ապրել են Էջմիածնում և հաճախ հանդիպել են ճեմարանում:

Եթե Կոմիտաս Վարդապետի արխիվը, հետևապես կյանքն ու գործունեությունը զգալի չափով ուսումնասիրված է, ապա Ս. վրդ. Ամատունու արխիվը լուրջ ուսումնասիրության կարիք ունի, որը հնարավորություն կտա լուսաբանել հայ շարականագետ, ձայնագրագետ, մատենագետ, ձեռագրագետ, բառարանագետ, բանասեր, բանահավաք, Սուրբ Էջմիածնի միաբանության անդամ Ս. վրդ. Ամատունու կյանքն ու գործունեությունը:

Եզրակացություն

Ս. Ամատունին և Կոմիտասը ոչ միայն հոգևորականներ էին, այլև ժամանակի լուսավորչալ հայորդիներ, ովքեր անուրանալի հետք թողեցին հայ երաժշտական գիտական մտքի կայացման ու զարգացման մեջ:

Մարիաննա Տիգրանյան — արվ. թ., ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտի ժողովրդական երաժշտության բաժնի ավագ գիտաշխատող, Երևանի Կոմիտասի անվ. պետական կոնսերվատորիայի հայ երաժշտական ֆոլկլորագիտության ամբիոնի դասախոս: Գիտական հետաքրքրությունները՝ երաժշտագիտություն, հայ ֆոլկլորագիտություն, ազգային ավանդական երաժշտություն: Հեղինակ է ավելի քան 30 հոդվածի: tigranyan.marianna@mail.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ. 1975, Հիշողություններ Կոմիտասի մասին. — Երկեր, հ. 7, Երևան, ՀՍՀ ԳԱ, էջ 431–439:

Ադամյան Ա. 1973, Սահակ Ամատունու արխիվը. — ՀՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 2, էջ 105:

Աթայան Ռ. 1955, Կոմիտասի ձեռագրերը. — «Սովետական արվեստ» (Երևան), № 4, էջ 42–47:

Ամատունի Ս. 1911, Հին եւ նոր պարականոն կամ անվաւեր շարականներ, Ի Վաղարշապատ, տպ. Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 198 էջ:

⁴¹ Տե՛ս Կոմիտաս. 2003, № 313–315, 140–141:

Ամատունի Ս. 1912, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, տպ. Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 707 էջ:

Բեիբուդյան Ս. 1970, Սահակ Ամատունի.– «Էջմիածին» (Էջմիածին), № 4, էջ 31–35:

ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Երգարանների ֆոնդ, № 33, Սահակ Ամատունու երգարան:

ՀՀ գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Կոմիտասի ֆոնդ, № 332, № 559:

Կոմիտաս. 1976, Երկերի ժողովածու: Խմբերգեր և մեներգեր, հ. 4, խմբ. Ռ. Աթայան, Երևան, «Հայաստան», 203 էջ:

Կոմիտաս. 2003, Երկերի ժողովածու (14 հատորով), հ. 12, խմբ. Ռ. Աթայան, Երևան, ՀՀ ԳԱ «Գիտություն» հրատ., 208 էջ:

Հայաստանի Հանրապետության պետական կենտրոնական պատմական արխիվ, ֆ. 312, թղթ. 26, վավ. 126, թ 2:

Հայ ժողովրդական երգեր և նվագներ. 2014, Մատենաշար, հ. XI, խմբ.՝ Ն. Աթանասյան, Երևան, «Ամրոց գրուպ», 120 էջ:

Հովհաննիսյան Պ. 2009, Նշանավոր ձեմարանականներ, հ. 2, Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածին, 503 էջ:

Ձայնագրեալ քաղուածք օրինութեանց. Հետեալք օրինութեանց Տէրունական Տօնիս այլ եւ կարգ հանգստեան անդաստանի շարականաց. ի լրումն ծայնքաղի. 1882, Ի Վաղարշապատ, տպ. Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 505 էջ:

Մ. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, Ս. վրդ. Ամատունու արխիվ, ֆ. 37, թղթ. 39, վավ. 60, 66, 67, 70, 86, 88, 137 (անտիպ):

«Մուրճ» (Թիֆլիս), 1893, № 10:

Մուրադյան Մ. 1950, Քրիստափոր Կարա-Մուրզա. Կյանքը և երաժշտական-հասարակական գործունեությունը, Երևան, «Հայպետհրատ», 1950, 151 էջ:

Մուրադյան Մ. 1956, Բ. Կարա-Մուրզան և բազմաձայնության արմատավորումը հայ երաժշտության մեջ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 288 էջ:

Նազարյան Ն. 1993, Սահակ Վ. Ամատունին և նրա ժողովրդական երգերի ձայնագրեալ ժողովածուն, Երևան (ԵՊԿ, դիպլոմային աշխատանք, անտիպ):

Նահապետյան Ա. 1882, Ազգային տեսութիւն. – «Արարատ» (Էջմիածին), № 11, էջ 383–412:

Նոր ազգային երգարան. 1878, խմբ.՝ Պ. Թ. Հլաճեան, Ռոստով, «Յովհաննու Տէր-Աբրահամեան» տպ., 183 էջ:

«Նոր Դար» (Թիֆլիս), 26. X. 1893:

Շահան Սիմոն. 1954, Կոմիտաս Վարդապետ (հուշեր ծննդյան 85-ամյակի առթիվ). – «Էջմիածին» (Էջմիածին), № 10, էջ 25–28:

Սամվելյան Խ. 2007, Կոմիտասի կյանքի և գործունեության տարեգրությունը.– «Էջմիածին» (Էջմիածին), № 5, էջ 92–109:

Սեդրակյան Ա. 1872, Հնութիւնք հայրենեաց գաւառին Երջակի, Էջմիածին Տպարանի Սրբոց Կաթողիկէ Էջմիածնի, 195 էջ:

Սեդրակյան Ա. 1874, Քնար մշեցւոց եւ վանեցւոց, Վաղարշապատ, Սբ. Էջմիածնի տպարան, 46 էջ:

Սեդրակյան Ա. 1891, Ամուսնական խնդիրներ, Մոսկւա, տպարան Մ. Բարխուդարեանի, 231 էջ:

Սոխակ Հայաստանի. 1888, Լիակատար ազգային երգարան, հրատ.՝ Գրիգոր քահանայ Գրիգորեանց, Ս. Պետերբուրգ, «Ի. Ն. Սկորոխոդովի» տպ., 372 էջ:

Սոխակ Հայաստանի. 1890, Ազգային լիակատար երգարան, կազմ.՝ Գրիգոր քահանայ Գրիգորեանց, Մոսկւա, տպարան Մկրտիչ Բարխուդարեանի, 330 էջ:

Սոխակ Հայաստանի. 1912, Ազգային լիակատար երգարան, կազմ.՝ Գրիգոր քահանայ Գրիգորեանց, Բագու Ելեքտրաշարժ տպ-ն «Բագու» լրագրի, 328 էջ:

Վրացեան Ս. 1955, Կեանքի ուղիներով. Դեպքեր, դեմքեր, ապրումներ, հ. Ա, Գահիրե, «Յուսաբեր», 295 էջ:

Տեր-Սինապյան Ե. 1907, Արիստակէս Արքեպիսկոպոս Սեդրակյան. – «Արարատ» (Էջմիածին), № 1, էջ 51–54:

Րաֆֆի. 1957, Երկերի ժողովածու, հ. 8, Երևան, «Հայպետհրատ», 618 էջ:

Дмитриев С. 2011, Князь Аматауни и его экспедиция в район Персидского залива (1904–1907 гг.). – «Восток и Афро-Азиатское общество: история и современность» (М.), № 2, с. 45–50.

https://www.nidoragir.com/2018/12/blog-post_49.html.

ДВА АРХИМАНДРИТА: СААК АМАТУНИ И КОМИТАС (Воспоминания современников)

МАРИАННА ТИГРАНЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: С. арх. Аматауни, Комитас, Эчмиадзинская семинария Геворкян, М. Абебян, А. Седракан, Ш. Симон, С. Врациян, Эчмиадзин, «озеро Нерсисян», Ошакан, музыкальный фольклор, народная песня.

70–80-е гг. XIX столетия – период становления армянской музыкальной фольклористики, первоначальным этапом которого была запись и соби- рание народных песен. Особую роль в этом процессе сыграли Христофор Кара-Мурза, Никогайос Тигранян, Макар Екмялян, Аршак Брутян, Степан Демурян. Среди этих великих сынов армянского народа – имя Саака архимандрита Аматауни (1856–1920), который стоял у самых истоков армянской музыкальной фольклористики. Под руководством известного музыканта-теоретика Н. Ташчяна, который занимался записью армянских духовных песнопений, С. Аматауни собрал и записал новоармянской ното- писью множество церковных гимнов-шараканов, которые вошли в состав «Шаракноца» (сборник гимнов). Он одним из первых стал записывать армянский музыкальный фольклор и составил сборник народных песен (1884). Научные труды С. Аматауни очень высоко оценила армянская ин- теллигенция. По свидетельству современников, Аматауни был любимым преподавателем Комитаса, и именно его творческие воззрения имели боль- шое значение в становлении великого композитора. Свои первые записи народных песен Комитас сделал после знакомства с Аматауни – в 1884 году. Два архимандрита – Аматауни и Комитас – были не только духов- ными отцами, но и просвещенными сынами своего отечества, оставивши- ми неоспоримый след в становлении и развитии армянской музыкальной научной мысли.

Марианна Тигранян – к. иск., старший научный сотрудник отдела народной музыки Института искусств НАН РА, преподаватель кафедры армянской музыкальной фольклористики Ереванской государственной консерватории им. Комитаса. Научные интересы: музыковедение, армянская фольклористика, традиционная национальная музыка. Автор более 30 статей. tigranyan.marianna@mail.ru

TWO ARCHIMANDRITES:
SAHAK AMATUNI AND KOMITAS
(Memories of contemporaries)

MARIANNA TIGRANYAN

Summary

Key words: Arch. S. Amatuni, Komitas, Gevorgyan Seminary of Etchmiadzin, Sh. Simon, M. Abeghyan, A. Sedrakyan, S. Vratsyan, "Lake Nersisyan", Oshakan, musical folklore, folk song.

The 70s-80s of the 19th century was the period of the formation of Armenian musical folkloristics, whose initial stage incorporated the recording and collection of folk songs. Christopher Kara-Murza, Nikoghayos Tigranyan, Makar Yekmalyan, Arshak Brutyan, Stepan Demuryan played a special role in this process. Among these great sons of the Armenian people is the name of Archimandrite Sahak Amatuni (1856-1920), who stood at the very origins of Armenian musical folkloristics. Under the guidance of the prominent theorist-musician N. Tashchyan, who was engaged in recording Armenian spiritual chants, S. Amatuni collected and recorded numerous church hymns-sharakans in the new Armenian notation, which were included in the "Sharaknots" (collection of hymns). He was one of the first to record Armenian musical folklore and compiled a collection of folk songs (1884). The scientific works of S. Amatuni were highly estimated by the Armenian intelligentsia. According to contemporaries, Amatuni used to be Komitas's favorite teacher, and it was his very creative views that were of great importance in the development of the great composer. Komitas made his first recordings of folk songs after meeting Amatuni in 1884. The two archimandrites – Amatuni and Komitas were not only spiritual fathers, but also the enlightened sons of their fatherland, who left an indisputable mark on the formation and development of the Armenian scientific musical thought.

Marianna Tigranyan – Candidate of Sciences in Arts, Senior Researcher at the Department of Folk Music of the NAS RA Institute of Arts, Lecturer at the Chair of Armenian Musical Folkloristics of the Yerevan State Conservatory after Komitas. Scientific interests: musicology, Armenian folkloristics, traditional national music. Author of over 30 articles. tigranyan.marianna@mail.ru

Doi:10.54503/0135-0536-2022.2-216

ՍՆՎԵՆՈՒ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՀԱՅ ԲԱՆԱԿՈՐ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
(Առօրյա, տոնածիսական և առասպելաբանական
մակարդակները)*

ԹԱՄԱՐ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ ուտեստ, սնվելու մշակույթ, խնջույք, ծես, տոն, առասպել, բանահյուսություն:

Նախաբան

Մարդու կյանքի բոլոր կարևորագույն փուլերը՝ ծնունդը, կնունքը (մկրտություն), ամուսնությունը, թաղումն ավանդաբար նշվում է սեղանի շուրջ՝ ուղեկցվում հացկերությամբ կամ հոգեհացով: Մենդի (ուտելիք) անպայման առկայությունն այդ կարևոր իրադարձություններում ունիվերսալ հոգեբանական նախապայման է, իսկ սնունդ ընդունելու կամ դրանից հրաժարվելու ձևերը՝ էթնիկական կամ ազգային առանձնահատկություն:

Այս համատեքստում սննդի անհատական ընդունումը վերածվում է ընկերային ծեսի՝ խնջույքի, որը կոչված է բարեկարգություն մտցնել մարդկային փոխհարաբերությունների և համակեցության մեջ:

Վարդապետ, բանասեր Վարդան Հացունին «Ճաշեր եւ խնճոյք Հին Հայաստանի մէջ» աշխատությունում վերականգնելով արքայական խնջույքի արարողակարգը՝ վաղմիջնադարյան Հայաստանում խնջույքների անցկացման կարգի, մասնակիցների, ընթացքի և ուտեստների մասին գրում է. «Մարդուն անհատական եւ ընկերային կենաց մէջ՝ ամենէն անհրաժեշտ, գուարթ ու հաճելի վայրկեանը եղած է միշտ ճաշի ժամանակը, լինի այդ թագաւորին պալատան, շինականի խրճիին կամ ճգնաւորի խցկան մէջ: Այդ վարկեանը միանգամայն հայելին է անհատին կամ ընկերութեան մէջ տիրող ընդհանուր բարոյականութեան աստիճանին եւ կենցաղավարութեան եղանակին, ունենալով ստուար բաժին մը սովորութեանց՝ որոց մէջ կը ցոլանայ ազգի մը նկարագիրը»¹:

Խնջույք բառի (խնջոյ, խնճոյ) Հ. Աճառյանի մեկնաբանությունը՝ որպես «ուրախութեան սեղան, կոչունք, խրախճան, հանդիսականների բազմություն»², համախոս է վերոնշյալ ծավալուն մեջբերման հետ:

Այսպիսով, որոշակի սննդատեսակների պատրաստումն ու «հանդիսականների բազմությամբ» համտեսումը ինքնին նպատակի որոշակիությամբ բնութագրվող տոնածիսական հացկերությի տեսակ է՝ դրանից բխող ընթացա-

* Ներկայացվել է 10. XI. 2021 թ., գրախոսվել է 18. XI. 2021 թ., ընդունվել է տպագրության 08. IV. 2022 թ.:

¹ Հ ա ջ ու ն ի. 1912, 5:

² Ա ճ ա ռ յ ա ն. 1973, 381:

կարգով (նախապատրաստում, սկիզբ, կիզակետ և ավարտ), որի առանցքային բաղադրիչների ուսումնասիրությունը տարբեր ժամանակներում անդրադարձել են Ն. Լալայանը, Հ. Քաջերունին, Վ. Բդոյանը, Ստ. Լիսիցյանը, Լ. Աբրահամյանը, Հ. Պետրոսյանը, Հր. Խառատյանը, Ս. Մկրտչյանը, Ռ. Ծատուրյանը և այլք:

Մնունդը ընդունելու կամ դրանից հրաժարվելու (սահմանափակում, արգելք) վարվելակարգի հիման վրա առօրյա, տոնածխական ու առասպելաբանական մակարդակների դասակարգումը, իհարկե, պայմանական է գիտական գրականության մեջ, քանի որ վերոնշյալ մակարդակներն առնչվում են միմյանց առանձին համալիրների և ենթահամալիրների նմանություններ, երբեմն էլ միևնույն համալիրները տարբերվում են բովանդակային ու գաղափարական ընդհանուր նպատակադրմամբ:

Մնունդ, բնություն և մշակույթ

«Մնվելու ֆենոմենը բացահայտվել է ֆրանսիացի մարդաբան Կլոդ Լևի-Ստրոսի՝ «Մարդկությունը սկսվում է խոհանոցից» թեմայով արտահայտությունում: Այդ նույն հեղինակի կարծիքով՝ բնությունից մշակույթ անցման լավագույն դրսևորումը սննդի պատրաստման գործընթացն է»³, որը ներկայանում է սննդի (մսի) պատրաստման խոհանոցային եռանկյունու եփած-տապակած-ապխտած եղանակներով⁴:

Մնունդն իր յուրահատուկ տեղն ունի բնություն-մշակույթ բեկեռների միջև և ըստ վերոնշյալ մարդաբանի՝ «խոհանոցային» սննդային ռեժիմների կառուցվածքը, դրանց բնույթն ու ընդգրկվածությունը մշակույթի համակարգում արտահայտվում է բինար (հակադրադույզեր) ձևով.

մարդակերի միս — ոչ մարդակերի միս,

մարդու միս — կենդանու միս,

հում միս — եփած միս,

կենդանական — բուսական:

Այս բեկեռային բնութագրերի արխայիկ համակարգն ավանդական մշակութայիններում առաջնորդվում է այլ հակադրություններով.

արական — իգական,

օտար — յուրային,

պիղծ — աստվածային,

կենդանի — մահացած,

առօրյա — տոնական և այլն⁵:

Ուտելը կամ ուտելիքի հետ կապված սահմանափակումները տարածված են բուսական և կենդանական աշխարհի առասպելներում, որոնցից ածանցվում են հակադրության նոր շարքեր՝ բուսակեր-գիշակեր, քաղաքակիրթ-վայրենի, մշակույթ-բնություն:

³ Добровольская. 2005, 14.

⁴ Lévi-Strauss. 1997, 34.

⁵ Lévi-Strauss. 1997, 28–35; Топоров. 1991, 427; Добровольская. 2005, 69.

Ընդհանուր առասպելաբանության մեջ «մշակույթի սկիզբը» վատ ուտելիքից (թունավոր սունկ, մարդու միս, հում միս, արտաթորանք, նեխուկ) հրաժարվելն է⁶։ Հին եգիպտական աստված Օսիրիսի ծննդից հետո եգիպտացիները հրաժարվեցին մարդակերությունից ու սկսեցին հացահատիկ ուտել⁷, ինչն ադերսվում է բնության՝ մասնավորապես երկրագործական տարեպտույտի և դրա տարբեր փուլերի օրինաչափ փոխակերպումներին՝ մեռնող-հառնող բուսական աստվածության առասպելին։

Մենդի ընդունումը (էներգոբալանսի վերականգնում) մշակութային բազմաբաղադրիչ երևույթ է, որը մարդու ամենօրյա կենսընթացում և հոգեբանության մեջ չի սահմանափակվում քաղցի բավարարման համապարփակ պահանջով։ Ակնհայտ է՝ համատեղ հացկերույթը իմաստավորված նշանակությամբ և բովանդակությամբ գործողություն է՝ սեղանի շուրջը դադեցրած տեղերի (գահնամակ, գորանամակ), կենացների հաջորդականության աստիճանակարգային կառուցվածքով, որի մեջ խտանում են ժողովրդի տոնածիսական ընկալումները։

Հայոց մեջ սնվելուն «հաց ուտել» են ասում։ Հացը բնիկ հայերեն բառ է և ունի գործածության լայն շրջանակ՝ կերակուր, ճաշ, ընթրիք, ճաշկերույթի հրավերք, սեղան⁸։ Հացը թխվում է ուտելու համար, և դա հացի առաջնային գործառույթն է։ Բայց սնունդ լինելուց բացի, հացը (ուտելիք) մշակութային իրողություն է և սեմիոտիկ խորհրդանիշ։

Մշակութային արժեք է ոչ միայն սնունդը (հաց) ստեղծելը և այն ուտելը, այլև ուտելուց հրաժարվելը՝ ծոմը, պահքը⁹։

Ուտեստի առօրյա և տոնածիսական ենթահամալիրները

«Ուտեստի համակարգը կայուն և կարծրացած համակարգ է։ Այն անընդհատ ենթարկվում է փոփոխությունների՝ արտացոլելով ժամանակի նորամուծությունները։ Սակայն, չնայած արտաքին ազդեցություններին ու ներքին զարգացումներին, ուտեստի համակարգը էթնիկ մշակույթի առավել կայուն համալիրներից մեկն է։ Այս համակարգում պահպանվում են բազմաթիվ անփոփոխ տարրեր, որոնց շուրջն էլ կառուցվում են տվյալ հանրույթին բնորոշ ուտեստի համակարգը, սնման մշակույթի կազմակերպման հիմնական սկզբունքները և այլն»¹⁰։

Ուտեստի ավանդական և ժամանակակից համալիրները ներկայանում են առօրյա ու տոնածիսական ենթահամալիրներով և համապատասխանաբար տարբերվում են մի կողմից՝ պատրաստման, պահպանման, սնման, մյուս

⁶ Топоров. 1991, 427–429.

⁷ Редер. 1992, 267–268.

⁸ Ա ճ ա ո յ ա ն. 1977, 164–165:

⁹ Ծոմ պահել՝ նշանակում է հրաժարվել ուտելիքից և ըմպելիքից։ Պահքը (պաս) պահեցողության այն տեսակն է, որի ընթացքում թույլատրվում է օգտագործել բուսական ծագում ունեցող կերակուրներ՝ զերծ մնալով ամեն տեսակ մսեղենից ու կաթնեղենից։ Ըստ Հայ եկեղեցու սահմանած կարգի՝ տարվա մոտ վեց ամիսը (158 օր) պահոց օրեր են (Օրմանյան. 1991, 24, 36)։

¹⁰ Ծ ա տ ու ը յ ա ն. 2011, 13:

¹⁴ Гарибян. 1982, 243, 247.

բանական սյուժեներում և զուգորդվում առասպելակերտման վաղազույն փուլերի հետ:

Հայոց բանահյուսական և ազգագրական կենցաղում մեծ է առատ ու համադամ ուտելիքի [«ավղուշ» (որսամիս), եփած ձուկ, տապակած ճուռ, չամիչով փլավ, որի մի կողմից հոսում է յուղը, կարագն ու մեղրը], ինչպես նաև խմելիքի [մեղրաջուր, «չարբաթ», «թերմուն», թեյ ու «ղայվե» (սուրճ)], «ռութ» (պտղից քամած, եփած, թանձրացրած հյութ) գերակայությունը: Հայկական ժողովրդական հեքիաթներում ճաշի համար անհրաժեշտ բոլոր մթերքներն առկա են. «Տանը պուճուխտակերը ըլուպուտիկ ըրավ, ծավարը, վեսպը, լոբին, սողանը, կրտուպին, եղը քթավ, վեղի կոժը եր կալավ, քյնաց քերծին տակին ըխպրան լցրուց, պերավ մին մեծ պղնձի դազղան ճաշ էփեց»¹⁵: Աղջիկն արջի որսամսով ճաշ է եփում, իսկ «մին պառավ կընեկ, մին մեծ դեզղան կրակին տըրած, մին սաղ վեխճար միջին էփում ա» իր «օշափ տղի համար»¹⁶:

Հանս-Յորգ Ութերի «Միջազգային հեքիաթների տիպերը»¹⁷ (ATU) նշացանկի 563 թվահամարին համապատասխանող հայկական հեքիաթներում ուտելիքի գերադրական աստիճանի այս առկայությունը կենսաբանական բնականոն դրսևորում է, այլ «պարենային ուտոպիա», որն իրականություն է դառնում կախարդական սփռույցի ու վերջինիս հետ անմիջականորեն կապված խթանող առարկաների՝ ճիպոտի, մտրակի, գավազանի, կոպալի և այլնի հետ: Այն առավել տպավորիչ է Այրարատից գրառված «Կոմբալ տու...» հեքիաթում. «Բացում ա, ինչ բացում. էփած, հազիր տեսակ-տեսակ կիրակուրներ ասես, ձկնեղեն ասես՝ ո՛րը տապակած, ո՛րը խաշած, փլավ ասես՝ ճուռը տապակած, վրեն դրած, դաբուլ փլավ ասես՝ գլխին չամիչ, բաղամը դրած, ֆորսի միս ասես՝ ջուռա-ջուռա էփած, հազրած, մի խոսքով՝ աստու ինչ բար ու նուբար ասես սուփրի միջին կար»¹⁸:

Սփռույցը տալիս է անսահման անվելու հնարավորություն, հետևապես մարդն առավել վտանգի է ենթարկվում ուտելու ընթացքում՝ տրվելով որկրամոլություն, ինչը կրոնական բարոյագիտություն մեջ համարվում է մարդու յոթ մահացու մեղքերից մեկը:

Ի հակակշիռ վերոնշյալի՝ ծանր հիվանդ մարդը կորցնում է ծամելու և կլլման ընդունակությունը:

Ուտելու և խմելու մեջ բարոյական սկզբունք չպահող մարդը նույնն անում է նաև կյանքի այլազան իրավիճակներում, երբ ծանրանում է մարմինը, մթազնում սթափ միտքը: Այդ պատկերացումը բանահյուսական մշակույթում կենցաղավարում է բանաձևային այլաբանություն. «Անտեր մնաս դու բողազ, ինչ կը տենանս կը դողաս»¹⁹:

¹⁵ Հայկական ժողովրդական հեքիաթներ (այսուհետ՝ ՀԺՀ). 1979, 447:

¹⁶ ՀԺՀ. 1979, 448:

¹⁷ Uther. 2011, 331–332. Բանագիտության մեջ Հանս-Յորգ Ութերի «Միջազգային հեքիաթների տիպերը» նշացանկն ընդունված է հակիրճ հղել ATU (Աարնե-Թոմփսոն-Ութեր), քանի որ Ութերի առավել արդիականացած նշացանկի հիմքում ընկած է Աարնե-Թոմփսոնի նշացանկը:

¹⁸ ՀԺՀ. 1959, հ. II, 129:

¹⁹ Ղ ա ն ա լ ա ն յ ա ն. 1960, LXXXII:

Ակնհայտ է, որ հեքիաթի հերոսները՝ թագավորը, փաշան, բաղնեցականը և այլք խորամանկության են դիմում՝ առատ սեղան փոռղ հրաշագործ սփռոցին տիրանալու համար, որն ունի այնպիսի ծագում: Վասպուրականից գրառված «Օխեշ»²⁰ հեքիաթում ռեսի տղան խաբում է գյուղացու կնոջը՝ նրանից վերցնում սփռոցը: Մոկսից գրառված «Դանգանակ»²¹ հեքիաթում հյուրընկալվելով աղքատ մարդու տանը՝ թագավորը խլում է հրաշագործ առարկաները, բայց գավազանը քոթակում է թագավորին և պահանջում գողոնը վերադարձնել տիրոջը:

Բանահյուսության մեջ մեծ չափաբաժիններով ուտելու և խմելու կարողությունը օժտվածությունը դիտարկվում է որպես փորձությունների հաղթահարման ծես²²: Հայկական մի խումբ հեքիաթներում (ATU 465)²³ առկա է ուտող-չկշտացողի, խմող-ցամաքեցնողի մոտիվը: «Թռուռու տղեն»²⁴ հեքիաթում հերոսները «Գնում են, գնում, շատն ու քիչ աստոծ գիդե, ճամփին տենում են մի մարդ մի վենձ ջրի վրա ընգած խմում ա ու կանչում. «Վա՛յ ջուր, վա՛յ ջուր, որ խմեմ, ծարավս հովանա»²⁵: Թագավորի պալատում հյուրասիրության արժանացած ընկերներին «մեծ դազանով եփած ճաշը» չի կշտացնում. «Գնում են ամեն մեկ հմա օխտը ընգնանի խորակ եփում ու բերում»²⁶: Հեքիաթի շարունակության մեջ լինում է, թե թագավորը դժվար հանձնարարություններ է տալիս, որպեսզի ազատվի անկուշտ ընկերներից: Իրականում հրաշապատում հեքիաթներում մշակութային հերոսի նվիրագործման համար նախասահմանված փորձությունների հաղթահարումը հաճախ իրականացվում է թագավորի առաջադրած դժվարին խնդիրների լուծման միջոցով:

Շատակերությունը վիպական գիծ է, և շատ ուտելու ու խմելու օրինակները բնորոշ են նաև մեր դյուցազնավեպին: Սանասարը կաթը ոչ թե թատով, այլ տաշտով է խմում²⁷, Դավիթը «էրկու հաց կաներ մեկ պատառ», գութանավորների յոթ օրվա պաշարը միանգամից կերավ և նրանց փոխարեն «վեց ավուր գութան մեկ ժամվա մեջ վարեց»²⁸:

Հոտաղն ասեց. — Յրման, ելեք, փախե՛ք,
Էդի մարդ կ'ուտե հպա:
Դավիթն ասեց. — Լա՛ո,
Հըլբաթ գութան քաշող հաց կ'ուտե, ինչ կե՛նե²⁹:

²⁰ ՀժՀ. 2009, 22–24:

²¹ ՀժՀ. 2012, 566–568:

²² Пропп. 1986, 317.

²³ Uther. 2011, 273–274.

²⁴ ՀժՀ. 1977, 20–28:

²⁵ ՀժՀ. 1977, 24–25:

²⁶ ՀժՀ. 1977, 26:

²⁷ Սասունցի Դավիթ. 1981, 65:

²⁸ Սասունցի Դավիթ. 1981, 257–258:

²⁹ Սասնա ծռեր. 1944, 33:

Այսպես է խորհում Դավիթը, երբ զարմանում են իր շատակերություն վրա, իսկ գինին թեև թասի փոխարեն «ջոջ տաշտով» են առաջարկում, նա նեղանում է, քանի որ ինքը «ճնճղուկ չէ, որ իրեն ջուր կուտան», «ուղտը գդալով չեն ջրի»:

Ասաց. – Գինու կարաս ինձի նշանց տվեք՝
Էլթամ գինի խմեմ, գամ հաց ուտեմ³⁰:

Նույնը տեսնում ենք նաև հույների մեջ, որոնք մրցակցում էին երգերով, հանելուկներով, արթուն մնալով և խմելով³¹: Արքա Ալեքսանդրը լավագույն խմողների համար սահմանել էր մրցանակ, որի հետևանքով երեսունհինգ մասնակիցներ մահացան միանգամից, ևս վեց հոգի՝ որոշ ժամանակ անց, այդ թվում նաև՝ մրցանակակիրը. «Մեծ քանակով ուտելու և խմելու մրցումները հանդիպում են նաև պոստալի³² դեպքում», երբ նվերների փոխանակությունից ու ճոխ հացկերությունից հետո առաջնորդներն ու տոհմավազները հրավիրյալներին են բաժանում իրենց ողջ ունեցվածքը՝ իբրև քառս-կոսմոս անցման, տիեզերակարգի վերածնման և հանրության համախմբման յուրատեսակ ծիսակարգ:

Մասնագիտական գրականության համաձայն՝ մարդու հոգեկանում առանձնանում են հիմնավոր կապեր՝ ուտելիքի ընդունման գործընթացի (քաղցի հագեցում) և իր նմանին վերարտադրելու (սերնդագործություն) միջև: Մնվելու և վերարտադրվելու լավագույն սյուժետային դրսևորումը Եվայի կողմից արգելված պտղի ճաշակումն է. մի մեղք, որի համար պատասխանատու է ամեն մի մարդ-արարած³³:

Եթե ավանդական հասարակություններում ազգակցության համակարգերի արխայիկ ընկալումները բազմազան են՝ արյունով, ոսկորով, արգանդով, ապա մեր ժամանակներում ազգակցությունը կենսաբանական փաստ է³⁴: Մասնագետներն առանձնացնում են ազգակցության հատուկ տիպ՝ կերակրելու միջոցով: Հունարեն լեզվում գոյություն ունի երկու հասկացություն՝ «գենիտոր»՝ նա, ով ծնել է, և «պատեր»՝ նա, ով կերակրում, մեծացնում ու դաստիարակում է³⁵:

Համեմատական առասպելաբանության տեսանկյունից հետաքրքիր է դիտարկել Օվկիանիայի պապուականների և մելանեզացիների պատկերացումները՝

³⁰ Սասունցի Դավիթ. 1981, 263:

³¹ Հ ա յ գ ի ն գ ա. 2007, 108–109:

³² Հ ա յ գ ի ն գ ա. 2007, 109, 368: Սեփական ունեցվածքի ոչնչացման տոն՝ տարածված հիմնականում Հյուսիսային Ամերիկայի Հյուսիս-արևմուտքում ապրող հնդկացիների, ինչպես նաև՝ Օվկիանիայի, Աֆրիկայի և Եվրոպայի ու Ասիայի հնագույն ժողովուրդների՝ գերմանների, չինացիների մեջ (տե՛ս https://www.Kunstkamera.ru/exposition/countries_people_culture/amerika/prazdniki/potlach#:~:text=https://bigenc.ru/ethnology/text/3163332):

³³ Добровольская. 2005, 70.

³⁴ Бутинов. 1992, 6.

³⁵ Бутинов. 1992, 8.

կապված սննդի պահանջի և բնագոյների էներգիայի հետ: Ըստ այդմ՝ սեռական ակտը մեկնաբանվում է որպես ուտելիքի ընդունում (ոչ ազգակցականի հետ՝ լավ ուտելիքի ընդունում, ազգակցականի հետ՝ վատ ուտելիքի ընդունում)³⁶, ինչը մանրամասն քննության է ենթարկվել բանասեր-մշակութաբան Օլգա Ֆրեյդենբերգի աշխատանքներում, որոնց համաձայն՝ կլանել՝ նշանակում է ծնել, «ինչի մասին են վկայում սաղմի կլման հետևանքով բեղմնավորման առաապելները»³⁷, ինչպես, օրինակ՝ Զևար, կու տալով հղի իմաստուն Մետիսին, աշխարհ է բերում Աթենաս-Պալլասին, եգիպտական առասպելաբանության մեջ Բատի կինը հղիանում է պատահաբար բերանն ընկած փայտի ծեղից³⁸, իսկ հայկական հրաշապատում հեքիաթներում աղջիկը հղիանում է անգգուշաբար կու տված ոսպից, կոտից, նուաճ հատիկից, մարջանից և այլն:

Այրարատից գրառված «Մերջանի հեքիաթում»³⁹, երբ քույրը պատրաստվում է որսի գնացած եղբայրների շորերը լվանալ, մեծ եղբոր գրպանում մի հատիկ մարջան է գտնում. «Ախճկա ձեռները թամուզ չէր, ասեց. — Յավաղ դենձ բերանս, ձեռներս լվանամ նոր կպահեմ: — Արի տես, որ ձեռները լվանալուց՝ մերջանը կու գնաց:

Նոր ըտե ասեց. — Հըմի ինչ անենք, մի մերջան ա էլի, ի՞նչ պլտի անի ինձ որ:

Մնաց, մի քանի ժամանակ անց կացավ. Ախպերտինքը տենում են, որ, ա՛յտա, քիրը ավալվա քիրը չի, էրկուֆոքացել ա (հղիացել է — Թ. Հ.)»⁴⁰:

Հայկական դյուցազնավեպում Ծովինարը հղիանում է Կաթնաղբյուրից ջուր խմելով⁴¹, մեկ այլ պատումի համաձայն՝ երկու հատիկ ցորեն կու տալով⁴²: Սերմը, հատիկազգիները և դրանց նմանողությամբ բնակազմական ուլունքները (մարգարիտ, մարջան) կլանելով՝ հերոսուհին հղիանում է, ինչին հետևում է ծնունդը:

«Երբ երեխան կտրվում է իր նախկին աշխարհից, նրա լիբիդոյի⁴³ մեծ մասը կենտրոնանում է շրթունքներում, և դրանք ձեռք են բերում բացառիկ զգայունություն ... Չափազանցություն չի լինի, եթե ասենք, որ նորածինը սկսում է տեսնել շրթունքներով, որ շրթունքները համարվում են ուշադրության, կողմնորոշման և բավարարման կենտրոն»⁴⁴:

³⁶ Бутиннов. 1992, 10.

³⁷ Фрейденберг. 1997, 306. Հետաքրքիր է նկատել՝ երբ դեռ որևէ օրգան չի սաղմնավորվել, առաջինը ձևավորվում է մարսողության համակարգի նախատիպը՝ «ստամոքսը» (gastrula)՝ առաջնային աղիքի խորշը, որը դեպի դուրս է բացվում անցքով՝ առաջնային բերանով (Forgács. 2005, 108–116):

³⁸ Фрейденберг. 1997, 306.

³⁹ ՀԺՀ. 1959, հ. I, 228–235:

⁴⁰ ՀԺՀ. 1959, հ. I, 231:

⁴¹ Սասունցի Դավիթ. 1961, 9–10:

⁴² Սասնա ծռեր. 1979, 446:

⁴³ Բնագոյների էներգիան՝ լատիներեն՝ libido — ուզել, ցանկանալ, ձգտել բախարհից:

⁴⁴ Франкл. 1998, 41.

Նորածինը կարիք ունի դրական զգայական ապրումների, և լարվածությունը կարող է ծագել մայրական կաթի անբավարարությունից⁴⁵: «Այդպես, մարդու հոգեբանության մեջ ծագած ամենանախնական կապը սնունդ ընդունելն է ու դրանից ստացած բավականությունը»⁴⁶:

Եթե ուտելիքը հաճույք է պատճառում, ծնոտն ու ատամներն աշխատում են առանց լարվածության, «ուտելիքի և ուտողի միջև սիրո հարաբերություններ» են առաջանում⁴⁷:

Ցուցանշական է, որ ինքնանույնականացումը՝ սեփական ես-ի գիտակցումը, կատարվում է նաև կլանվածի հետ. «Ես այն եմ, ինչ ուտում եմ»: Նախնադարյան մարդն, իսկապես, ուտում էր իր նախնիների մարմնի մասերը, որպեսզի կապ պահպանի նրանց հետ»⁴⁸:

Ինքնանույնականացման կապն ուտելիք ընդունելու գործողության հետ ակներև է ավստրիացի հոգեվերլուծաբան Զ. Ֆրեյդի «Տոտեմ և տաբու» աշխատության մեջ: Որդիները սպանում և ուտում են իրենց հորը (տոտեմ-կենդանին փոխարինում է հորը): Նիստ հայրն, անկասկած, օրինակ էր ծառայում, որին նախանձում և որից վախենում էր յուրաքանչյուր զավակ: Հորն ուտելու ժամանակ նրանք նրա հետ նույնանում են: Զավակներից յուրաքանչյուրը յուրացնում է նրա ուժի մի մասը: Տոտեմական սեղանը (ճաշկերույթը) հնարավոր է մարդկության առաջին խնջույքն էր, որը «հրաշալի» հանցավոր գործունեության կրկնությունն ու հիշողությունն էր, որից էլ սկիզբ առան սոցիալական խմբավորումները, բարոյական սահմանափակումները և կրոնը⁴⁹:

Այն, որ ուտելիքն ու խմելիքը բոլոր կրոնական տոների գլխավոր բաղադրիչներն են, վաղուց հայտնի էր մեր հներին: Ըստ Օ. Ֆրեյդենբերգի՝ «ուտելը որպես հասարակության կենսաընթացի առանցքային ակտ, իմաստավորվում է տիեզերածնության մեջ, երբ ուտելու գործողության մեջ տիեզերքը (=տոտեմ, հասարակություն) վերանում է և վերածնվում»⁵⁰:

Ժողովրդական պատկերացումների համաձայն՝ հանգուցյալի հոգին կարիք ունի որևէ բան ուտելու և խմելու, ուստի մեռնելուց անմիջապես հետո հայոց մեջ հանգուցյալի կրծքին հաց են դնում⁵¹: Որոշ վայրերում սովորություն կա նաև բերանը՝ նշխարք, իսկ քթանցքներում խունկ դնելու⁵²:

Տարբեր ժողովուրդների՝ ուղանների, չինացիների, եգիպտացիների, չուկչանների, ալթայացիների ավանդույթում տիկնիկներին կերակրում էին՝ կարծելով,

⁴⁵ Франкл. 1998, 56. Երբ դուրս են գալիս երեխայի ատամները, և նա կարողանում է կուլ տալ կոշտ ուտելիք, նրա աչքի առաջ ուտելիքը ոչնչանում-անհետանում է: Այդ ագրեսիան հոգեբաններն անվանում են «օրալ-կանիբալյան» (Франкл. 1998, 61):

⁴⁶ Добровольская. 2005, 61.

⁴⁷ Франкл. 1998, 61.

⁴⁸ Франкл. 1998, 61.

⁴⁹ Фрейд. 1997, 162–165.

⁵⁰ Фрейденберг. 1997, 63–64.

⁵¹ Լալալյան. 1897, 179, Աբեղյան. 1975, 25:

⁵² Լալալյան. 1896, 310:

թե ննջեցյալների հոգիները վերաբնակվում են վերջիններիս մեջ⁵³։ Ռուսական «Գեղեցիկուհի Վասիլիսան» հեքիաթում մահվան մահճում մայրը աղջկան մի տիկնիկ է հանձնում և պատվիրում նեղության մեջ ընկնելիս նրան կերակրել ու հետևել խորհուրդներին⁵⁴։

Բնականաբար, կենսաբանական ռեալ ուտելիքը դրա համար ինչ-որ հիմքեր չի տալիս, բայց գիտակցությունն անմասն չի մնում դրանից, նրան առանձնացնում է իրականության համատեքստում, շեշտադրում, աշխարհայացքային առաջնապլան է մղում իհարկե, իմաստավորելով աշխարհի ճանաչման առանձնահատուկ կարգն ընդհանրապես⁵⁵։

Հացի՝ իբրև զոհաբերված աստծո մարմնի ճաշակումը կապվում է հինարևելյան քաղաքակրթություններում ցորենի ցանքսն ու ամեցումը խորհրդանշող աստվածային անձի թաղման և հարության հետ (եգիպտական Օսիրիս, բաբելական Թամմուզ, փյունիկյան Ադոնիս, փոյուզիական Ատտիս)⁵⁶։ Այս առումով ուշագրավ են ցորենի առասպելաբանությունը նվիրված հանելուկաշարն ու ծիծեռնակի առասպելությունն նվիրված բնագրերը, որոնցից առաջինում ցորենը հանդես է գալիս տղամարդու կերպարով, որն ամենուրեք ենթարկվում է մարմնական տանջանքների. սրտովում, կտրատվում, քարի վրա մանրացվում, քարկոծվում, մեռնում, բայց կրկին հառնում, վերակենդանանում է կամ էլ մտնում է դժոխքի կրակի մեջ և դառնում հոգիների ճար կամ փրկության միջոց, այսինքն՝ հաց։

Սաղ էր՝ մեռավ, / Էլըմ (դարձյալ) սաղացավ, /
Սուրով կտրեցավ, / Քյար-քյարի վրեն կոծվեցավ (աղալ),
Մտավ տըժյոխք, / Էլավ մեր խուզիվ (հոգի) ճար (Վան)⁵⁷։

Այս ամենը կարելի է համեմատել ցորեն հացաբույսի հետ կատարվող արտադրական տարբեր գործընթացների հետ՝ ցանելուց մինչև հաց դառնալը և դրա վայելելը. «Խոսքը վերաբերում է ոչ թե սովորական, այլ ծխական հացին, որի ճաշակումը ծխարարքին ենթակա հավատացյալի համար իրոք ուներ հոգևոր փրկության արժեք, ինչպես, դիցուք, Քրիստոսի սուրբ հաղորդության ճաշակումը պատարագի ժամանակ»⁵⁸։ Հացը համեմատվում է Քրիստոսի հետ, որը ևս պատկանում է մեռնող-հառնող աստվածների խմբին։

Հատիկը բուսական աշխարհում մարմնացումն է կենաց սաղմի, ծննդի, վերածննդի և հարության։ Արա դիցանունը, որպես հացահատիկի (ցորեն, գարի ու այլն) մեռնող-հառնող բուսական աստվածություն, ուգարիթյան բնագրերում բառացի նշանակում է «հունձ», և ինքը հենց հնձի աստվածությունն է⁵⁹։ Իսկ հաց ստանալը գործողությունների մի ամբողջ շղթա է, որի ընթաց-

⁵³ Мелетинский. 1958, 185–186.

⁵⁴ Народные русские сказки. 1991, 61–66. Այս մասին մանրամասն տե՛ս Հ ա յ ր ա պ ե տ յ ա ն. 2016, 251։

⁵⁵ Фрейденберг. 1997, 64.

⁵⁶ Ֆրեդեր. 1989, 399, 416, 443։

⁵⁷ Հ ա Ր Ո Ւ Թ յ Ո Ւ Ն Յ ա ն. 2000, 357։

⁵⁸ Հ ա Ր Ո Ւ Թ յ Ո Ւ Ն Յ ա ն. 2000, 359։

⁵⁹ Հ ա Ր Ո Ւ Թ յ Ո Ւ Ն Յ ա ն. 2000, 365։

քում այն բնական պարզ իրողությունից վերածվում է մշակութային արժեքի:

IV դարից սկզբնավորված մանիքեական կրոնի աղոթող ընտրյալը ներողություն է խնդրում հացահատիկի ու հացի սուրբ հոգուց՝ վերջինիս կրած տանջանքների համար, թեպետ ինքն այդ գործում բնավ մեղսակից չէ:

Ես քեզ չեմ հնձել,
Քեզ չեմ աղացել, չեմ հունցել,
Այլ ուրիշներն են այդ արել
Ու քեզ ինձ մատուցել.
Ես քեզ ճաշակում եմ առանց մեղքի⁶⁰:

Իսկ երկրորդ առասպելը կապված է որդու ճկույթը (ծիծեռն) ճաշակելու՝ խորթ մոր ցանկության հետ (հանիբալիզմի դրսևորում), որի պատճառով տղան մահանում է, իսկ ճկույթը փոխակերպվում է ծիծեռնակի՝ իրար կապելով երկինքն ու երկիրը՝ մերձենալով մեռնող-հառնողի առասպելության:

Ծիծեռն եմ, հա՛, ծիծեռն եմ,
Հորը մորթած ծիծեռն եմ,
Մորը կերած ծիծեռն եմ,
Թուել ծիծեռնակ եմ դառել⁶¹:

ATU նշացանկի 451 թվահամարին⁶² համապատասխանող 12 տարբերակ հայկական հեքիաթներում⁶³ դեւը (տարբերակներում՝ պառավը), որը ստորերկրայքի խորհրդանիշն է, տեսնելով, որ չի կարողանում հափշտակել տանը փակված աղջկան, նրան համոզում է ճկույթը դռան անցքից դուրս հանել, որպեսզի իբր նրա եղբայրների (կամ մոր) ուղարկած մատանին փորձի մատին: Դեւը խաբելով՝ ծծում է աղջկա ճկույթը, որից աղջիկը կորցնում է գիտակցությունը: Այրարատից գրառված «Ախպեր դառներ»⁶⁴ հեքիաթում. «Շատ չարհրրավ դեւը՝ չկարգավ դուռը բանա, իրաճը կտրվավ, ասավ ախհրկան. — Սիրուն ախհի՛կ, ներս մտնելու տեղն ասա, գամ ըտե.

Ախհիկն ասավ. — Տեղ չեմ գիտա, որ ցույց տամ քե:

— Որ դուռը չես բանրմ,— ասավ,— ձեռդ պարզի, մերդ մատնիք տված ա, դնեմ քո մատ:

Խեղճ ախհիկը հավատաց, ձեռը ծակիցը դուս հանեց թե չէ, դեւը ախհկան ճկույթը առավ բերանը ու ծրծեց, ընչանք ախհիկը ուշաթափ իրավ, ընկավ»⁶⁵:

⁶⁰ Հարությունյան. 2000, 361, Widengren. 1961, 99.

⁶¹ Ղանալանյան. 1969, 136:

⁶² Uther. 2011, 267–268.

⁶³ ՀժՀ. 1962, 182–192, ՀժՀ. 1966, 251–256, ՀժՀ. 1973, 58–61, 662–666, ՀժՀ. 1979, 441–452 և այլն:

⁶⁴ ՀժՀ. 1962, 82–192:

⁶⁵ ՀժՀ. 1962, 186:

Սյունիքից գրաված «Օխտը ախպոր մին քերը»⁶⁶ հեքիաթում պատուհասված աղջկան գիտակցության են բերում եփած գինուց պատրաստած թերմունով⁶⁷, որին հայոց մեջ ավանդաբար վերագրվել է բուժիչ հատկություն:

Թե՛ խորթ մոր կողմից ամուսնու որդու ճկույթը ճաշակելու և թե՛ վիշապի կողմից աղջկա ճկույթը խաբեությանը ծծելու ցանկությունը սեռական ձգտման մասնակի գոհացման բանահյուսական արձագանք կարելի է համարել, ինչը վկայում է ճկույթի (մատի) խորհրդանշական արժեքի մասին՝ աղջկա «ձեռքը խնդրելու», մատին մատանիով «նշան դնելու» ծիսական արարողությունների մեջ⁶⁸:

Ճկույթն ունի միջնորդ դեր տարբեր աշխարհների (վիճակների) միջև, և նրա ուտվելու շեշտված պարագան վկայում է ծիսական գոհաճաշակման ու դրա շնորհիվ հակառակ աշխարհին, վիճակին, էությունը հաղորդակցվելու մասին. «Ծիսական մակարդակով ճկույթը դիտվում է իբրև սրբազան զոհի մասունք, որի ճաշակումը ընկալվում է իբրև նրա էությունը հաղորդակցվելու, միանալու, ձուլվելու միջոց»⁶⁹:

Զոհաբերություն (մատաղ)

Տարբեր մշակույթներից հայտնի՝ ուտելիքի համատեղ՝ ընտանեկան կամ հասարակական ճաշակման սովորույթը (կենդանական, բուսական կամ դրանց համադրությունը) ցայսօր, որոշ փոփոխություններով հանդերձ, կենցաղավարում է հատկապես զոհաբերության (մատաղ) հացկերություններում. «Առհասարակ, զոհաբերության ծեսի մեջ խտացված է միաժամանակ տալու և ստանալու միտումը: Այդ պատճառով զոհում էին լավագույնը, կարևորագույնը, նույնատիպ վերաբերմունք ստանալու ակնկալիքով»⁷⁰:

Մատաղը ծիսական հացկերության կարևոր բաղադրիչներից է, որն ունի զոհի միսը եփելու, բոլորին հավասար բաժանելու և համատեղ ուտելու միջոցով այնկողմնային ուժերի հետ հաղորդակցվելու իմաստաբանություն:

Ընդհանուր առասպելաբանության մեջ ծիսական ուտեստի համատեղ ընդունումը համարվել է միևնույն ցեղին պատկանելու հիմնական խորհրդանիշներից մեկը: Այս տեսակետից կարելի է դիտարկել հանրապրիզմի (անհատի մարմնի մասից անդի ճաշակում)⁷¹ արխայիկ ավանդույթը, որը կապվում է տոտեմի, ավելի ուշ՝ աստվածային անդից ինչ-որ մաս ընդունելու զոհաբերության գաղափարի հետ⁷²:

⁶⁶ ՀժՀ. 1979, 441–452:

⁶⁷ Եփած-թանձրացրած գինուն ավելացրել են մեղր, դոշաք կամ պողպահյուղ:

⁶⁸ Հարությունյան. 2000, 309:

⁶⁹ Հարությունյան. 2000, 313:

⁷⁰ Մատուրյան. 2011, 22:

⁷¹ Каннибализм. — <https://life.ru/p/1047218https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%BC>.

⁷² Фрейд. 1997, 181.

ATU նշացանկի 510A+511 թվահամարին⁷³ համապատասխանող «Թանջ-յուման խաթուն»⁷⁴ հեքիաթում կով դարձած կնոջ մարմնի և կաթի ճաշակումը ոչ միայն նրա ընտանիքի, այլև համայնքի անդամների կողմից՝ աղերսվում է զոհաբերության ծեսի հետ. «Կովն էլ հա՛ ուր ախչրկան ծեռքեր կլիգեր, հա՛ կարոտով-կարոտով կիրիշկեր ինոր իրես: Ըսկում էլ պեոլ կաթ կուտեր, որ խեր էնան ախչիկ պեոլ-պեոլ ուտելուց սորա կծախին էլ»⁷⁵: Որք աղջիկը (տարբերակներում՝ տղան, երեխաները) առատորեն սնվում էր կովի եղջյուրներից, որոնք յուղ, անմահական ջուր ու մեղր էին արտադրում, որտեղից էլ, անկասկած, ծագել է «առատության եղջյուր» դարձվածքը:

Խորթ մոր պահանջով կովը մորթվում է: «Պոլոտ կեով»⁷⁶ և «Կարմիր կովի խեքեաթը»⁷⁷ դիպաշարերում որք աղջիկը մորթվող կովի կամ պառավի հանձնարարականով խնամքով ժողովում ու հորում է կովի ոսկորները, ինչի շնորհիվ էլ հետո հայտնվում է առատության և բարեկեցության մեջ: «Էսա կով որ կմորթեն կպրոծեն, ախչիկն ի, կառնի կաշին, ուր մոր ոսկրոններն էլ բիթոն գյաղտիկ կժողվի, կլրցի մեջ էտա կաշուն, կիաթը կտանի փաղախ կովու մըսրի տակ կփորի, կխորի»⁷⁸:

«Ոսկեմագիկը»⁷⁹ հեքիաթում խորթ մայրն ու աղջիկը ձեռ են առնում որբին. «Տո՛, ֆողը քու գլխին, էդ ոսկոռնին ի՞նչ տիս անիլ:

Ասըմ ա. — Ձեզ մատաղ ըլիմ, ոսկոռը դեն մեք գծիլ, ինձ տվեք, տանիլ տիմ թաղիլ, էդ կովն ինձ պհել ա, մոր համ ա տվել:

Ինչքան դրա վրա ծիծաղում են, գլխին տալիս են, դա անգաճ չի անըմ, հվաբըմ ա: Եփ որ չիմըն էլ գխտվըմ են, տանիցը դուս են ըլըմ հովերըմը ման գալու, դա գնըմ ա դուսն տակին մի ֆոր փորըմ, էդ ոսկոռնին սագով միչին շարըմ ա ու թաղըմ»⁸⁰:

Հարավային Աֆրիկայում՝ Նաթալում և Զուլուլենդում, ապրող քաֆրերի մոտ տոնախմբության արարողությունն ավարտվում է «ժողովրդի հաղորդության» ծեսով ու հաղորդված բարիքները ճաշակած մարդը մի ամբողջ տարով մաքրագործվում է. «Կաթաններում զոհաբերված մսի և համեմունքների հետ շերտ առ շերտ եփվում են հողի տարբեր բարիքներ՝ հացահատիկ, եգիպտացորեն, դդում, որից հետո արքայիկն ինքը այդ ուտեստից մի քիչ դնում է տոնի ամեն մի մասնակցի բերանը»⁸¹:

⁷³ Լ ա լ ա յ ա ն. 1914–1915, 252–257, ՀԺՀ. 1962, 435–441, ՀԺՀ. 1973, 46–49, ՀԺՀ. 1977, 72–77, 387–393, ՀԺՀ. 1984, 524–539, ՀԺՀ. 1985, 161–177, ՀԺՀ. 1999, 94–205, ՀԺՀ. 2012, 149–151:

⁷⁴ ՀԺՀ. 1999, 194–205:

⁷⁵ ՀԺՀ. 1999, 194: Բրիտանական Արևելյան Աֆրիկայում բնակվող նանդինները հացահատիկի նոր բերքից կաթնով չիլա են եփում, ճաշակում և աղոթելով՝ աստծուց աղերսում են ուժ, առողջություն ու կաթ (Ֆրեդեր. 1989, 567):

⁷⁶ ՀԺՀ. 2012, 149–151:

⁷⁷ Լ ա լ ա յ ա ն. 1914–1915, 252–257:

⁷⁸ ՀԺՀ. 1999, 199:

⁷⁹ ՀԺՀ. 1985, 387–393:

⁸⁰ ՀԺՀ. 1985, 390:

⁸¹ Ֆրեդեր. 1989, 567–568:

Ըստ Վ. Հացունու՝ հայոց մեջ արքայական խնջույքում հացկերույթին հաջորդում է գինարբուքի ծեսը, երբ լայնաբերան կարասից (թակոյկ) գինի էր լցվում «նուազ» կոչվող մեծ գավաթի մեջ, որից սկզբում ըմպում էր արքան, ապա, ըստ «գահի և պատվի», մատուցվում էր սեղանակիցներին⁸²։ «Այս ծեսում փաստորեն արքան ստանձնում էր քուրմ-աստծո դերը. նրա բաժակն ընկալվում էր որպես «կենաց բաժակ», գինին՝ «կենաց հեղուկ», և խոսքը՝ «կենաց խոսք»։ Սրանով ողջ գինարբուքը ստանում էր «կենաց հեղուկի» միջոցով մահը հաղթահարելու իմաստ»⁸³։

Մասի միջոցով ամբողջին տիրանալու հավատալիքն առկա է հայ և ընդհանուր բանավոր ավանդության ու առասպելաբանության մեջ։ Էկզոհանի-բալիզմի (օտարին պատկանող անհատի մարմնից սննդի ընդունում) սովորույթը վառ կերպով դրսևորվում է հաղթական պատերազմին նվիրված խնջույքում, երբ զորավարը թշնամու զոհաբերված մարմնից սնունդ է ընդունում, որպեսզի վերջինիս քաջությունը, ուժն ու իմաստությունն անցնեն իրեն։ «Յաղթանակներ վերցնելու անմիջական շարժառիթից զատ կայ նաև մի ուրիշ կողմնակի շարժառիթ, որ ամենայն հաւանականութեամբ մեծապէս նպաստում է այս սովորութեան զարգացման։ Նախնական մարդը կարծում է, որ իրի յատկութիւնը հաւասարապէս տարածւում է բոլոր մասերի մէջ, և յուր այս կարծիքը վերագրում է և՛ մարդուն։ Այստեղից ծագում է մեռած ազգականների մարմնի մասերը ուտելու, նրանց ոսկորները ջրի մէջ լուծած խմելու սովորութիւնը՝ նրանց առաքինութիւնները ժառանգելու նպատակով. սպանուած քաջի արիւնը խմել և կամ սիրտը ուտել, որպէսզի ձեռք բերուի նրա քաջութիւնը, կամ նրա աչքը կուլ տալ, որ աւելի հեռուն տեսնի, զգուշանալ մի քանի վախկոտ կենդանիների միսն ուտելուց, որպէսզի չվարակուի նրա թուլամորթութեամբ»⁸⁴։

Ուշագրավ է Մ. Վ. Դոբրովոյսկայայի մատնանշած վերածննդյան սյուժեն՝ կապված էկզոհանիբալիզմի հետ (ոչ թե սիմվոլիկ, այլ իրական) կապված մի սյուժեի վրա, որի համաձայն՝ աղջիկը, բանից անտեղյակ, ուտում է սիրած տղայի սրտից պատրաստած կերակուրը և հետո իմանալով այդ մասին՝ մահանում վշտից⁸⁵։ Այս սյուժեն ունի տարբերակներ, որոնք իրենց արտահայտությունն են գտել տրուբադուրների մասին միջնադարյան պալատական հորինվածքներում, սկանդինավյան ժողովրդական բալլադներում, Զ. Բոկաչչոյի «Դեկամերոնում», հնդկական բանահյուսության մեջ և այլն։ Շատ հաճախ իմանալով սրտի ու պատկանելը՝ աղջիկը բացասական էմոցիաներ չի զգում և ընդամենը սգում է նրա մահը։

«Դեկամերոնի» 4-րդ օրվա 9-րդ պատմությունն այն մասին է, թե ինչպես Մեսսեր Գվիլելմո Ռոսսիլոնեն սպանում է իր կնոջ սիրեկան Գվարդաստանիոյին և վերջինիս սրտից պատրաստած ուտեստով պատվում է կնոջը։ Իմանալով այդ մասին՝ կինն իրեն նետում է բարձրիկ պատուհանից, ջախջախվում և թաղվում իր սիրածի հետ⁸⁶։

⁸² Հ ա ց ու ն ի. 1912, 197–200։

⁸³ Պ ե տ ր ո ս յ ա ն. 2000, 356–361։

⁸⁴ Լ ա լ ա յ ա ն. 1912, 185, Франкл. 1998, 61.

⁸⁵ Жизнеописания трубадуров. 1993, 460–461.

⁸⁶ Բ ո կ ա չ չ ո. 1960, 355–357։

Վերոնշյալ այս դիպաշարի⁸⁷ առկայությունը հայ բանավոր ավանդույթ-
յան մեջ վկայում է նյութի արխայիկ լինելու մասին, որի բանահյուսական
արձագանքները հետագայում տեսնում ենք նաև հայ դասական գրական-
նությունում:

«Մոր սիրտը» ավանդավեպում, թեև սիրտը ճաշակելու մոտիվը բացակա-
յում է, բայց աղջիկը եռանդազին պահանջում է սիրած տղայի մոր սիրտը.

Տղան գնաց՝ մորն սպանեց,
Երբ վաղ կըտար
Սիրտը՝ ձեռքին,
Ոտքը սահեց, ընկավ վար:
Եվ սիրտը մոր ասավ տխուր,
Լացակումած.
— Վա՛յ, խեղճ տղաս,
Ոչ մի տեղե չըցավա՞ց...⁸⁸:

Հնագույն պատկերացումների համաձայն՝ հերոսի վարկը ժողովրդի
աչքում բարձրանում է այն ժամանակ, երբ նա իբրև ապացույց բերում է իր
զոհի մարմնի մի մասը՝ գլուխը, ծնոտը, ատամները, քիթը, ականջները⁸⁹, մեզ
հետաքրքրող նյութի պարագայում՝ վիշապի լեզուները՝ Մեղրիից գրառած
«Ուսկէ խոնձորոն նաղըլը»⁹⁰ հեքիաթում և Կողբադիների ատամներն ու
չրթուքները՝ «Սասունցի Դավիթ» էպոսում⁹¹:

Լոռուց գրառված «Տղա դարձող աղջկա հեքիաթում»⁹², որպեսզի աղջիկը
փոխակերպվի քաջ տղայի ու ամուսնանա իրեն սիրահարված թագավորի
աղջկա հետ, նա կուլ է տալիս Զմրուժ դուշի պլորը և սեռափոխվում տղայի
«Բիգունը գնաց իրա կնգա կուշտը, կնիկը վրեն ծիծաղեց:

— Հպարտանալ մի, որ անմահական ջուր բերիր, դշի թևերը բերիր, ինձ
հրմա ավելի լավ կըլեր, որ մի խնքոտ տղա ըլեր, քան թե մի ղոչաղ ախչիկ:

Տղան ասավ. — Բա տղա հեմ, ի՞նչ եմ: — Զունքի տեհել էր, որ դշի պ... կուլ
տալու պես՝ տղա էր դառել»⁹³:

Աստվածաշնչյան առասպելներից մեկի համաձայն՝ Աբրահամը հորթին
զոհաբերում է պատիվ տալով իրեն հյուր եկած հրեշտակին: Երեկոյան, երբ
կովը բառաչելով փնտրում է հորթին՝ հյուրը օրհնում է մորթված հորթի կաշին

⁸⁷ Ղ ա գ ի յ ա ն, Վ ա ր դ ա ն յ ա ն. 1980, 16:

⁸⁸ Ի ս ա հ ա կ յ ա ն. 1974, 189–190:

⁸⁹ Հայ մատենագրության մեջ ևս տեղեկություններ կան նմանատիպ փաստերի
վերաբերյալ (Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց. 1987, 305, 309, 315,
387, Մ ա մ ի կ ո ն յ ա ն. 1989, 89, 99):

⁹⁰ Հ ժ շ. 1979, 585–597: Հեքիաթի ձեռագիրը՝ Հնագիտության և ազգագրութ-
յան ինստիտուտի բանահյուսական արխիվ, Զարեհ Տեր-Մինասյանի ֆոնդ. FFIV
1929–1954:

⁹¹ Սասունցի Դավիթ. 1981, 206:

⁹² Հ ժ շ. 1977, 68–71:

⁹³ Հ ժ շ. 1977, 71:

ու ոսկորները և անմիջապես կենդանություն պարգևում նրան: Հորթի կորած ազդրոսկրը մի քիչ ուշացումով է գտնվում և հրեշտակի պատվերով թաղվում է այգում, որից էլ բուսնում է խաղողի որթը:

Սրբազան զոհաբերության մասին են վկայում նաև արխազական լեզենդները, որոնց համաձայն խփված կենդանուն ուտելուց հետո ոսկորները խնամքով ժողովում են իր իսկ կաշվի մեջ (եթե նույնիսկ մեկ ոսկոր են կորցրել, այն փոխարինում են ձողիկով): Այնուհետև փաթաթված կաշվի վրա հարվածում են մտրակով կամ մահակով: Կենդանին վերակենդանանում է և նրան քշում են անտառ⁹⁴:

«Մորթված կենդանու մասերի հավաքումն ու ամբողջականացումը (կենդանացում) և օրհնումը նույնական է զոհաբերության վաղնջական ծեսի իմաստաբանությանը, երբ արարողապետը զոհի կտրտված, բաժանված մասերը (քառսի, խառնակության խորհրդանիշ) հավաքելով ի մի է բերում և ամբողջացնում (տիեզերքի մասերի կամ տարրերի համախմբման, միավորման, կազմակերպման խորհրդանիշ)»⁹⁵, ինչն էլ աղերսվում է ոսկորների մեջ պարփակված կենդանի ոգու կրոնաառասպելաբանական հավատալիքին:

Մեզ հետաքրքրող հեքիաթախմբի համարյա բոլոր տարբերակներում գործ ունենք էնդոհանիբալիզմի (սեփական ցեղին պատկանող անհատի մարմնի մասից սննդի ճաշակում) երևույթի հետ: Դրա ակնհայտ դրսևորումներից է Քրիստոսի արյան ու մարմնի ճաշակումը՝ հացի և գինու տեսքով:

Տարբեր ավանդույթներում պաշտամունքի նախնական աստիճանում արգելվում էր տոտեմ կենդանու մսի ճաշակումը⁹⁶: Վերոնշյալ հեքիաթներում կովակերպ նախամայրը (տարբերակ՝ արարողական արխայիկ պառավը) հովանավորյալ որբերին տեղեկացնում է այդ տաբուի մասին:

«Պոլոտ կեով»⁹⁷ հեքիաթում կովին մորթելուց հետո նրա միսը ոչ ոք չի կարողանում ուտել, քանի որ օտարների համար այն դառնանում է: Միսը կարողանում է ուտել միայն հարազատ աղջիկը, ինչն էլ վկայում է տոտեմի մարմնի ճաշակման նախնական սահմանափակության մասին⁹⁸ պայմանավորված միևնույն արմատից սերված լինելու և անփոփոխ էություն ունենալու անխախտ պահանջով:

Ըստ Զ. Ֆրեյդի հայտնի աշխատության, որտեղ քննության են առնվում տարբեր մշակութային ավանդույթներում հացկերության ծեսերը, ցեղի մաս կազմել՝ նշանակում է ոչ միայն սեփական մորից ծնվել և նրա կաթով սնվել, այլև հետագայում մարմինը սնուցել ու նորոգել այն սննդով, որն ամրապնդում է ցեղակցությունը. «Աստծո հետ հաղորդակցվելիս ևս այն համոզմունքն էր գործում, որ սկիզբ են առել միևնույն արմատից: Եվ օտար են համարում նրան, ում հետ հացկերության չեն նստում»:

Ըստ այսմ զոհաբերված կենդանու միսը ճաշակելը ցեղակիցների նախնական տոնական խնջույքի առանցքային բաղադրիչներից էր, քանի որ, որ-

⁹⁴ Байбурин, Топорков. 1990, 140.

⁹⁵ Հ ա ր ու թ յ ու ն յ ա ն. 2000, 265–266:

⁹⁶ Соколова. 1972, 7.

⁹⁷ Հ ժ չ. 2012, 149–151:

⁹⁸ Հ ա յ ր ա պ ե տ յ ա ն. 2016, 233–234:

պես կանոն, միայն նրանք միասին ուտելու իրավունք ունենին»⁹⁹: Դրան է ուղղված նաև հոգեհանգստյան հացկերությունի ժամանակ զոհի միսը համատեղ ճաշակելու միջոցով մահվան հաղթահարման գաղափարը:

Հանրությունն ապահով ու բարեկեցիկ կյանքի համար աստվածային ուժերին առավել թանկարժեք զոհեր էին մատուցում՝ հայցելով նրանց բարյացակամությունը: Զոհաբերության առարկա էին դառնում տվյալ համայնքի գոյատևման հիմքը կազմող կենսապահովման միջոցները¹⁰⁰ (մթերքներ, ապրանքներ և անգամ մարդիկ):

Այս առումով ուշագրավ է բերդերի, կամուրջների, պարիսպների ամրությունն նպատակով դրանց մեջ կենդանի մարդ զմուռելու ծիսական արարողությունը, որը հայոց բանահյուսական ավանդությունում կենցաղավարում է «Սրբերտը քար մրաքուրը»¹⁰¹ հեքիաթի, ինչպես նաև Սրբուհի Լիսիցյանի և այլոց կողմից ձայնագրված «Շարեցին, մորքուր ջան, շարեցին»¹⁰² երգի բազում տարբերակներում: Անպսակ մանկամարդ աղջիկը կամ տղան, առաջնեկին կերակրող երեխամայրը զոհաբերվում է որպես մարդ-չինարարական զոհ՝ հանուն հանրային բարեկեցություն:

Իսկ կենդանու՝ մասնավորապես արջի ոսկորների նկատմամբ պաշտամունքն արտահայտված է Սիբիրի ու Հեռավոր Արևելքի որսորդական կենցաղով ապրող ժողովուրդների՝ խանտերի, մանսիների, կետերի, էվենկների, կորյակների, չուկչանների, այնիների, նենցերի և այլոց մեջ, որոնք հավատում են մորթված կենդանու վերակենդանացմանը: Այդ մարդիկ, վախենալով, որ կգրկվեն որսի ժամանակ սպանված կենդանու բարեհաճ հովանավորությունից, նրանից ներում են հայցում, հորինում հազար ու մի արդարացում, օրինակ՝ «այդ մենք չենք քեզ սպանել, այլ՝ ուռնները»¹⁰³ և այլն:

Հետևաբար, առասպելաբանական մակարդակում ուտելը համարվում է հաղորդակցող օղակ՝ այս և այնկողմնային աշխարհների, կյանքի ու մահվան, ողջերի և մեռածների միջև: Ծիսական զոհաճաշակման միջոցով ուտելը ստանում է կենսանորոգման՝ մեռնող ու հառնող աշխարհի, հասարա-

⁹⁹ Фрейд. 1997, 181.

¹⁰⁰ Добровольская. 2005, 73. Այս առումով ուշագրավ է Հինկտակարանային (Մենդոց. 4:1–16) նախասկզբնական կոնֆլիկտի սյուժեն՝ Կայենի եղբայրասպանությունից մասին, երբ Ադամի ու Եվայի կրտսեր որդին՝ Աբելը, Աստծուն զոհ է մատուցում իր հոտի առաջնեկներից, և Աստված ընդունում է այդ զոհը: Բայց, երբ ավագ որդին՝ Կայենն է զոհ մատուցում իր երկրագործության պտուղներից, Աստված զոհը չի ընդունում: Արդյունքում Կայենը սկսում է ատել Աբելին և սպանում նրան: «Աստվածաշնչի մեկնաբանները մի շարք ուշագրավ պատճառաբանություններ են բերում այս նախընտրության համար, օրինակ՝ ասելով, որ Աբելի զոհը մատուցվեց մաքուր սրտով, սակայն Աստվածաշնչի շարադրանքում նման մեկնաբանությունը հիմնավորող որևէ փաստարկ չկա» (Ռոբերտ Ն. 2007, 90):

¹⁰¹ ՀժՀ. 1966, 588–589:

¹⁰² Лисициан. 1958, 231–232, 531. Պարերգի նոտագրված տարբերակում՝ 531–532:

¹⁰³ Соколова. 1972, 67.

կուլթյան, նրա յուրաքանչյուր անդամի, ինչպես նաև երկնավոր հանդերձյալների հետ հաղորդակցության իմաստաբանություն¹⁰⁴:

Պահեցողություն

Հայ եկեղեցին վաղուց է կիրառում մարդու ենթագիտակցության վրա ներգործելու բնական և արդյունավետ եղանակներ, որոնցից մեկը Պահքն է:

Առօրյա ուտեստի մեջ տարանջատվում են ուտիս և պաս կերակուրներ:

ATU¹⁰⁵ նշագանկի 311 թվահամարի¹⁰⁶ ներքո գետեղված հեքիաթներում, ինչպես, օրինակ՝ «Թիզ ու կես, գետնի Մուսես»,¹⁰⁷ «Մախոխի հեքիաթը»¹⁰⁸ և այլ դիպաշարերում ուշագրավ են կրոնական հավատալիքների հետ կապված այս կամ այն սննդամթերքների սահմանափակումներն ու ծիսարգելքները: Վերոնշյալ հեքիաթներում սխալմամբ եփված ծիսապուրները՝ «ոսփե շուրվան» և «մախոխ» ազդարարում են Մեծ պասի՝ յոթ շաբաթյա պահեցողության սկիզբը, ինչը ենթադրում է կրոնածիսական զսպվածության, սակավապետության, ինքնամաքման շրջան:

«Մախոխի հեքիաթում»¹⁰⁹ աղջիկները հորից նվերներ են ուզում: Փոքր աղջիկն ուզում է մարգարտե շապիկ: Հայրը շապիկը ձեռք է բերում մի կախարդից, որը պայման է դնում՝ «մախոխ» ճաշ չեփել, հակառակ դեպքում՝ շապիկի տիրոջը կտանի: Մեծ աղջիկը խախտում է «մախոխ» (տարբերակում՝ «ոսփե շուրվան») չեփելու պայմանը, որի պատճառով կախարդը հերթով տանում է քույրերին և ենթարկում փորձություն:

Վերոնշյալ հեքիաթներում կախարդը (սեհրբազ), տարբերակներում հալիփորը, օշափը, քոսակը, արջը, դարվիշը հերթով ամուսնանում են տարիքային մի խմբից մյուսն անցնող, նվիրագործման ծես հաղթահարող երեք քույրերի հետ ու ստիպում նրանց ուտել մարդկային ականջը, միսը, գայլի կամ կովի հում միսը, լյարդը, եփած շան թուլան:

Մեծ պասի ծիսական ուտելիքների շղթան սկսվում է աղանձ, խաշած ցորեն և սիսեռ ուտելով, իսկ հատիկազգիներն արտաքին նմանակմամբ համադրվում են նվիրագործյալ աղջիկների պահանջած մարգարտի ու մարջանի հետ՝ խորհրդանշելով սեռազգացություն և ամուսնությունն նախապատրաստում:

Նախամուսնական փորձությունը հնարամտորեն հաղթահարում է միայն փոքր քույրը՝ մարդու կամ կենդանու հում մսով կերակրելով եգիպտական, բալթա-սլավոնական-գերմանական, ինչպես նաև հայկական հավատալիքներով պաշտամունքային կենդանի համարվող կատվին¹¹⁰ և պարփակվելով սնդուկի մեջ՝ նետվում է ծովը՝ նախապատրաստվելով թագավորի որդու հետ բարեհաջող ամուսնություն: Չմոռանանք, որ Մեծ պասին հաջորդում է Ծաղ-

¹⁰⁴ Фрейденберг. 1997, 64–65.

¹⁰⁵ Uther. 2011, 191–192.

¹⁰⁶ ՀժՀ. 1959, 354–356, ՀժՀ. 1966, 163–169, ՀժՀ. 1973, 62–64, ՀժՀ. 1977, 314–317, ՀժՀ. 1968, 114–118, 258–265, ՀժՀ. 1967, 92–99, ՀժՀ. 1980, 353–355, Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. 1999, 61–63 և այլն:

¹⁰⁷ ՀժՀ. 1980, 353–355:

¹⁰⁸ ՀժՀ. 1959, հ. II, 354–362:

¹⁰⁹ ՀժՀ. 1959, հ. II, 354–362:

¹¹⁰ Гамкрелидзе, Иванов. 1984, 600.

կազարդը, որը զարնան զարթոնքի, ցանքի նախապատրաստությունների և հանպատրաստի նշանադրությունների ժամանակաշրջան է:

Պասը խախտելը լուրջ ու ծանր մեղք էր համարվում, ուստի վերոնշյալ հեքիաթներում մարդկային մահ, հոռի մահ և շան ու գայլի մահ միջոցով ընդգծվում է Մեծ պատվ սկսվող կենդանական ծագում ունեցող բոլոր ուտելիքների օգտագործման խստիվ արգելքը: Մեծ պատի ընթացքում այնքան էին մախոխ ուտում (թիթխմորով չաղախված կորկոտե ապուր), որ պասը բացելիս «մախոխ» ապուրին ձոնում էին հրաժեշտի բաղձալի երգեր:

Մենձ Պասն էկալ, կայնալ թառին (ոտքի ծայրին),
Աչկըս մընաց հավա կաթին:

Կամ՝

Ծառազարդը մոտեցալ, մախոխ ապուրն հոտեցալ¹¹¹:

Ժողովրդական պատկերացումներում ցանկալի ուտելիքը զուգակցվում է կյանքի, իսկ անցանկալի հոտած ապուրը՝ մահվան հետ:

Սնուենդ, մահ, վերածնունդ

Օ. Ֆրեյդենբերգի դիտարկմամբ ուտելիքի և մահվան կապն առավել տեսանելի է տապանաքարային քանդակների օրինակով՝ նկատի առնելով դամբարաններում հանգուցյալների ուտելիքն ու խմելիքը, ինչը երկրի վրա զուգահեռաբար ուղեկցվում է հոգեհանգստյան հացկերույթով¹¹²: Ի վերջո, առասպելաբանական մակարդակում ուտելիքը դիտարկվում է թե՛ նախնիների և թե՛ երկու աշխարհների հետ հաղորդակցության արխայիկ միջոց:

«Փաստորեն, խնջույքը ոչ միայն մահը հաղթահարելու հիմնարար եղանակն էր, այլև իդեալական կենսաձևը՝ թե՛ այս և թե՛ այն աշխարհում»¹¹³:

Ավելորդ է հիշել, որ դրախտի մասին պատկերացումներն ինքնին կապված են ուտելու և խմելու հարատև գործողության հետ¹¹⁴:

Լուսո դրախտում երանելիները նստած են բացված սեղանի առաջ՝ լի անուշակ կերակուրներով, ճաշակում են անմահական ուտելիքներ և ըմպում անմահական Կաթնաղբյուրի ջուրը¹¹⁵:

Տապանաքարային քանդակներում հանգուցյալները պատկերված են մերթ խնջույքի տեսարաններում՝ ձեռքին կյանքի բաժակը, մերթ որպես կուլի պատրաստ սպառազեն հերոս կամ գազանին հալածող քաջ որսորդ և այլն, ինչը մասնագիտական գրականության մեջ մեկնաբանվում է որպես մահվան հաղթահարում՝ կյանքի բաժակը ըմպելու ու թշնամուն հաղթելու խորհրդաբանություն¹¹⁶: Այս առումով ուշագրավ են Արատեսի վանքում հանգուցյալի տապանաքարային քանդակը (1602 թ.), խնջույքի տեսարանը՝ Սևանտուկի տապանաքարում, Երանոս (1601 թ.) և այլն¹¹⁷: «Հանգուցյալը դրանց միջոցով

¹¹¹ Խ ա ու ա տ յ ա ն-Ա ու ա ք ե լ յ ա ն. 2005, 111:

¹¹² Фрейденберг. 1997, 62.

¹¹³ Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն. 2003, 60:

¹¹⁴ Фрейденберг. 1997, 62.

¹¹⁵ Ա ք ե ղ յ ա ն. 1975, 29–30:

¹¹⁶ Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն. 2003, 60:

¹¹⁷ Պ ե տ ռ ո ս յ ա ն. 2003, 56:

¹¹⁹ Фрейденберг. 1997, 306.

արդի իրողություններում: Հեղինակ է 2 մենագրության, 3 ժողովածուի և ավելի քան 100 հոդվածի: tamar.hayrapetyan@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան Մ. 1975, Երկեր, հ. է, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 603 էջ:

Աճառյան Հ. 1973, Հայերեն արմատական բառարան, հ. II, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 687 էջ:

Աճառյան Հ. 1977, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 635 էջ:

Բդոյան Վ. Հ. 1974, Հայ ազգագրություն, համառոտ ուրվագիծ, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 287 էջ:

Բոկաչչո Ջ. 1960, Դեկամերոն (թարգմ.՝ Սուրեն Վահունու), Երևան, Հայպետհրատ, 759 էջ:

Իսահակյան Ա. 1974, Երկերի ժողովածու վեց հատորով, հ. երկրորդ (տեքստի պատրաստումը, ծանոթագրությունները՝ Ա. Մ. Ինձիկյանի), Երևան, «Հայաստան» հրատ., 336 էջ:

Լալայան Ե. 1896, Ընտանեկան բարք. Մահ, թաղումն և մեռելոց.՝ Ազգագրական հանդես, գիրք Ա, Շուշի, տպ. Ա. Մահտեսի-Յակոբեանց, 380 էջ+134 էջ:

Լալայան Ե. 1897, Ընտանեկան բարք. Մահ, թաղումն և մեռելոց.՝ Ազգագրական հանդես, գիրք Բ, Թիֆլիս, տպ. Մ. Ռոտինեանցի, 384 էջ+121 էջ:

Լալայան Ե. 1912, Ծիսական կարգերը հայոց մէջ.՝ Ազգագրական հանդես, գիրք XXI, Թիֆլիս, տպ. Ն. Աղանեանցի, 240 էջ:

Լալայան Ե. 1914–1915, Մարգարիտներ հայ բանահիստութեան, գիրք Գ, Թիֆլիս-Վաղարշապատ, տպ. Ս. Էջմիածնի, 269 էջ:

Խառատյան-Առաքելյան Հ. 2005, Հայ ժողովրդական տոները, Երևան, «Զանգակ-97», 360 էջ:

Ծատուրյան Ռ. 2011, Հայոց ավանդական տոնական ուստեստը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 100 էջ:

Հացունի Վ. 1912, Ճաշեր և խնձոյք Հին Հայաստանի մեջ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 504 էջ:

Հարությունյան Ս. 2000, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան տպ., 527 էջ:

Հայրապետյան Թ. 2016, Արքեպիսկոպոսի հարակցումները հայկական հրաշապատում հեքիաթներում և վիպապատմական բանահյուսության մեջ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 462 էջ:

Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. 1999, Նյութեր և ուսումնասիրություններ, հ. 19, կազմող՝ Ռ. Խաչատրյան, Թալին, պատ. խմբ.՝ Ս. Բ. Հարությունյան, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 280 էջ:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ (ՀԺՀ). 1959, հ. I, Այրարատ, պատրաստեց և առաջաբանը գրեց Ա. Մ. Նազինյանը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 670 էջ:

ՀԺՀ. 1959, հ. II, Այրարատ, պատրաստեց և նախաբանը գրեց Ա. Մ. Նազինյանը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 659 էջ:

ՀԺՀ. 1962, հ. III, Այրարատ, պատրաստեց և նախաբանը գրեց Ա. Մ. Նազինյանը, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 671 էջ:

ՀԺՀ. 1973, հ. VI, Արցախ-Ուտիք, բնագիրը, նախաբանը, ծանոթագրությունները, բառարանն ու ցանկերը՝ Ա. Մ. Նազինյանի և Վ. Գ. Սվազյանի, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 778 էջ:

ՀԺՀ. 1966, հ. V, Արցախ, բնագիրը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Մ. Նազինյանի և Մ. Մ. Գրիգորյան-Սպանդարյանի, նախաբանը գրեց Ա. Մ. Նազինյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 759 էջ:

ՀԺՀ. 1979, հ. VII, Արցախ-Սյունիք, տպագրության են պատրաստել Ա. Մ. Նազինյանը և Մ. Ն. Առաքելյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 767 էջ:

ՀԺՀ. 1977, հ. VIII, Գուգարք-Լոռի, բնագրի պատրաստումը, նախաբանը, ծանոթագրությունները, բառարանն ու ցանկերը՝ Ա. Մ. Նազինյանի և Ռ. Հ. Գրիգորյանի Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 904 էջ:

ՀԺՀ. 1968, հ. IX, Բագրևանդ, Ալաշկերտ, Մանազկերտ, Բաղեշ, պատրաստեց և առաջաբանը գրեց Մ. Ս. Մկրտչյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 649 էջ:

ՀԺՀ. 1967, հ. X, Տուրուբերան-Մուշ-Բուլանդիս, կազմեց և ծանոթագրեց Ս. Տարոնցին, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 635 էջ:

ՀԺՀ. 1980, հ. XI, Տուրուբերան-Հարք, տպագրության պատրաստեց և ծանոթագրեց Մ. Ս. Մկրտչյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 547 էջ:

ՀԺՀ. 1984, հ. XII, Տուրուբերան-Մուշ, կազմեց և տպագրության պատրաստեց Վ. Գ. Սվազյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 651 էջ:

ՀԺՀ. 1985, հ. XIII, Տուրուբերան-Մուշ-Տարոն, տպագրության պատրաստեց և ծանոթագրեց Ա. Ս. Ղազինյանը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 616 էջ:

ՀԺՀ. 1999, հ. XIV, Վան-Վասպուրական, կազմեց և տպագրության պատրաստեց Ա. Ս. Ղազինյանը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 590 էջ:

ՀԺՀ. 2009, հ. XVI, Վան-Վասպուրական, Խլաթ, Բուլանդիս, Բզնունիք-Խնուս, Արձեշ, Արծկե, Չարսանձազ, պատրաստեց, ծանոթագրեց Ա. Ս. Ղազինյանը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 600 էջ:

ՀԺՀ. 2012, հ. XVII, Մոկս, կազմեց, առաջաբանը գրեց և տպագրության պատրաստեց Թ. Լ. Հայրապետյանը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 839 էջ:

Հայգինգա Յ. 2007, Homo Ludens, Մշակույթի խաղային տարրի սահմանման փորձ, հոլանդերենից թարգմանեց Ս. Ղաթայանը, «Սարգիս Խաչենց» հրատ., 373 էջ:

Հովհան Մամիկոնյան. 1989, Տարոնի Պատմություն, թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները՝ Վ. Վարդանյանի, Երևան, «Խորհրդային գրող», 176 էջ:

Ղազինյան Բ., Վարդանյան Ս. 1980, Դաշտային բանահյուսական նյութեր, Տեսրո 3, Շուշիի շրջանի Եղգահող գյուղ, օգոստոս 1-15, 45 էջ:

Ղանալանյան Ա. 1960, Առաժանի, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 398 էջ:

Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 488 էջ:

Պետրոսյան Հ. 2000, Անանիա Շիրակացու «Խրախճանականքը» և միջնադարյան խնջույքը. – Հայաստանը և Քրիստոնյա Արևելքը, Երևան, էջ 356-361:

Պետրոսյան Հ. 2003, Ողջերը և մեռածները (մահը և անմահությունը հայ ավանդական աշխարհընկալման համակարգում). – «Գիտություն և տեխնիկա» (Երևան), № 6-7, էջ 54-60:

Ռուբինշտեյն Ռ. Ե. 2007, Սկզբնապատճառները. – Կոնֆլիկտ (խմբագիրներ՝ Ս. Զելդելին, Դ. Դրաքման, Լ. Ֆասթ), Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., էջ 87-102:

Սասունցի Դավիթ. 1961, Հայկական ժողովրդական էպոս, երկրորդ հրատարակություն, նախաբանը՝ ակադեմիկոս Հ. Օրբելու, Երևան, Հայպետհրատ, 334 էջ:

Սասունցի Դավիթ. 1981, Հայ ժողովրդական հերոսավեպ, Երևան, «Լույս» հրատ., 367 էջ:

Սասնա ծռեր. 1944, հ. Բ, մաս Ա, խմբագրեց ակադեմիկոս Մանուկ Աբեղյան, աշխատակցությամբ՝ պրոֆ. Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, Պետ. հրատ., 405 էջ:

Սասնա ծռեր. 1979, հ. Գ, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 582 էջ:

Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց. 1987, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 455 էջ:

Օրմանյան Մաղաքիա արք. 1991, Ծիսական բառարան, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 182 էջ:

Ֆրեդեր Զ. Զ. 1989, Ոսկե ճյուղը. Մոզուրյան և Կրոնի ուսումնասիրություն, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 880 էջ:

Байбурин А, Топорков А. 1990, У истоков этикета. Л., «Наука», 166 с.

Бутинов Н. А. 1992, Детство в условиях общинно-родового строя. – Этнография детства. М., «Наука», с. 5–17.

Гамкрелидзе Т., Иванов В. 1984, Индоевропейский язык и индоевропейцы, т. II. Тбилиси, Изд-во Тбилисского университета, 1328 с.

Гарибян А. С. 1982, Русско-армянский словарь. Ереван, «Айастан», 1435 с.

Добровольская М. В. 2005, Человек и его пища. М., «Научный мир», 368 с.

Жизнеописания трубадуров. 1993, Жан де Нострадам, ред. Е. М. Мелетинский. М., «Наука», 736 с.

Соколова З. 1972, Культ животных в религиях. М., «Наука», 211 с.

Пропп В. Я. 1986, Исторические корни волшебной сказки. Л., Изд-во Ленинградского университета, 365 с.

Лисициан Срб. 1958, Старинные пляски и театральные представления армянского народа, т. 1. Ереван, Изд-во Академии наук АрмССР, 612 с.

Мелетинский Е. 1958, Герой волшебной сказки. М., Изд-во Восточной литературы, 263 с.

Народные русские сказки. 1991, Из сборника А. Н. Афанасьева. М., «Художественная литература», 270 с.

Редер Д. Г. 1992, Осирис. – Мифы народов мира, т. 2. М., «Советская энциклопедия», 719 с.

Топоров В. Н. 1991, Еда. – Мифы народов мира, т. 1. М., «Советская энциклопедия», 671 с.

Франкл Д. 1998, Непознанное я. М., «Прогресс», 245 с.

Фрейд З. 1997, Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. СПб., «Алетейя», 224 с.

Фрейденберг О. М. 1997, Поэтика сюжета и жанра. Подготовка текста и общая редакция Н. В. Брагинской. М., «Лабиринт», 448 с.

Forgács G. & Newman Stuart A. 2005, “Cleavage and blastula formation”: Biological physics of the developing embryo: Cambridge, Cambridge University Press, 327 p.

Lévi-Strauss C. 1997. “The Culinary Triangle”. In C. Counihan and P. Van Esterik (ed.). Food and Culture: A Reader. Peter Brooks (trans.) (2nd ed.). New York: Routledge. pp. 28–35.

Uther H.-J. 2011, The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography, Part I, Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction, Helsinki, Academia Scientiarum Fennica, 619 p.

Widengren Geo 1961, Mani und der Manichäismus, 1 vol, Stuttgart: W. Kohlhammer Verlag, 160 p.

https://www.kunstkamera.ru/exposition/countries_people_culture/amerika/prazdniki/potlach#:~:text=

Каннибализм.— <https://bigenc.ru/ethnology/text/3163332>, <https://life.ru/p/1047218https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%B7%D0%BC>.

КУЛЬТУРА ПИТАНИЯ В АРМЯНСКОЙ УСТНОЙ ТРАДИЦИИ

(Повседневный, празднично-ритуальный и мифологический уровни)

ТАМАР АЙРАПЕТЯН

Резюме

Ключевые слова: еда, культура питания, застолье, ритуал, праздник, миф, фольклор.

Система питания – один из аспектов жизнедеятельности, в котором относительно очевидны ключевые особенности мировоззрения и образа жизни людей. Традиционные культурные проявления приема пищи или отказа от нее взаимосвязаны с образом жизни человека, с ритуалом приема, составом, типом еды, правилами поведения, характерными для праздничной трапезы. Эти правила носят универсальный характер, представлены в фольклоре (иногда имплицитно) и часто встречаются в мифических сюжетах.

Идея совместных ритуальных трапез была главной чертой, символизирующей принадлежность к определенному племени, которая рассматривалась как возможность получить часть божественной пищи и как символический цикл жизни, возможность общаться между этим и другими мирами.

Принятие пищи – мультикультурный феномен, где совместная трапеза – это не утоление коллективного голода, а акт, полный множества интерпретаций и содержания, в котором рассматриваются верования и традиции нашего народа, представления о пиршестве и мифологических идеях, а также отключение от житейских проблем.

Тамар Айрапетян – д. филол. н., ведущий научный сотрудник Института археологии и этнографии НАН РА, заведующая отделом текстологии фольклора, преподаватель кафедры культурологии факультета истории ЕГУ. Научные интересы: эпические жанры армянского фольклора, в частности, сравнительная типология и система символов армянских волшебных сказок и международных сказочных сюжетов, проявления противоположности и примирения в устной традиции и в современности. Автор 2 монографий, 3 сборников и более 100 статей. tamar.hayrapetyan@gmail.com

FOOD CULTURE IN ARMENIAN ORAL TRADITION
(Daily, feast and ritual, and mythological levels)

TAMAR HAYRAPETYAN

S u m m a r y

Key words: food, food culture, feast, ritual, holiday, myth, folklore.

The food system is one of life essentials, where the key features of popular worldview and lifestyle of people are relatively evident. Traditional cultural manifestations of having or refusing meals are interrelated with life style of an individual, with a subsequent procedure, type of food, rules of conduct typical of festive meal. These rules are of universal nature and are represented in folklore (sometimes implicitly hidden), and often appear in mythological plots.

The idea of having joint ritual meals together was the main feature symbolizing the affiliation to the tribe, which was seen as an opportunity to receive some of the divine food, the symbolic cycle of life, a chance to communicate between this and other worlds.

Having food is a multicultural phenomenon, where a joint meal is not about satisfying collective hunger, but an act full of multiple interpretations and content, in which beliefs and traditions of our people, perceptions about feast and mythological ideas, as well as cutting off from everyday problems can be observed.

Tamar Hayrapetyan – Doctor of Sciences in Philology, Leading Researcher, Head of the Department of Folklore Textology at the NAS RA Institute of Archaeology and Ethnography, Visiting Professor of Culture Studies at the YSU Chair of Culturology of the Faculty of History. Scientific interests: epic genres of Armenian folklore, comparative typology of Armenian and international folktales, the system of symbols in Armenian folktales, manifestations of conflicts and conciliation in oral tradition and current developments. Author of 2 monographs, 3 collections and over 100 articles. tamar.hayrapetyan@gmail.com

«ԱԾԻԿ» ԿԵՐԱԿՈՒՐԸ ՀԱՅՈՑ ՏՈՆԱԾԻՍԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ
(Ըստ Սյունիքից գրառված նյութերի)*

ՀԱՍՄԻԿ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ ածիկ, Մեծ պահք, Զատիկ, տոնական, ծիսական, մշակույթ, Սյունիք, ուտեստ, հացահատիկ, ցորեն, անձրև, Սբ. Սարգիս, մատաղ:

Նախաբան

Ուտեստը նյութական մշակույթի հիմնական բաղադրիչներից է: Ուտեստի համալիրը փոխկապակցված է բնակլիմայական պայմանների, աշխարհագրական միջավայրի, տնտեսական զբաղմունքների, իռացիոնալ պատկերացումների հետ: Վերջիններով պայմանավորված՝ հայոց տարբեր ազգագավառներում արտադրող և օժանդակ տնտեսաձևերից ստացված աննդամթերքը բաշխվում է ըստ տարբեր առաջնահերթությունների: Մասնագիտական գրականությունում մեջ Սյունիքի ուտեստի համակարգում աննդամթերքների կիրառումն այսպես է բաշխված՝ հացահատիկ-կաթնամթերք-բանջարեղեն-մսեղեն¹:

Ուտեստի մշակույթի մաս են կազմում այս կամ այն ուտեստի ճաշակման ժամանակը, ձևը, միջավայրը, ճաշակելու ժամանակավոր արգելքներն ու դրանց դադարեցման եղանակները, ինչպես նաև՝ այլ գործոններ: Վերջիններիս հիմքում ընկած է սննդատեսակի (հատիկեղեն, մսեղեն, կաթնեղեն) զոհաբերման / ընծայաբերման գաղափարը, որի նպատակն էր «հովանավոր ուժերին» հաջող բերքի համար երախտիք հայտնելը կամ գալիք բերքառատություն հայցելը, տարերային աղետներից (օրինակ՝ երաշտից, տևական անձրևներից կամ մորեխից) պաշտպանվելը: Ըստ այդմ՝ ավանդական ուտեստի մշակույթն ունի ծիսահավատալիքային հենք և փոխկապակցված է տոնածիսական մշակույթին, որն այդ ամենի գործնական արտացոլումն է. «Հարիսան, խաչը, կաթնապուրը, մատաղը եփվում էին մեհյանների, սրբավայրերի ու եկեղեցիների մոտ և գլխավորապես նվիրված էին երկրագործությանն ու անասնապահությանը հովանավորող աներևույթ ուժերին: Հարիսան նվիրված էր հատիկամշակությանը, կաթնապուրը՝ կաթնամթերքի առատությանն ապահովմանը, խաչը՝ անասնապահության հաջողությանը, մատաղը՝ ընտանիքի անկորուստ լինելուն»²:

* Ներկայացվել է 02. III. 2022 թ., գրախոսվել է 09. III. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 14. VI. 2022 թ.: Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի 20TTSH-053 «Բնական բուսական ռեսուրսների օգտագործումը Սյունիքում. ավանդույթները, ժամանակակից միտումները և հեռանկարները» գիտական նախագծի շրջանակում:

¹ Арутюнов, Мкртумян, Барсегян. 1983, 232; Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն . 2020, 84:

² Ն ա հ ա պ ե տ յ ա ն . 2019, 190:

Առատություն խորհրդանշող հատիկեղենից պատրաստված ուտեստներ էին մատուցվում և՛ տնտեսական տարվա մեկնարկային՝ ձմեռ-գարուն անցման շրջանի (Սբ. Սարգիս, Տյառնընդառաջ, Մեծ պահք), և՛ տնտեսական տարվա ավարտի՝ աշնանային տոների ժամանակ (Խաչվերաց, Սբ. Գևորգ), ինչպես՝ փոխինձ, աղանձ, խաչիլ, հարիսա, խորովու և այլն։ Գարնանային տոների ժամանակ դրանք ուղղված էին բնության պտղաբերությունը նպաստելուն³։

Ածիկը մասնագիտական գրականության մեջ հիշվում է որպես Մեծ պահքի կամ Զատիկի կերակուր և խորհրդանշում է գարնան գալուստը⁴։ Ածիկ պատրաստել են Այրարատում⁵, Ղարաբաղում, Մուշում, Նոր Բայազետում, Շիրակում⁶ և այլուր։ Սյունիքից գրաված դաշտային ազգագրական նյութերի և առկա հրապարակումներում հանդիպող տվյալների համադրի վերլուծության հիման վրա առաջարկում ենք տեսակետ, ըստ որի՝ ածիկը ոչ միայն ձմեռ-գարուն անցումային շրջանում տնտեսական տարվա մեկնարկին, այլ նաև աշնանային բերքահավաքից հետո՝ տնտեսական տարվա ամփոփման և գալիք տարվա նախապատրաստական շրջանում (ցանքսի տարին մեկնարկող և ամփոփող) կատարվող հատիկեղենի (մասնավորաբար՝ ցորենի) զոհաբերություն / մատաղ է՝ միտված հացահատիկի առատությունը։

Մեթոդաբանություն

2021 թ. օգոստոսին մեր արշավախումբը դաշտային ազգագրական նյութեր է գրառել Սյունիքի մարզի Գորիս (ք. Գորիս, գ. Վերիչեն, Քարահունջ, Ակներ), Տեղ (գ. Քարաչեն, Խնձորեսկ) և Սիսիան (ք. Սիսիան, գ. Բոնակոթ, Շաքի, Տոյրա, Անգեղակոթ) համայնքներում⁷։ Նյութերը գրավել են խորացված հարցազրույցների և ֆոկլոր խմբային մեթոդներով։ Օգտագործվել են նաև Սաթենիկ Մկրտչյանի (ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի նախկին գիտաշխատող, պ. գ. թ.)՝ 2016 թ. Գորիսում կատարած դաշտային աշխատանքների ամփոփիչ հաշվետվության տվյալները⁸։ Ածիկի մասին նյութեր գրանցել ենք Վերիչենում, Քարաչենում, Խնձորեսկում, Բոնակոթում, Շաքիում, Տոյրսում (սակայն բանասացի հաղորդած նյութը վերաբերում է Հացավանին), Անգեղակոթում։ Սթ. Մկրտչյանի հաշվետվությունից վերցված նյութերը վերաբերում են Խնձորեսկին և Հալիձորին։ Այսպիսով օգտագործում ենք ութ բնակավայրից գրանցված նյութեր։ Որոշ դեպքերում օգտվել ենք նաև այլ բնակավայրերին առնչվող աղբյուրներից՝ նյութը համեմատելու և փոխրացնելու նպատակով։

Երեք և ավելի համընկնումների դեպքում առանձին բանասացների չենք հղել՝ ենթադրելով, որ ասվածն ընդհանրական բնույթ է կրում։

³ Ծատուրյան. 2011, 24–25։

⁴ Ծատուրյան. 2011, 24–25, Մկրտչյան. 2016, 98։

⁵ Арутюнов, Мкртумян, Барсегян. 1983, 209.

⁶ Աճառեան. 1913, 56։

⁷ Նյութերի գրառման աշխատանքներին մասնակցել է նաև արշավախմբի անդամ Նինա Ստեփանյան-Ղանդիլյանը։

⁸ Մկրտչյան. 2017։ Հաշվետվության տվյալներն օգտագործվել են Սթ. Մկրտչյանի համաձայնությունով։

Ժամանակագրական առումով նյութի վաղեմությունը հասնում է XIX դ. վերջին քառորդ հիմք ընդունելով այն, որ բանասացը հաղորդում է տատի հետ կապված հիշողություններ⁹: Վեր է հանվում նաև մերօրյա պատկերը: Թեմայի վերաբերյալ նյութեր են հաղորդել հարցմանը մասնակցած բանասացներից 18-ը, որոնց տարիքը 35-ից 93 է, միջինում՝ 61,5:

Ածիկը որպես ծխական ուտեստ

Ածիկի ծխական ուտեստ լինելը հուշում են դրան առնչվող որոշ ավանդույթներ և հավատալիքներ, որոնք ներկայացվում են ստորև: Ածիկ բառն ունի մի քանի իմաստ. 1. հացաբույսերի ծլեցրած, չորացրած, մեծ-մեծ աղացած հատիկներ, որոնք օգտագործվում են գարեջրի սպիրտի արտադրություն մեջ: Կոչվում է նաև կասկ, մաստ¹⁰: 2. Ծլած ցորենը սանդի մեջ ձեծելով և քամած հեղուկը եփելով ու գոլորչիացնելով պատրաստվող կերակուր, խյուս¹¹:

Միսիանի շրջանի Շաքի և Անգեղակոթ գյուղերում առավել գործածական է սաճանի անվանումը: Սաճանը փոխառյալ բառ է և նշանակում է հարդ¹²: Ըստ ամենայնի՝ ուտեստի անվան սաճանի տարբերակը կապված է սաճան բառի հետ, քանի որ վերջինիս պատրաստման մեջ օգտագործվում է նաև ցորենահատիկից ծլած խոտը: Ածիկը հայտնի է նաև նիշաստան (Լոռի)¹³ կամ նիշաստա (Շիրակ)¹⁴ անվանումներով: Ուշագրավ է, որ ածիկի՝ մեզ հայտնի երեք անվանումներից ոչ մեկը չհանդիպեց ուշ միջնադարի բառաֆոնդում¹⁵: Հ. Աճառյանն ածիկը դնում է ածել բառից կազմավորված

⁹ Դաշտային ազգագրական նյութեր (այսուհետ՝ ԴԱՆ). 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Շաքի, հարցազրույց թիվ (այսուհետ՝ Ն/Թ) 210807-3a, կին՝ 93 տ.:

¹⁰ Աղայան. 1976, 13: Տե՛ս նաև Աւետիքեան եւ ուրիշներ. 1836, 1059, Ալիշան. 1895, 303, Աճառեան. 1913, 265, 533, Սուքիասյան. 1967, 20, 439, Ղազարեան. 2000, 635, Հայոց լեզվի բարբառային բառարան (այսուհետ՝ ՀԼԲԲ). 2001, 22:

¹¹ Աղայան. 1976, 13: Տե՛ս նաև Մալխասյան. 1944, 23, Սարգսյան. 2013, 35, ՀԼԲԲ. 2001, 22, Ալիշան. 1895, 18, Աճառեան. 1913, 306:

¹² Աճառեան. 1902, 306, ՀԼԲԲ. 2008, 258:

¹³ Ուտելի բույսերը հայկական խոհանոցում. 2020, 63:

¹⁴ Բազեյան, Աղայան. 2014, 44, 67: Հայտնի են նաև նշաստանի, նշաստա, նըշեստե, նշաստակ, նշատայ տարբերակները (ՀԼԲԲ. 2007, 160: Հմմտ. Սուքիասյան. 1967, 490: Հիւրմիւլեան. 1869, 396-397, Ղազարյան, Ավետիսյան. 2009, 575): Նիշաստա բառը համարժեք է պարսկերեն nisaste բառին (տե՛ս Աճառեան. 1902, 256): Նշաստակը կամ նշաստայը պարսկերեն՝ nesaste, նշանակում է ցորենի օսլա (Ղազարյան, Ավետիսյան. 2009, 575), նաշիհ (Հիւրմիւլեան. 1869, 396-397): Օսլա բառը ևս բնութագրական է ցորենին: Հ. Աճառյանը գրում է, որ նշաստակը՝ օսլան, միջին հայերենի բառ է: Պարսկերեն nisasta-օսլա բառը, ըստ Հ. Աճառյանի, պարսկերեն nisastan-նստեցնել բայի անցյալ դերբայից է և նշանակում է նստեցրած: Բրինձը կամ ցորենը ջրի մեջ երկար ժամանակ պահում են, օսլան բաժանվելով «նստում է տակին» (տե՛ս Աճառեան. 1926, 461): Ուշագրավ է՝ Ղարաբաղի բարբառում «ածէգ տրոնալ» արտահայտությունը, որի համարժեքն է «նըստա կենալը», նշանակում է կպչել, մեկից՝ մի բանից կառչած մնալ (Սարգսյան. 2013, 35, 555):

¹⁵ Տե՛ս Բառգիրք հայոց. 1975:

նորակերտ գավառական բառերի շարքում¹⁶։ Ընդունված է գավառական կոչել այն բառերը, որոնք ավանդված չեն գրաբարում, բայց միևնույն ժամանակ նորագույն փոխառություններ չեն պարսկերենից, արաբերենից և այլ լեզուներից¹⁷։

Ածիկը կազմված է ած (ածել, բուսցնել)¹⁸ և ծիլ (ծիլը նշանակում է նաև սերմնահատիկի միջի սաղմը, որ խոնավությունից ու ջերմությունից ծլում է)¹⁹ բառերից²⁰։ Այն առնչվում է բնության զարթոնքի, առաջին ծիլի գաղափարին²¹։

Ածիկ պատրաստելու համար զարնանացան ցորենը փուել են տարայի մեջ, դրել մուլթ տեղում և պարբերաբար (հիմնականում օրվա մեջ մեկ անգամ) ջրել։ Երբ հատիկները 15–20 սմ ծիլ են տվել, կտրատել են և աղացել (կանաչ մասերը ներառյալ կամ առանց կանաչ մասերի)։ Նախկինում, երբ մսաղաց չի եղել, սանդի մեջ ձեծելով են մանրացրել։ Այնուհետև քամել են և հեղուկն ու խյուսն առանձնացրել։ Հեղուկը դրել են թույլ կրակին և աստիճանաբար երկրորդ տեսակի ալյուր ավելացնելով՝ եփել։ Մեկ այլ տարբերակով ալյուրից բացի, քամած խյուսից ևս ավելացրել են²²։ Ըստ երրորդ տարբերակի՝ հեղուկը և աղացած հատիկի կաշին միասին, առանց քամելու են եփել²³։ Եփելու ամբողջ ընթացքում խառնել են, որպեսզի կաթսային չկպչի, և ալյուրից կոշտուկներ չգոյանան։ Հենց որ դարձել է «ջեմի պնդություն», դարչնագույն և սկսել է եռալ, կրակից վերցրել են։ Կերել են սառելուց հետո։ Ածիկին յուղ չեն ավելացրել, ինչպես նաև՝ չաքարավազ՝ բնական քաղցրության պատճառով²⁴։ Աղ ավելացրել են հազվադեպ՝ ըստ ճաշակի։ Ածիկը մեծ քանակությամբ են պատրաստել ու բաժանել են, իսկ եթե ավելացել է, պահել են կճուճներում և ժամանակի ընթացքում կերել։ Սովորաբար կերել են փոքր չափաբաժիններով։

Ածիկ «ղնելու» ժամանակը

Ինչպես նշեցինք՝ մասնագիտական գրականության մեջ ածիկը նշվում է որպես Զատիկի²⁵ (ըստ Հ. Աճառյանի՝ երբեմն նաև Մննդյան պահքի²⁶), նաև որպես Մեծ պահքի կերակուր²⁷։ Ածիկ «ղնելու» (ցորենը փուելու և ջրելու)

¹⁶ Աճառեան. 1926, 102։ Տե՛ս նաև Ասատրյան. 1962, 211։

¹⁷ Ասատրյան. 1962, 209։

¹⁸ Աճառեան. 1926, 101։

¹⁹ Աղայան. 1976, 645։

²⁰ Աճառեան. 1913, 56։

²¹ Տե՛ս Ծատուրյան. 2011, 73։

²² ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Բռնակոթ, Հ/Թ 210806-2b, կին՝ 68 տ.։

²³ Մկրտչյան. 2017, 77–78։

²⁴ Աղ չավելացնելը վկայում է ածիկի արխայիկ զոհաբերություն լինելու և ավելի ուշ ուտեստի վերափոխվելու մասին։ Հայտնի է, որ զոհաբերությանն աղ (օրհնված) ավելացրել են քրիստոնեության շրջանում՝ մաքրագործման նպատակով։

²⁵ Տե՛ս Մկրտչյան. 2016, 98, Ծատուրյան. 2011, 73։

²⁶ Աճառեան. 1913, 56։

²⁷ Լիսիցյան. 1969, 179, Գևորգյան. 1980, 69, Պողոսյան. 2009, 190։

ժամանակի հետ կապված՝ բանասացները երկու ժամկետ են նշում: Առաջինը ձմեռը կամ վաղ գարունն է (փետրվարը կամ մարտի սկիզբը): Ըստ բանասացների՝ «Ածիկը՝ ցորենը, ծլացնում են ...: Ցորենը ծլացնում ենք: Փետրվար ամսին: ... Փետրվար ամսին պիտի անես: Ժամկետ ունի, էլի: Ձմեռային կերակուր ա, էլի, մեր հայկական հին կերակուրներից ա»²⁸: «Առաջ արել ենք, լցրել կճուճները, պահել էս գարնանը, փետրվարին: Լցնում կճուճները, քիչ ունում-կյալի, ուտում ին»²⁹: «Էփում էին մարտին: Էփի՝ մարդին: Մարդ ամիսը: Տոնի հետ կապ չունեն: Ձէ, հենց-ընենց մարդ ամբսին տներմ ենք»³⁰: «Ուրեմն՝ ես էփելու պրոցեսը չեմ հիշում, բայց գիտեմ էտի վաղ գարնանը ոչ թե ցորենը, այլ գարնանացան ցորենից ծլացնում են: Մենք ո՞նց ենք Ջատիկի համար ցորեն ծլացնում»³¹:

Բանասացներից մեկը նշեց, որ ածիկը «ծլացնում են, քառասուն օր հետո աղում են (եբբ մի մատի չափ երկարում է – Հ. Ա.), աղալուց հետո դնում են, էփում ա»³²: Բայագետում ևս հատիկների լրիվ ծլումն ու ածիկի համար պատրաստ լինելը տևել է 35–40 օր, երբ ծիլերն ունեցել են 15–20 սմ երկարություն³³: Ածիկի՝ 35–40 օր անց ծիլը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ դրել են մուլթ տեղում: Սակայն լուսավորված տեղում դնելու դեպքում ածիկը 15–20 սմ աճում է շուրջ 10 օրում: Հետևաբար՝ մուլթ տեղում ածիկ աճեցնելը կատարվում է խավարից դեպի լույսի, ձմռանից դեպի գարուն անցնելու, այդ անցումը հաղթահարելու գաղափարի հետ. «... ինքն ալ մուլթ տեղ ես պահում: Մուլթ տեղ ես պահում, վեր շուտ կրնանչի վեչ: Բա հլա էփելյան չես խոտում»: Ածիկը եփելու ընթացքում պետք է շարունակ խառնել. «Վեր խառնես վեչ, կեսը ղզղանի վեռան ա կյնալու»³⁴: «Պետք է դնես մուլթ տեղ: Մուլթ տեղն ավելի լավ ա: Կառավարի տակ ենք, էլի, դնում: Մենք թախտի տակ ենք դնում: Ավելի լավ ա ծլում մուլթ տեղը»³⁵: «Նախ հատիկը պետք է մաքրել, լվանալ, փռել հարթ, բայց մուլթ տարածքում (օրինակ՝ բազմոցի / «կուշետկայի» մեջ, մահճակալի տակ), որ չորանա («պիտի արև չտեսնի») և սպասել այնքան, մինչև հատիկը ծիլ տա՝ սպիտակ գույնի»³⁶:

Եթե նկատի ունենանք՝ ածիկը Ջատիկի ավանդական ուտեստ է, որի պատրաստման համար երկար ժամանակ, մինչև իսկ քառասուն օր էր պահանջվում, ապա Ջատիկի քառասուն օր հետ դնալով ստացվում է Մեծ պահքի երկրորդ շաբաթը, ինչը համընկնում է վերը նշվածին, որ ածիկը պատրաստում են Մեծ պահքի սկզբներին: Մեծ պահքը սկսվում է Ջատիկի յոթ շաբաթ առաջ և ունի 35-օրյա շարժականություն: Ջատիկը տատանվում

²⁸ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Բռնակոթ, հ/թ 210806-2b, կին՝ 68 տ.:

²⁹ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Բռնակոթ, հ/թ 210806-5a, կին՝ 70 տ.:

³⁰ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, հ/թ 210808-3a և 3b, կանայք՝ 81 տ. և 60 տ.:

³¹ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, հ/թ 210808-5, կին՝ 62 տ.:

³² ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Շաքի, հ/թ 210807-4a, կին՝ 37 տ.:

³³ Հովեյան. 2013, 208:

³⁴ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Խնձորեսկ, հ/թ 210805-4a, կին՝ 93 տ.:

³⁵ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Բռնակոթ, հ/թ 210806-2b, կին՝ 68 տ.:

³⁶ Նյուլթը գրանցել է Սթ. Մկրտչյանը Խնձորեսկում՝ Երջանիկ Կլոզուցից և Հալիձորում՝ Սուսաննա Մկրտչյանից (տե՛ս Մկրտչյան. 2017, 77–78):

է մարտի 22-ից ապրիլի 25-ն ընկած ժամանակահատվածում³⁷: Ըստ այդմ՝ Մեծ պահքի սկիզբը լինում է փետրվարի 1/2-ից մինչև մարտի 9/10-ն ընկած սահմանում: Փետրվարի 1-ը եկեղեցական օրացույցում ամրագրված է որպես «Սկիզբն յիսուն աւուրց յերկրորդ մասին ձմերան»³⁸, իսկ ձմռան երկրորդ մասի ավարտը՝ մարտի 21-ը կամ մոտակա օրերից մեկը, գարնանային գիշերահավասարն է, որը նույն օրացույցում արձանագրված է որպես «Վերջ յիսուն աւուրց յերկրորդ մասին ձմերան: Գարնանամուտ և հասարակաց տիւ և գիշեր հաւասար»³⁹: Ըստ այդմ՝ ածիկը խորհրդանշում է ձմռան ավարտը և գարնան գալուստը: Այսինքն՝ այն Մեծ պահքի սկզբում դրել են, Զատիկը մոտենալու օրերին սկսել են պատրաստել, որպեսզի տոնին ծիսական կերակուրը պատրաստ լինի: Ինչպես Զատիկն է խորհրդանշում բնության գարթոնքը, այնպես էլ ածիկի միջոցով է վերարտադրվում բնության գարթոնքի գաղափարը: Պատահական չէ, որ Զատիկի ծիսական արարողակարգի համաձայն՝ ալեքսանդրապոլսեցին ուներ համոզմունք, թե «հաց տուր՝ հաց բերի»⁴⁰, այսինքն՝ հացահատիկի զոհաբերմամբ՝ հացահատիկի առատ բերքի ապահովում:

Ածիկի՝ ձմռան ավարտը խորհրդանշելն է հուշում դրա առաջացման մասին ավանդազրույցը, ըստ որի՝ ցորենը ծլեցնելու գաղափարն առաջացել է Հարբում: Երբ մի տարի ձմեռը չէր նահանջում, «դրանով (ածիկով – Հ. Ա.) վախեցնում էին «ձմռան աչքը»»: Եթե մի տարի ածիկ չեփես, ձմեռն աներես հյուրի նման ամբողջ տարի դուրս չի գա հայոց աշխարհից»⁴¹:

Ածիկը, ինչպես ասվեց, ձմեռային կերակուր է, և պատրաստել են փետրվարին: Ըստ մի բանասացի՝ այն կապվում է նաև Սբ. Սարգսի և Սբ. Մինասի տոների հետ⁴²: Սբ. Սարգսի հիշատակը տոնվում է Բուն Բարեկենդանից երկու շաբաթ առաջ (հունվարի 18-ից մինչև փետրվարի 23-ն ընկած շրջանում՝ Զատիկի տոնից 63 օր առաջ) և խորհրդանշում է ձմռան ավարտը: Ժողովրդական ավանդության մեջ ևս Սբ. Սարգիսը հանդես է գալիս որպես բուքը հալածող⁴³, նրա գործառույթներից է պողաբերությունն ապահովելը⁴⁴: Այս համատեքստում տրամաբանական է, որ տոնին բուսականության առատությունը խորհրդանշող ածիկ մատաղ անեին (հարկ է նշել, սակայն, որ մասնագիտական գրականության մեջ Սբ. Սարգսի տոնի կերակրացանկում ածիկի հիշատակում մեզ չի հանդիպել):

³⁷ Համաձայն Նիկիայի Ա. տիեզերաժողովում (325 թ.) ընդունված կարգի՝ Զատիկը տոնվում է գարնանային օրահավասարին հաջորդող առաջին կիրակին (Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան. 2002, 347):

³⁸ Բերված բոլոր ժամկետները տե՛ս Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի օրացույցերում՝ Համապատասխան ժամկետների մոտ: Օրինակ՝ Օրացույց. 2015, 34, նաև՝ Օրացույց. 2020, 34:

³⁹ Օրացույց. 2015, 54, Օրացույց. 2020, 53:

⁴⁰ Աղաբեկյան. 1996, 63:

⁴¹ Տե՛ս Խաչատրյան. 1984, 35:

⁴² Մկրտչյան. 2017, 77: Նյութը հաղորդել է հայիճորցի բանասաց Ս. Մկրտչյանը:

⁴³ Ղանալանյան. 1969, 365–366:

⁴⁴ Տե՛ս Ղափանցյան. 1944, 61–68, 88, 91:

Սբ. Սարգսի պաշտամունքը կապված է հացաբույսերի, մասնավորաբար՝ ցորենի հետ⁴⁵: Մեռնող-հառնող աստվածության՝ Արա Գեղեցիկի և քրիստոնեական Սբ. Սարգսի մշակութային ժառանգորդությունը վաղուց ի վեր հաստատված է⁴⁶: Արա Գեղեցիկը, որպես հայոց մեռնող և հարություն առնող աստվածություն, առնչվում է բուսաշխարհին, հողին, հացահատիկին⁴⁷: Որպես այդպիսին՝ նույնաբանությամբ է Հին Արևելքի մեռնող-հառնող աստվածություններին, օրինակ՝ փյունիկյան Ադոնիսին, որը մեռնող-հառնող, հատկապես՝ հացահատիկի աստվածներից է⁴⁸: Նրան նվիրված տոնին, որը եղել է Մեծ պահքի շրջանում, ածիկ են պատրաստել. «Պղնձե սինիի վրա փռած և ջրով հաճախ ցողած հագիվ ծլած ցորենից պատրաստում են ածիկ: Դա լինում էր հնում Մեծ պահի առաջին շաբաթները, երբ ամբողջ բնությունն արթնանում է նոր կյանքի համար, և աշնանացանը ցողվում է: Այս սովորությունն իր մանրամասնություններով, ըստ ամենայնի, նման է Ասորիքում (Սիրիայում), Փոքր Ասիայում, և մանավանդ, Կիպրոս կղզու վրա պաշտված Ադոնիս աստվածության պաշտամունքի հետ շաղկապված ծիսակատարություններին և ունի միևնույն մագիկ արարողության իմաստը: Այնտեղ նա կոչվում է «Ադոնիսի պարտեզ»: Այդ չծլած ցորենը թակում են պայտե թակով մի տաշտի մեջ, հյութը լավ մրրղում՝ քամում, և մի քիչ ալյուր խառնելով՝ չփոթի նման այս ածիկը եփում են, մինչև թանձրանալը և գրեթե կարմրելը և ապա բաժանում տանեցոց մեջ»⁴⁹: Ականավոր բանագետ, բանասեր Սարգիս Հարությունյանը գրում է. «Հին արևելյան քաղաքակրթություններում հատիկեղենի, մասնավորաբար՝ ցորենի ցանքսն ու աճեցումն առասպելաբանական մտածողությամբ դիտվել են իբրև աստվածային անձի թաղում և հարություն»⁵⁰:

Հատիկն «անձրևային լինելու նշանակ է»⁵¹, ուստի Սբ. Սարգսին և գարնան սկզբի տոներին հատիկ են զոհաբերում, որպեսզի տարին անձրևային լինի: Մեծանուն լեզվաբան-հայագետ Գրիգոր Ղափանցյանը, մեջբերում է արևելագետ Վասիլի Ստրուվեի «Հին Արևելքի պատմություն» գրքից (Մոսկվա, 1941), որում ասվում է, որ գետնի մեջ եղած հատիկը մեռնում և ապա նոր կյանքի ծիլ է տալիս: Հասկերը քաղում են, տրորում և հատիկը նորից գետնի մեջ են ձգում, կրկին նոր կյանքի ծիլ է տալիս⁵²: Ասվածն ածիկի աճեցման նկարագրություն է, հատիկի զոհաբերություն: Սերմնահատիկի զոհողությամբ նոր կյանք սկսվելու գաղափարն արտահայտված է նաև Ավետարանում. «Ծննդիս, ճննդիս եմ ասում ձեզ. եթե ցորենի հատիկը հողի մեջ ընկնելով չմեռնի, միայն հատիկն ինքը կը մնայ, իսկ եթե մեռնի, բազում արդիւնք կը տայ» (Հովհաննես, 12. 24.):

⁴⁵ Հարությունյան. 2002, 34–37:

⁴⁶ Տե՛ս, օրինակ, Ղափանցյան. 1944, 63–68, 91, Պետրոսյան. 2001, 157–168:

⁴⁷ Հարությունյան. 2001, 26–27, 379:

⁴⁸ Հարությունյան. 2001, 361:

⁴⁹ Լիսիցյան. 1969, 179: Հմմտ. Ֆրեդեր. 1989, 402–407:

⁵⁰ Հարությունյան. 2001, 361:

⁵¹ Աճառեան. 1913, 273:

⁵² Տե՛ս Ղափանցյան. 1944, 42:

Այսպիսով, քանի որ ածիկի պատրաստման ամբողջական փուլը երկար է տևում, սկսում են պատրաստել Մեծ պահքի առաջին շաբաթներից: Դաշտային հետազոտությունների ընթացքում գրառված նյութերի ու գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրությունը ևս վկայում է, որ ածիկը սկսել են անհայտ Մեծ պահքի շրջանում և ճաշակել Զատիկին: Այդպիսով ածիկը խորհրդանշում է ձմռան ավարտը և բնության զարթոնքը, հացի առատությունը:

Ածիկ դնելու երկրորդ ժամկետն աշունն է. «Սամանին աշնան կողմն են, էլի, տներմ, ցորենը որ ըլներմ էր: ... Կարան ծմեռն էլ տնեն: Հիմնականում աշնանն են տնում: Տաք ա ստեղեք»⁵³: Հալիճորցի բանասացներից մեկն ածիկ դնելու օր է հիշում Սբ. Մինասի տոնը՝ չնչելով վերջինիս օրը⁵⁴: Հայոց եկեղեցական տոնացույցում Մինաս անունով երկու սրբեր են հիշատակվում՝ Մինաս Եգիպտացին և Մինասը, ով ավետացի էր: Երկուսն էլ նահատակվել են IV դ. սկզբին՝ Մաքսիմիանոս կայսեր հալածանքների օրոք⁵⁵: Երկուսի հիշատակման օրերն էլ ուշ աշնանն են՝ համապատասխանաբար՝ ինչպե՞րացի տոնից հետո եկող իններորդ կիրակին հաջորդող երկուշաբթի⁵⁶ նոյեմբերի 11-ի սահմանում⁵⁷ և Սբ. Ծննդյանը նախորդող հիսուներորդ օրվա մոտակա երկուշաբթին (դեկտեմբերի 10-ի սահմանում): Այդ մեկամսյակը մի ժամանակաշրջան էր, երբ բերքահավաքն ավարտվում էր, և տնտեսական տարին ամփոփվում: Արևելյան Հայաստանում, այդ թվում՝ Զանգեզուրում, նոյեմբերի 10-ին հաջորդող կիրակի օրը նշվում էր՝ Նավասարդը, որն աշնանային նոր տարին էր⁵⁸: Վերջինս իր ծիսակարգով և կերակրացանկով, ուստեստի զոհաբերություն / մատաղով հնի ամփոփում և նորի մեկնարկ էր: Ինչ վերաբերում է սրբերի գործառույթներին, ապա դեկտեմբերի 10-ին նշվող Սբ. Մինասն Աստծու անունով փրկում և հարություն էր տալիս նաև ծովն ընկածներին⁵⁹, իսկ Կոստանդնուպոլսի այն սրբավայրում, որտեղ Մինաս Եգիպտացու գլուխն էր ամփոփված, բժշկություն էին հայցում և հրաշքներ էին կատարվում ծովում ալեկոծվածների հետ⁶⁰: Այստեղ տեսնում ենք ջրից ծնվելու, հարություն և նոր կյանք ստանալու գաղափարը:

Թեև որևէ գրավոր աղբյուրում մեզ չհանդիպեց Սբ. Մինասի տոնին ածիկ դնելու վերաբերյալ հիշատակում, սակայն համադրելով երկու Մինասների տոների ժամկետներն ու սրբերի գործառույթներն ածիկի գաղափարին, ինչպես նաև անգեղակոթցի բանասացի հաղորդածը՝ ածիկն աշնանը դնելու մասին, կարող ենք ենթադրել, որ այդ շրջանում ածիկ պատրաստել են՝ որպես տնտե-

⁵³ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, Հ/Թ 210808-6a, կին՝ 57 տ.: Հմմտ. Լիսիցյան. 1969, 128: Նշվում է, որ հաջող բերք ունենալու և ցանքսը չար աչքից պաշտպանելու համար աշնանացանի ու գարնանացանի ժամանակ վարից առաջ մատաղ էր մորթվում:

⁵⁴ Մկրտչյան. 2017, 77:

⁵⁵ Տե՛ս Գալուստեան. 1997, 148, 159:

⁵⁶ Գալուստեան. 1997, 159:

⁵⁷ Խաչվերացը նշվում է սեպտեմբերի 11-ից մինչև 17-ը հանդիպող կիրակի:

⁵⁸ Խառատյան. 2005, 250, Մկրտչյան. 2016, 142–143:

⁵⁹ Տե՛ս Գիրք, որ կոչի Ասյամաւուրք. 1730, բճլե-բճլէ:

⁶⁰ Գիրք, որ կոչի Ասյամաւուրք. 1730, ճՀ:

սական տարվա ամփոփման և աշնանացանով սկսվող գալիք տարվա հաջող բերքի (մասնավորաբար՝ հացահատիկի) դիմաց արվող զոհաբերություն:

Այսպիսով՝ ածիկը դրել են ձմռան վերջին կամ վաղ գարնանը՝ բնության զարթոնքին (Սբ. Սարգսի տոնին, Մեծ պահքին, Զատիկին) և/կամ աշնան վերջին (Սբ. Մինասի տոնին):

Ըստ Ա. Օդաբաշյանի երկրագործական տոնացույցի դասակարգման՝ առաջին խմբում ընդգրկված են տնտեսական տարվա նախապատրաստմանը (ձմեռվա վերջին շրջանն ու գարնան սկիզբն ամփոփող ծեսեր, որոնց բնորոշ են բնության զարթոնքի գաղափարն արտահայտող և նոր սկսվող տնտեսական տարվա բարեհաջողությունն ապահովելուն նվիրված ծիսական արարողությունները), ցանքին և բերքածին նվիրված տոներ ու ծեսեր: Երկրորդ խմբում ընդգրկված են բերքահավաքի, տնտեսական տարվա արդյունքների ամփոփմանը նվիրված տոներ և ծեսեր⁶¹: Համաձայն այս դասակարգման՝ ածիկ դնելու առաջին ժամկետը համընկնում է առաջին խմբին, երկրորդը՝ երկրորդ խմբին, և հիմնավորվում է այն, որ ածիկ ուտեստը տնտեսական տարվա առատությունը, մասնավորաբար՝ հացի առատությունը, անձրևաբերությունն ուղղված և տնտեսական տարին ամփոփող ու գալիք հացառատությունը միտված զոհաբերություն է:

Ածիկը որպես մատաղ

Բոլոր բանասացները միաբերան վկայում են, որ ածիկը պատրաստում են մեծ քանակով և բաժանում. «Մեց որ ածիկը մատաղի նման բան ա, էփում ես, բաժանում»: «Վեր էփյում են, սենց մին աման-աման տյիրած ընցվորներին պիժանում են, ածիկ են պիժանում հըլվորներին, մըն աման տյիրած, հըլվորներին տյամ ըն: Ածիկը լյավ պյան ա»⁶²: «Բաժանում էին: Հյուրասիրության ձև էր: Յորենը ծեծում են և եփում, ուտում: Ոչ թե մատաղ, այլ հյուրասիրություն»⁶³: «... հյուրասիրության ձև էր: Որտե ինքը շատ էր եփյում, տէ, էն ժամանակ խալածեղնիկ չի լե, էս մե չի լե, էն մե չի լե, պածնեղ են շատ, շատով են արեղ»⁶⁴: «... որտե էտի մեծ չափով են տնրմ: Հիմնականում էդ չորս վեղրա տանող կազաններով-պանով տենց տնրմ են ու պաժանում են, ուտում են»⁶⁵: Բայազետում ածիկից, որպես հազվագյուտ կերակրատեսակ, բաժին էին հանում մոտիկ հարևաններին և բարեկամներին⁶⁶: Սա ևս վկայում է ածիկի՝ մատաղ լինելու մասին:

Ածիկին աղ, յուղ, չաքարավազ չեն ավելացնում:

Այն, որ ածիկը շատ են եփել և բաժանել ամբողջ համայնքին, ինքնին վկայում է ածիկի՝ ծիսական գործառույթ ունենալու մասին: Հիմքում դարձյալ հատիկի, հացի մատաղի գաղափարն է: Հացահատիկի զոհաբերության /

⁶¹ Օդաբաշյան. 1978, 8:

⁶² ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Խնձորեսկ, հ/թ 210805-4a, կին՝ 93 տ.:

⁶³ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, հ/թ 210808-6a, կին՝ 57 տ.:

⁶⁴ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, հ/թ 210808-6a, կին՝ 57 տ.:

⁶⁵ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, հ/թ 210808-6a, կին՝ 57 տ.:

⁶⁶ Հովեյան. 2013, 208: Ածիկի մատաղ լինելու մասին նշում է նաև Ռ. Ծատուրյանը (տե՛ս Ծատուրյան. 2011, 25):

մատաղի բազմաթիվ օրինակներից է այն, որ հիվանդ ունեցողը յավազ էր թխում և յոթ տուն բաժանում էր, որպեսզի հիվանդն առողջանար⁶⁷:

Ածիկ «դնելու» «իրավասություն ունեցող» կանայք

Գրանցված նյութը վկայում է, որ ածիկը դրել է զավակներ ունեցող կին (հիմնական գրավականը բազմազավակ լինելն էր), ով նաև համայնքում մեծ հարգանք է վայելել. «Ես չեմ սարքե, տատիս էր տներմ: ... Տատիս սարքում էր, ուտում ինք»⁶⁸: «Մի հատ մենք մորքուր ունենք, ինքը մի անգամ սարքել էր, ես կերել եմ ուղղակի»⁶⁹: «Ածիկը սամանին ա, հա: ... Հա, էփրմ ենք: Ձոջ կնիկներն են անում»⁷⁰: «Ես հիշում եմ, էրեխա էի, մամաս էփում էր»⁷¹: Սամանին երիտասարդ, բայց բազմազավակ կին է դրել. «Քեռակինիս անունը պատմության էջերում գրվելու ա: Չորսը իրանն ա (խոսքը զավակների մասին է – Հ. Ա.), էդ մարթուցն ա ըլնում, վեցը թե յոթն էլ ինքն ա ունենում: Սամանին ինքն էր տներմ»⁷²: «Համարվում է նաև, որ ոչ բոլորն են կարողանում ածիկը պատրաստել, հիմնականում տարեց կանայք»⁷³: Հայտնի է, որ անձրևաբերություն ապահովող մի շարք ծեսեր ևս վերապահված են եղել հասակավոր և զավակներ ունեցող կանանց⁷⁴, որոնց պտղաբերման կարողությունը պիտի փոխանցվեր հողին: Փաստորեն՝ ածիկը ևս բառացիություն չէ, ինչը հավելյալ անգամ հաստատում է դրա՝ ծիսական կերակուր, իսկ նախնադարյան տոհմացեղային շրջանում հատկի զոհաբերություն լինելը: Հացի պաշտամունքն, ըստ էության, նույնանում է հատիկապաշտությունը: Զավարեղենը, ցորենը և, առհասարակ, հատիկեղենը, հմայող, հաջողություն ապահովող են, որոնց առատ օգտագործումը նախնական պատկերացումներում պիտի ապահովեր կյանքի հարատևությունն ու մշտնջենականությունը⁷⁵:

Ածիկի ծիսականությունը փաստող հավատալիքները և սովորույթները

Ինչ վերաբերում է ածիկ դնելու պարբերականությանը, ապա տարվա ընթացքում մեկ անգամ են դրել. «Սամանին մի օր ունի»: «Ասենք, ըլնում ա Վարթվորի նման մէ օր, սամանին էլ էդ մի օրն ունի չէ՞, իրան»⁷⁶: «Գրա՞ր,

⁶⁷ Սահակյան, Հովհաննիսյան. 2012, 81:

⁶⁸ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Շաքի, հ/թ 210807-3a, կին՝ 93 տ.:

⁶⁹ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Շաքի, հ/թ 210807-4a, կին՝ 37 տ.:

⁷⁰ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, հ/թ 210808-3a և 3b, կանայք՝ 81 տ. և 60 տ.:

⁷¹ ԴԱՆ, 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Տոլորս, հ/թ 210807-10, կին՝ 68 տ.:

⁷² ԴԱՆ, 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, հ/թ 210808-6a, կին՝ 57 տ.:

⁷³ Մկրտչյան. 2017, 77:

⁷⁴ Օրինակ՝ կանանց մասնակցությամբ գետը վարելու հայտնի ծեսը (Чыр-с и н. 1931, 255–256, Հայրապետյան. 2004, 218):

⁷⁵ Խառատյան. 2005, 25:

⁷⁶ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, հ/թ 210808-3a և 3b, կանայք՝ 81 տ. և 60 տ.:

որ փետրվար ամսին պիտի անես: Ժամկետ ունի, էլի: ... Տարեկան մեկ անգամ: ... Մի անգամ: ... Փետրվար ամիսը մի անգամ չի»⁷⁷:

Տեսանք, որ ածիկ դնելը վերապահված էր ընտանիքի շարունակականությունն ապահոված կնոջ: Դա սրբազան կարգ էր, որը չպետք է խախտվեր, այլապես ծիսակատարությունը կիմաստագրվեր, «կանարգվեր» և չէր ծառայի նպատակին: Այդ է վկայում հետևյալը. «Ուրեմը՝ ասում ա ամեն օջախ էդ սամանին չի լնում: Ասում ա կարող ա էտի և՛ հաջողություն պերա, և՛ անհաջողություն պերա: ... Էդ մարդու վրեն ինյում ա սամանի տնելը: Ինքը եթե տնում ա, լավ ա ըլնում, հաջողություն ա բերում: ... Ինքը եթե տնում ա, լավ ա ըլնում, հաջողություն ա բերում: Էտենց, էլի»⁷⁸: «Եթե ածիկ ես եփում, պիտի յոթ տարի շարունակ եփես: Արանքը չպիտի կտրվի»⁷⁹: Կա նաև հակառակ պատկերացումը. «Կարող ա տասը տարին մի անգամ էփես»⁸⁰:

Պատահել է, որ ածիկ տվողին նաև բարեմաղթանքներ են հղել. «Ասում ին ապրես, էլի, սամանիդ ուրախութենով էլի: ... Շնորհավորում են, էլի, որ Սամանին տնում ես»⁸¹: Ուշագրավ է, որ մատաղ բաժին տանողին ևս բարեմաղթել են, որ մատաղն ուրախությունով լինի, նպատակն իրականանա, փորձանքից հեռու լինի: Եթե ածիկ տվողին ևս մաղթել են, որ ածիկն ուրախությունով լինի, ապա ակնհայտ է, որ ածիկ եփելն ունեցել է հստակ նպատակ՝ բերքառատ տարի լինելը: Սա ևս փաստում է ածիկի՝ ծիսական կերակուր լինելը:

Ածիկը մեր օրերում

Մեր օրերում ածիկ կերակուր հազվադեպ են պատրաստում: Երկար ժամանակ պահանջող կերակրատեսակների նման ածիկը ևս դուրս է մղվել կենցաղից, սակայն դրա գործածումը պահպանվել է: Թե՛ մասնագիտական գրականությունը, թե՛ դաշտային նյութը փաստում են, որ ժամանակակից կենցաղում Զատիկի տոնին ածիկ պատրաստելու սովորությունը վերափոխվել է զատկական սեղանին ցորենի կանաչ ծիլերի առկայության՝ դարձյալ խորհրդանշելով բնության զարթոնքը, զարնան գալուստը⁸²: «Ցորենը բան էր անում, աճացնում էր, ոնց որ Զատիկի համար ցորենը աճացնում են, է՞»⁸³: «Լցնում ենք սիրինների մեջը, ծլցնում ենք: Ինքը իրան չիմակալում ա: Հետով էսքան ա պացրանում: Ավել չէ, էլի, պայց: Զատիկի նման, էլի, Զատիկին որ ցորեն են աճեցնում»⁸⁴: «Մենք ո՞նց ենք Զատիկի համար ցորեն ծլացնում: Ծլացնում են, ու էդ ծիլերը, էդ ծիլերն են ջարդում: Ամեն

⁷⁷ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Բռնակոթ, Հ/թ 210806-2b, կին՝ 68 տ.:

⁷⁸ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, Հ/թ 210808-6a, կին՝ 57 տ.:

⁷⁹ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Վերիչեն, Հ/թ 210803-9a, կին՝ 65 տ.:

⁸⁰ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, Հ/թ 210808-3a և 3b, կանայք՝ 81 տ. և 60 տ.:

⁸¹ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, Հ/թ 210808-3a և 3b, կանայք՝ 81 տ. և 60 տ.:

⁸² Ծատուրյան. 2011, 73:

⁸³ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Տոլորս, Հ/թ 210807-10, կին՝ 68 տ.:

⁸⁴ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, Հ/թ 210808-3a և 3b, կանայք՝ 81 տ. և 60 տ.:

մարդ իրա տունը իրա Զատիկը նշում ա: Հատիկը ծլացնում ենք, լավ սեղան ենք գցում»⁸⁵:

Ղզլարի հայերը (Դաղստան) Մեծ պահքի հինգերորդ շաբաթվա սկզբին մի ամանի մեջ զարի կամ ոսպ են ցանել, և երբ հատիկները ծլել ու բարձրացել են հինգ մատի բարձրությամբ, կանաչի շուրջը կարմիր ժապավեն են կապել, չորս կոմդը կարմիր ձվեր շարել և որպես սեղանի զարդ՝ դրել սեղանին⁸⁶: Սա ևս վկայում է, որ ածիկը դրել են Մեծ պահքի ընթացքում և Զատիկին օգտագործել:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝ ածիկը գյուղատնտեսական տարվա մեկնարկին (վաղ գարնանը) ու գյուղատնտեսական տարվա ամփոփման և գալիք տարվա նախապատրաստման շրջանում (ուշ աշնանը կամ վաղ ձմռանը) պատրաստվող ծխական կերակուր է, ցորենի արխայիկ՝ նախնադարյան տոհմացեղային շրջանի հավատալիքներին բնորոշ զոհաբերություն՝ միտված անձրևաբերությունն ու բերքի, մասնավորապես՝ հացահատիկի առատությունը: Այդ են վկայում ածիկի հետ կապված հետևյալ դրվագները. 1) ածիկ «դնելու» / պատրաստելու ձևը, 2) ածիկին ոչինչ չավելացնելը, 3) ածիկ «դնելու» ժամանակը, 4) տարվա մեջ ածիկ «դնելու» քանակը (մեկ անգամ), 5) ածիկը որպես մատաղ բաժանելը 6) ածիկ «դնողը» (վերապահված է ոչ բոլորին, այլ այդ իրավունքը «վաստակած»՝ ընտանիքի շարունակականությունն ապահովող կին), 7) ածիկը բաժին տանողին ուղղված՝ այն ուրախությամբ վայելելու բարեմաղթանքը: Մեր օրերում, սակայն, ածիկը գործածվում է որպես զատկական սեղանի զարդ և հիշվում է զուտ որպես ձմռանային ու վաղ գարնան կերակուր ու պատրաստվում է հազվադեպ:

Հասմիկ Աբրահամյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրություն ինստիտուտի էթնոսոցիոլոգիայի բաժնի գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրություններ՝ հայոց ազգային-եկեղեցական տոնածխական մշակույթ, պալի մշակույթ: Հեղինակ է 13 հոդվածի: hasmikabrahamyan@yandex.ru

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ալիշան Ղ. 1895, Հայքուսակ կամ հայկական բուսաբառուրին, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 697 էջ:

Աղաբեկյան Հ. 1996, Հացի պատրաստման արարողակարգն Ալեքսանդրապոլում. – «Շիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը» (հանրապետական երկրորդ գիտաժողով), զեկուցումների թեզիսներ, Գյումրի, 90 էջ:

Աղայան Է. 1976, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, «Հայաստան» հրատ. 929 էջ:

⁸⁵ ԴԱՆ. 2021, Սյունիքի մարզ, գ. Անգեղակոթ, Հ/թ 210808-5, կին՝ 62 տ.:

⁸⁶ ԳԼՈՐԳՅԱՆ. 1980, 69:

Աճառեան Հ. 1902, Թուրքերէնէ փոխառեալ բառերը Պօլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատութեամբ Վանի, Ղարաբաղի եւ Նոր-Նախիջեանի բարբառներուն, Մոսկուա-Վաղարշապատ, Լազարեան Ճեմարան Արեւելեան Լեզուաց, 382 էջ:

Աճառեան Հ. 1913, Հայերէն գաւառական բառարան, Էմինեան ազգագրական ժողովածոյ, պր. Թ. Թիֆլիս, Լազարեան Ճեմարան Արեւելեան Լեզուաց, 1143 էջ:

Աճառեան Հ. 1926, Հայերէն արմատական բառարան, հ. 1, Երեւան, Երեւանի համալս. հրատ., 700 էջ:

Աճառեան Հ. 1977, Հայերէն արմատական բառարան, հ. 3, Երեւան, Երեւանի համալս. հրատ., 636 էջ:

Ասատրյան Մ. 1962, Ուրմիայի (Խոյի) բարբառը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 256 էջ:

Աւետիքեան Գ., Սիրմէլեան Խ. եւ ուրիշներ. 1836, Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1, Վենետիկ, տպարան ի Սրբոյն Ղազարու, 1070 էջ:

Բազեյան Կ., Աղայան Գ. 2014, Ալեքսանդրապոլ. ազգագրական էսքիզներ (պատմաազգագրական ուսումնասիրություն). – «Շիրակի հնագիտական և պատմաազգագրական ուսումնասիրություններ», 2, Երևան-Գյումրի, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 7–117:

Բառգիրք հայոց. 1975, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 445 էջ:

Բենսէ. 1899, Բուլանըխ կամ Հարք գաւառ. – «Ազգագրական հանդէս», գիրք Ե, Թիֆլիս, տպարան Մ. Դ. Ռօտինեանցի, էջ 7–184:

Գալուստեան Շնորհք արք. 1997, Համաքրիստոնէական Սրբեր, Երրորդ հրատ., Երեւան, «Գանձասար» աստուածաբանական կենտրոնի տպագրատուն, 317 էջ:

Գիրք, որ կոչի Այսմաւուրք. 1730, Կ. Պոլիս, ի տպարանի Գրիգոր դպիր Մարսւանեցոյ, էճիգ (=731) էջ:

Գևորգյան Գ. 1980, Ղզլար. – Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, պր. 10, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱԱ հրատ., 140 էջ:

Դաշտային ազգագրական նյութեր (ԴԱՆ). 2021, Սյունիքի մարզ (ք. Գորիս, ք. Սիսիան, գ. Վերիշեն, Քարահունջ, Ակներ, Քարաշեն, Խնձորեսկ, Բռնակոթ, Շաքի, Տոլորս, Անգեղակոթ):

Լիսիցյան Ստ. 1969, Ջանգեզուրի հայերը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 334 էջ:

Խաչատրյան Հ. 1984, Հացապատում, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 190 էջ:

Խառնատյան Հ. 2005, Հայ ժողովրդական տոներ, Երևան, «Ջանգակ-97» հրատ., 360 էջ:

Ծատուրյան Ռ. 2011, Հայոց ավանդական տոնական ուտեստը, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 100 էջ:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան (ՀԼԲԲ). 2001, հ. 1, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 428 էջ, 2007, հ. 4, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 452 էջ, 2008, հ. 5, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 418 էջ:

Հայրապետյան Թ. 2004, Անձրևաբեր և անձրևախափան ծեսերի երկհակադիր ընկալումների շուրջ. – ՊԲՀ, № 3, էջ 217–227:

Հարությունյան Ս. 2001, Հին հայոց հավատալիքները, կրոնը, պաշտամունքն ու դիցարանը, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 81 էջ:

Հարությունյան Ս. 2002, Սբ. Սարգիսը ժողովրդական բանավոր ավանդության մեջ. – «Սբ. Սարգիս» նստաշրջանի նյութեր, Երևան, «Մուղնի» հրատ., էջ 24–42:

Հիրմիզեան Ե. 1869, Բառգիրք յաշխարհաբառէ ի գրաբառ, Վենետիկ, տպարան Սբ. Ղազար, 572 էջ:

Հովեյան Հ. 2013, Իմ Պայազատը, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 259 էջ:

Ղազարեան Ռ. 2000, Գրաբարի բառարան, հ. 1, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 687 էջ:

Ղազարյան Ռ. Ավետիսյան Հ. 2009, Միջին հայերենի բառարան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 839 էջ:

Ղանալանյան Ա. 1969, Ավանդապատում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 530 էջ:

Ղափանցյան Գ. 1944, Արա գեղեցիկի պաշտամունքը, Երևան, ՀՍՍՌ գիտ. ակադ. հրատ., 171 էջ:

Մալխասյան Ս. 1944, Հայերեն բացատրական բառարան, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՌ պետ. հրատ., 608 էջ:

Մկրտչյան Ա. 2016, Հայոց տոնածիսական մշակույթ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 400 էջ:

Մկրտչյան Սթ. 2017, Սյունիքի մարզի Գորիսի տարածաշրջանի ազգագրական ուսումնասիրության արդյունքները ամփոփող հաշվետվություն, Երևան (անտիպ):

Նահապետյան Ռ. 2019, Հայոց ավանդական ուտեստի էթնոմշակութային բնութագրության շուրջ. – ՊԲՀ, № 2, էջ 175–199:

Նահապետյան Ռ. 2020, Ազգաբանական ուսումնասիրություններ, № 3, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 392 էջ:

Պետրոսյան Ա. 2001, Արա Գեղեցիկ և Սբ. Սարգիս. հեթանոսական աստվածն ու նրա քրիստոնեական հետնորդը. – «Հայոց սրբերը և սրբավայրերը», Երևան, «Հայաստան» հրատ., էջ 157–169:

Պողոսյան Ս. 2009, Տավուշի ավանդական ուտեստի տոնածիսական համալիները. – «Տավուշ. նյութական և հոգևոր ժառանգություն», Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 187–192:

Սահակյան Կ., Հովհաննիսյան Ռ. 2012, Հացին առնչվող ժողովրդական պատկերացումներ և հավատալիքներ. – Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն (գիտական աշխատություններ), 15, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., էջ 79–88:

Սարգսյան Ա. 2013, Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Երևան, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., 846 էջ:

Սուքիասյան Ա. 1967, Հայոց լեզվի հոմանիշների բառարան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 683 էջ:

Ուտելի բույսերը հայկական խոհանոցում. 2020, Վանաձոր, ՀՀ ԿԳՄՄՆ, 103 էջ:

Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան. 2002, Երևան, «Տիգրան Մեծ հրատ.» ՓԲԸ, 1076 էջ:

Օդաբաշյան Ա. 1978, Ամանորը հայ ժողովրդական տոնացույցում. – «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», պր. 9 (Երևան), Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., էջ 5–72:

Օրացույց. 2015, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 270 էջ:

Օրացույց. 2020, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 272 էջ:

Ֆրեզեր Զ. 1989, Ոսկե ճյուղը, Երևան, «Հայաստան» հրատ., 880 էջ:

Арутюнов С., Мкртумян Ю., Барсегян И. 1983, Система питания: введение и классификация, § 1. Регионально-зональное элементное описание. – Культура жизнеобеспечения и этнос. Ереван, Изд-во АН АрмССР, с. 206–235.

Чурсин Г. 1931, Армяне Зангезура. Тифлис, Закавказский коммунистический университет им. 26-ти, с. 221–264.

ПИЩА «АЦИК» В АРМЯНСКОЙ
ПРАЗДНИЧНО-РИТУАЛЬНОЙ СИСТЕМЕ
(По материалам, записанным в Сюнике)

АСМИК АБРААМЯН

Резюме

Ключевые слова: ацик, Великий пост, Пасха, праздничный, ритуальный, культура, Сюник, пища, зерно, пшеница, дождь, Св. Саркис, матах (жертвоприношение).

Пища – неотъемлемая часть народной праздничной культуры. В этом контексте она является жертвоприношением (зерновые, мясо, молочные продукты), цель которого: выражение благодарности за высокий урожай и защита от стихийных бедствий (засуха, дожди и т.д.). Ацик (солод) в научной литературе упоминается как пища, символизирующая приход весны, и готовится в период Великого поста или накануне Пасхи.

Изучение полевых материалов [полевые этнографические исследования проводились в 2021 году в восьми городских и сельских поселениях Сюника (Армения)] и письменных источников свидетельствует о том, что ацик – ритуальная пища, которая готовится ранней весной и поздней осенью и является жертвоприношением для «обеспечения» дождя и хорошего урожая зерна. Об этом свидетельствуют следующие факты: 1) процесс приготовления ацика; 2) время и период приготовления ацика; 3) количество приготовлений ацика в течение года (один раз); 4) раздача ацика в качестве жертвоприношения; 5) ацик должна раздавать многодетная женщина; 6) пожелание наилучшего тому, кто раздает ацик.

Асмик Абраамян – к. и. н., научный сотрудник отдела этносоциологии Института археологии и этнографии НАН РА. Научные интересы: армянская народно-церковная празднично-ритуальная культура, культура поста. Автор 13 статей. hasmikabrahamyan@yandex.ru

“ATSİK” FOOD IN THE ARMENIAN FESTIVE AND RITUAL SYSTEM
(According to the materials recorded in Syunik)

HASMIK ABRAHAMYAN

Summary

Key words: atsik, Lent, Easter, festive, ritual, culture, Syunik, food, grain, wheat, rain, St. Sargis, matagh (sacrifice).

Food is an essential part of the culture of the national feasts. In this context, it is a sacrifice (cereals, meat, dairy products), the purpose of which is to express gratitude for a high harvest and protection from natural disasters (drought, rain, etc.). Atsik (malt) in the scientific literature is mentioned as food symbolizing the arrival of spring and is prepared during Lent or on the eve of Easter.

The study of field materials (the field ethnographic studies were carried out in 2021 in 8 urban and rural settlements of Syunik (Armenia)) and written sources indicate that atsik is a ritual food, which is prepared in early spring and late autumn and is as a sacrifice for “providing” rain and good harvest. The following facts testify: 1) atsik preparation process; 2) atsik preparation time and period; 3) no salt, sugar and oil added to atsik, 4) atsik preparation amount per year (once); 5) atsik giving as a sacrifice; 6) atsik should be prepared by the woman with many children; 7) best wish to the atsik giver.

Hasmik Abrahamyan – Doctor of Sciences in Philology, Researcher at the Department of Ethnosociology of the NAS RA Institute of Archaeology and Ethnography. Scientific interests: Armenian folk and church festive and ritual culture, the culture of the fast. Author of 13 articles.

hasmikabrahamyan@yandex.ru

ՇԻԼԹԱՂԱԹ ԵՐԵՎՈՒՅԹԻ ԵՎ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ԵԶՐՈՒՅԹԻ
ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(XIV–XVIII դդ.)*

ԳՈՌ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ շիլթաղաթ, իլխաններ, հարկեր և տուրքեր, հարկային համակարգ, հրովարտակ, անօրինական հարկեր:

Նախաբան

Իլխանության սոցիալ-տնտեսական կյանքի ուսումնասիրությունը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում հատկապես հպատակ ժողովուրդների (հայեր, պարսիկներ, վրացիներ, ասորիներ և այլն) պատմության ուսումնասիրության տեսանկյունից: Իլխանությունում կենտրոնական իլխանության թուլացմանը զուգահեռ՝ լայն տարածում էին ստացել բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաների չարաշահումները, կաշառակերությունը, գանձագողությունը և այլ արատավոր երևույթներ: Մյուս կողմից ուշիլխանական շրջանում ձևավորվել էր հարկային բարդ և բազմաշերտ մի համակարգ, որը գրեթե անփոփոխ պահպանվել էր նաև ջալաիրյանների, Կարա ու Ակ Կոյունլուների և ընդհուպ Սեֆյանների տիրապետության առաջին շրջանում: Հպատակ ժողովուրդներից գանձվող հարկերի ու տուրքերի թիվը երբեմն գերազանցում էր երեք տասնյակը: Ժամանակի պարսկական, արաբական, հայկական և այլ աղբյուրները հաճախ վկայում են հպատակ ժողովուրդների կեղեքման, ծանր հարկային լծի ու պաշտոնյաների ապօրինությունների մասին: Սակայն, չնայած դրան, պետական պաշտոնյաների հարկահավաքության գործում թույլ տված չարաշահումների արդյունքում արքունի գանձարանը հիմնականում դատարկ էր մնում, և անհրաժեշտություն էր առաջանում պարբերաբար նորանոր հարկերի ու տուրքերի՝ արտակարգ հարկումների պատրվակով կրկին հարկելու հպատակ ժողովուրդներին: Դեռևս XIV դ. սկզբից իլխանության հպատակ երկրներում տարածում է ստանում հարկահանության մի արատավոր, աղբյուրներում հաճախ «ապօրինի» կոչված մի ձև, որը հարկամատյաններում և ապահարկության հրովարտակներում հանդիպում է նաև որպես գանձվող հարկատեսակ՝ երբեմն ունենալով արտակարգ հարկերի գանձման ընդհանուր նշանակություն: Խոսքը շիլթաղ կամ շիլթաղաթ երևույթի և հարկային եզրույթի մասին է:

* Ներկայացվել է 09. II. 2022 թ., գրախոսվել է 11. III. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 27. V. 2022 թ.:

Հարկային համակարգի բարեփոխումների փորձերը XIII–XVI դդ.

XIII դ. երկրորդ կեսին իլխանություն կազմավորմանը հաջորդում են մոնղոլական հարկային համակարգում տեղ գտած փոփոխությունները՝ ի թիվս չրջանառության մեջ դրված նոր հարկերի և հարկային պարտավորությունների, ինչպես կ'ուսուցիչուր, կ'ալան, տամդա, ուլակ', կոնալդա, ալաֆե-ուլուֆե, սավարի, սուրսավթ, իխրաշաթ, շանակիս, չիլթադաթ, թադար և այլն: Հարկերի մեծ թիվը (մոտ 30 հարկեր և տուրքեր), հարկային համակարգում տեղ գտած թերացումների ու ապօրինությունների արդյունքում XIII դ. վերջին իլխանների տերությունը կանգնում է ներքաղաքական և տնտեսական լրջագույն ճգնաժամի առջև, ինչը դրդում է իլխան Ղազան խանին (1295–1304 թթ.) անցկացնել մի շարք կարևորագույն բարեփոխումներ՝ կանոնակարգելով նաև հարկային համակարգը: Սակայն Ղազան խանի բարեփոխումները երկար կյանք չեն ունենում, և նախկին հարկային համակարգը գրեթե նույնությամբ շարունակում է կիրառության մեջ մնալ առնվազն մինչև XV դ. վերջերը:

Հետիլխանական շրջանում հարկային համակարգի հաջորդ բարեփոխումներն իրականացվել են Ակ Կոյունլուների տիրապետության շրջանում: Հայտնի է, որ Ակ Կոյունլու սուլթան Ուզուն Հասանը (1453–1468/1468–1478) 1477–1478 թթ. անցկացրել է հարկային բարեփոխումներ, որոնց հիմքում ընկած էր նրա կազմած օրենսգիրքը՝ Կանուննամեն, որը, սակայն, չի պահպանվել¹: XVI դ. քուրդ պատմիչ Շարաֆ խան Բիդլիսին այս մասին գրում է. «Հասան բեկը (Ուզուն Հասանը – Գ. Մ.) ռայաթների հովանավորն էր. նա ձեռնարկեց ռայաթներից հարկեր գանձելու այնպիսի կարգեր, որով մինչ այժմ ուղղորդվում են Ազարբայջանի, Իրաքի և Ֆարսի տիրակալները»²: Կարևոր է նշել, որ Ուզուն Հասանի Կանուննամենի դրույթները տեղ էին գտել ոչ միայն Սեֆյան իրանի հարկային համակարգի հիմքում, այլև առնվազն մեկ երկու տասնամյակ դրանք շարունակվում էին կիրառվել Օսմանյան կայսրության մեջ՝ նախկինում Ակ Կոյունլուների տերության մեջ ընդգրկված և ապա օսմանյան թուրքերի կողմից նվաճված երկրներում կամ երկրամասերում³: Ըստ երևույթի, Ուզուն Հասանի բարեփոխումներն արդյունավետ չեն եղել և շատ ծանր են եղել: Այդ են վկայում ժամանակի աղբյուրները. օրինակ՝ «Էքզրումի վիլայեթի Կանուննամեում», որը փոփոխության էր ենթարկվել միայն 1540 թ., ասվում է՝ այդ փոփոխության պահանջն առաջացել է նրանից, որ «ռայաթները և վաճառականները այլևս չեն կարողանում տանել Հասան փադիշահի օրոք սահմանված օրենքները»⁴: Ուզուն Հասանին հաջորդած Յաղուբ սուլթանի օրոք (1478–1490 թթ.) հարկային համակարգում փոփոխություններ է փոր-

¹ Այն հայտնի է դարձել «Qānūn-nāma-ye Hasan Pādšāh» կամ «Dastūri-Hasan Beī» [թարգմ.՝ Հասան փադիշահի (բեյի) օրենսգիրք] անվանումով (տե՛ս Quiring-Zoche. 1986, 163–168):

² Bidlīsī. 1875, 262.

³ İnalçık. 1973, 71.

⁴ Зулалаян. 1971, 99–110.

ձուժ անցկացնել սաղըր, կաղի (ղատավոր) Սաֆի աղ-ղին Իսա Սավաղին⁵: Սակայն նրա ձեռնարկումներն անհաջողության են մատնվում: Այլ Կոյուն-լուների պետության մայրամուտին հաջողության ավելի մեծ հավանակա-նություն կարող էր ունենալ Այլ Կոյունլու սուլթան Ահմադ Գյովդեի (գյով-դե՝ կարճահասակ) իրականացրած հարկային բարեփոխումը: Այս մասին պատմագիր Հասան Ռումլուն գրում է. «Ահմադ բեկ բեն Ուղուրլու Մուհամ-մադ բեն Հասան փաղիշահը ժողովրդի սիրեցյալն էր. նրա օրոք հարկահա-նության դարպասները փակվեցին»⁶: Նա իր կարճ իշխանության (մոտ վեց ամիս) ընթացքում փորձեց փրկել տերությունը՝ տնտեսական ու քաղաքա-կան ճգնաժամից բարեփոխումներ անցկացնելով, սակայն արդյունքում վաս-տակեց վերնախավի թշնամանքը և, ի վերջո, դավադրաբար սպանվեց:

Շիլթաղաթ. ստուգաբանությունը և երևույթի առանձնահատկու-թյունները

XV դ. վերջից վավերագրերում և իրանի պատմության վերաբերյալ գրա-վոր աղբյուրներում հաճախ հանդիպում է շիլթաղաթ հարկային տերմինը, որի նշանակությունը մինչև այժմ լիովին հասկանալի չէ: Հետազոտողները տերմինի մեկնաբանությունը հաճախ տվել են առանց հաշվի առնելու բառի իմաստային երանգները, և շիլթաղաթը մեկնաբանվել է մասնակիորեն, տրվել են նաև իրարամերժ, մոտավոր նշանակությամբ մեկնաբանություններ: Շիլ-թաղաթը, երբեմն էլ շիլթաղ ձևով, մեկնաբանվել է որպես ապօրինի հարկ, տարբեր պատրվակներով հարկերի գանձում, պատրվակ կամ արտակարգ հարկ, ընդհանրապես որպես ապօրինի հարկերի հավաքական անվանում և այլն: Սակայն երբեիցե համապարփակ չի ներկայացվել, թե ի՞նչ էր իրենից ենթադրում շիլթաղաթը, ի՞նչ նշանակություն և կիրառություն ուներ, եթե հարկ էր, ապա որքա՞ն, որտե՞ղ, ինչպե՞ս և ո՞ր դեպքերում էր այն գանձ-վում:

Շիլթաղաթ բառը կազմված է շիլթաղ և արաբերենի – աթ հոգնակիակերտ վերջածանցից: Հակառակ տարածված թյուր տեսակետին, թե այն մոնղոլերեն բառ է, պետք է ասել՝ շիլթաղը (հետևաբար նաև՝ շիլթաղաթը) ծագում է ույ-ղուրերեն *tilta:ğ / tilta:ğ* պատճառ, նաև պատրվակ նշանակությամբ բառից, որը հետագայում անցել է մոնղոլերենին՝ վերածվելով շիլթաղի (*šiltağ*)⁷: Եզ-րույթի ամենավաղ մեկնաբանություններից մեկը XVII դ. վերջին քառորդին տալիս է Ֆ. Մենինսկին՝ շիլթաղը մեկնաբանելով որպես չինծու վեճ, բամբա-սանք, ոտնձգություն⁸: Ամենայն հավանականությամբ, բառն իր հիմքում ունեցել է *til/dil* լեզու արմատը, որը լիովին բացատրում է շիլթաղի բամբա-սանք, վեճ, զրպարտություն իմաստային նրբերանգները: Կարծիք է հայտնվել նաև, որ բառը ծագել է թյուրք→մոնղոլերեն *siltan'an* (պատրվակ, պատ-

⁵ Khunjī. 1957, 92–95.

⁶ Rūmlū. 1931, 19; Rūmlū. 1934, 9.

⁷ Clauson. 1972, 494.

⁸ Meninski. 1680, 2852; Meninski. 1687, 1701, 1912.

ճառ հորինել) բայից⁹։ Շիլթաղը մեծ տարածվածություն է ունեցել թյուրքական և մոնղոլական ժողովուրդների մոտ¹⁰։ Լ. Բուդագովի¹¹, Յ. Վյուլլերի¹² և Ա. Վամբերի¹³ գրեթե նույնաժամանակ՝ XIX դ. 60–70-ականներին, հրատարակված բառարաններում բառի մեկնաբանության ուշագրավ միտում է նկատվում։ Շիլթաղը թվարկված բառարաններում մեկնաբանվում է հիմնականում «վատաբանություն, սուտ ու կեղծիք, վեճ, թշնամանք, վատ համբավ» իմաստներով, և միայն մի դեպքում՝ պատրվակ, առիթ իմաստով։ Առաջին նշանակությունները՝ մի ապօրինի բան անելու իմաստով կեղծիքի, սուտ բամբասանք իմաստների առումով, հետաքրքիր է, որ իմաստային մոտ փոխառությամբ տեսնում ենք նաև հայերեն օրինակներում։ Որոշակիորեն տարբերվում է Վ. Ռադլովի մեկնաբանությունը։ Նա ևս ներկայացնում է բառի սուտ, զրպարտություն, բամբասանք իմաստները, սակայն նշելով նաև թալանի ու կեղեքման նշանակությունը, ինչը հատկապես լավ է երևում չիթաղչի šiltāqčī թալանչի, ավագակ ածանցյալ ձևի թարգմանությունից¹⁴։

Մասնագիտական գրականության մեջ չիթաղաթի մեկնաբանության առաջին փորձերից մեկը հանդիպում է Վ. Մինորսկիի՝ Կասիմ բեգ Կարա Կոյունլուի հրովարտակի վերլուծության մեջ։ Ըստ հեղինակի, բառը ծագել է šiltaghan, siltaq մոնղոլերեն բառից և ունեցել է «պատճառ» նշանակությունը։ Մինորսկիին այն բացատրում է հղելով Ն. Պոպպեի մոնղոլերեն բառարանը՝ պարսկերեն բահանե՝ (bahāne) բառի հոմանիշային կիրառությամբ՝ որպես պատրվակ, պատճառ¹⁵։ Ապա եզրակացնում է, որ հետագայում չիթաղաթը ձեռք է բերել կեղեքում, հալածանք իմաստները¹⁶։ Մինորսկիի հրատարակած Կասիմ բեգի հրովարտակում չիթաղաթն այլ հարկերի՝ կոնալդայի, ալաֆե-ուլուֆեի, իխրաջաթի և այլն, կողքին թվարկվում ու հստակ նշվում է որպես հարկային պարտավորություն¹⁷։

Հարկ է նշել, որ Մինորսկիի այս բացատրությունը հետագայում փոխառվել և օգտագործվել է բազմաթիվ այլ հետազոտողների կողմից ևս։ Մյուս կողմից, Ե. Էլթերը հետիոթնական շրջանի Իրաքի ֆիսկալ համակարգում չիթաղաթը մեկնաբանում է որպես արտակարգ հարկեր¹⁸։ Հայտնի տեսակետների թվում տարբերվում է արևելագետ Պ. Լյուֆտի կարծիքը, ով բառը համարում է որպես շարիաթով չհաստատված և այդպիսով անօրինական բնույթ ունեցող, բայց իշխանությունների կողմից հաստատված հարկ¹⁹։

⁹ Décsy. 1998, 155.

¹⁰ Շիլթաղի թյուրք-մոնղոլական տարբեր լեզուների և խոսվածքների մեջ տարածվածության, լեզվաբանական վերլուծության համար օգտակար կարող է լինել հետևյալ աշխատությունը. Ölmez. 2015, 147–151.

¹¹ Будагов. 1869–1871, 671.

¹² Vuller. 1867, 457.

¹³ Vámbéry. 1867, 365.

¹⁴ Радлов. 1893, 1078–1079.

¹⁵ Мукаддиматал-Адаб. 1938, 333.

¹⁶ Minorsky. 1939, 947.

¹⁷ Minorsky. 1939, 930.

¹⁸ Ashtor. 1976, 250.

¹⁹ Luft. 1984. 92–95.

Դժվար է համաձայնել խորհրդային շրջանի հայտնի արևելագետ Ի. Պետրուշևսկիի այն մտքին, որ շիլթաղաթը հավաքական հարկեր նշանակությամբ նույնանում էր իխրաջաթի հետ²⁰։ Նախ, հեղինակի այդ մտքին հակասում է շիլթաղաթը որպես հարկային պարտավորություն իր իսկ կողմից դիտարկելը, երբ ընդգծում է, որ Ահմադ Գյուլբեի բարեփոխմամբ պահանջվել էր «ոչ մեկին հանձնագատացնել շիլթաղաթ և իխրաջաթ [հարկերով]»²¹։

Շիլթաղաթի նկարագրությունը գրավոր աղբյուրներում

Շիլթաղի և շիլթաղաթի առաջին վկայություններից մեկը միջնադարյան արևելյան գրավոր աղբյուրներում հանդիպում ենք Ջալայիրյան արքունի պաշտոնյա Մուհամմադ Հինդուշահ Նախջիվանիի աշխատության մեջ šiltāq և šiltāqāt ձևերով. «Հիշյալ տեսուչներին կարիքավորների պետքերը (զաքաթից բաժին — Գ. Մ.) հասցնելու գործում ոչ մի պատրվակով ու շինծու պատճառով/վեճով կառուցում չփնտրեն և չհետաձգեն²² (Այն է թե, ոչ մի շինծու պատճառով ապօրինություն չանեն, (չչորթեն?))²³»։ Հաջորդիվ Նախջիվանին հիշատակում է նաև շիլթաղաթ արաբականացված հոգնակիակերտ —աթ (āt) մասնիկով տարբերակը՝ šiltāqāt, որը, ըստ երևույթին, ընդհանրապես գրավոր աղբյուրներում հանդիպող առաջին վկայություններից է։ Այստեղ նա տերմինն արդեն կիրառում է ապօրինի հարկման իմաստային երանգով։ Տեքստից ակնհայտ է դառնում, որ XIV դարում շիլթաղաթն արդեն իսկ մեծ խնդիր էր դարձել՝ փնտելով իլխանության տնտեսական և հասարակական կյանքի զարգացմանը։ Նախջիվանին գրում է. «... և եթե պատճառն այն է, որի վրա պնդում են քյադխողաները, ապա հաքիմները, հարկահանները (մութասարիֆ — Գ. Մ.), ծառաներն (նոքարներն — Գ. Մ.) ու նրանց նշանակողները այն ինչ շիլթաղաթով ու շանակիսով մարդկանցից վերցրել են, ամբողջությամբ պետք է վերադարձնեն, հանձնեն մարդկանց և ոչ մի դեպքում ներողությունն էլ մեծահոգություն չհամարեն»²⁴։

Հարկի ապօրինի գանձման մեխանիզմն ու երևույթի արմատները պետք է փնտրել մոնղոլական «միջավայրում»՝ մոնղոլական տիրապետության շրջանում։ Հարցի հնարավոր պատասխանը կարելի է գտնել իլխանների պատմագիր Ռաշիդ ադ-դինի մոտ, ով նկարագրում է ապօրինի հարկման մի հետաքրքիր համակարգ։ Համաձայն նրա պատմության, իլխանության վարչական տարածքները տրվում էին հաքիմներին կապալով՝ հարկելու։ Հավաքված հարկերը գանձելու համար դիվանից կամ արքունիքից ուղարկվում էին հարկահաններ ու սուրհանդակներ, որոնց կեցության և այլ ծախսերը պիտի

²⁰ Петрушевский. 1949, 277–278.

²¹ Петрушевский. 1949, 273.

²² Нахчивани. 1964, 300.

²³ Բնագիր տեքստը տառադարձմամբ՝ «... dar rasāndan-i vujūh-i vājibāt-i mustahāqqān be mustahfīzān-i madkūr bi hīč ‘udr ū šiltāq tamassuk najūyand va mouqūf nadārand»։ Տեքստի ընթերցման վերաբերյալ քննարկումների, թարգմանության և խորհրդատվության համար շնորհակալություն ենք հայտնում ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Իրանի բաժնի գիտաշխատող, բ. գ. թ., դոցենտ Արայում Տոնոյանին։

²⁴ Nakhchivani. 2019, 434.

Հոգային հաքիմները՝ հարկերից գոյացած գումարներով: Հաքիմները հարկերից գանձված գումարների 4/6-րդը շոալյորեն ծախսում էին վերջիններիս վրա, իսկ մնացյալ գումարը սեփականում էին՝ բաժին հանելով բիթիկչիներին, զորավարներին, նայիրներին ու վեզիրներին: Արդյունքում կարիք էր առաջանում նորից հարկերը հավաքելու, իսկ հաքիմները ռայաթների մոտ արդարացնում էին նոր հարկերի հավաքումը՝ մատնացույց անելով սուրհանդակների հենց հարկապահանջության առաքելությանը ուղարկված լինելու փաստը: Ապա այդ պատրվակով վերջիններիս կարիքները բավարարելու համար նորից հարկեր էին սահմանվում (որպես պարենավորում՝ ուլուֆե, որպես կարևոր գործերի ծախսեր՝ մուհիմմաթ, որպես արտակարգ ծախսեր ու պահանջմունքներ՝ իխրաջաթ և այլն): Բնականաբար, կրկին հավաքված հարկը ևս դիվան չէր հասնում: Վեզիրներն էլ, գործարքի մեջ լինելով հաքիմների հետ, հարկերը հավաքելու համար բաց էին թողնում բերաթներ, որոնցով և սուրհանդակները ուղղվում էին հաքիմների մոտ ու ձեռնունայն վերադառնում: Դիվանին կամ արքունի գանձարանին, ըստ Ռաշիդ ադ-դինի, սահմանված 10 դինարի փոխարեն բաժին էր հասնում լավագույն դեպքում 2 դինար: Արդյունքում ստացվում էր, որ ուղարկված սուրհանդակների վրա, ի դարմանս ռայաթների և Ռաշիդ ադ-դինի, շոալյորեն ծախսվում էր հարկերի մի մասը, ապա այդ ծախսերը ուժացվում էին, և դրանով հիմնավորվում էր և՛ կրկնակի հարկման անհրաժեշտությունը, և՛ հարկերից հավաքված գումարը դիվան չուղարկելը²⁵: Այսինքն, տեղի էր ունենում կրկնակի, հավելյալ հարկում:

Երկրապետական իրողությունների մեջ

Ըստ Ռաշիդ ադ-դինի, Ղազան խանն իր բարեփոխումներով վերջ է դնում այս երևույթին: Սակայն վստահորեն կարելի է պնդել, որ նրա բարեփոխումներն ու որոշումները երկար կյանք չեն ունեցել: Դա է վկայում նաև հետևյալ դեպքը. հայերեն ձեռագրերի մի հիշատակարանում գրիչ Յակոբը նկարագրում է վերը նշած երևույթը՝ ասելով, որ Օլջեյթու ինուգաբանդա խանի օրոք «գարունը եկան և հարկեցին, ապա աշնանը խանը մեռավ (1316 թ.) և եկան ոմն Ադյադու, Սինթամուր և Հասանթամուր 1300 մարդկանցով ու կրկին հարկ առին»²⁶:

Կարելի է ենթադրել, որ XIII դարի վերջի–XIV դարի սկզբով թվագրվող վերը հիշատակված դեպքերը նկարագրում են հենց շիլթադաթի բնույթը, դրա գանձումը և ընկալումը որպես ըստ անհրաժեշտության (հաճախ՝ չինծու պատճառներով) իրականացվող կրկնակի կամ հավելյալ հարկում:

Հետաքրքիր է, որ շիլթադը կամ շիլթադաթը XIII–XV դդ. հայկական աղբյուրներում որևէ ձևով չի հիշատակվում ո՛չ որպես հարկատեսակ և ո՛չ էլ այլ խմատներով: Սակայն ակնհայտ է, որ տերմինը եղել է գործածության մեջ և պատմական աղբյուրներում սկսում է հայտնվել XVI–XVIII դդ.: Լ. Խաչիկյանի ենթադրությամբ՝ դրան նախորդած շրջանում առանց շիլթադաթ բառի կիրառության, բայց նույն նշանակությամբ հայերեն ձեռագրերում հանդիպում են տուգանք, կեղեքում ձևերը²⁷: Հայկական աղբյուրներում XVI

²⁵ Рашид ад-Дин. 1946, 247–256.

²⁶ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 2018, 341:

²⁷ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1958, 79:

դարից սկսած բառը հանդիպում է չլրթաղ/խ, չիլթաղ, չլթախ, չըրթաղ ձևով: Ամենայն հավանականությամբ, առաջին վկայություններից մեկը հանդիպում է Սիմեոն Լեհացու աշխատության մեջ, որտեղ չիլթաղը կիրառվում է ապօրինություն, կեղեքում և բանասարկություն իմաստային երանգներով, «չլթախ» ձևով և հոմանիշ իֆդիրա (արաբ.՝ զրպարտություն) բառի հետ համադրմամբ²⁸: Ալեքսանդր Զուլայեցի կաթողիկոսի (1706–1714 թթ.) կոնդակներից մեկում ԺԴ վկայաթղթի մեջ, կիրառվում է «չլրթաղ» ձևով և որևէ բան խաբեություն կատարելու իմաստ է պարունակում²⁹: Նույն շրջանում չիլթաղը զրպարտությամբ կեղեքելու իմաստով կիրառություն է գտնում 1717–1724 թթ. Թավրիզում անգլիական արևելահնդկական ընկերության ներկայացուցիչ³⁰, հայ կաթողիկ վաճառական Իլյաս Մուշեղյանի կամ Եղիա Կարնեցու՝ Փրանսիացի գործընկերոջը՝ Պոռեկարին, ուղղված նամակում³¹: 1715 թ. գրած նամակում նա Պոռեկարին խնդրում է Սպահանում ձեռք բերել երաշխավորություն, որպեսզի իր թամպաբուհի՝ ծխախոտի բեռը բերելիս խոչընդոտներ չառաջանան, քանի որ իրեն նախագգուշացրել են, թե «այդտեղ չլթաղ են առնում», այն է, թե՛ զրպարտությամբ, զանազան պատրվակներով փորձում են ապրանքը խել կամ առնվազն տուգանք, կաշառք կորզել³²: Նույն իմաստով մի կիրառության էլ հանդիպում է Սիմեոն Ա Երևանցու հիշատակարանում տեղ գտած «չառ և չիլթախ» ձևը, որտեղ ևս չիլթաղը պետք է հասկանալ բանասարկությամբ շահ կորզելու իմաստով, հատկապես, որ այստեղ չիլթաղ արվել է «ի քէն» և «վասն իւր քաղցածութեան»³³: Հետաքրքիր է այստեղ չիլթաղը «չառ» (բրբռ.՝ չինծու մեղադրանք) իմաստային կիրառությունը, որը նույն նշանակությամբ արտացոլվում է Ֆ. Մենինսկիի այս հիշատակմանը ժամանակակից բառարանում: Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը (1734–1737 թթ.) իր պատմության մեջ չլթաղը գործածում է հարկային տեուրի իմաստով. «Եվ Գանձակի խաները և այլ զաբիթները միշտ շամաթա չլթաղ անելով թույլ չեն տալիս հանգիստ մնալ, այլ միշտ կեղեքում են և կողոպտում»³⁴: Ամենայն հավանականությամբ, հենց XVII–XVIII դդ. էլ այս տերմինը թափանցել է նաև հայերենի բարբառներ՝ իր մեջ ունենալով ապօրինի մի բան լինելու/անելու իմաստ, նաև նշանակելով անպարկեշտ ու անամոթ. օրինակ՝ «էնքան լավա, վեր մեր մաչին մին չլրթաղ չիկա» կամ «Ատոր կրնիկը չլրթախին մեկն է»³⁵: Փոքր-ինչ աղավաղված՝ չլթաղ և չըրթաղ ձևերով (զրպարտություն նշանակությամբ) բառը հանդիպում է նաև Դերսիմի³⁶, Խարբերդի (Բարձրանձ գյուղի օրինակով) հայերեն բարբառներում³⁷: Բառը հանդիպում է նաև հայկական ժողովրդական ֆոլկլորում, օրինակ, Թավրիզում Եղիա Կարնեցու գրի առած

²⁸ Սիմեոն դպրի Լեհացուց ուղեգրություն. 1936, 86, 272:

²⁹ Քյիւրտեան. 1959, 456–461:

³⁰ Ե. Արքայեր Եղիա Մուշեղյանի գրական ժառանգությունից. 1972, 103–114:

³¹ Չուգասոյան. 1983, 61–74:

³² Եղիա Կարնեցու գիվանը. 1968, 68:

³³ Դիվան հայոց պատմության. 1913, 349–350:

³⁴ Կրետացի. 1870, 74:

³⁵ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2007, 247:

³⁶ Բաղրամյան. 1960, 157:

³⁷ Ծերուն. 1938, 267–269:

առականներից մեկում՝ «գելը գառին չլիժաղ անելով – (անհիմն մեղադրելով, զրպարտելով)»³⁸, և հեքիաթներում³⁹: Շլիժաղի ուշագրավ մեկնաբանություն և կիրառություն դեպքեր են նկարագրվում Ղարադաղի հայության պատմությունից վերաբերյալ Հ. Հովսեփյանի աշխատանքում: Հարկ է նշել, որ հեղինակը բավական դիպուկ նկարագրում է, որ «չլիժաղը ապօրինություն էր, մեղադրանքի հատուցում՝ տուգանքի ենթարկելու համար»⁴⁰: Ապա առանձնացնում է չլիժաղի «կատակով» ձևը, երբ հարսանիքներին գուռնաչին՝ երաժիշտը, ոտքը դնում էր տան դռանը դիմաց ու արգելում մուտքը նորապսակներին տեսակցությունը, մինչև իրեն նվերներ ու գուժար չէին տալիս: Սահմանապահ զինվորը, օրինակ, փակում էր իր ավանակով դաշտում աշխատելու շտապող գյուղացու ճանապարհը և պահանջում ավանակը տալ իրեն ու ուղեկցել մինչև հարևան գյուղը: Սա հորինված պատրվակ էր գյուղացուն խանգարելու, ստիպելու «գլուխն ազատելու» միջոց գտնել: Գյուղացին տալիս էր նման դեպքերի համար նախապես պահած գումարը և ազատորեն գնում դաշտ աշխատելու⁴¹: Սա էր հենց չլիժաղի էությունը, սա էր կոչվում չլիժաղ՝ ապօրինություն, քանի որ զինվորը իրավունք չուներ թողնել իր գործը, սահմանը և զբաղվել գումար կորզելով:

Այս վկայությունները, իրանի օրինակով մասնավորապես, ցույց են տալիս նաև, որ չլիժաղն առնվազն մինչև XX դարի սկիզբը և՛ որպես երևույթ, և՛ որպես ապօրինություն մատնանշող բառ գոյություն է ունեցել:

Եզրակացություն

Կարելի է ասել, որ չլիժաղաթը, որպես սահմանված հարկային պարտավորություն, հստակ հայտնվում է XV դարի երկրորդ կեսից: Այդ են վկայում Ակ Կոյունլուների ու Սեֆյանների հրովարտակները և ժամանակի գրավոր աղբյուրները: Շլիժաղաթի անվան տակ աղբյուրները, ամենայն հավանականությամբ, նկատի են ունեցել որևէ հարկի կրկնակի կամ հավելյալ գանձումները՝ չինծու պատրվակով: Ըստ ամենայնի՝ այն հավելյալ գանձելիս հարկվել է այն նույն չափով, ինչ ի սկզբանե սահմանված է եղել տվյալ հարկի համար:

Կարելի է կարծել, որ ճիշտ է չլիժաղաթը ուղղակիորեն մեկնաբանել որպես անօրինական հարկ. այդպիսին լինելու դեպքում այն որպես երևույթ, որպես հարկային պարտավորություն գոյություն չէր ունենա և, հետևաբար, կարիք չէր լինի կոնկրետ մարդկանց կամ հաստատությունների դրանից հատուկ ազատել ապահարկության հրովարտակներով: Ինչպես նշվեց, 1477–1478 թթ. հարկային մի բարեփոխում էլ իրականացրել էր Ուզուն Հասանը: Ըստ քուրդ պատմիչ Շարաֆ խան Բիդլիսիի, «Նա (Ուզուն Հասանը – Գ. Մ.) կազմակերպեց ռայաթներից հարկերի գանձումը Կանունի համաձայն»⁴²: Այսինքն, Ուզուն Հասանը հարկահանությունը սահմանում էր ըստ Կանունի, այն է, թե՛ իր օրենքների ու օրենսգրքի համաձայն, և, կարծես թե, ոչ Շարիաթի նորմերին համապատասխան: Ստացվում է, որ ապահարկության

³⁸ Չ ու գ ա ս զ յ ա ն. 1984, 187:

³⁹ Հայ ժողովրդական հեքիաթներ. 1973, 763:

⁴⁰ Հ ո վ ս ե փ յ ա ն. 2021, 529:

⁴¹ Հ ո վ ս ե փ յ ա ն. 2021, 570:

⁴² Bidlīsī. 1875, 262.

Հրովարտականերից թվարկմամբ հայտնի վերոհիշյալ հարկերի ստվար շարքը, այդ թվում՝ չիլթադաթը և մնացած հարկերն ու տուրքերը կամ տեղ են գտել Կանուննամեում և, հետևաբար, մինչև XVI դ. վերջը գանձվել, ինչպես Շարաֆ խան Բիդլիսին է նշում՝ Իրաքում, Փարսում ու Ազարբայջանում⁴³, իսկ դրանց գանձումը Կանուննամեով հատուկ արգելված չի եղել: Սա մեծ կարևորություն ունեցող հանգամանք է, հատկապես, երբ շեշտվում է հարկերի անօրինականությունը: Կարելի է ենթադրել, որ հարկերի անօրինական լինելը դիտարկվում էր հենց Շարիաթի տեսանկյունից, և ստացվում է՝ չիլթադաթը Կանուննամեի տեսանկյունից անօրինական չէր կամ այդպիսին չէր համարվում: Ասվածի լավագույն ապացույցն է Ահմեդ Գյովդեհի բարեփոխումը, որն ուներ կարևոր մի առանձնահատկություն. դրանով փորձ էր արվում, հարկային համակարգը կանոնակարգելուց բացի, հարկերի մի ստվար շերտ կիրառությունից հանել, անօրինական որակել, և թողնել միայն շարիաթի վրա հիմնված հարկերի գանձումը՝ խարաջը, ուշրը, զաքաթ և ջիզյան⁴⁴: Ահմեդ Գյովդեհի բարեփոխմամբ անօրինական հարկեր էին ճանաչվել իխրաջաթը և չիլթադաթը⁴⁵: Ասվածից կարելի է ենթադրել, որ Գյովդեհի բարեփոխմամբ անօրինական ճանաչված չիլթադաթն ու մնացյալ հարկերը և հարկային պարտավորությունները նախկինում օրինական էին՝ առնվազն արգելված կամ անթույլատրելի չէին: Անօրինական համարված մնացյալ հարկերը Ակ Կոյունլուների և Սեֆյանների Հրովարտականերում ու այլ փաստաթղթերում այդուհետ սկսում են հիշատակվել mutālibāte huqmī va mutālibāte ghayri huqmī (օրինական, պաշտոնական ու ոչ օրինական պահանջմունքներ)⁴⁶ կամ mutālibāte masdūde (անթույլատրելի պահանջմունքներ՝ արգելված հարկեր) և այլ արտահայտություններով⁴⁷:

Գոռ Մարգարյան – պ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի քրիստոնյա արևելք բաժնի ավագ գիտաշխատող, փոխտնօրեն: Գիտական հետաքրքրությունները՝ միջնադարյան մուսուլմանական արևելքի պատմություն, արևելյան աղբյուրագիտություն, կովկասագիտություն: Հեղինակ է 1 ուսումնամեթոդական դասագրքի և ավելի քան 15 հոդվածի: gor_margaryan@live.com

⁴³ Այս հարցին անդրադարձել է աղբյուրների հետազոտող Օ. Էֆենդիևը, ընդամենը կրկնելով Ա. Լեմբտոնի այն միտքը, որ Ռեզուն Հասանի օրենքները նշյալ տարածաշրջանում գործել են նաև առաջին Սեֆյանների օրոք, այն է՝ XVI դարում: Սակայն Օ. Էֆենդիևի եզրակացությունն ու այդ աշխատանքը պիտանի չեն գործածության համար, քանի որ այնտեղ ուղղակիորեն կրկնվում է Ա. Լեմբտոնի միտքը, բացի այդ՝ կրկնվել է նաև հղված գրականությունը, ընդ որում հղելով Շարաֆ խան Բիդլիսիի պատմագրական երկի Վելիամինով-Ջեռնովի հրատարակությունը՝ Օ. Էֆենդիևն աղբյուրի էջերը հղել է սխալ (տե՛ս Эфендиев. 1957, 150–180):

⁴⁴ Петрушевский. 1942, 28–37.

⁴⁵ Minorsky. 1955, 459.

⁴⁶ Minorsky. 1939, 930–933.

⁴⁷ Փ ա փ ա գ յ ա ն. 1956, 28:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բաղդամյան Ռ. 1960, Դերսիմի բարբառային քարտեզը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 174 էջ:

Դիվան հայոց պատմության. 1913, խմբ. Գիւտ Աւագ Քահանայ Աղանեանց, գիրք ԺԱ, Թիֆլիս, տպ. Ն. Աղանեան, Դ+504 էջ:

Ե. Արքայեր Եղիա Մուշեղյանի գրական ժառանգությունից. 1972. – ՊԲՀ, № 1, էջ 103–114:

Եղիա Կարնեցու դիվանը. 1968, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ Ա. Աբրահամյան, Երևան, Միտք, 366 էջ:

Ժե դարի հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ. 1958, մաս II (1451–1480 թթ.). կազմ.՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., CXLI+601 էջ:

Ծերուն Պ. Մանուկ. 1938, Բարջանճ գիւղ. – Համայնապատում (1600–1937), Պոստոն, 280 էջ:

Կրետացի Ա. 1870, Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց եւ Նատր շահին պարսից, հ. 1, Վաղարշապատ, տպ. Ս. Էջմիածնի, Դ+129 էջ:

Հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ. 2018, ԺԴ դար, մաս Ա, կազմեց Լ. Խաչիկյան և ուրիշներ, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., XLIV+599 էջ:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան. 2007, հ. 4, կազմ.՝ Գ. Գասպարյան, Ա. Գրիգորյան, Ա. Հակոբյան և ուրիշներ, Երևան, 451 էջ:

Հայ ժողովրդական հեքիաթներ. 1973, հ. VI, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 777 էջ:

Հովսեփյան Հ. 2021, Ղարաղաղի հայերը. – Արցախի ժողովրդագիտությունը, հ. 6, Ստեփանակերտ, Ազգագրություն, էջ 305–645:

Չուգասզյան Բ. 1983, Եղիա Մուշեղյանի (Կարնեցու) գրադարանը. – ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 1, էջ 61–74:

Չուգասզյան Բ. 1984, Եղիա Մուշեղյանը առակագիր. – ՊԲՀ, № 1, էջ 178–195:

Սիմէոն դարի Լեհացոյ ուղեգրութիւն. 1936, տարեգրութիւն և յիշատակարանք, ուսումնասիրեց և հրատարակեց Հ. Ներսէս, Վ. Ակինեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, ԽԴ+493 էջ:

Փափազյան Հ. 1956, Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, հրովարտակներ, ար. Ա (ԺԵ–ԺԶ դդ.), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 316 էջ:

Քյիւրտեան Հ. 1959, Նութեր Ալեքսանդր Զուղայեցիի կենսագրութեան. – «Հասկ» (Անթիլիաս), թիւ 11, էջ 456–461:

Будагов Л. 1869–1871, Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык, 2 тома. СПб., т. 1, 810 с.; т. 2, 421 с.

Зулалян М. 1971, Армения в первой половине XVI в. М., «Наука», 127 с.

Мухаммад ибн Хиндушах Нахчивани. 1964, Дастур ал-катиб фи тайин ал-маратиб (Руководство для писца при определении степеней). Критический текст, предисловие и указатели А. А. Али-заде. т. I, ч. I. М., «Наука», 20+586 с.

Петрушевский И. П. 1949, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI – начале XIX вв. Л., Изд-во Ленинградского университета, 383 с.

Петрушевский И. 1942, Внутренняя политика Ахмеда Ак-Койунлу, – «Известия» Азерб. ФАН СССР, № 2, с. 28–37.

Поппе Н. Н. 1938, Монгольский словарь Мукаддимат ал-Адаб. Отв. ред. В. В. Струве, в 2 вып., ч. I–II. – Труды Института востоковедения Академии наук СССР, XIV. М.–Л., Изд-во Академии наук СССР, IV+452 с.

- Радлов В. В. 1893, Опыт словаря тюркских наречий, т. 4, ч. 1. СПб., Тип. Российской Императорской Академии наук, с. 1078–1079.
- Рашид-ад-дин. 1946, Сборник летописей, т. 3, пер. К. Арендс, под ред. А. Ромаскевич, Е. Бертельс, А. Якубовский. М.–Л., «Наука», 340 с.
- Эфендиев О. А. 1957, К некоторым вопросам внутренней и внешней политики шаха Исмaила I (1502–1524). – Труды Института истории, т. XII. Баку, с. 150–180.
- A Chronicle of the Early Šafawis Being the Aḥsanu't Tawārīkh of Hasan-i Rūmlū, Ed. by C. Sheddon 1931, Vol. I, (Persian text), Baroda, 562 p.; Vol. II (English translation), Transl. by C. Sheddon 1934, Baroda, XV+301+10 p.
- Clauson G. 1972, An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish, Clarendon Press, Oxford, XLVIII+989 p.
- Ashtor E. 1976, A Social and economic History of the Near East in the Middle ages, Berkeley, Los Angeles, London, University of Colifornia, 384 p.
- Décsy G. 1998, The Turkic Protolanguage: a computational reconstruction, Eurolingua, 216 p.
- İnalcık H. 1973, The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600, London, Praeger, xii+258 p.
- Ioannes Augustus Vullers. 1867, Verborum linguae persicae radices: e dialectis antiquioribus Persicis et lingua Sanscrita et aliis linguis maxime cognatis erutae atque illustratae: supplementum lexicī sui persico-latini, Bonnae ad Rhenum: Impensis Adolphi Marci, volume 2, 136 p.
- M. Ölmez. 2015, Kipçakça Ve Osmanlıca Şaltak Hakkında, Anadolu Ağızlarında Ve Osmanlıcada Moğolcadan Geri. Ödünçleme Bir Söz Hakkında Notlar, Ankara, 147-151 p.
- Meninski F. 1687, Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae, Praecipuas earum opes a Turcis peculiariter usurpatas continens: Nimirum Lexicon Turcico-Arabico-Persicum Non solum vocum tam simplicium quam conjunctarum copia maxima refertum, sed etiam innumeris phrasibus locupletatum..., Volume 2, p. 2852, Vienne, 1680; Idem volume 3, p. 1701; 1912, Vienne,
- Minorsky V. 1939, A “Soyūrghāl of Qāsim b. Jahāngīr Aq-qoyunlu” (903/1498), – BSOAS, Vol. 9, № 4, pp. 927-960.
- Minorsky V. 1955, The Aq-qoyunlu and Land Reforms, BSOAS, Vol. 17, № 3, pp. 449-462.
- Muḥammad b. Hindū-Shāh Nakhčiwānī. 2019, Dastūr al-kātib fī ta'yīn al-marātib, ed. by Sh. Munshī, ‘A. Dārānī, Brill, volume 2, 612 p.
- P. Luft. 1982, Review for “Regesten Publizierter Safawidischer Herrscherurkunden: Erlasse Und Staatsschreiben Der Fruhen Neuzeit Irans. By Renate Schimkoreit. (Islamkundliche Untersuchungen, Bd 68), Berlin, Klaus Schwarz Verlag, pp. 552. DM.87.”, in Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies) 1984, vol. 11, N1, pp. 92-95.
- Persia in A. D. 1478-1490, An abridged translation of Faḍlullāh b. Ruzbihān Khunjī's Tārīkh-i ‘ālam-ārā-yi amīnī, by V. Minorsky, 1957, London, vii+136 p.
- Quiring-Zoeche R. 1986, AQ Qoyunlū, Encyclopaedia Iranica, Routledge-Kegan Paul, London, vol. II, Fasc. 2, pp.163-168.
- Sharaf Khān Bidlīsī. 1875, Cheref-nameh ou fastes de la nation kourde, par François-Bernard Charmoy, vol. 2, part 2, Paris, 262 p.

Vámbéry Á. 1867, Čagataische Sprachstudien enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der Čagataischen Sprache, Leipzig : Brockhaus, vii+358 p.

ЗНАЧЕНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЯВЛЕНИЯ ШИЛТАКАТ И ПОДАТНОГО ТЕРМИНА (XIV–XVIII вв.)

ГОР МАРГАРЯН

Р е з ю м е

Ключевые слова: шилтакат, ильханы, подати и налоги, фискальная система, грамота, незаконные подати.

В период правления ильханов образовалась довольно сложная фискальная система. Начиная с конца XIII века параллельно ослаблению центральной власти в ильханате развивалась коррупция и анархия, вследствие чего податная система превратилась в тяжелый гнет. Около 30 податей и податных обязанностей ложились на плечи подвластных народов, однако даже после этого государственную казну не всегда удавалось заполнить, так как в основном собранные подати обворовывались самими чиновниками. Экономический спад, народное недовольство и зачастую бегство крестьян с мест проживания заставили ильхана Газан Махмуда попытаться провести реформы, в том числе экономические. Однако эти, как и последующие, реформы в дальнейшем не имели удачи, и тяжелая экономическая ситуация с раздутой фискальной системой продолжала существовать в постильханский период и даже позднее – в период Сефевидов.

Одна из часто упоминаемых «нелегальных» податей была известна под термином шилтакат. Явление шилтаката и сам термин до сих пор окончательно не изучены, а в специализированной литературе часто встречаются разные объяснения и трактовки: в одном случае шилтакат трактуется как взимание податей под ложными предлогами, в другом – как отдельный вид подати, в третьем – как экстраординарные подати или как один из видов «незаконных податей» и т. д.

Кроме анализа явления «шилтакат» приводятся также первые упоминания и использование податного термина в письменных источниках, в том числе, его распространение и значения в армянских источниках.

Гор Маргарян – к. и. н., старший научный сотрудник Института востоковедения НАН РА. Научные интересы: история средневекового мусульманского Востока, восточное источниковедение, кавказоведение. Автор 1 учебно-методического пособия и более 15 статей.
gor_margaryan@live.com

THE SIGNIFICANCE AND PECULARITIES OF THE USE
OF ŠILTĀQĀT AND THE TAX TERM
(14TH-18TH CC.)

GOR MARGARYAN

Summary

Key words: šiltāqāt, Ilkhans, taxes and duties, tax system, decrees, illegal taxes.

In the ruling period of the Ilkhans a complex and multi-layered fiscal system was formed. Since the end of the 13th century, in parallel with the weakening of the central power, corruption and arbitrariness of the state officials had developed in the Ilkhanate, as a result of which the tax system turned into a real oppression. Approximately 30 types of taxes and duties were imposed on the subject peoples, nevertheless, even after this it was difficult to replenish the state treasury, inasmuch as generally the collected taxes were robbed by the officials themselves. The economic decline, popular discontent and the frequent fleeing of the peasants forced Ilkhan Ghazan Mahmud to make an attempt so as to carry out reforms, including economic ones. However, these reforms, as well as subsequent ones, did not succeed in the future, and the difficult economic situation with an inflated fiscal system continued to exist in the post-Ilkhan period and even later in the Safavid period.

One of the frequently mentioned “illegal” taxes was known by the term šiltāqāt. The phenomenon of šiltāqāt and the term itself have not yet been fully studied, and in the specialized literature there are often different explanations and interpretations: in one case, šiltāqāt is interpreted as the collection of taxes under false pretenses, in the other – as a separate type of tax, in the third – as extraordinary taxes, or as one of the types of “illegal taxes”, etc.

In addition to the analysis of the “šiltāqāt” phenomenon, the first mentions and use of the taxable term in written sources, including its distribution and meaning in Armenian sources, are also given.

Gor Margaryan – Candidate of Sciences in History, Senior Researcher at the NAS RA Institute of Oriental Studies. Scientific interests: Medieval Muslim East history, eastern source-studies, Caucasology. Author of 1 methodical handbook and over 15 articles. gor_margaryan@live.com

Doi:10.54503/0135-0536-2022.2-270

ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ
(XX–XXI դդ.)^{*}

ԱՐԱՄ ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

Բանալի բառեր՝ քաղաքական մշակույթ, Բյուզանդական կայսրություն, Ռուսական կայսրություն, իրավաքաղաքական միտք, լեգիտիմություն, սահմանադրականություն, իրավապետություն, պետականություն, Երրորդ Հանրապետություն:

Նախաբան

«Քաղաքական մշակույթը» «քաղաքական համակարգի մասնակիցների անհատական դիրքորոշումների միագումարն է: Դա սուբյեկտիվ ոլորտ է, որը կազմում է քաղաքական գործողությունների հիմքը»: Հետագա շարադրանքի տեսանկյունից կարևոր է հասկանալ, թե ի՞նչ տարրերից է բաղկացած այդ երևույթը. «Քաղաքական մշակույթը ներառում է քաղաքական փորձը, կարծրատիպերը, քաղաքական միջոցները, անհատների կամ խմբերի քաղաքական վարքը, ինչպես նաև՝ քաղաքական ինստիտուտների գործունեության մոդելները, գաղափարախոսությունը, քաղաքական խորհրդանիշները, քաղաքական սոցիալիզացիան»²:

Այս բանաձևից պարզ է խոսքն այնպիսի մի համակարգի մասին է, որն առաջանում է անհատների քաղաքական գանազան դրսևորումների հանդեպ վերաբերմունքից: Ե՞րբ է անհատը մտնում նման փոխհարաբերությունների մեջ: Ենթադրելի է, որ դա տեղի է ունենում միշտ և ամենուր, բայց առավել ցայտուն ու գիտական վերլուծության համար առավել ակնառու է դառնում այն պարագայում, երբ անհատը հանդես է գալիս որպես հպատակ կամ քաղաքացի, իսկ քաղաքական ոլորտին առնչվող բոլոր վերը նշված տարրերը տեղավորվում են պետական կառուցվածքի շրջանակներում: Այս իմաստով առավել հիմնավորված կարող ենք խոսել Հայաստանի քաղաքական մշակույթի մասին՝ նկատի ունենալով Առաջին, Երկրորդ (ոչ անկախ) և Երրորդ Հանրապետությունները:

Սակայն մինչև 1918 թ. մեր ժողովուրդն անցել է հազարամյակների ճանապարհ, մի քանի անգամ ստեղծել է իր պետականությունը (ինքնիշխանության տարբեր աստիճաններով) ու ապրել է այլ պետությունների և, մասնավորապես, կայսրությունների պայմաններում: Բնական է ենթադրել, որ երեք հանրապետությունների և, այդ թվում՝ Երրորդ Հանրապետության քաղաքական

^{*} Ներկայացվել է 06. IV. 2022 թ., գրախոսվել է 11. IV. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 02. VI. 2022 թ.:

¹ Политология. 2005, 366.

² Политология. 2005, 367–369.

մշակույթի, հատկապես՝ վերը հիշատակած տարրերի՝ կարծրատիպերի, քաղաքական միջերի, անձերի, խմբերի, ինստիտուտների քաղաքական վարքի վրա իրենց ազդեցությունը թողել են նախորդ դարերի տնտեսական, քաղաքական և հոգևոր ոլորտները: Խնդիրն ավելի նեղ դարձնելու համար անդրադառնանք ժամանակագրորեն «վերջին» երեք կայսրությունների՝ Օսմանյան կայսրության, Պարսկաստանի, Ռուսական կայսրության և Խորհրդային Միության թողած ազդեցությանը: XX–XXI դդ. հայկական պետության պայմաններում ապրող հայերն այս կամ այն չափով այդ կայսրությունների մշակույթների կրողներն են. կարելի է ասել, որ որոշ իմաստով նաև դրանց հիման վրա են կառուցել հայկական պետության մեջ քաղաքական մշակույթի սեփական դրսևորումները:

Հայաստանի երրորդ Հանրապետության քաղաքական մշակույթի վրա այդ կայսրությունների ազդեցությունը որոշելու համար, կարծում ենք, պետք է պատասխանել հետևյալ հարցերին. 1) ինչպե՞ս էր այդ կայսրություններում «լեգիտիմացում» իշխանությունը, 2) ի՞նչ նշանակություն ունեին այդ կայսրություններում ձևականորեն ամրագրված օրենքները, 3) ինչպե՞ս էր այդ պարագայում ձևավորվում հայազգի տնտեսական և մտավորական վերնախավը:

Իշխանության լեգիտիմացում

Ամենամեծ ազդեցությունն այսօրվա Հայաստանի քաղաքական մշակույթի վրա թողել են Ռուսական կայսրությունն ու Խորհրդային Միությունը՝ այն պարզ պատճառով, որ 1990 թ. օգոստոսի 23-ին անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբ ենք հռչակել այդ կայսրության նախկին տարածքում: Բայց, հավանաբար, իմաստ ունի հակիրճ անդրադառնալ նաև Բյուզանդական կայսրությանը՝ երկու պատճառով: Նախ՝ Բյուզանդիայի կազմում էր Հայաստանի մի մասը 387 թ. մինչև 636 թվականը: Երկրորդ պատճառը միջնորդավորված կապն է. Ռուսաստանը շատ հարցերում փոխառել էր Բյուզանդիայի պետական կառավարման մոդելը, ուղղափառ կրոնը և ավելի լայն իմաստով՝ պետություն կառուցելու գաղափարախոսությունը: Հատկապես XXI դարում ռուս հեղինակների մի մասը դրա մասին գրում է հպարտությամբ. «Կոստանդնուպոլսի երկրորդ անկումից հետո, այս անգամ՝ օսմանների ձեռքից, Բյուզանդիայի իրավահաջորդը դարձավ ոչ թե Նիկեան, այլ Մոսկովյան Ռուսիան: Եվ չնայած մեր բոլոր դժվարություններին և պատմական չրջադարձերին՝ մենք կրում ենք բյուզանդական առաքելությունն առ այսօր: Մենք՝ ռուսներս, երրորդ Հռոմի էքսկուբիտորներն (առաջամարտիկները – Ա. Ա.) ենք»³: Պետք է ասել, որ պատմության տարբեր ժամանակներում «Երրորդ Հռոմի», այսինքն՝ Բյուզանդիայի իրավահաջորդը լինելու հավակնություններ են ունեցել նաև այլ երկրներ (Բուլղարիան, Սերբիան, Հունաստանը), սակայն հայերի համար, վերը նշված պատճառով, առավել կարևոր են օսմանյան և ռուսաստանյան ծրագրերը:

Քաղաքական մշակույթի կարևորագույն տարրի՝ քաղաքացի (հպատակ)–իշխանություն փոխհարաբերությունների տեսանկյունից առավել կարևոր է այն հանգամանքը, որ Բյուզանդիայի կայսրը կամ ռուսական ցարը որևէ

³ Д у г и н. Торжество Византии. – <https://izborsk-club.ru/9908>.

անձի կամ ինստիտուտի կողմից «լեգիտիմացման» կարիք, ըստ էության, չունենե՞ր՝ անկախ նրանից, թե ինչ արարողակարգով էր ստանձնում իր պարտականությունները: Նա «ինքնին» արդեն Աստծո օծյալ էր: Այդ մոտեցումը տարբերվում էր Արևմտյան Եվրոպայից (լատինական աշխարհից), որտեղ Հռոմի պապի («լեգիտիմացնելու» իրավունք ունեցողի) ու կայսրերի, թագավորների միջև հարաբերությունները լատենտ կամ բացահայտ կոնֆլիկտի ներուժ էին պարունակում, և հաճախ այդ հարաբերությունները վերածվում էին արյունալի բախումների: Դրա մասնավոր հետևանքներից մեկն այն էր, որ Բյուզանդական կայսրությունում չէր ծագում «ինվեստիտուրայի», այսինքն պաշտոնյաների (առաջին հերթին՝ եպիսկոպոսների) նշանակման խնդիրը. պետական պաշտոնները կայսրությունում վարում էին «քաղաքացիական»՝ ոչ հոգևորական անձինք: Այդ առանձնահատկությունների զգալի մասը պահպանվել էր նաև Օսմանյան կայսրությունում:

Պետական կարգավորումների այդ տեսակը, որը բյուզանդացի մտածողները կոչում էին «իշխանությունների սիմֆոնիա», իր խորը հետքն է թողել նաև Ռուսաստանի քաղաքական մշակույթի վրա: Իհարկե, սխալ կլիներ նույնականացնել բյուզանդական և ռուսաստանյան իրավաքաղաքական մոդելները՝ մանավանդ, որ երկուսն էլ պատմական երկար զարգացում են ապրել: Բայց այս հոգվածի համատեքստում հիշատակման է արժանի այդ մոդելները բնութագրող հատուկ վերաբերմունքը երկրի առաջին դեմքին: Նա մարմնավորում է ազգի միասնականությունը և, ըստ էության, ընկալվում է որպես ժողովրդի (կամ կայսրության դեպքում՝ ժողովուրդների) հայր: Այդ պարագայում միանգամայն օրգանական է «царь-батюшка» հասկացությունը, առաջնորդի սակրալիզացիան (սրբադասումը), հակվածությունն ավտորիտարիզմին, «ուժեղ ձեռքի» պահանջարկը: Այդ խնդրին նվիրված ծավալուն հետազոտության մեջ ռուսաստանցի քաղաքագետ Արտյոմ Զեմցովը ցույց է տալիս, որ «ուժեղ ձեռք» հասկացության հիմնական սուբյեկտիվ իմաստներն են, ըստ հարցման մասնակիցների, «ամբողջականությունը», «կարգուկանոնը», «կարծրությունը», «այլընտրանքի բացակայությունը», «հակավերնախալային» բնույթը⁵: Հատկապես կարևոր է այդ շարքի վերջին բնութագրիչը՝ «հակաէլիտիզմը». այդ մշակույթում առաջնորդը վեր է որևէ համակարգից կամ անգամ օրենքից՝ նա իր երկաթյա բռունցքով «տեղն է դնում» անպիտան պաշտոնյաներին, խորհրդարանը, կուսակցություններին, հասարակական շարժումները:

Դա դարերի ընթացքում պահպանվող և մշակույթ ձևավորող ավանդույթ է. ցարը կամ կայսրը կարող է պատժել իր «վասալներին» և վերջիններիս կամայականություններից պաշտպանել «հասարակ ժողովրդին»: Այդ մշակույթի պահպանումն այսօր պարարտ հող է ստեղծում նաև պոպուլիզմի համար, որը, ինչպես հայտնի է, մեծ վերապահումներ ունի ներկայացուցչական ժողովրդավարության հարցում: Պոպուլիստը թերահավատորեն է մոտենում անգամ ընտրությունների միջոցով ձևավորված էլիտաներին և հանդուրժում է դրանց պայմանով, որ «իսկական ժողովրդին ներկայացնում են նրա իսկական ներկայացուցիչները, որոնք ճիշտ դատողություններ և ճիշտ քայլեր են անում»⁶:

⁴ Мирумян. 2004, 36.

⁵ Земцов. 2020, 96–115.

⁶ Մյուլլեր. 2019:

Բյուզանդական և Ռուսաստանյան կայսրություններում սերնդեսերունդ ապրած հայերը, ձևավորելով քաղաքական վարքի իրենց կարծրատիպերը, չէին կարող չազդվել «իշխանությունների սիմֆոնիայից», որի հիմնական հատկանիշներից մեկն է առաջին դեմքի սրբադասումը և սկզբունքորեն «մրցակցությունից դուրս» լինելը: Այդ պարագայում նաև XXI դարում ապրող քաղաքացիներն առաջին հերթին ապավինում են պետության ղեկավարի առաքինություններին, նրանից են պահանջում արդարություն և բարեկեցություն ու, մյուս կողմից, նրանից են դժգոհում, երբ այս կամ այն պահանջմունքը չի բավարարվում: Դրան գուցահեռ պետական, քաղաքական այլ ինստիտուտների՝ խորհրդարանի, կուսակցությունների, տեղական ինքնակառավարման մարմինների, հ/կ-ների նշանակությունը ստորադասվում է առաջին դեմքին: Տրամաբանական է, որ այդպիսի քաղաքական մշակույթի պարագայում մարդկանց ավելի սրտամոտ է պետության խիստ հիերարխիկ կառուցվածքը, որը, ի դեպ, հատուկ է նաև արևելյան միապետություններին՝ թագավոր—վեզիրներ—բյուրոկրատիա—հպատակներ: «Ուժեղ իշխանությունը, ինչպես և ցանկացած իշխանություն, հայկական հոգեկերտվածքում անձնավորված է, — գրում է սոցիոլոգ Գևորգ Պողոսյանը: — Այդ իսկ պատճառով ուժեղ իշխանությունն ընկալվում է որպես ուժեղ անձնավորության, նախագահի, թագավորի, այլ ոչ թե՛ անդամ խորհրդարանի իշխանություն»⁷:

Այստեղ տեղին է հիշել գերմանացի ընկերաբան Մաքս Վեբերի՝ իշխանության երեք ձևերի բաժանումը (ընդգծենք, որ գիտնականն օգտագործում է “Herrschaft” բառը, որը կարելի է տարածել ոչ միայն պետության կազմակերպման, այլև ամբողջ քաղաքական մշակույթի վրա). 1) ռացիոնալ, որը հիմնված է կարգուկանոնի «արձանագրված և ձևական ակտերի» հանդեպ հավատի վրա, 2) ավանդական, որի հիմքն է «հեղինակության ավանդույթի»՝ լեգիտիմության հանդեպ հավատը, 3) խարիզմատիկ իշխանությունը, երբ մարդիկ համոզված են որևէ անձի «սրբության և հերոսական հզորության մեջ»: Դրա հիման վրա Վեբերն առանձնացնում է ավանդական իշխանության պարագայում վարչական հարաբերությունների երկու տեսակ՝ նահապետական (օրինակ՝ սուլթանական թուրքիան) և դասային (Արևմտյան Եվրոպայում): Առաջին դեպքում ղեկավարի վարչակազմը (Վեբերի եզրաբանությամբ՝ «չտաբը») կազմում են տիրոջ ծառաները, «չտաբը» կշիռ չունի հասարակության մեջ, գուրկ է խնդիրները լուծելու սեփական միջոցներից, նախաձեռնողականություն չի դրսևորում և այլն⁸: Ակնհայտ է՝ դիտարկվող երեք կայսրություններում՝ Օսմանյան կայսրությունում, Պարսկաստանում, Ռուսական կայսրությունում և Խորհրդային Միությունում, իշխանության երկրորդ ու երրորդ ձևերի գուցորդումն էր, որն իր անմիջական ազդեցությունն էր թողնում վարչական և, ընդհանրապես, քաղաքական մշակույթի վրա:

Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունում «փորձարկվել են» կառավարման երեք ձևերը՝ նախագահական, կիսանախագահական և խորհրդարանական: Անկախ նրանից, թե ինչպես է կոչվում առաջին դեմքի պաշտոնը և ինչ լիազորություններով է նրան օժտում Սահմանադրությունը, գործնական քաղաքականության մեջ ողջ իշխանությունը կենտրոնանում է մեկ անձի ձեռքում. խորհրդարանը չի հակակշռում գործադիր իշխանությանը, իսկ իշ-

⁷ Պողոսյան. 2006, 293:

⁸ Вебер. 2016, 254–255.

խող կուսակցության մեջ է ներառվում «նոմենկլատուրայի» գերիշխող մասը: Քաղաքական գործիչների և մասնագետների մի մասը հակված է դրա մեջ տեսնել բուն սահմանադրություններում կարգավորումների արատները: Չմերժելով այդ մոտեցումը՝ գուցե արժե ուշադրություն դարձնել նաև «Հասարակական պատվերի» վրա, որը բխում է սահմանադրականության մասին պատկերացումների, իրավագիտակցության վրա: Իհարկե, կարևոր է, թե ով և ինչի համար է անցկացնում բարեփոխումները (օրինակ՝ Սահմանադրության), բայց նույնքան կարևոր է՝ արդյո՞ք այդ բարեփոխումները ներդաշնակ են քաղաքացիների մեծամասնության տրամադրություններին, արդյո՞ք Սահմանադրությունն, ու, ընդհանրապես, այն, ինչ գրված է թղթի վրա («արձանագրված և ձևական ակտերը»՝ ըստ Վեբերի), հետաքրքրում է քաղաքացիներին:

Իրավագիտակցություն, սահմանադրականություն

Երբ կան բացահայտ հակասություններ՝ լինի դա գահակալության համար կոճիվ, նախարարական տոհմերի միջև պայքար, թագավորի և ազնվականների բախում, թե մաֆիոզ կլանների «հարաբերությունների պարզում», դրանց հանգուցալուծումը կարող է կատարվել երկու ճանապարհով՝ կա՛մ բռնությամբ, արյամբ, պատերազմով, կա՛մ էլ՝ ինչ-որ պայմանավորվածություններով: Եթե ուժերն անհավասար են, ապա ավելի հավանական է առաջին ճանապարհը՝ մեկը մյուսին ճնշում է, թալանում, ստրկացնում, և այդ կարգավիճակը պահպանվում է այնքան ժամանակ, մինչև որ կեղեքվածը չի ուժեղանում կամ ավելի ուժեղը կարողանում է կեղեքել կեղեքողին:

Միջնադարում գերիշխում էր հարաբերությունների այդ տարբերակը, բայց արդեն այն ժամանակ արվում էին պայմանավորվելու և պայմանավորվածությունները թղթին հանձնելու փորձեր: Այդ առումով հայկական մտավորական (հոգևոր և ազնվական) վերնախավը տարբեր ժամանակահատվածներում իր աշխատություններով լրջորեն հարստացրել է իրավական և քաղաքական միտքը: Հատկանշական է, որ դեռևս միջնադարից հայ ազգային եկեղեցին առաջնորդվել է իր մշակած սահմանադրություններով (կանոնադրություններ)⁹:

Տպավորիչ են միջնադարում հայ մտածողների փորձերը՝ ինստիտուցիոնալ, իրավական-քաղաքական ձև տալ քրիստոնեական արժեքներին: «Քրիստոս այսպես կամեցավ, որպեսզի չլինի թե պարտադրված՝ միմյանց հանդեպ իրավունքներ կարգենք՝ դատարանի գրով, այլ՝ կամենանք սիրով վարվել և վշտակցությամբ»¹⁰, – XII դ. վերջում գրում էր Մխիթար Գոշն իր «Դատաստանագրքում»: Այդ նշանավոր ստեղծագործության մեջ տեղ գտած նորմերն իրենց ազդեցությունն էին թողել հայկական իրականությունից դուրս, բայց նաև՝ Կիլիկյան թագավորության պետականաշինության վրա: XIII դ. կեսերին Սմբատ Գունդատաբլը թարգմանում է Անտիոքի Ասիզները՝ փորձելով դրանք համատեղել Գոշի սկզբունքների հետ, սակայն այդ հարցում հաջողության չի հասնում: «Մի ողջ հարյուրամյակ, ո՛չ թագավորը, ո՛չ էլ բարոնները վերջին հաշվով չկարողացան թագի հարցում կշեռքի նժարը թեքել իրենց կողմը,

⁹ Այդ մասին տե՛ս Հարությունյան. 2016, 70–83:

¹⁰ Մխիթար Գոշ. 2008, 19:

խնդրի լուծումը կախված էր իշխանների բարի կամքից»¹¹: Վերջապես, 1265 թ. գրվում է Սմբատ Սպարապետի «Դատաստանագիրքը», որը Կիլիկյան թագավորության գոյության ողջ ընթացքում «ունեցել է նաև կարևոր քաղաքական նշանակություն, հաճախ պայմանավորելով պետական այրերի վարքագիծը, իսկ երբեմն նույնիսկ իրադարձությունների զարգացման ընթացքը»¹²: Չնայած մեզ հետաքրքրող հարցում Սմբատ Սպարապետը կենտրոնանում է «գահաժառանգություն» խնդրի վրա, այս երկում, այսպես թե այնպես, շոշափվում են նաև բարոնների իրավունքները, իսկ «թագավոր-բարոններ» հարաբերությունները եվրոպական իրավաքաղաքական մտքի ուղադրության կենտրոնում էին:

Պատմական այդ փուլում Կիլիկյան Հայաստանի և Եփրոպայի՝ քաղաքական մշակույթ ձևավորող գործընթացների միջև կարելի է «սինքրոնություն» նկատել: Նույն XIII դարում՝ 1215 թ., Անգլիայում ընդունվել է «Ազատությունների մեծ խարտիան» (Magnus carta libertum): Դա, ըստ էության, համաձայնագիր է, որը կնքվել էր թագավոր Հովհան Առաջին Անհողի ու բարոնների միջև և ապահովում էր վերջիններիս իրավունքները՝ որոշ հափով սահմանափակելով միապետի լիազորությունները: Համեմատության համար նշենք, որ, օրինակ, Ֆրանսիայում առաջին Սահմանադրությունն ընդունվել է 1791 թվականին՝ բացարձակ միապետությունն այդ երկրում սահմանափակվել էր պատմականորեն ավելի ուշ, քան Անգլիայում: Բայց ակնհայտ է, որ անգամ Ֆրանսիական բացարձակ միապետության պայմաններում քաղաքական ու վարչական մշակույթը տարբերվում էր Բյուզանդիայից և Օսմանյան կայսրությունից, մասնավորապես, այն գործոններով, որը նշում է Մաքս Վեբերը:

Սկսած XIII–XIV դդ.՝ հայերի «սինքրոնացումը» արևմտասեփրոպական քաղաքական մշակույթի հետ վերանում է: Ապրելով Ռուսական, Օսմանյան կայսրություններում և Պարսկաստանում՝ մեր ժողովրդի մեծամասնությունը չէր կարող անցնել իրավագիտակցության այն ճանապարհը, որը, օրինակ, XIII–XVII դդ. անցել է Անգլիան: Համեմատաբար փոքրաթիվ հայկական գաղութներն այլ երկրներում ձևավորում էին համապատասխան քաղաքական մշակույթ: Հայ իրավաքաղաքական մտքի ևս մի նշանավոր կոթող («Որոգայթ փառաց»-ը) ստեղծվել է Բրիտանիայի գաղութ Հնդկաստանում, որտեղ կար հայկական բուրժուազիա և մտավորականություն, հետևաբար, այնպիսի քաղաքական մշակույթ, որը հնարավորություններ էր տալիս մտածել հայկական պետական նախագծերի մասին: Բայց «Որոգայթ փառաց»-ն ուղղված էր ապագա հայկական պետությանը, որը պետք է ստեղծվեր օտար լծից ազատագրվելուց հետո, և Մադրասի խմբակի երազանքն իրականություն դարձավ այդ աշխատությունը լույս ընծայելուց միայն 130 տարի անց՝ 1918-ին:

Հիշյալ կայսրություններում, որոնցում բնակվում էր հայության մեծ մասը, սահմանադրաստեղծ աշխատանքն ընթանում էր այլ ուղղությամբ և արագությամբ: Ռուսաստանը, որպես կայսրություն, ձևավորվել է 300 տարի առաջ, և գրեթե բոլոր կայսրերը՝ Պետրոս Առաջինից սկսած, ձգտում էին ի մի բերել բազմապիսի օրենքները մեկ ընդհանրական փաստաթղթի մեջ, սակայն

¹¹ Տե՛ր-Պետրոսյան. 2007, 38:

¹² Տե՛ր-Պետրոսյան. 2007, 45:

օրինաստեղծ աշխատանքով զբաղվող հանձնաժողովների ոչ արդյունավետ աշխատանքը, ինչպես նաև բանակի միջամտությունը խոչընդոտում էր այդ գործընթացին: Եկատերինա Երկրորդը ֆրանսիական լուսավորական գաղափարների ազդեցության տակ ուներ Սահմանադրություն ստեղծելու մտադրություններ, բայց նույն Ֆրանսիայում բռնկված հեղափոխությունը հետ պահեց ռուսաստանյան վերնախավին այդ գաղափարից: XIX դարում նույնպես թե՛ իրենք՝ կայսրերը, և թե՛ ազնվականության մի մասը վարանոտ փորձեր էին անում սահմանադրական միապետություն ստեղծելու ուղղությամբ, սակայն այդ փորձերը հանդիպում էին պահպանողականների դիմադրությանը և տապալվում էին:

Առավել դրամատիկ վախճան ունեցան Ալեքսանդր Երկրորդի փորձերը (Թագավորել է 1855–1881 թվականներին): Նրա իշխանության վերջին ամիսներին Ներքին գործերի նախարարի պաշտոնը զբաղեցնում էր հայազգի կոմս, գեներալ Միխայիլ Լորիս-Մելիքովը, որի ղեկավարությամբ ստեղծվել էր Սահմանադրության նախագիծը: 1881 թ. մարտի 1-ին ցարը հայտնեց Լորիս-Մելիքովին, որ նախագիծը 4 օրից քննարկվելու է նախարարների խորհրդում, սակայն նույն օրը կայսրին սպանեցին ծայրահեղ արմատական հայացքներ ունեցող ահաբեկիչները: Հաջորդ կայսրը՝ Ալեքսանդր Երրորդը, խիստ բացասաբար էր տրամադրված բարեփոխումների նկատմամբ: Եվ միայն 1905 թ. հոկտեմբերին հեղափոխական իրադարձությունների ազդեցության տակ կայսր Նիկոլայ Երկրորդը հրապարակեց մանիֆեստ, որով սահմանվում էր, մասնավորապես, խորհրդարանի՝ Դումայի ստեղծումը: Ու, չնայած այդ դեպքում էլ բարեփոխումների ընթացքը շատ արագ կասեցվեց, հենց 1905 թ. մանիֆեստն էլ համարվում է ռուսաստանյան առաջին Սահմանադրությունը: Ռուսաստանցի պատմաբան և փիլիսոփա Անդրեյ Մեդուշևսկին սահմանադրաստեղծ աշխատանքի ամբողջ գործընթացը բաժանում է երեք պայմանական փուլի՝ XVIII դարում արիստոկրատիայի կողմից միապետական իշխանության սահմանափակման փորձերը, XIX դարում պետական իշխանության կողմից քաղաքական ռեժիմը «վերելից» արդիականացնելու նախաձեռնությունները և XX դարասկզբի սահմանադրական ռեֆորմը¹³:

Նույն հեղինակը մեկ այլ աշխատության մեջ նշում է, որ «սահմանադրական ճգնաժամերի սպառնալիքը ... ռուսաստանյան հասարակության համար մնում է որպես մշտական գործոն՝ պարբերաբար գործի դնելով ավտորիտար փուլով հերթական ցիկլի ավարտի մեխանիզմը»¹⁴: Այդ օրինաչափությունը, հավանաբար, հատուկ է ոչ միայն Ռուսաստանին: Այստեղ հպանցիկ հիշեցնենք, որ Օսմանյան կայսրությունում առաջին սահմանադրությունն ընդունվել է 1876 թ., հայերի գործուն մասնակցությամբ, իսկ մինչ այդ՝ 1860 թ. (1863 թ.) Հայ համայնքի համար ստեղծված Ազգային սահմանադրությամբ: Սակայն, ընդամենը երկու տարի անց Աբդուլ Համիդ Երկրորդը կասեցրեց օսմանյան սահմանադրության գործողությունը, իսկ Պարսկաստանում առաջին սահմանադրությունն ընդունվել է 1906 թվականին:

¹³ Медушевский. 1997.

¹⁴ Медушевский. 2015, 290.

Այսպիսով, հայերը մի քանի դար ապրել են կայսրություններում, որտեղ պետությունն առաջին դեմքի իշխանությունը որևէ ձևով սահմանափակված չէր: XIX դարի երկրորդ կեսին, նաև՝ Արևմուտքի ազդեցության կամ երբեմն ճնշման տակ այդ կայսրություններում որոշակի փորձեր էին արվում ներմուծել «խաղի նոր կանոններ», սակայն արդիականացման կամ, պայմանականորեն ասած, արևմտականացման (վեստերնիզացիայի) այդ փորձերը հիմնականում անհաջողության էին մատնվում, և որոշակի փոփոխություններ տեղի ունեցան միայն XX դարում՝ այդ երեք պետություններում տեղի ունեցող հեղափոխական իրադարձությունների ազդեցության տակ: Նախորդ դարում խորհրդային Միությունում թեև ձևական առումով գոյություն ուներ օրենսդիր իշխանություն և գործում էր Սահմանադրություն, բայց նման ինստիտուտներն էական ազդեցություն չէին թողնում քաղաքական մշակույթի վրա, որում իրական արժեքներն ու վարքային կողմնորոշումները հեռու էին «պաշտոնական», թղթի վրա գոյություն ունեցող, «արձանագրված և ձևական ակտերով» ամրագրված կարգավորումներից: Այդ երկակի մտածողությունը՝ մի կողմից «պաշտոնական», մյուս կողմից՝ իրական հարաբերություններին առնչվող, ժառանգել են գործնականում բոլոր հետխորհրդային երկրները, այդ թվում Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունը:

Դարերով ձևավորված մշակույթը չէր կարող արմատական վերափոխում ապրել 30 տարում՝ երրորդ Հանրապետության պայմաններում: Վերաբերմունքը ձևականորեն ամրագրված «խաղի կանոնների», օրինականության, սահմանադրականության հանդեպ իր արտացոլումն է գտնում սոցիոլոգիական հարցումներում: Իրավագիտակցությանը, սահմանադրականությանը վերաբերող պատկերացումների իմաստով հետաքրքիր է «Գեյափ ինթերնեյշնլ» սոցիոլոգիական ծառայության կողմից կազմակերպած հասարակական կարծիքի հարցումը, որն անցկացվել է 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի սահմանադրական հանրաքվեի նախօրեին՝ նույն թվականի նոյեմբերին: Ըստ այդմ, հարցին՝ «արդյոք ձեզ հայտնի՞ է, թե կառավարման ինչ ձև է առկա հանրապետությունում», բացասաբար է պատասխանել հարցվածների 30.2 %-ը: 28.1 %-ը ծանոթ չէին գործող Սահմանադրությանը, իսկ 37 %-ը պատասխանել, որ ավելի շուտ ծանոթ չէ: Ընդ որում, 80.6 %-ը ծանոթ չէր սահմանադրական փոփոխությունների նախագծին:

Պաշտամենտարիզմի ինստիտուտի նկատմամբ ժամանակից Հայաստանում վստահության մակարդակը նույնպես ցածր է: Նույն հարցման համաձայն՝ խորհրդարանի վարկանիշը (18.6 %) ավելի ցածր էր, քան նախագահինը (25.6 %) և կառավարությանը (20.9 %)¹⁵: Նույն տվյալներն է արձանագրում նաև 2021 թ. Միջազգային հանրապետական ինստիտուտի (IRI) հարցումը: Այստեղ Ազգային ժողովի վարկանիշն ամենացածրն է՝ դրա աշխատանքից դժգոհ է 67 %-ը, ծայրահեղ դժգոհ՝ 50 %-ը¹⁶: Արժե հիշատակել, որ այս վեր-

¹⁵ Սահմանադրական բարեփոխումների վերաբերյալ հասարակության կարծիքի ուսումնասիրություն. –file:///C:/Users/A/Desktop/Detailed_Sahmanadra kan -1st-wave_2015%20(1).pdf.

¹⁶ Հայաստանում առաջին հերթին մտահոգված են տարածքային և սահմանային խնդիրներով. IRI հարցում. – <https://www.amerikayidzayn.com/a/6424492.html>.

ջին հարցումն անցկացվել է խորհրդարանական կառավարման պայմաններում: Վերջապես, 2020 թ. գարնանը հրապարակված ԵՄ «Արևելյան հարևանություն» զեկուլյցի համաձայն, անհատական մակարդակով հայաստանցիներն ամենաբարձրն են գնահատում խաղաղությունը, անվտանգությունը և կայունությունը՝ 61 %, այնուհետև տնտեսական բարգավաճումը՝ 39 %: Մեզ հետաքրքրող արժեքներից մարդու իրավունքները ստացել են 32 %, օրենքի իշխանությունը՝ 23 %, անհատական ազատությունը՝ 18 %, ժողովրդավարությունը՝ 11 %, մամուլի ազատությունը՝ 2 %¹⁷:

Ստորև հակիրճ թվարկենք ևս երկու պատմական գործոն, որոնք, մեր կարծիքով, ազդել են ժամանակակից Հայաստանի քաղաքական մշակույթի վրա:

Մտավորականների, սեփականատերերի խավ

Քաղաքական մշակույթի առումով, կարծում ենք, կարևոր նշանակություն ունի ազնվականության (մտավորականության) առկայության կամ բացակայության հանգամանքը: Եթե դիտարկենք այդ չափանիշը, ապա այն տարածքը, որտեղ 1918 թ. սկսած իրականացվում են հայկական պետության նախագծերը, մինչ այդ խիստ անբարենպաստ վիճակում էր գտնվում. տվյալ կարևոր շերտը երկար ժամանակ՝ այդ թվում ողջ XIX դարի ընթացքում, գրեթե բացակայում էր՝ ինչպես որ Աբովյանի նման նվիրյալների գործունեությունն այս մեր այսօրվա կենսական տարածքում ավելի շուտ բացատրվում է, որն օրինաչափություն է հաստատում:

Այդ առումով Վրաստանում իրավիճակն ավելի բարվոք էր: 1783 թ. կնքված Գեորգիեյան դաշնագրով, որով ճանաչվում էր Ռուսաստանի հովանավորությունն Արևելյան Վրաստանի նկատմամբ, ռուս և վրացի ազնվականները, հոգևորականներն ու առևտրականները հավասարվել էին իրենց իրավունքներում¹⁸: Շեշտենք, որ 1828 թ. հետո Ռուսաստանն ազնվականի կոչում էր տվել մի շարք հայերի, մասնավորապես՝ նրանց, ովքեր արմատներ ունեին Լոռիում և Ղարաբաղում: Լորիս-Մելիքովի նման գործիչների օրինակը ցույց է տալիս, որ XIX դարում, այսինքն՝ ոչ հեռավոր անցյալում, հայազգի ազնվականները, ինչպես նաև հայազգի գործարարները, սովորաբար բավական թույլ կապեր ունեին բուն հայկական իրականության, առավել ևս՝ հայկական (թեկուզ ոչ անկախ) պետության նախագծերի հետ: Վրացական ազնվականությունը (և, հետևաբար, մտավորականությունը) ավելի բարենպաստ հնարավորություններ ուներ¹⁹: XIX դ., ինչպես և նախորդ դարերում տարբեր կայսրություններում ու այլ պետություններում ապրել են հայ անհատներ, որոնք նշանակալի հաջողությունների են հասել պետական աստիճանակարգում, բիզնեսում, արվեստում: Բայց խոսքն այստեղ ոչ թե հզոր անհատների, այլ ինստիտուտների, մշակույթ ստեղծող գործոնների մասին է, և, հատկապես, այն գործոնների, որոնք նշանակություն ունեն XX դարում հայկական պետությունների համար: Միայն երկրորդ Հանրապետությունում՝ Խորհրդային Հայաստանում, արդեն այսօրվա մեր կենսական տարածքում ձևավորվել էր հայ

¹⁷ EU neighbors east. Annual survey report: 5th Wave (Spring 2020). – file:///C:/Users/A/Desktop/euneighbours_east_as2020report_armenia%20(2).pdf.

¹⁸ Па й ч а д з е. 1983, 142.

¹⁹ Л ю б и м о в. 2004.

մտավորականության նոր խավը, բայց մի բան է տվյալ տարածքում ունենալ մտավորականության շերտ, որն ունի մի քանի տասնամյակի, 2–3 սերունդների պատմություն, մեկ այլ բան, երբ այդ պատմությունն առնվազն 150 տարվա «խորություն» ունի:

Արևելյան Հայաստանում երկար ժամանակ չէր ձևավորվում խոշոր սեփականատերերի խավը՝ հայ գործարարների համար XIX դարում շատ ավելի մեծ հեռանկարներ էին բացում Թիֆլիսը և Բաքուն, մյուս կողմից, ինչպես նշեցինք, դանդաղ էր ձևավորվում աշխարհիկ մտավորականությունը, որը պետք է առաջանար առաջին հերթին ազնվականությունից ու բուրժուազիայից: Առաջին հերթին մտավորական խավի միջոցով են, մեր կարծիքով, ձևավորվում ժամանակակից քաղաքական մշակույթի ինստիտուտները (այդ թվում քաղաքացիական հասարակությունը), որոնք ոչ միայն պարզ միջնորդ են քաղաքացիների ու իշխանության միջև, այլև անմիջականորեն ազդում են թե՛ առաջինների և թե՛ երկրորդի իրավաքաղաքական պատկերացումների վրա: Հակառակ պարագայում շատ բնական է առաջին դեմքի և քաղաքացիների անմիջական, չմիջնորդավորված շփումը, «հակաէլիտար» տրամադրությունները, որոնց մասին նշվեց վերևում: Ժամանակակից Հայաստանում գործում է այն մոդելը, որում, ըստ փիլիսոփա Աշոտ Ոսկանյանի, «ժողովրդական զանգվածներին և նրանց իդեերին (համա)պատասխանող առաջնորդի հաղորդակցումն իրականացվում է անմիջականորեն, հուզական մակարդակով շրջանցելով հասարակական ինստիտուտները և հնից մնացած «էլիտաներին»²⁰:

Քաղաքական ուժերի ծրագրերը

XIX դ. 80–90-ական թվականներին ձևավորված հայկական կուսակցություններն իրենց ծրագրերում շեշտը դնում էին Արևմտյան Հայաստանի ազատագրման, ոչ թե Արևելյան Հայաստանում պետականություն կառուցելու վրա: Բերենք մի քանի օրինակ: Արմենականներ. «... յեղափոխութեամբ թուրքիայի հայ ժողովրդեան համար իրաւունք ձեռք բերել ինքզինք ազատորէն կառավարելու»²¹: Հնչակյաններ. «Արևմտահայաստանի և Կիլիկիոյ մէջ յեղափոխական գործունեութեամբ ապահովել Պերլինի դաշնագրով խոստացուած բարենորոգմանց գործադրութիւնը, արևմտահայութեան ազատագրութեան պայքարի դրոշի ներքո»²²: ՀՅԴ. «Ապստամբութեան միջոցով Տաճկահայաստանում ձեռք բերել քաղաքական և տնտեսական ազատութիւն»²³: Որոշակի բացառություն պետք է անել հնչակյանների համար. 1888 թ. «Հնչակ» թերթի հոկտեմբեր–նոյեմբերի համարում հրապարակած ծրագրում այդ կուսակցությունն Արևմտյան Հայաստանի ազատագրության խնդիրը լուծելուց հետո նախատեսում էր «ազատագրել նաև պարսկահայերին և ռուսահայերին և հայության այդ երեք հատվածների միավորումից կազմել դեմոկրատական հանրապետություն»²⁴: Այնուամենայնիվ, այստեղ դա դիտվում էր որպես ապագայում ցանկալի մի հեռանկար, և այդ նպատակին հասնելու միջոցները

²⁰ Ո ս կ ա ն յ ա ն. 2021, 63:

²¹ Հայոց պատմություն. 2010, 485:

²² Հայոց պատմություն. 2010, 495:

²³ Հայոց պատմություն. 2010, 504:

²⁴ Հայոց պատմություն. 2010, 493:

մանրամասնորեն չէին մշակվում: Միանգամայն հասկանալի պատճառներով քաղաքական միտքն ուղղված էր հայ ժողովրդի ֆիզիկական գոյատևմանը, ոչ թե պետական նախագծեր իրականացնելուն: Հասարակական ձգտումներն ու քաղաքական մտքի ուղղվածությունն ունեն որոշակի իներցիոն ուժ, որը պահպանվել էր մինչև 1988 թ. և անգամ դրանից հետո:

Արժեքային կողմնորոշումները հաշվի առնելով՝ 1981 թ. սկսած ամերիկացի հետազոտող Ռոնալդ Ինգլհարթի, իսկ այնուհետև նրա աշակերտների կողմից անցկացվում են հսկայածավալ հետազոտություններ, որոնք նվիրված են տարբեր ազգերի մեջ արժեքների ընկալման դասակարգմանը: Առանցքներից մեկը գոյատևման և ինքնիրացման արժեքների հակադրությունն է (Survival vs. Self-expression), ըստ որի, ազգերն իրենց տեղն են զբաղեցնում, այսպես կոչված, Ինգլհարթի քարտեզում²⁵: Մեր պարագայում իրենց դերն են խաղում թե՛ ավանդույթի ուժը և թե՛ կոնկրետ իրավիճակներում առաջացող խնդիրները: Առաջին և երրորդ Հանրապետություններում, անընդհատ բախվելով գոյատևման մարտահրավերներին, քաղաքական մշակույթը շարունակում էր ձևավորվել գոյատևման արժեքների գերակայությամբ: «Հերոսական անձերի» ու «նվիրյալ առաջնորդների» պահանջարկն այդ պայմաններում շատ ավելի մեծ է, քան պետական և քաղաքական ինստիտուտների որակյալ աշխատանքի ակնկալիքը:

Մրանք գործոններ են, որոնք ազդել են XX–XXI դդ. հայկական պետությունների քաղաքական մշակույթի վրա: Իհարկե, կան նաև բազմաթիվ այլ գործոններ, որոնք ի հայտ են եկել հատկապես 1991 թ. հետո: Դրանց քննարկումն այս հոդվածի նպատակների շրջանակներից դուրս է: Գնահատել այդ «հին» և «նոր» գործոնները՝ որպես «դրական» կամ «բացասական», կհակասեր զուտ գիտական ուսումնասիրության սկզբունքներին: Պարզապես քաղաքական և հասարակական շրջանակները պետք է հաշվի առնեն դրանց առկայությունը՝ իրենց գործունեությունը կազմակերպելիս:

Եզրակացություն

– Հայերը վերջին մի քանի դարերի ընթացքում ապրել են Օսմանյան, Ռուսական կայսրության, ինչպես նաև՝ Պարսկականի քաղաքական մշակույթի պայմաններում:

– Ռուսաստանն իր հերթին ազդվել էր Բյուզանդական քաղաքական մշակույթից, որի առանցքում է «իշխանության սիմֆոնիան»՝ կայսեր հոգևոր ու աշխարհիկ իշխանության միատեղման տեսքով:

– Վերոհիշյալ պետությունների քաղաքական մշակույթում առանցքային դեր էր խաղում միապետի կամքը, նրա անմիջական չփոփոխելի և վերաբերմունքը հպատակների հանդեպ: Որևէ այլ պետական ինստիտուտի, վերնախավային խմբի կամ սոցիալական շերտի դերակատարությունը երկրորդական էր:

– Այդ մշակութային առանձնահատկություններով է պայմանավորված վերաբերմունքը օրենքներում ամրագրված լեգիտիմիզացիային:

– Այդ առանձնահատկություններից ածանցյալ էին այդ պետություններում օրինաստեղծ, սահմանադրատեղծ գործընթացները:

²⁵ World Values Survey, wave 7, 2017–2020. — <https://www.eurasian-research.org/publication/what-the-world-values-survey-results-say/>.

– XII դ. վերջին Մխիթար Գոշի և 1265-ին Սմբատ Սպարապետի գրած «Դատաստանագրքերը» համաքայլ էին եվրոպական իրավաքաղաքական մտքին, իսկ այդ ոլորտի մեկ այլ նշանավոր գործը «Որոգայթ փառացը» (1788) ստեղծվել էր մեծ ընդմիջումից հետո՝ Բրիտանիայի գաղութ Հնդկաստանում:

– Առաջին Սահմանադրությունները Օսմանյան կայսրությունում, Ռուսական կայսրությունում և Պարսկաստանում ընդունվել են համապատասխանաբար 1876, 1905 և 1906 թվականներին, այսինքն՝ պատմականորեն ուշ ժամանակաշրջաններում և, բացի դրանից, կարճատև կյանք են ունեցել: Դրանք չէին կարող կայուն ավանդույթ ստեղծել հիշյալ պետություններում ապրող ժողովուրդների (այդ թվում՝ հայերի) սոցիալական վարքում:

– Այն կենսական տարածքում, որտեղ 1918 թ. սկսած իրականացվում են հայկական պետության նախագծերը, XIX դարում, ըստ էության, բացակայում էր բուրժուազիան և մտավորականությունը:

– Այս բոլոր գործոնները ձևավորել են Առաջին, երկրորդ և երրորդ Հանրապետությունների քաղաքական մշակույթը, սահմանադրականության և հասարակական ինստիտուտների դերը ստորադասված է քաղաքացի (հպատակ) – իշխանավոր (առաջին դեմք) չմիջնորդավորված հարաբերություններին:

Արամ Աբրահամյան – արվ. թ., «Առավոտ» թերթի գլխավոր խմբագիր: Հասուկ դասընթացներ է վարում Խ. Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ-ի և Հայ-ռուսական համալսարանի մագիստրատուրայում: Գիտական հետաքրքրությունները՝ մշակութաբանություն, քաղաքագիտություն, զանգվածային լրատվության միջոցների տեսություն: Հեղինակ է երաժշտագիտական մի շարք հոդվածների: aramabr333@gmail.com

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանում առաջին հերթին մտահոգված են տարածքային և սահմանային խնդիրներով. IRI հարցում. – <https://www.amerikayidzayn.com/a/6424492.html>.

Հայոց պատմություն. 2010, հ. 3, գիրք 1, Երևան, «Զանգակ – 97», 704 էջ:

Հարությունյան Գ. Գ. 2016, Սահմանադրական մշակույթ, պատմության դասերը եւ ժամանակի մարտահրավերները, Երևան, Նժար, 672 էջ:

Մխիթար Գոշ. 2008, Դատաստանագիրք, Երևան, «Իրավունք», 242 էջ:

Մյուլլեր Յան-Վերներ. 2019, Ինչ է պոպուլիզմը, Երևան, Newmag, 200 էջ:

Ոսկանյան Ա. 2021, Հայոց համազգային շարժումը որպես հայկական լուսավորության քաղաքական փուլ. – Անկախությունը և ազատական բարեփոխումները, մաս 2, Երևան, «Անտարես», էջ 43–64:

Պողոսյան Գ. Ա. 2006, Արդի հայ հասարակություն, Երևան, «Լուսաբաց», 354 էջ:

Սահմանադրական բարեփոխումների վերաբերյալ հասարակության կարծիքի ուսումնասիրություն. – [file:///C:/Users/A/Desktop/Detailed_Sahmanadrakan-1st-wave_2015%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/A/Desktop/Detailed_Sahmanadrakan-1st-wave_2015%20(1).pdf).

Տեր-Պետրոսյան Լ. 2007, Խաչակիները և հայերը, հ. Բ, Երևան, Հայաստանի Հանրապետության առաջին նախագահի արխիվ, 672 էջ:

Вебер М. 2016, Хозяйство и общество: очерки понимающей социологии, в 4 т., т. 1. М., Издательский дом высшей школы экономики, 448 с.

Дугин А. Торжество Византии. – <https://izborsk-club.ru/9908>

Земцов А. О. 2020, Конец «сильной руки»? Критический дискурс-анализ нормативного взгляда в политической культуре россиян. – «Социологический журнал» (М.), т. 26, № 4, с. 96–115.

Любимов С. В. 2004, Титулованные роды Российской империи: опыт подробного перечисления всех титулованных российских дворянских фамилий, с указанием происхождения каждой фамилии, а также времени получения титула и утверждения в нем. М., «Фаир-Пресс», 296 с.

Медушевский А. Н. 1997, Демократия и авторитаризм: российский конституционализм в сравнительной перспективе. М., «РОССПЭН», 650 с.

Медушевский А. 2015, Политические сочинения: право и власть в условиях социальных трансформаций. М. – СПб, Изд-во гуманитарных инициатив, 512 с.

Мирумян К. 2004, История политической науки, ч. 2. Ереван, Изд-во РАУ, 448 с.

Пайчадзе Г. Г. 1983, Георгиевский трактат. Тбилиси, «Мецниереба», 247 с.

Политология. 2005. М., «Гардарики», 588 с.

Almond Gabriel, and Sidney Verba. The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations. – Princeton University Press, 1963.

World Values Survey, wave 7, 2017-2020 // <https://www.eurasian-research.org/publication/what-the-world-values-survey-results-say/>

ЗАМЕТКИ ОБ ИСТОРИЧЕСКИХ КОРНЯХ ПОЛИТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ АРМЯНСКОГО ГОСУДАРСТВА (XX–XXI в.)

АРАМ АБРАМЯН

Резюме

Ключевые слова: политическая культура, Византийская империя, Российская империя, политико-правовая мысль, легитимность, конституционность, правосознание, государственность, Третья Республика.

На протяжении многих веков армяне жили на территории различных империй. Исторически наиболее близкими являются периоды Российской и Османской империй, а также Персии. Политическая культура этих империй оказала заметное влияние на формирование культуры в армянском государстве, начиная с 1918 года. В этом вопросе важное значение имеет способ легитимизации первого лица государства, в частности, в Византийской, а затем в Российской империях. При этом способе легитимизации роль политических и общественных институтов – партий, парламента, местного самоуправления и т. д., отступает на второй план, уступая место «прямым отношениям» руководителя государства и граждан (подданных). В соответствии с этим формируется правосознание граждан, их определенное отношение к конституционализму и парламентаризму. С этой точки зрения важное значение имеет то обстоятельство, что на территории, где впоследствии начали осуществляться государственные проекты – в

Восточной Армении, в XIX веке практически отсутствовали буржуазия и интеллигенция.

Արամ Աբրահամյան – կ. իսկ., գլխավոր խմբագրող «Արավոտ»-ի թերթի. Վարժարանի մագիստրատուրայի Հ. Աբովյանի և Ռուս-Արմենական համալսարանի. Գիտական շահեր: քաղաքական մշակույթ, քաղաքական տեսություն, տեսություն մեծ զանգվածային տեղեկության. Այսինքն շարքի հոդվածները երաժշտական տեսության. aramabr333@gmail.com

OBSERVATIONS ON THE HISTORICAL ROOTS OF THE POLITICAL CULTURE OF THE ARMENIAN STATE (20th-21st centuries)

ARAM ABRAHAMYAN

Summary

Key words: political culture, Byzantine Empire, Russian Empire, political and legal thought, legitimacy, constitutionality, legal awareness, statehood, Third Republic.

For many centuries, Armenians lived on the territory of various empires. Historically, the closest are the periods of the Russian and Ottoman empires, as well as the Persian Empire. The political cultures of these empires had noticeable impact on the formation of culture in the Armenian state, starting from 1918. In this matter, the way of legitimizing the first person of the state is of great importance, in particular, in the Byzantine Empire, and then in the Russian empire. With this method of legitimization, the role of political and public institutions – parties, parliament, local self-government, etc., recedes into the background, giving way to “direct relations” between the head of state and citizens (subjects). In accordance with this, the legal consciousness of citizens is formed, their certain attitude towards constitutionalism and parliamentarism. From this point of view, it is important that in the territory where later state projects began to be implemented – in Eastern Armenia in the 19th century there were practically no bourgeoisie and intelligentsia.

Aram Abrahamyan– Candidate of Sciences in Arts, Editor of “Aravot” newspaper. He offers special courses in the master’s programs of the ASPU after Kh. Abovyan and the Armenian-Russian University. Scientific interests: culturology, political science, media theory. Author of a number of musicological articles. aramabr333@gmail.com

ՆԻԿՈԼ ԱՂԲԱԼՅԱՆԸ ՇՈՒՇԻԻ 1906 Թ. ՀԱՅ-ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐԻ ԱԿԱՆԱՏԵՍ*

XX դարի սկիզբը Ռուսական կայսրության համար նշանավորվեց մի քանի արյունալի իրադարձություններով, որոնք ցնցեցին միապետությունը և մեծ ազդեցություն թողեցին այդ հսկա երկրի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի վրա: Խոսքը 1904–1905 թթ. Ռուս-ճապոնական պատերազմի և 1905–1907 թթ. Ռուսական առաջին հեղափոխության, իսկ մեր՝ հայերիս համար՝ նաև 1905–1906 թթ. Անդրկովկասում հայ-թուրքական ընդհարումների մասին է: Ընդունված և անհերքելի իրողություն է, որ այդ իրադարձությունները հրահրված էին ցարական կառավարության ուղղակի ցուցումով՝ երկրամասում խառնաշփոթ առաջացնելու ու տարածաշրջանը հեղափոխական շարժումներից զերծ պահելու նպատակով, և պետական պաշտոնյաներն ամեն ինչ անում էին, որ ավելի ու ավելի բորբոքեն ատելության և բռնությունների հնոցը:

1905 թ. փետրվարին Բաքվում բռնկված ընդհարումները շատ արագ տարածվեցին Անդրկովկասի այլ քաղաքներում ու վայրերում, որտեղ հայերը և թուրքերը փոփոխական հաջողություններով երկու տարի բառացիորեն կենաց ու մահու պայքար էին մղում միմյանց դեմ: Բախումների կենտրոններից մեկը Շուշի քաղաքն էր, ուր ապրում էր հայ-թուրքական խառը բնակչություն՝ հայերի գերակշռությամբ: Առաջին զանգվածային բախումները քաղաքում սկսվել են 1905 թ. օգոստոսի 16-ին և շարունակվել մինչև նույն ամսի 22-ը¹: Կառավարությանը իբր թե «հաջողվել է» դադարեցնել կոփմները ու «հաստատել խաղաղություն», բայց իրավիճակը պայթուցիկորեն դեռ և հղի նոր բախումներով, որոնք շատ չեն ուշացել:

1906 թ. հուլիսի 12-ին, նախորդ բախումների սարսափները դեռ չմոռացած, քաղաքում կրկին զանգվածային բախումներ են սկսվել հայերի ու թուրքերի միջև, և քաղաքի կյանքը դարձյալ վերածվել է դժոխքի. հայերը 11 օր² խանասորի Վարդանի ղեկավարությամբ հերոսական պայքար են մղել թշնամու դեմ, որն ավարտվել է հաղթանակով: Այս անգամ ևս կատարվածը լայնորեն լուսաբանվել է ժամանակի մամուլում, այդ թվում՝ Թիֆլիսի «Ակիբ» օրաթերթում, որը 1906 թ. հուլիսի 30-ին և օգոստոսի 1-ին «Շուշիի

* Ներկայացվել է 25. III. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 05. IV. 2022 թ.:

¹ Ա.-Դ. Ն. Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում, Երևան, 1907, էջ 150–158, Հ. Սիմոնյան. Ազատագրական պայքարի ուղիներում, գիրք I, Երևան, 2003, էջ 367–376:

² Ա.-Դ. Ն. Նշվ. աշխ., էջ 159: Աղբյուրներում, որպես լայնածավալ բախումների ավարտ, նշվում է հուլիսի 22-ը, բայց, ինչպես առաջին կոփմների դեպքում, այս անգամ էլ՝ պաշտոնապես խաղաղություն հաստատելուց հետո, առանձին բախումները դեռ շարունակվել են:

ընդհարումները» վերնագրով և Und Doch ստորագրությամբ տպագրել է երեք թղթակցություն Շուշիից՝ գրված հուլիսի 14-ին, 17-ին և 23-ին, որոնք բավականին մանրամասն ու առարկայական, նաև զգացմունքային որոշակի գեղումներով ներկայացնում էին գինված բախումների ընթացքը և հետևանքները: Und Doch-ն արդեն բավականին ճանաչված գրաքննադատ, Թիֆլիսի «Վերնատուն» գրական խմբակի հիմնադիր-անդամ, իսկ 1904-ին ՀՅԴ-ին անդամագրված Նիկոլ Աղբալյանն էր, որը, բնականաբար, չէր կարող անտարբեր մնալ հասարակական-քաղաքական կարևորագույն հարցերի նկատմամբ, մանավանդ երբ դրանք վերաբերում էին հայության ֆիզիկական գոյությունը:

Հայ-թուրքական ընդհարումներին Աղբալյանն առաջին անգամ անդրադարձել է 1905 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին՝ Ֆիլիպեի (Բուլղարիա) «Ռազմիկ» թերթում տպագրելով «Ուսումնասիրություն հայ-թաթարական ընդհարումների» հոդվածը³, որտեղ նա փորձել է վերլուծել 1905 թ. կատարված դեպքերը, գտնել դրանց պատճառները և անել եզրակացություններ, որոնք գուցե օգնեին՝ ապագայում խուսափելու նման բախումներից կամ ավելի քիչ կորուստներով դուրս գալու դրանցից: Հոդվածն անավարտ է, բայց հեղինակը, լույս տեսած հատվածում, արձանագրելով, որ «նման երևույթները շատ խոր պատճառներ ունեն»⁴, հասցրել է անել շատ կարևոր մի եզրակացություն. «Կուլտուրական-ազգային այս միջնորդի բացակայությունը, որ արդյունք է ազգային-իրական բնավայր չունենալու, ցրվածության ու սակավության, ամենամեծ բացասական դերը խաղաց այս ընդհարումների ժամանակ»⁵: Ի տարբերություն այս հոդվածի, որը գուտ տեսական բնույթի է, երկրորդ անդրադարձը կրում է մեծ մասամբ տեղեկատվական բնույթ, որը տեղ-տեղ ընդհատվում է հեղինակի խոհերով ու գնահատականներով:

Աղբալյանի 1906 թ. թղթակցությունները վերաբերում են Շուշիում հայ-թուրքական երկրորդ ընդհարումների ողջ ընթացքին՝ սկսած հուլիսի 12-ից մինչև հուլիսի 22–23-ը: Իրադարձությունների կենտրոնում լինելը հնարավորություն է տվել հեղինակին ականատեսի աչքով հնարավորինս ճշմարտացի նկարագրելու կատարվող դեպքերը և դրանց հիման վրա անելու ինչ-ինչ եզրահանգումներ: Առանց խորանալու մանրամասների մեջ՝ նշենք այդ երեք թղթակցությունների ուշադրավ կողմերը, որոնք էլ, մեր կարծիքով, խտացնում են դրանց արժեքն ու, որպես ականատեսի կողմից գրված հավաստի վկայություն, դարձնում Շուշիի երկրորդ ընդհարումների վերաբերյալ բացառիկ կարևոր վավերագիր⁶:

³ «Ռազմիկ» (Ֆիլիպե), 19. XI. 1905, 23. XI. 1905, 26. XI. 1905 (07. XII. 1905 ստորագրված է՝ Ն. Հանգուլյան):

⁴ «Ռազմիկ», 23. XI. 1905:

⁵ «Ռազմիկ», 07. XII. 1905:

⁶ Որքան էլ զարմանալի է, հայ-թուրքական 1905–1906 թթ. ընդհարումների մասին գրված գրքերից ու հոդվածներից ոչ մեկում «Ալիք» թերթում Աղբալյանի վերը նշված երկու հրապարակումները ուղղակիորեն հիշատակված չեն: Այդուհանդերձ, Հր. Միմոնյանի «Ազատագրական պայքարի ուղիներում» գրքում (գիրք II, Երևան, 2003, էջ 20) հղում է արված «Ալիքի» օգոստոսի 1-ի համարին, ու թեև նշված չէ ո՛չ հոդվածի վերնագիրը, ո՛չ էլ հեղինակի ստորագրությունը, այնուամենայնիվ, ինչպես երևում է, խոսքն Աղբալյանի երրորդ թղթակցության մասին է, որը

1. Թուրքերը լավ զինված էին և պատրաստ կռվի, իսկ նրանց պահվածքը ինքնավստահ էր ու հանդուգն: Հենվելով իրենց թվային առավելության ու լավ զինված լինելու վրա, ինչպես նաև անթաքույց վայելելով որոշ պաշտոնյաների հովանավորությունը՝ նրանք 1906 թ. հուլիսյան մարտերից առաջ էլ, ըստ հնարավորության, նախահարձակ լինելով՝ թույլ էին տալիս բռնության բազմաթիվ դեպքեր հայերի նկատմամբ, իսկ «վերջին շաբաթները ամեն կերպ աշխատում էին հայերին կռվի հրավիրել»⁷: Մարտերի ժամանակ տեղի ունեցած բանակցությունների ընթացքում անգամ, երբ իբր թե պիտի գործեր հրադադարի ռեժիմը, նրանք շարունակում էին գնդակոծել հայերի դիրքերն ու սպանել, վիրավորել մարդկանց, իսկ զինադադարը օգտագործում էին նոր դավեր ծրագրելու համար:

2. Այս պահվածքը, ինչպես արդեն նշվել է, մեծապես պայմանավորված էր այն թողտվության և նույնիսկ աջակցության, որ ցուցաբերում էին ցարական պաշտոնյաները թուրքերին: Ամենամեղմ բառը, որ կարելի էր օգտագործել ցարական իշխանությունների պահվածքը բնութագրելիս, անտարբերությունն էր հայ-թուրքական ընդհարումների հանդեպ ընդհանրապես և հայերի նկատմամբ մասնավորապես: Բայց Աղբալյանի երրորդ թղթակցության մեջ անողոր իրականությունը՝ ներկայացված մահացու վտանգի ենթարկված ականատեսի կողմից, հառնում է իր ողջ զագրելիության և մեկ անգամ էլ հաստատում հայ-թուրքական ընդհարումների՝ կառավարության կողմից կազմակերպված լինելն ու մշտապես հրահրվելը:

Այս երևույթն այնքան ակնհայտ էր և այնքան էր կրկնվել հայ-թուրքական ընդհարումների ողջ ընթացքում, որ այն չտեսնելն ու չհասկանալն ուղղակի հնարավոր չէր: Կառավարությունը գործ էր ուղարկում իբր թե կռվող կողմերին իրարից բաժանելու և «խաղաղություն հաստատելու» համար, բայց այդ «խաղաղարար» գործը, որի հրամանատարը, որպես կանոն, կաշառված ուռա էր, հայաստացի վրացի կամ պարզապես թուրք, շատ արագ անցնում էր թուրքերի կողմը և նոր պատուհաս դառնում հայերի համար: Եվ հայերի բախտը բերում էր, որ գործը հրամանատարի հրամանով կամ հենց զինվորների սեփական նախաձեռնությամբ գնդակոծում կամ հրետակոծում էր նաև բոլոր չափ ու սահմաններն անցած թուրքերին: Սա արտացոլվել է նաև Աղբալյանի առաջին թղթակցության մեջ⁸, բայց, բոլոր դեպքերում, հեղինակի

18–25 էջերում օգտագործվել է հեղինակի կողմից: Պետք է նաև նշել, որ ՀԶԴ «Դրոշակ» ամսաթերթի «Երկրորդ և խոշոր ընդհարումը Շուշում» հրապարակումը [1906, թ. 9 (սեպտ.), էջ 135–137], որը գրեթե բառացի համընկնում է Միքայել Վարանդյանի Շուշիի երկրորդ ընդհարումների նկարագրությանը (Մ. Վարանդյան. Հ. Յ. Դաշնակցութեան պատմութիւն, Երևան, 1992, էջ 326–332), որոշ տարբերություններով հավելումներով և զգացմունքային հատվածների բացակայությամբ, շատ նման է Աղբալյանի նկարագրությանը, ինչը ցույց է տալիս «Դրոշակի» «կազմակերպական աղբյուրը» կարող էր օգտագործած լինել նաև «Ալիքի» հրապարակումները՝ առանց նշելու աղբյուրը:

⁷ «Ալիք» (Թիֆլիս), 30. VII. 1906:

⁸ «Իսկույն թնդանոթ բերվեց, և յոթը հարվածով հնարավոր եղավ ցրել ավագակներին դեպի վերև» («Ալիք», 30. VII. 1906): Հետաքրքիր է այս առումով «Դրոշակի» մի վկայությունը բախումների վերաբերյալ. «Կոզակները, զինվոր-

երեք թղթակցություններն էլ և մանավանդ վերջինը տողորված են իշխանությունների կողմից հայ-թուրքական ընդհարումները չկանխելու, դրանց համապատասխան ձևով չարձագանքելու ու կրակի վրա յուզ լցնելու դառը գիտակցությամբ: Եվ որքան էլ զգացմունքային լինեն երրորդ թղթակցության համապատասխան հատվածները, այնուամենայնիվ, դա չի սասանում դեպքերի փաստացի, հավաստի նկարագրության հիմքերը, և դրանից թղթակցությունը չի կորցնում պատմական վավերագրի արժեքը:

3. Վերը հիշված զգացմունքայնությունը վերաբերում է գնդակների տարափի տակ փախչող հեղինակի՝ ոչ միայն քաղաքական գնահատականներին ու հարցադրումներին, այլև կռիվների ընթացքում հայ մարտիկների ցուցաբերած քաջության ու հերոսության նկարագրությանը: Եթե 1905 թ. ընդհարումների ժամանակ հայերը Շուշիում միայն պաշտպանվել են, ապա 1906-ի դեպքերի ժամանակ իրենք են հաճախ անցել հարձակողական գործողությունների՝ զսպելով հակառակորդին: Այս առումով երրորդ՝ զգացմունքային մեծ լիցքով աչքի ընկնող թղթակցության մեջ կա մի հատված, որը լիովին բացատրում է, թե ինչու թուրքերը Շուշիում չկարողացան կոտորել հայերին այնպես, ինչպես, օրինակ, Բաքվում, Գանձակում կամ Նախիջևանում: Դա հայ հերոսի էպիկական նկարագիրն է, որը հուզում է ընթերցողին ճիշտ այնպես, ինչպես իրեն՝ ականատես հեղինակին: Այդ պատվախնդիր, ազնվական նկարագրի առաջ են տեղի տվել գազանացած թուրք ոհմակներն ու նրանց աջակցող պաշտոնյաները. մի երևույթ, որը, ցավոք, այնքան հաճախ չի հանդիպել հայ նորագույն պատմության մեջ, որ հայերը կարողանային խուսափել մեծ ու փոքր դավ և ոճիրներից, ավեր ու կոտորածից և, ի վերջո, Մեծ եղեռնից: Այս տեսարանը միաժամանակ ունի քարոզ-

ները և օֆիցերները երբեմն մասնակցում էին կռվին՝ կառավարական թնդանոթները դեպի թուրքերը դարձնելով, առանց Գոլոշապովի կարգադրության: Ձորքերը դիրքերում աննշան աջակցություն են ցույց տվել մեզ, եթե չասենք, որ բոլորովին ցույց չեն տվել: Ձորքի մի մասը թուրքաց մասումն էր և անպայման օգնում էր թուրքերին խուլիգան Չեռնյավսկու ղեկավարությամբ» [«Դրոշակ» (Ժնև), 1906, թ. 9, էջ 136]: Ա-Դոն էլ իր գրքի՝ Շուշիի երկրորդ կռիվներին վերաբերող հատվածն ավարտել է հետևյալ ընդհանրացնող դատողություններով. «Սակայն վրդովեցուցիչը այն էր, որ թուրքերը դեռ չէին ըմբռնում իրականությունը, և նրանք էլ հայերի նման միամտություն ունեին փրկություն որոնել բարեկամ պաշտոնյաների մեջ՝ պահանջ անելով փոխարքայից, որ Գոլոշապովի փոխարեն ուղարկվեր մի այլ պաշտոնյա՝ մոռանալով, որ նույն այդ պաշտոնյաների դերը ընդհարումներ առաջ բերելու մեջ էր:

Միամիտ խեղճերը չէին տեսնում, թե ինչպես այն միջոցին, երբ զորքերի մի մասը մի քանի թնդանոթներով հարվածում էր իրենց, զորքերի մի այլ քանակ մի սպայի՝ Չեռնյակի ղեկավարությամբ իմանին-աղջկա տներին հարվածում էր հայերին: Մի՞թե, հիրավի, մինչև վերջն էլ նրանք չկարողացան նկատել այն երկդիմի դիրքը, որ բռնած ունեք թե՛ զորքը և թե՛ յուրաքանչյուր պաշտոնյա» (Ա-Դոն. նշվ. աշխ., էջ 167): [Հմտ. Աղբալյանի գրածի հետ. «Կանգնել էի երկու դիրքերի մեջտեղ: Սարսուռում էի բարկությունից: Հիրավի՞ մարդիկ այն աստիճան ապուշ են, որ չեն կարողանում ըմբռնել իշխանության դավադրությունը: Սրանից էլ անմիտ սպանություն» («Ալիք», 01. VIII. 1906)]:

չական ու դաստիարակչական նպատակ ու գրվել է հայ երիտասարդներին կենդանի օրինակով վարակելու ակնհայտ մղումով:

Շուշիում հուլիսի 23-ին վերջապես մարտերը դադարել են, և կողմերն սկսել են հաշվել իրենց մարդկային ու նյութական կորուստները: Կարելի է պատկերացնել, թե ինչ էին զգում նրանք այդ ժամանակ, նաև՝ այն հսկայական ջանքերը, որ պետք է գործադրվեին՝ քաղաքում նախկին վիճակը գոնե մասամբ վերականգնելու համար:

1905 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին գտնվելով ազգամիջյան արյունալի բախումներով լի Անդրկովկասից հեռու՝ Աղբալյանը գրել է. «Հակառակ ընդհանուր կարծիքին՝ ես համոզված եմ, որ այս ընդհարումները ոչ թե հեռացնում, այլ մոտեցնում են Կովկասի ազգերին իրար, ոչ թե կործանում ու ավերում, այլ նոր Կովկասի համար ամուր հիմքեր են փորում: Միտքը տված է մարդուն ներկան կշռելու և հեռուն դիտելու համար. ամեն տապալում դեռ մահ չէ, և ոչ ամեն ավերում՝ անապատ: Գութանը մեռցնում է արտի արտը, բայց նոր կյանքի համար!»⁹: Հետաքրքիր է ինչ էր մտածում գրական, հասարակական-քաղաքական գործիչն այս երկրորդ կռիվներից հետո, երբ ամեն ինչ տեսել էր իր աչքերով ու այնքան բան էր զգացել մաշկի վրա...

ԱՐՄԵՆ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ

ՇՈՒՇԻԻ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐԸ

I

14 յուլիսի <1906, Շուշի>

Նորից ընդհարում:

Թուրքերը Շուշում ու շրջակայքում, կուրի ամեն պատրաստութիւն տեսնելով, վերջին շաբաթները ամեն կերպ աշխատում էին հայերին կուրի հրախրել: Շուշուց դէպի արևմուտք յարձակումները տեղի էին ունենում արդէն: Թիթուլի մոտերքը, առանձնապէս Զաբուլի ձորում թուրքերը խմբւում, պատրաստւում էին քաղաքի վրայ յարձակելու: Այդ վայրերում քանի օր առաջ յարձակումներ եղան «էտապի»¹⁰ ու պօստի¹¹ վրայ, ուր և սպանւեցին երկու ռուս ձիաւոր պահակներ: Սպանութեան տեղը գնացել են իհարկէ գեներալ-նահանգապետ Գօլօչապօլ թնդանօթով և թեթև զօրքով: Թուրքերը սակայն ուժեղ յարձակումով ընդդիմադրում ու յետ են մղում ռուս գեներալին, որը, խիստ վրդովւելով հանդերձ, գործը մատնում է լուրթեան:

Թուրքերի կողմից յարձակումներ տեղի էին ունենում և քաղաքի հարավ-արևելեան շրջակայքում: Այսպէս, հէնց նորերս, Շուշիքենդ գիւղի մի այգում սպանւում է մի հայուհի և իր այգեպանը: Գործը կրկին անցաւ լուրթեամբ:

Այսպէս անպատիժ մնաց թուրք խուժանի ինքնավստահութիւնը:

⁹ «Ռազմիկ», 23. XII. 1905:

¹⁰ Պահակախմբի հսկողութեամբ որևէ տեղ տարվող կալանավորների խումբ (ռուս.):

¹¹ Այստեղ՝ պահակախումբ:

Ամսիս 12-ին՝ չորեքշաբթի, ժամը 11 1/2-ին լուր տարածեց, որ թուրքերի սահմանում մորթել է մի հայ: Հասանք սպանութեան վայրը: Ամբոսը գրգռած, խմբերով գալիս էր նայելու զոհին: Եկաւ և ոստիկանը: Հագիւ էր նա սկսել արձանագրութիւն կազմել, երբ թուրքական դիմացի դիրքից յանկարծ գնդակներ տեղացին խմբած հայերի վրայ:

Ուղիղ ժամը 12 և 40 րոպէին էր:

Զարհուրելի էր այդ վայրկեանը: Մարդիկ սկսեցին գլխիկոր փախուստ տալ, կողպեցին խանութներ, դռներ ու պատուհաններ, և մինչև հինգ րոպէ երիտասարդ մարդիկ պատրաստ էին ժողովրդի պաշտպանութեան: Նրանք առաջ անցան թուրքերի գրոհը դիմագրաւելու:

Իսկ թուրքերը ... Նրանք վաղուց արդէն խանութները փակած, կազմ-պատրաստ էին իրենց դիրքերում:

Մինչև քառորդ ժամ քաղաքի զանազան կէտերում երևացին զինւորներ:

Հրացանաձգութիւնը շարունակուում էր, տեղ-տեղ բաւական ուժգին ընդհարումներով: Ղուճլուղի մասում ժամը 6-ին հրդեհը արդէն բոլորել էր՝ կլանելով թուրքական ամբողջ թաղը մինչև շօսէն¹²: Այս շրջանում հայերը, չունենալով փակ դիրքեր և միաժամանակ բռնելով յարձակողական դիրք, տւին բաւական թւով վիրաւորներ:

Ժամը 8-ին երեկոյեան կռիվը բոլոր կէտերում սկսեց բորբոքել: Երկու կողմից էլ ճգնում էին գիշերային յարձակման: Թուրքերը զինւած էին հրա-շալի, պատասխանում էին միայն և միայն «դում-դում» զնդակներով¹³:

Կռիւը ամբողջ գիշեր կատաղի յամառութեամբ շարունակուում էր՝ մնալով կենտրոնացած բացառապէս թուրքական թաղերում: Հայկական մասը կատարեալ ազատ էր, այնպէս որ միւս առաւօտ նոյնիսկ շատ խանութներ բացեցան: Այդ օրը՝ հինգշաբթի, հրացանաձգութիւնը անդադար շարունակ-ւում էր՝ երբեմն խիստ սաստկանալով: Քաղաքացիք զբաղւած էին վիրաւոր-ների և կուտողների հոգսերով. կանայք օգնութիւն էին հասցնում: Գոյօշա-պօլ խօսում էր հաշտութեան մասին, որովհետև թուրքերը, ակնկալած հետևանքները չը ստանալով, սպիտակ դրօշակ էին ուղարկել Ալիի ձեռքի նկարով¹⁴, որի իսկական չը լինելը սակայն իսկոյն պարզւեց: Դրօշակ բերող

¹² Խճուղի:

¹³ Գնդակ, որը կենդանի օրգանիզմում հեշտությամբ ծավալվում է՝ բացվում կամ տափակում՝ ըստ այդմ պատճառելով ծանր վնասվածքներ:

¹⁴ Ալի իբն Աբու Թալիբը (601–661) Մուհամեդ մարգարեի զարմիկն էր ու փեսան և Արաբական խալիֆայության 4-րդ արդարադատ խալիֆան (իմամը) 656–661 թթ.: 661 թ. սպանված Իմամ Ալին շիա մահմեդականների (ինչպես Անդրկովկասի թաթարները կամ ադրբեջանցիները) կողմից համարվում է առա-ջին իմամը, նա և նրա սերունդները՝ Մուհամեդի օրինական իրավահաջորդները (Ալին ամուսնացած էր Մուհամեդ մարգարեի դստեր՝ Ֆաթիմայի հետ): Պատե-րազմների ժամանակ շիա մահմեդականներն Ալիի աջ ձեռքը պատկերում էին իրենց դրօշների վրա՝ համարելով, որ այն մի անտեսանելի գորությամբ իրենց առաջնորդում է դեպի հաղթանակ: Ըստ «Դրօշակ» ամսաթերթի՝ Շուշիում «այդ շրջանում մերոնք թուրքերից խլել էին մի դրօշակ՝ Ալիի ձեռքը վրան նկարած» («Դրօշակ», 1906, թ. 9, էջ 363): Հետագայում Մ. Վարանդյանն օգտագործել է այս հրապարակումը՝ գրելով. «Կռիւ ընթացքին մերիներու ձեռքն անցավ թուր-

կօզակները զեկուցեցին, որ թուրքերը իրենց ետևից համազարկեր էին խփում: Գօլօշապով ետ ուղարկեց կօզակներին՝ առարկելով, որ ինքը այդ լավթի կտորին նշանակութիւն տալ չէ կարող, թող մինչև ժամը վեցը երեկոյեան պատգամաւորներ ուղարկեն հաշտութեան պայմանները կնքելու: Լրացաւ ժամը վեցը, եօթը, ութը, բայց թուրքերից ոչ մի պատգամաւոր:

Մինչև այդ լուր հասաւ, որ դիմացի Ղալբալու գիւղը պաշարւել է թուրքերով: Յիրաւի որ հրացանաձգութեան ուժեղ որոտներ էին տարածուում: Քաղաքի վերին ծայրից նկատուում էր հայ գիւղացիների դիրքը, իսկ թուրքերը, թագնւած անտառի մէջ ու ձորակում, հազիւ տեսանելի էին: Խնայաւորում էր մանաւանդ ամպի մի ցածր շերտ: Իսկոյն թնդանօթ բերւեց, և եօթը հարւածով հնարաւոր եղաւ ցրել աւազակներին դէպի վերև:

Մեծ ընդհարման լուրեր էին հասնում նոյնպէս Ասկերանից ու Թթու-Ջրի ճանապարհից: Թուրքերը կամենում են քաղաք մտնել, սակայն ամեն կէտերում վռնդւում են մեծ կորուստներով:

Հինգշաբթի երեկոյեան՝ ժամը 8-ին, կրակը նորից սաստկացաւ: Եւ ինքնապաշտպանութեան խմբերի առաջ փախուստ տալով մանր-մունր դիրքերից՝ թուրքերը խմբւեցին «Դիկտան-Ղուրու» դիրքում:

Հրդեհը հիւսիսային կողմից նորից բորբոքւել էր՝ լուսաւորելով թուրքական ամբողջ մասը:

Այս տեղը, ուր թուրքերը նախօրօք անմատչելի դիրք էին կառուցել, անհրաժեշտ էր ոչնչացնել: Ոչնչացրին չնչին կորուստ տալով միայն:

Und Doch

Յ. Գ. Հաշտութեան բանակցութիւն սկսելով հանդերձ՝ թուրքերը չեն դադարում գնդակահարել: Նորից սպանւեցին երկու հայ, ու վիրաւորվեց մեկը, որոնք, հաշտութեանը վստահանալով, անզգուշաբար դուրս էին եկել վերին դիրքերը: Պէտք է աւելացնել, որ առհասարակ պատահական գնդակներից բաւական մարդիկ են վնասւել ու սպանւել:

Թուրքերի այս տմարդի վարմունքը հաշտութեան բանակցութեան ընթացքում գրգռեցուցիչ է: Ընդհանրապէս պէտք է կարծել, որ գիշերը նորից կռիւ կը սկսւի, որովհետեւ թուրքերը դրսից օգնութիւն են ակնկալում:

Նոյնը

II

Շուշի, 17 յուլիսի<1906>

Ուրբաթ, մինչև շաբաթ երեկոյ զինադադար էր ընդհանրապէս, թէև երբեմն լսւում էր հրացանաձգութիւն, գլխաւորապէս թուրքերի մասից: Հայերին առաջարկւած էր հաշտութեան պայմաններ կազմել, որ հետեւալ-

քական մեկ դրոշ, որու վրա նկարված էր Ալիի թաթը ...» (Մ. Վ. ար. ան. դ. յ. ան. նշվ. աշխ., էջ 332):

ներն են. քանդել թուրքերի երկու գլխավոր դիրքերը՝ «Դիկտան-Ղուրու» և «Գեովհար աղի» տները և թույլ չը տալ նորոգել կամ կառուցել ապագայում նման դիրքեր: Քաղաքի լայնությունամբ թուրք-հայկական սահմանի մասում բանալ մի լայն փողոց, ուր և կառուցեն բոլոր կառավարչական ու քաղաքային հիմնարկությունները, եթէ հնարավոր է՝ և խանութներ երկու շարքով, մէկը հայերի, միւսը թուրքերի համար: Լուծել բոյկոտը և առևտուր սկսել միմեանց հետ գների հաւասար մեծությունամբ: Քոչը պարտաւոր է ներքեւ անցնել քաղաքի մօտով՝ առանց կանգ առնելու թուրքերի մասում: Ամսիս 12-ին մորթւած հայ պահակի ընտանիքը նիւթապէս ապահովել: Արգելւում է գինւած խմբերի քաղաք ներս մտնելը: Խաղաղութեան այս պայմանները խախտող կողմը պարտաւոր է տուգանք տալ, որի չափը որոշում է խաղաղարար կոմիտեան¹⁵: Ընդհանրապէս չնչին պայմաններ են, ուստի և թուրքերն ընդունել են՝ առարկելով միայն առաջին կէտը դիրքերի վերաբերմամբ: Վերջնական որոշումը պէտք է կայանար կիրակի:

Այնինչ գնդակները թուրքերի թաղից շարունակում էին վզվզալ: Հայերը ամեն կերպ աշխատում էին ընդհարումը չվերսկսել: Սակայն երեկոյեան դրուժինը լրջացաւ:

Գիշերւա ժամը 11-ին կռիւը կենտրոնական դիրքում սաստկացաւ, ապա թեթեւ դադարումներով շարունակեց մինչև առաւօտեան ժամը 3-ը: Թուրքերը «Դիկտան-Ղուրու» դիրքից հանգիստ չէին տալիս հայերին: Պէտք էր մի վերջնական փորձ անել այդ դիրքը փլցնելու: Փորւեց անցք, ուժերը կրկին կենտրոնացան այդ կէտում, կռիւը հասաւ սոսկալի չափերի, և գնդակների կարկուտի տակ, ժամը 8-ին առաւօտեան, մի զարհուրելի յարձակումով քանդեցին այդ դժոխքը: Ժամը 1-ին կռիւը սկսեց հանդարտւել, որովհետև երկու կողմերի պատգամաւորները միացան խորհրդակցելու: Երեկոյեան դէմ եղաւ հաշտութեան թափոր: Թուրքերը ճառեցին մարդասիրութեան և գիտութեան մասին: Երեկոն ու գիշերն անցաւ հանգիստ, միայն Ղայքալու գյուղի վրայ կէս գիշերին յարձակում կար, որը սակայն ետ մղւեց: Այսօր՝ երկուշաբթի, նոյնպէս հանգիստ է: Գիւղերից հասնում են ընդհարման լուրեր: Թուրքերի թաղում այրւած տները 70-ից ավել կարելի է հաշւել: Հայերի կորուստը դեռ լաւ որոշւած չէ, մօտաւորապէս սպանւած են 24, վիրաւորւած՝ 40 հոգի:

Չար լեզուները այժմեան հաշտութիւնը համարում են ժամանակաւոր զինադադար:

Und Doch

III

Շուշի, 23 յուլիսի <1906>

Նախընթաց երկրորդ նամակում արդէն յիշել էի, որ հաշտութեան բանակցութիւնները սկսւել ու ձանձրալի տաղտկութեամբ առաջ են ընթանում: Ամբողջ ութ օր տևեցին այդ խօսակցութիւնները: Սկզբում թուրքերը առարկում էին հայերի դրած պայմանի առաջին կէտի դէմ, որ վերաբերում է «Դիկ-

¹⁵ Հանձնաժողով:

տան-Ղուրու» և «Գեօլհար աղի» դիրքերի ոչնչացման: Թուրքերը բաց է թողնում մերձեղ լեռն, ուստի հայերը վերականգնում կռուտ, կիրակի առաւօտ, կրկնակի եռանդ գործ դնելով, օդը ցնդացրին «Դիկտան-Ղուրու» վիթխարի դիրքը: Թուրքերը այլևս կանգ առան: Նորից հաշտութեան դիմումներ: Նշաւ մի թեթեւ թափոր: Սակայն պարզ նկատուում էր, որ թուրքերը ինչ-որ դժոխային պատրաստութիւններ են տեսնում: Հայերը պնդեցին պայմանագիրը ստորագրել՝ հրաժարելով առաջին կէտից: Թուրքերը ձգձգում էին, ապա ժողովւելով՝ այժմ էլ սկսեցին առարկել ութերորդ կէտը, որը վերաբերում է կռւի սկզբին մորթւած հայ պահակի ընտանիքի ապահովութեան: Այս կէտը սկզբում ընդունել էր նոյն իսկ «բարոյական պարտականութիւն», այժմ մերժուում է, և խորհելու համար կրկին ժամանակ խնդրում: Հայերը ջնջում են և այս կէտը՝ նշանակելով ուրբաթ վերջնական ժողով: Սակայն թուրքերը նորից չը կան: Իրիկնադէմին նրանք գրում են, որ այդ օրը չը կարողացան գալ իրենց կիրակիի պատճառով, սակայն վաղը՝ շաբաթ, անպայման կը գան եղբայրասպան կռւին վերջ դնելու: Ապա մի շարք բարոյա-փիլիսոփայութեամբ դատաւիտում են ամբողջ անցեալը և «հրաւիրում հայերին հանգիստ մնալ»:

Ձանձրացած երկար ժողովներից ու բանակցութիւններից, յոգնած ու ուժասպառ 12-օրեայ կռից, անքուն ու ջղային՝ հայերը ցրեցին հանգստանալու ...

Սակայն սա մի նենգ օրօր էր, մի ժանտ դաւադրութիւն, երբ քիչ մնաց, որ բոլոր հայերը սրի անցնեն:

Նախ մի երկու խօսք անցրած վերջին օրերի մասին, երբ թէև կռիւ չը կար, սակայն ընդհանուր դրութիւնը աւելի քան սոսկալի էր: Քաղաքի թէ՛ ներքեից և թէ՛ մանաւանդ վերեւից թուրքերը, մեծ խմբերի բաժանւած, ամենայն համառութեամբ ճգնում էին ներս խուժել քաղաք: Հերոսական էր հայերի դիմադրութիւնը: Ամեն կէտերից էլ թուրքերը յետ էին մղւում տալով մեծ զոհեր: Քաղաքի թուրքերն էլ, հէնց դրսի այս օգնութեան վրայ յոյս դրած, շարունակում էին հայերին սպառնալ, միւս կողմից էլ օյինբազութիւններով¹⁶ հաշտութիւնը յետաձգել: Ի դէպ ասած՝ վերջը պարզեց, որ բայց և այնպէս թուրքերը դրսից օգնութիւն են ստացել երկու խմբերով, մեկը՝ բաղկացած 100-150 հոգուց, միւսը՝ ավելի քան 580 սպառազինւածներ, դրան վերադիր և երկու թնդանօթ: Այս ամենից բացի, և որ ամենից կարևորն է, բարեսիրտ մարդիկ թուրքերին լուր էին հասցրել, որ հայերը այլևս փամփուշտ չունին: Ահա թէ ինչու թուրքերը վերջին օրերը խիստ համարձակ էին:

Այսպէս, ուրբաթ ամսիս 21-ին, կեսօրից յետոյ, թուրքերը նամակով հայերին հանգստացրել էին, և հայերն էլ ցրել էին ննջելու:

Ժամը եօթին մօտ էր, երբ զարհուրելի լուրեր բերին, թէ թուրք օֆիցէրը Գօլօչապօվի հրամանով փախած թուրքերին վերստին իրենց դիրքերում հաստատել է և հայերից պահանջում է գրաւած դիրքերը դատարկել: Կոտորածը անխուսափելի է: Հայերի համար խիստ վտանգաւոր է մանաւանդ այն պատճառով, որ թուրքերին իրենց դիրքում ամրացնելուց յետոյ թուրք սպան

¹⁶ Խեղկատակութիւն:

իր գործերով հայերի թիկունքն է անցել՝ շեշտելով, թէ մինչև կէս ժամ ձեզ ցոյց կը տամ:

Խլրտումը մեծ էր: Ժողովուրդը լցեց փողոցները: Բողոքը խիստ էր, Գօլօչապովը ստիպւած եղաւ իր աղիւտանտին¹⁷ թիւրիմացութեան վայրն ուղարկել, որ կոչուած է «Աղա-Իրզի» դիրք: Գնացինք և մենք՝ հետաքրքիրների մի մեծ խումբ, բոլորն էլ անզէն: Աղիւտանտը թուրքերին թոյլ տուեց վերադառնալ իրենց նախկին դիրքը, որ անցեալ շաբաթ գրաւել էին հայերը արեան ամենաթանկ գնով: Իսկ հայերը դիրք մտան 25 քայլի վրայ շտապով կառուցած քարէ պատնէշի ետև:

Սոսկալի էր այս իրականութիւնը:

Այն ըոպէին, երբ արգելւում է զէնք կրել, մանաւանդ զինուորական դրութեան շրջաններում, այն ըոպէին, երբ Գօլօչապով իբր թէ հաշտութիւն է ցանկանում, այն ըոպէին, երբ հրամայւած է այլևս իրար չը կոտորել, այո՛, այդ հրամանների ժամերին իշխանութիւնը եկել, անձամբ կարգադրում է երկու կողմերին, թէ ի՛նչ դիրքեր պէտք է բռնել իրար կոտորելու համար:

Այո՛, այս իրականութիւն է, հարագատ աչքերիս առաջ կատարւած: Հայ-թուրքական ընդհարման պատմութեան մեջ հազիւ թէ սրա նման մի դէպք տեղի ունեցած լինի, որ և մի փայլուն ֆակտ¹⁸ է իշխանութեան գարշելի ցանկութեան: Այս աստիճանի ցինի՞զմ ...

Կանգնել էի երկու դիրքերի մեջտեղ: Սարսուում էի բարկութիւնից: Յիւրաքանչէր մարդիկ այն աստիճան ապուշ են, որ չեն կարողանում ըմբռնել իշխանութեան դաւադրութիւնը: Սրանից էլ անմիտ սպանութիւն:

— Ինչո՞ւ էք ցրում սրանց կամ զինաթափ անում այս մարդասպաններին:

— Անմիտ ջանք կը լինի: Այսքան գեղեցիկ սպառազինումից յետոյ նպատակայարմար է թոյլ տալ, որ իրենք իրար կոտորեն ու ի վերջոյ սպառեն ամեն զինապաշար:

Միտքս քարացաւ: Գանգիս մէջ կարծես որդեր զարգացան ու սկսեցին ուղեղս կրծել:

Թուրքերը պատրաստ էին յարձակման, իսկ հայերը շտապում էին դիրք պատրաստել ինքնապաշտպանութեան:

Աղիւտանտը ու թուրք սպան մօտեցան թուրքերին և ինչ-որ գաղտնի փափսում էին: Յարձակումը այլևս անխուսափելի էր, այդ պարզ էր նրանց ամենաչնչին շարժման մէջ: Ես ապուշ կտրած դիտում էի թուրքերին, որ սպառի հետ խօսելով՝ հրացանները ուղղեցին մեզ: Մերոնց մէջ շարժում առաջացաւ: Այդ վայրկեանին թուրքական թաղում պայթեց սիգնալի¹⁹ մի հրացան, և մինչ ես կամեցայ այն կողմը դիտել, նենգամիտ թուրքերը համազարկերի կարկուտ տեղացին մեզ վրայ: Հայ կուռղները դիրք մտան, անզէնները քառաոտ փախուստ տւին: Այս ամենը կատարւեց մի ամենաչնչին վայրկեանում:

¹⁷ Համհարզ — զինվորական ցածրաստիճան սպա, որն օգնում է բարձրաստիճան զինվորականին՝ ծառայողական հանձնարարութիւններ կատարելով, կամ ծառայում է շտաբում:

¹⁸ Փաստ:

¹⁹ Ազդանշան:

Ես թմրած էի գիտակցութեամբ, սակայն ինստինկտի²⁰ ամենաուժեղ թափով թեքւեցի պատի անկիւնը: Զարհուրանքի այս վայրկեանին ես բաց աչքերով տեսայ ինչպէս հէնց առաջին համազարկին գլուխը մի վրացի զինուոր: Նրանք վեց հոգի էին և պէտք է կանգնէին երկու դիրքերի մեջտեղ, սակայն առաջին զնդակի ձայնից հինգ հոգին ժամանակ են գտնում փախչելու: Տեսնելով ինչպէս վրացի զինուորը անշնչացած գետին զարկւեց՝ «ես զարմացայ» նրա վրայ, որ անզգոյշ է գտնւել, որովհետեւ նրա մահը բացեց իմ թմրած մտքի առաջ մահաւան սարսափելի երջանկութիւնը, որին իսկոյն պէտք է ենթարկւիմ և ե՛ս: Երկրորդ սոսկալի մօմենտը²¹ իմ մէջ ուժգին ցանկութիւնն էր՝ խուսափել մահից. վազեցի անգիտակցօրէն, զնդակները սուլում էին աջ ու ձախ: «Մի՞թէ ես պէտք է մեռնեմ, — անցաւ մտքովս: — Ե՛ս, որ մի րոպէ առաջ ծրագրում էի, ե՛ս, որ ահա վազում եմ ...»: Եւ ուժաթափ ընկայ մի պատի տակ:

Այդ իսկ րոպէին կողքիս դուռը բացւեց, և մի պատանի՝ դժգոյն ու փոքր, հազիւ 18 տարեկան, կատարեալ սպառազինութեամբ դուրս վազեց դէպի կոխ: Մայրը վայնասուն լացով յայտնեց դռան մէջ: Որդին ցասկոտ ետ նայեց, հրացանը բռնեց ու ասաց.

— Եթէ խանգարես, առաջ քեզ կը սպանեմ ...

Մայրն ընկաւ ուշաթափ, իսկ պատանին սլացաւ արեան դաշտ:

Մի ցնցում անցաւ իմ ներսը, ջղերս լցւեցան, և ես, ոյժ ստացած, ցատկեցի պատանուն դիտելու: Եթէ առաքեալ լինէի, անշուշտ ձեռներս կը բարձրացնէի նրան խաչակնքելու: Հիացմունք տիրեց ներսս: Ես ներազուած էի ...

Մեծ փողոցը ելայ: Այդտեղ գեներալ Գօլօշապովին տեսայ, որ մի մեծ խումբ երեխաներ գլխին հաւաքած՝ մեծ զւարճախօսութեամբ պատմում էր Պլէվնայի ճակատամարտի²² մասին՝ մեծ բաւականութեամբ մատնացոյց անելով իր ականջների հաստ թաղանթները, որոնք դիմացել են մի այնպիսի սասան-որոտի: Դադարեցնելու կամ միջամտելու ոչ մի ցանկութիւն: Ի՞նչ հոգ, թէ երկու թշուառ ազգ կոտորւում են:

Մարդ կարող է խելագարւել, ճաթել այս դաժան իրականութեան դիմաց:

Կոխը այլևս բորբոքւած էր: Անմխիթար էր մանաւանդ հայերի համար, որովհետեւ, խաղաղութեան յուսով, բոլոր կուռղ ուժերը ցրւել էին, մնացել էին հազիւ մի քանի հարիւր հոգի՝ իրենց դիմացը ունենալով մի վայրենի ոյժ՝ բաղկացած աւելի քան ութ հարիւր հոգուց: Հայ հերոսը այս գիշեր մի աւելորդ

²⁰ Բնազդ:

²¹ Պահ, վայրկյան:

²² Նկատի ունի 1877–1878 թթ. Ռուս-թուրքական պատերազմի դրվագներից մեկը՝ բուլղարական Պլենա (այժմ՝ Պլենն) քաղաքի պաշարումն ու գրավումը ռուսների և ռումինների միացյալ ուժերի կողմից՝ 1877 թ. հուլիսի 20-ից դեկտեմբերի 10-ը: Պաշարված թուրքերը համառ դիմադրություն են ցույց տվել հարձակվող ռուս-ռումինական ուժերին, որոնք 3 գրոհների ընթացքում կորցրել են մոտ 35 հազար մարդ: Մեծ կորուստների պատճառով հրաժարվելով նոր հարձակումից՝ ռուս-ռումինական զորքն անցել է քաղաքի շրջափակմանը և հրանոթներից քաղաքի պարբերական հրետակոծմանը: Թուրքական զորքերի շրջափակումից դուրս գալու և յուրայիններին միանալու անհաջող փորձից հետո՝ դեկտեմբերի 10-ին, Պլենայի կայազորը գրեթե ամբողջությամբ (ավելի քան 43 հազար մարդ՝ շուրջ 50 հազարից) անձնատուր է եղել:

անգամ ևս ապացուցեց իր ուժգնությունը: Օրհասական կռից յետոյ առաւօտեան թուրքերը նորից յետ մղեցին «Աղա-Իրզի» դիրքից՝ տալով անթիւ սպանւածներ:

Գօլօշչապօլ մնաց զարմացած: Մի՞թէ այսքան անյարմարութիւններից յետոյ կրկին հայերը յաղթեցին: Այդ լաւ նշան է: Նկատուում է, որ հայերը պատրաստուում են վրէժխնդիր լինելու թուրքերի այդ տմարդի դաւադրութեան: Ամենայն հաւանականութեամբ նրանք կաւերեն թուրքական մասը, ուստի՝ «Հրամայում եմ դադարել: Ես այլևս Գօլօշչապօլ չեմ, այլ գեներալ-գուբերնատոր»²³: Հրամայում եմ թնդանօթի կապել ընդդիմադրողին: Լսո՞ւմ եք»:

Եւ աւերակները սոսկացին նրա գոչիւնից: Կէսօրից յետոյ վերականգնւեց խաղաղութիւնը:

Հասաւ երեկոն: Լոռութիւն է, խորին լռութիւն: Լոռիւն փայլում է կաթնագոյն: Կեանքը սահում է ...

Սակայն ... աւերակները՝ կանգուն, սպանւածները՝ անշունչ!!!

Վերջին կռում հայերը տւին միայն վիրաւորներ: Ընդհանուր թիւը ամբողջ կռիւ ընթացքում մօտ հարիւր վիրաւորներ, մեծագոյն մասը անվնաս չանգոտուածքներ և 24 սպանւած, որի մի խոշոր մասը սպանւել են իրենց տներում պատահական գնդակներից:

Թուրքերի կորուստը անհամեմատ մեծ է:

Und Doch

²³ Ցարական Ռուսաստանում մեկ կամ մի քանի նահանգների գլխավորական և վարչական իշխանությամբ օժտված նահանգապետ:

ՎԵՐԺԻՆԵ ՍՎԱԶԼԻԱՆ. ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅՈՑ ԲԱՆԱԿՈՐ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԹԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀՈՒՈՎՈՒՅԹՈՒՄ, ԵՐԵՎԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՄ., 2021, 904 էջ, DVD + քարտեզ*:

VERJINÉ SVAZLIAN. THE ORAL TRADITION OF THE ARMENIAN-AMERICANS IN THE COURSE OF TIME, Yerevan, “Gitoutyoun” Publishing House of NAS RA, 2021, 904 pages, DVD + map.

Բանալի բառեր՝ Վ. Սվազլյան, Ամերիկա, ցեղասպանություն, բանահյուսություն, ժողովածու, նվիրում, արդիական արժեք, ճանաչողություն:

Պատմական արժեքի առումով եզակի են այն ջանքերը, որ գործադրել է բանագիտության դոկտոր Վերժինե Սվազլյանն՝ աշխարհի տարբեր երկրներում ապրող ցեղասպանության վերապրածների վկայությունները գրառելով և դրանք ոչ միայն մեզ՝ հայերիս, այլև աշխարհի մարդկությանը ներկայացնելով: Ցեղասպանությունը վերապրածների վկայություններն ամփոփող գրքերը լույս են տեսել նաև անգլերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն, թուրքերեն: Գրքերի մեծագույն մասը հրատարակել է ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչությունը: Լոնդոնում 2006-ին լույս տեսած աշխարհի բանահյուսությունը ներկայացնող հանրագիտարանում Հայաստան հոդվածի հեղինակը վերստին Վ. Սվազլյանն է (տե՛ս “The Greenwood Encyclopedia of World Folklore and Folklife”, v. 2, pp. 357-372):

Ահա այս հարուստ ինքնաստեղծ գրադարանին բանագետն ավելացրեց մեծարժեք ու սովորաձավալ նոր գիրք՝ «Ամերիկահայոց բանավոր ավանդույթը ժամանակի հոլովույթում» խորագրով (904 էջ) (անգլերենի թարգմանիչ՝ Տիգրան Մուլիկյան): Գիրքը բացվում է «Հայերի տեղաբաշխումը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում» քարտեզով (քարտեզը կազմել է Հ. Գ. Սարգսյանը): Հատորն ավարտվում է «Ամերիկահայոց շրջանում տարածված ժողովրդական կատարումներ» ձայներիցով:

Գիրքը երկնեզու է՝ հայերեն ու անգլերեն: Դրանում, բացի գիտական գրականության համար պարտադիր ու բազմատեսակ ցանկերից, կան նաև բանասացների լուսանկարները (էջ 836–850): Լուսանկարները՝ հայերեն ու անգլերեն, ներքևում ծանուցում են լուսանկարի տիրոջ անուն-ազգանունը, ծննդյան թվականը, ապրելու բնակավայրը:

Գրքի խմբագիրն է եղել երջանկահիշատակ բանագետ, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Սարգիս Հարությունյանը, որը «խմբագրի կողմից» խոսքն ավարտում է հետևյալ եզրահանգումով. «Սույն գիտական աշխատությունը մինչև օրս հայ բանագիտության պատմության մեջ առաջինն է, որ նվիրված է հայ սփյուռքի մեծագույն համայնքներից մեկի՝ ամերիկահայոց բանավոր ավանդույթի գիտական համակողմանի ուսումնասիրությանը, որն իր պատմաճա-

* Ներկայացվել է 30. III. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 13. IV. 2022 թ.:

նաչողական արժեքով հայ ժողովրդի արդի մշակութի պատմության մեջ կարևոր և բացառիկ արժեք է ներկայացնում» (էջ 7):

Գրքի սկզբում կա «Ներածություն» բաժինը, որում հեղինակը ներկայացնում է հատորի նյութերի մատուցման հետ կապված հեղինակային գիտական մոտեցումները:

Գրքի առաջին բաժինը՝ «Պատմագիտական ուսումնասիրություն», ունի չորս ենթաբաժին:

Երկրորդ բաժինը բաղկացած է սկզբնաղբյուրներից՝ վկայություններով ցեղասպանության ականատեսների ու նրանց ժառանգների, նաև բանահյուսական ժանրերի առանձին տեսակների նյութերի բաժանումով՝ հեքիաթներ, առակներ, կենդանական զրույցներ, բարոյախրատական զրույցներ, պատմական զրույցներ, կենցաղային զրույցներ, հայերը գաղթաշխարհում, հայերն Ամերիկայում, հայրենադարձներ, զավեշտական զրույցներ, նորեկողները խորհրդային հայրենիքում, հայաստանցիներն Ամերիկայում, ամերիկահայոց պատմական երգեր, որոնք Հայոց ցեղասպանությունն են (1915–1923 թթ.) ներկայացնում, նաև՝ որբի ու որբանոցի, հայրենագրկումի, պանդխտության, հայրենադարձության, մանկության, սիրո և ընտանիքի, կենցաղի, խնջուքի, ազգահավաքի ու հայրենասիրական երգեր:

Խիստ ուշագրավ է ամերիկահայերի իմաստասիրությունների բաժինը, որում կան առած-ասացվածքներ, իմաստուն մտքեր, հանելուկներ և նման դրսևորումներ: Գրքում տեղ են գտել ամերիկահայերի տոները ներկայացնող բաժինը, նաև երգերի նոտագրությունը:

«Պատմագիտական ուսումնասիրություն» բաժնի սկզբում դրված է ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Էդվարդ Ջրբաշյանի՝ Սվազյանի բանագիտական գործունեությանը տված հետևյալ ճշգրիտ գնահատականը. «Վերջինս Սվազյանի բազմամյա բանահավաքչական ու բանագիտական աշխատանքն իր մեթոդական նոր մոտեցումներով և ծանրակշիռ արդյունքներով նոր խոսք է հայ բանագիտության ասպարեզում: Նա իր բանահյուսական հարուստ ու բազմաժանր նյութերի և Հայոց ցեղասպանության ականատես վկաների պատմած հուշերի բնագրագիտական իմաստավորմամբ ու մանրագնին քննարկումներով իր նախադեպը չունի ընթացիկ հարյուրամյակի՝ 20-րդ դարի արևմտահայ բանավոր ավանդության հավաքման և ուսումնասիրման պատմության մեջ» (էջ 11):

Նախքան այս կարևոր գրքի առանձին բաժիններին անդրադառնալը՝ նշենք, որ Սվազյանի գիրքը փաստացի նյութերի հիման վրա առաջադրում է մի սրբազան պատգամ՝ հայր հայ է հայրենի հողի վրա, ինչպես Ստեփանոս Նազարյանցը կասեր՝ հայն օտարության մեջ հավասար է ծովի մեջ մի կաթիլ ջրի: Այս գիրքը ինչ-որ առումով նաև Շահան Շահնուրի «Նահանջ երգի» գրքի խորհուրդն ունի՝ զգուշացնում է օտար երկրում հայի ուժացման մասին: Պատահական չէ, որ Շահնուրի վեպը մտել է աշխարհի 1001 այն գրքերի ցանկի մեջ, որ ամեն մարդ պիտի կարդա մինչև մեռնելը¹:

Ըստ ամերիկահայոց վկայությունների է շարադրված «Հայերն Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում» բաժինը, որը փաստավավերական հիմքով է

¹ Shu 1001 Books You must read before You Die. London, 2010, p. 335.

ստեղծված ու տեղեկատվական յուրօրինակ հանրագիտարան է: Դրանից իմանում ենք, որ առաջին հայր, որը ոտք է դրել ներկայիս ԱՄՆ-ի հողի վրա, եղել է Ջոն Մարտին հայր՝ 1618-ին: Հետո՝ 1653-ին, երկու հայ վարպետներ Վիրջինիայի գաղութի ղեկավարի հրավերով հրավիրվել են Ամերիկա՝ չերամաբուծությունն ու մետաքսագործությունը զարգացնելու նպատակով:

XIX դարի 30-ական թվականներին հայերը Կիրիկիայից ու Անատոլիայից Ամերիկա են մեկնել կաթոլիկ միսիոներների գործունեության հետևանքով: Հետագայում հայկական տարրը ստվարացել է համիդյան ջարդերի ու, հատկապես, Հայոց Մեծ ցեղասպանության պատճառով: Այդ հայերը կրթվել են ու Միացյալ Նահանգներում դարձել հայտնի դեմքեր: Դրանցից մեկն է «քիմիկոս-գյուտարար Քրիստափոր Տեր-Սերոբյանը, որի հնարած կանաչ և սև ներկերի բաղադրությունը մինչև օրս անհնար է դարձնում ամերիկյան դոլարի նենգումը» (էջ 13):

Սվազլանը ներկայացնում է ԱՄՆ-ում բացված առաջին հայ եկեղեցիների ու դպրոցների համառոտ պատմությունը: Դրանց զուգահեռ շարադրում է հայկական միությունների կազմավորումն այդ երկրում:

Չափազանց հետաքրքիր են ամերիկահայեր Բարբարա Չուգասըզյանի ու Հարութ Սասունյանի ինքնակենսագրական հուշապատմները:

Երգչուհի Բարբարա Չուգասըզյանը (ծնվ. 1946 թ.) 2008-ին Սան-Ֆրանցիսկո-Ֆրեզնոյի իր առանձնատանը, ազատություն տալով իրեն տանջող մտքերին, խոստովանություններ է արել, որոնք նոր լույս են սփռում ամերիկահայության կյանքի վրա (էջ 40–42): Նրա մեծ պապը համիդյան ջարդերի ժամանակ 1896-ին, Մուշից գալիս է Ամերիկա: Բարբարայի ծնողները ծնվել են ԱՄՆ-ում: Նրանք, հայկական դպրոց չլինելու պատճառով, հաճախում են անգլիական դպրոց, իսկ տան խոսակցական լեզուն եղել է հայերենը: Բարբարան բացատրում է, թե երկու հանգամանք հայերին խանգարում է Ամերիկայում հայ մնալուն: Նախ՝ հայկական եկեղեցու պատարագը, որը գրաբարով է ու անհասկանալի, երկրորդ՝ Աստվածաշունչը հարկավոր է քարոզել ոչ թե գրաբար, այլ ժամանակակից հայերենով (էջ 41): Իր ծնողները հետևյալ պատգամն են տվել իրենց զավակներին. «Դու՛ն հայ ես՝ պիտի լա՛վր ընես, դու՛ն հայ ես՝ պիտի լա՛վր ըլլաս, դու՛ն հայ ես՝ պիտի աշխատիս հայու պատիվը բարձր պահե՛ս, դու՛ն հայ ես՝ պիտի հաղթե՛ս» (էջ 41): Բարբարան հին արտագաղթածներին համեմատում է Հայաստանից վերջին տարիներին արտագաղթածների հետ և մեծ տարբերություն է տեսնում ...

Հարութ Սասունյանի (ծնվ. 1950 թ. Հալեպ, ապրում է Լոս Անջելեսում) հարցազրույցը պատկերում է վերջինիս հայանպաստ ու հայրենասիրական գործունեությունը: Նա երկու բարձրագույն ուսումնական հաստատություն է ավարտել ԱՄՆ-ում, չորս տարի ապրել է Ժնևում և կարևոր գործ կատարել Հայոց ցեղասպանությունը միջազգայնորեն ճանաչել տալու սրբազան գործում: Նա անգամ Սումգայիթի ջարդերի իրողությունն է միջազգային ուշադրության արժանացրել: Հարցազրույցում կա հետաքրքիր փաստ: Ժնևի ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների բաժանմունքում Սասունյանը ելույթ է ունեցել՝ դատապարտելով Սումգայիթի հայության ջարդերը. «Հաջորդ օրը, երբ ելույթները սկսան, հերթը հասավ ինձի, սկսա դատապարտել Սումգայիթի դեպքերը: Ան ժամանակ բացառիկ բան մը պատահեց. Սովետ Միության

ամբողջ պատվիրակությունը ոտքի կանգնեց և հեռացավ ՄԱԿ-ի շենքից» (էջ 417):

Հարութ Սասունյանը եղել է Քրդք Քրդքորյանի հիմնած «Լինաի» հիմնադրամի փոխտնօրենը ու ներկայացնում է, թե հսկայական ինչ գումարներ է փոխանցվել Հայաստանին և Արցախին: Քրդք Քրդքորյանը, իմանալով Լիբանանի հայկական վարժարանների նյութական ծանր վիճակի մասին, 28 հայկական վարժարանների օգնություն է ուղարկել չորսուկես միլիոն ամերիկյան դոլար (էջ 418):

Ուսանելի է Ջեք ու Եվա Մեծորյան ամուսինների՝ դեպի Հայաստան ունեցած վերաբերմունքը, որոնք հաճախ եկել են Հայաստան: 2012 թ. մայիսին ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը Ջեք Մեծորյանին հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար պարգևատրել է «Մովսես Խորենացի» մեդալով: Եվա Մեծորյանը, ով հիանալի ձայն ունի ու երգում է, պատմում է Բոստոնի իր մանկության օրերի հիշողությունների մասին, որոնցում Սովետական Հայաստանն ունեցել է իր պատվավոր տեղը. «Պատերազմեն վերջը՝ 1945-ին, ես հազիվ 14 տարեկան էի, երբ սկսած եմ բեմերու վրա հայկական երգեր երգել: Լավ ձայն ունեի, և ինձի կսիրեին: Մենք հայկական ձեռնարկներ կկազմակերպեինք, ինչպես, օրինակ, Հայաստանի սովետականացման տարեդարձը՝ նոյեմբերի 29-ը, անպայման ամեն տարի կնշեինք: Տեղի հայերը կհավաքվեին մեծ դահլիճի մը մեջ, աղվոր հայկական երեկո կանցկացնեինք: Շատ լավ պարի խումբ ունեինք» (էջ 393):

Բազմաթիվ են Սվազյանի գրառած ցեղասպանությունը վերապրածների վկայությունները ու իրենց հայությունը պահպանած անհատների հարցազրույցները:

Հիմա՝ մեր հայրենիքի այս ծանր օրերին՝ Շուշիի ու Հադրութի կորստից հետո, լսում ենք, որ թուրքական «Գորշ գայլեր» կոչված բռնություններ կատարող զինվորականները հայտնվել են Շուշիում:

Սվազյանի գրքում կա «Թուրքերուն ծագումը՝ գորշ գայլը» գրույցը: Նրանում ասվում է, թե թուրքերը մոնղոլական ծագում ունեն և եկել են Չինաստանի կողմերից: Այդ քոչվորները մի օր գորշ գայլ են տեսնում ու իրենց ձիերի վրա նստած հետևում են նրան: Գորշ գայլը գալիս է Հայաստան, իրենք էլ նրա հետևից գալիս են Հայաստան: Տեսնում են լավ երկիր է, մտածում են մնալ այդտեղ և հաստատվում են Հայաստանում: Դրանից հետո իրենց խորհրդանիշը դարձնում են Գորշ գայլը: Թուրքերը սկսում են ճնշել հայերին, ծանր հարկեր են դնում նրանց վրա, սպանում են, այրում տները: Հետո սկսում են փախցնել մինչև տասը տարեկան քրիստոնյա տղաներին, թլպատում են, իսկամացնում, փոխում նրանց լեզուն ու դարձնում են ինչերի: Թուրքերը հայերին արգելում են հայերեն խոսել, մինչև իսկ հայերեն խոսելու համար կտրում են լեզուն: Հիմա էլ Թուրքիայում հավատարիմ իրենց նախնիների դաժան ու բռնի ավանդույթներին կա «Գորշ գայլեր» անունով երիտասարդական հետադիմական կազմակերպություն (էջ 439):

Բանահյուսական որոշ միավորներ, ըստ երևույթին, հայկական միջավայրում թափառող սյուլեներ են: Ինչպես, օրինակ, «Թագավորն ու աղքատը», որը կա հեքիաթի ձևով տարբեր նահանգներից գրաված հյուսիսայիններում:

Աղքատը կարողանում է այնպիսի սուտ ասել, որ թագավորն աղքատի բերած տուպրակը լցնում է ոսկով (էջ 446):

«Պատմական գրույցներ» բաժնում հետաքրքիր պատումներ կան ինքնիշխան Հայրիկի, Անդրանիկ Զորավարի, Սողոմոն Թեհլիրյանի, Վիլյամ Սարոյանի, Նիկոլ Աղբալյանի, Գարեգին Նժդեհի, Վազգեն Ա. կաթողիկոսի, Մոնթե Մելքոնյանի և նշանավոր այլ հայերի մասին:

Ինքնիշխան Հայրիկը համեմատվում է Ավարայրի հերոսամարտին մասնակցած Ղևոնդ Երեցի, Ներսես Մեծի, Ներսես Շնորհալու հետ: Ինքնիշխան Հայրիկն իր «Պապ և թոռ» գործով հային պատգամում է կապվել հարազատ երկրի հետ, մշակել հողը, ստեղծել բարիք: «Հայոց Հայրիկը ոչ միայն մնաց իր բարձրության վրա, այլև հայրենի փուշը նախընտրեց օտարի վարդից» (էջ 470):

Զորավար Անդրանիկի մասին պատմող գրույցում ասվում է. «Իսկ ինչ կվերաբերի թուրքերուն՝ հայրս կըսեմ, որ հայազգի մեծ զորավար Անդրանիկը միշտ հակառակ եղած է թուրքերուն և ըսած է դաշնակներուն. «Դուք հաշտվեցաք թուրքերու հետ, բայց ես թուրքի հետ չեմ կրնալ հաշտվիլ մինչև իմ մահը: Օրը պիտի գա, որ այս հեղափոխականներն (նկատի ունի՝ երիտթուրքերին – Վ. Ս.) ալ պիտի դառնան սուլթան Համիդի պես գազան մը և բոլորիդ ալ պիտի ոչնչացնեն» (էջ 471):

Սողոմոն Թեհլիրյանին ներկայացնող գրույցում կա այսպիսի փաստ: Թալեաթը միակը չէ, որին սպանել է Սողոմոնը. նա սպանել է նաև Հարություն Մկրտչյան անունով մի հայի, որը ոստիկանապետ Պետրի միջոցով Թալեաթին է հանձնել Պոլսի 250 հայ մտավորականների սև ցուցակը, ու այդ ցուցակի անուններից միայն 10 մարդ է կենդանի մնացել (էջ 472):

«Անգլիագիր հայ գրող Վիլյամ Սարոյանը» գրույցում կարևոր փաստեր են հաղորդվում աշխարհահռչակ հայ գրողի մասին: Սարոյանի «Մարդկային կատակերգություն» (1942 թ.) գրքի հիման վրա նկարահանված ֆիլմի սցենարի համար Սարոյանն արժանացել է «Օսկար մրցանակի»: Բերվում է նաև Սարոյանի հետևյալ հայտնի ինքնագնահատականը. «Թեև գրում եմ անգլերեն և ծնունդով ամերիկացի եմ, բայց ես ինձ համարում եմ հայ գրող: Լեզուն, որով գրում եմ անգլերենն է, միջավայրը, որ նկարագրում եմ ամերիկյան է, իսկ ոգին, որ ինձ մղում է գրելու՝ հայկական է: Ուրեմն, ես հայ գրող եմ ...» (էջ 473):

Գարեգին Նժդեհին նվիրված գրույցում պատմվում է, թե Նժդեհին երևանից Սիբիր տեղափոխելուց առաջ նրա վերջին ցանկությունն է եղել սեփական աչքով տեսնել Արարատը (էջ 474):

Հայերը գիտեն, որ իրենք դարերի ընթացքում աշխարհին տվել են հանճարներ: Եվ սնապարծ հայերի մի տեսակ, որն առանձնապես բարձր կրթական մակարդակ չունի, սիրում է աշխարհի շատ նշանավոր մարդկանց հայացնել: Գրքում զավեշտալի մի շարք նմանօրինակ մանրապատումներ կան: Դրանցից մեկը կոչվում է «Զորջ Վաչինգտոնը և հայ տղաները»: «1776-ին՝ Ամերիկայի անկախության համար մղված կռիվներուն ժամանակ, երկու խարբերողի հայ տղաներ իրենց գինվորական պահակակետին մեջ, գիշերվա ցուրտեն սառելով, մեկը մյուսին կըսե.

– Սարգիս եղբայր, ինչ հիմար էինք, որ ձգեցինք մեր գեղեցիկ խարբերողը և եկանք հոս, որ ցուրտեն մեռնինք:

Այդ պահուն Անգլիո դեմ ապստամբող ամերիկյան գաղութներու զինված ուժերու հրամանատար Ջորջ Վաշինգտոնը, որ ձիու վրա նստած կշռեր, կսե ադ խոսքերը և կրսե.

– Տղաներ, դո՛ւք էլ հայ եք» (էջ 508):

Բավականին մեծ թիվ են կազմում հրեաների՝ ֆրանսիացիների, ռուսների և, հատկապես, հայերի համեմատական բնութագրերը պարունակող զավեշտալի գրույցները: Դրանցից մեկն է՝ «Հրեաները և հայերը». «Դժոխքին մեջ հրեաներուն և հայերուն կմտցնեն եռացող ջրով լիքը կաթնայի մը մեջը: Հրեաները իրար ուս-ուսի բարձրանալով՝ դուրս կուգան կաթնայի մեջեն՝ կազատվին: Հայուն մեկը, երբ կփորձե դուրս գալ, անոր ոտքերեն կքաշեն, վար կբերեն, որ իրարու հետ խաչվին» (էջ 515):

Զավեշտալի մանրապատումներ կան նաև կապված Ստալինի, Ռուզվելտի, Լենինի, Ջերջիլի, Խրուշչովի և Ջոն Քենեդու հետ: «Խրուշչովին քննադատող մարդը» զավեշտում կարդում ենք. «Մարդուն մեկը Կրեմլ է գնացել, սկսել է պոռալ. «Խրուշչովը ապուշ է, Խրուշչովը էջ է»: Անոր կտանին բանտ կռնեն, երկու տարի կուտան՝ Խրուշչովի դեմ խոսելու և տասը տարի՝ պետական գաղտնիքը մեջտեղ հանելու համար» (էջ 519):

Զավեշտալի գրույցներ կան նաև կապված Քլինտոնի, Ելցինի, Լևոն Տեր-Պետրոսյանի, Բեն Լադենի, Բուշ Կրտսերի, Ջորջ Բուշի և Էրդողանի, Օբամայի հետ:

Բանահյուսական խաղիկների, օրորոցային երգերի հետ կան ազգահավաքի ու հայրենաբաղձության պարզ, սակայն սրտանց ասված երգեր.

Ով որ ազգը ուրանա
Ձույգ աչքերով կուրանա,
Կատարյալ աղքատի պես,
Դունես ի դուռ մուրա նա:
Մենք Վարդանա ենք հոգով,
Ձկա մեր մեջ օտար ոք,
Հայրենիքին օգնելով՝
Կսփոփվինք մենք օրեցօր (էջ 589):

Հարուստ է առած-ասացվածքների բաժինը, որում դարավոր փորձի հիման վրա ստեղծված իմաստախոսություններ են, որոնք վերծամանակյա են՝ «Առյուծի մը հետ կռվե, քան թե՛ հազար հատ մուկի» (էջ 594), «Լավ է քու տունիդ չոր հացը, քան՝ ուրիշի խորովածը» (էջ 598), «Հրեային գլուխը կաշխատի, հայուն՝ ձեռքերը» (էջ 600), «Ով թուրքեն խեր տեսնա, Աստուծոմեն շառ կտեսնա» (էջ 601), «Վատատեսը շուտ կհիասթափվի, լավատեսը ելք կփնտրե» (էջ 602), «Տալու հաճույքն ավելի մեծ է, քան՝ ստանալու» (էջ 602) և այլն: Բազմաթիվ են նաև բարոյախոսական խրատները՝ «Ամեն հաջողած տղամարդուն ետևը միշտ խելացի կին մը կա, իսկ չհաջողածին ետևը՝ մեկ ուրիշ կին» (էջ 604), «Աստուծոմեն չվախեցողեն վախեցիր» (էջ 606), «Գործեն մի՛ վախեցիր, գործը թող քեզմե վախենա» (էջ 607), «Դուն հայ ես՝ պիտի հաղթե՛ս» (էջ 607), «Եթե հայու արյուն ունիս մեջդ, պիտի պայքարիս» (էջ 607), «Երբ լեզուդ կկորսնցնես՝ ազգդ կկորսնցնես» (էջ 608), «Հարգիր ծնողքդ և սի-

րիր» (էջ 610), «Մարդը կգնա, գործը կմնա» (էջ 611), «Մի՛ ըներ չարիք, չտեսնաս չարիք» (էջ 612), «Շատ չկռնաս, կհեծնեն վրադ» (էջ 613), «Ազգի մը հայերին իր պատմությունն է» (էջ 615), «Ազգի մը ուժը անոր ոչ թե քանակի, այլ որակին մեջ է» (էջ 615), «Ամեն մարդու բախտը իր ձեռքին է» (էջ 615), «Անիծվի այն հայը, որ կուրանա իր ազգը» (էջ 617), «Ծառը արմատով է զորավոր, հայը՝ իր ազգով» (էջ 620) և այլն:

Վ. Սվազյանի «Ամերիկահայոց բանավոր ավանդույթը ժամանակի հոլովությամբ» գիրքն ունի ուսուցողական խոր իմաստ: Այն մտահղացվել և արարվել է 40 տարի տևած ստեղծագործական աշխատանքի շնորհիվ, երբ հեղինակը 1979, 1990, 2001, 2004, 2008 թվականներին այցելել է Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, եղել է տարբեր քաղաքներում, հանդիպել ամենատարբեր դարձմունքի ու տարիքի հայերի հետ և փշուր առ փշուր հավաքել ամերիկահայերի բանավոր ստեղծագործության հյուսվածքները՝ դրանք դարձնելով ընդհանուրի սեփականությունն ու ավանդելով ապագա սերունդներին:

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Բ. Գ. Դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, Խ. Աբովյանի անվ. ՀՊՄՀ հայ հին և միջնադարյան գրականության և նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի վարիչ: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հին և միջնադարյան հայ գրականություն, բանահյուսություն, ժամանակակից հայ գրականություն, գրականության դասավանդման մեթոդիկա, գրաքննադատություն, հայագիտություն, գրական կապեր: Հեղինակ է 33 գրքի և շուրջ 675 հոդվածի: aelita.dolukhanyan@gmail.com

ԱԼԲԵՐՏ ԽԱՌԱՏՅԱՆ. Ձմյուռնիայի և Էգեյանի առափնյակի հայկական այլ գաղթօջախները (XVI–XIX դ. I կես), *Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2022, 534 էջ + նկ.*:*

Բանալի բառեր՝ Ձմյուռնիա, Էգեյան ծովի առափնյակ, հայօջախ, Էջմիածնի թեմ, արևելահայ գաղթականներ, տնտեսություն, առևտուր, մշակույթ, ներհամայնքային կյանք, եվրոպացի ճանապարհորդների կարծիքներ:

Ձմյուռնիայի և Էգեյան ծովի առափնյակի մի շարք բնակավայրերի հայօջախները հայոց ամենահին գաղթավայրերից են: Փոքրասիական հնագույն քաղաքներից մեկի՝ Ձմյուռնիայի պատմությունն անցնելով անտիկ, հելլենիստական, հռոմեական և բյուզանդական դարաշրջաններով՝ XVI դարից դարձել է Օսմանյան կայսրության, հանդուրժողականության առումով առաջինը համարվող քաղաքը մինչև 1922 թ., երբ ընկճելով հունական ռազմական ուժերը՝ քեմալականները ներխուժեցին քաղաք: Քրիստոնյա ազգաբնակչությունը այդ թվում և հայ հնամենի համայնքը, հիմնականում ոչնչացվեց: Ձմյուռնիան ամբողջովին թուրքացվեց ու այդպիսին մնաց մինչ օրս: Բազմազգ և բազմակրոն այս քաղաքի ու նրա երբեմնի ազգաշունչ և կոսմոպոլիտ հայ բնակիչների պատմությունը բազմիցս գրավել է հայ և այլազգի ուսումնասիրողների ուշադրությունը (Ղ. Ալիշան, Բ. Ալարս, Հ. Քոսյան, Ատոմ, Վ. Զարդարյան, Ա. Ալպոյաճյան, Լեո, նոր ժամանակների պատմությամբ զբաղվել է Ֆրանսիացի հետազոտող Հ. Ժորժընը¹): Եվ չնայած 2012 թ. Ռիչարդ Հովհաննիսյանի խմբագրությամբ լույս տեսավ տարբեր հեղինակների ուսումնասիրություններ ամփոփող «Հայկական Ձմյուռնիա-Իզմիրը» անգլերեն հատորը², տարածաշրջանում հայկական ներկայության առավել համակարգված պատմությունը գրի առնելը մնում էր չիրագործված: Վաստակաշատ պատմաբանասեր Ալբերտ Խառատյանի՝ 2022 թ. լույս տեսած «Ձմյուռնիայի և Էգեյանի առափնյակի հայկական այլ գաղթօջախները (XVI–XIX դ. I կես)» ծավալուն մենագրությունն առաջին անգամ լայն ընդգրկմամբ ներկայացնում է վերոնշյալ հայօջախների պատմությունը սկզբից մինչև XIX դարի առաջին կեսը:

* Ներկայացվել է 23. V. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 07. VI. 2022 թ.:

¹ Տե՛ս նրա մենագրությունները H. G e o r g e l i n. La fin de Smyrne: du cosmopolitisme aux nationalismes (Paris: CNRS Editions, 2005); Smyrne dans la guerre, 1914–1922 (Athens: Hérodotos, 2019):

² Armenian Smyrna/Izmir. The Aegean Communities. Ed. by R. G. Hovannisian. California, Costa Mesa, California: Mazda Press, 2012.

Աշխատությունը բաղկացած է ներածությունից, հինգ գլխից, վերջաբանից, հավելվածից, մատենագիտական ցանկից և անվանացանկից: Հեղինակն օգտագործել է բազմաթիվ անտիպ և տպագիր աղբյուրներ՝ հիշատակարաններ, փաստաթղթեր, ձեռագիր մատյաններ, որոնք վերաբերում են էգեյանի առափնյա հայոջախների պատմությանն ու դրան հարակից կրոնադավանական, տնտեսական, մշակութային հարաբերություններին:

Թեև Ա. Խառատյանը Ձմյուռնիայի պատմության շարադրումը սկսում է XVI դարից (քաղաքի հայկական գերեզմանատան հնագույն արձանագրությունը 1551-ն է), սակայն անդրադառնում է նաև դրանից առաջ տվյալ տարածքներում առկա հայկական ներկայության վերաբերյալ փաստերին, որոնք առկա են մասնավորապես բյուզանդական աղբյուրներում: Ինչպես նախորդ հետազոտողները, Ա. Խառատյանը ևս որպես տարածաշրջանում հայերի հնագույն հաստատման վկայություն հղում է Գեորգ Ասլանի 1909-ին հրատարակած Ֆրանսերեն աշխատությունը, որտեղ վկայված է էգեյանի առափնյակի Պերգամոն քաղաքում Վարդան Մամիկոնյանի գլխավորած ապստամբությունից (571–576 թթ.) հետո այնտեղ հաստատված հայ նախարարների մասին (էջ 5): Ինչպես նկատել է նա, Ասլանը չի նշել սույն տեղեկության սկզբնաղբյուրը (էջ 6, մեր ենթադրությամբ՝ այն կարող էր լինել բյուզանդական որևէ աղբյուր), սակայն հետագա շարադրանքում հավանական է համարում, որ այն կարող էր ստեղծված լինել 570-ական թվականների երկրորդ կեսին (էջ 85):

Ներկայացվող աշխատության «Ձմյուռնիայի հայ գաղթածներ» գլխում աղբյուրագիտական հարուստ հիմքի վրա հեղինակը շարադրել է քաղաքի պատմությունը՝ դիտարկելով այն տարբեր քաղաքակրթությունների պատմության միջով, ժամանակագրորեն ներկայացրել է հայ համայնքների կազմավորման գործընթացը՝ կատարելով ուշագրավ դիտարկումներ, ինչպես՝ «Ձմյուռնիայի բնակչության, այդ թվում և հայ համայնքի ժողովրդագրական նկարագրի վրա, շատ ավելի, քան փոքրասիական որևէ քաղաքի, դարեր շարունակ իրենց հետքն են թողել երկրաշարժերը, հրդեհներն ու համաճարակները» (էջ 57): Քաղաքն ունեցել է հայերի պարբերական հոսքեր՝ ի հետևանք բուն հայաշխարհում և Կիլիկյան Հայաստանում տեղի ունեցած տարբեր իրադարձությունների: Ուշագրավ է հեղինակի՝ զմյուռնահայության կազմավորման մեջ արևելահայ տարրի (հատկապես՝ Արարատյան դաշտից, Նախիջևանից, Արցախից և Սյունիքից գաղթածների) վերհանումը (էջ 93, 99), ինչը պայմանավորված է մասնավորապես XVI–XVII դդ. այդ շրջանների վաճառականության փոքրասիական առևտրական ուղիների վերաբերյալ քաջատեղյակությունը (էջ 117–118): Պատմաբանասերն իրավացիորեն վկայակոչում է նաև լեզվաբանական աշխատություններ՝ ցույց տալով Ձմյուռնիայի և շրջակայքի հայ բնակիչների բարբառի արևելահայ շերտերը (օրինակ՝ էոդեմիչի հայերը խոսել են Գորիսի կամ դրան մոտ բարբառներով, էջ 228):

Գլուխ 2-ը («Գաղթածները՝ էջմիածնի թեմ») վերաբերում է Ձմյուռնիայի հայության հոգևոր կյանքին: Առաջին ենթագլխում («Ձմյուռնիայի տերունի թեմ») Ա. Խառատյանը պատասխանել է հայագիտության մեջ որոշակի պատասխան չստացած մի հարցի՝ երբ է Ձմյուռնիան, որպես տերունի թեմ, անցել էջմիածնին: Դարձյալ չհավանելով վերջնական պատասխանի՝ առ ի չգոյե պատմական վավերագրերի, պահպանված պատմական փաստերի որոշակի

քննությունից հետո նա այդ տարեթվերը համարել է 1614–1615 թվականները (էջ 121): Հետագա շարադրանքում հեղինակը ներկայացրել է Զմյուռնիայի հարուստ թեմի համար մղված մրցակցությունը, նվիրական այցելությունները, էջմիածնին տրվող տերունի վիճակի տուրքերը, 1614–1844 թթ. թեմում գործած 32 առաջնորդներին և այլն: Զմյուռնիայի հայկական եկեղեցիներին նվիրված ենթագլխում մասնավորապես քննված են Ս. Ստեփանոս և Ս. Բարդուղիմեոս եկեղեցիների նույնական, թե առանձին լինելու հարցը: Հեղինակը հանգում է հավանական եզրակացություն. «Ժամանակի ընթացքում... Ս. Բարդուղիմեոս տաճարը չի վերականգնվել ... Երբ արդեն ոչ համալիրի տեսքով մնացած մյուս կառույցը՝ Ս. Ստեփանոսը մի որոշ ժամանակ սովորույթի ուժով շարունակել է կոչվել զույգ անուններով՝ Ս. Ստեփանոսի և Ս. Բարդուղիմեոսի եկեղեցի. ... մինչև որ արդեն 1780-ականից վերջնականապես տիրապետող է դարձել մեկ սրբի անունը կրող՝ Ս. Ստեփանոս եկեղեցի անվանաձևը» (էջ 189):

Գլուխ 3-ը վերնագրված է «Էջեյանի այլ գաղթօջախներ: Տնտեսությունն առափնյակում», որի առաջին ենթագլխում («Զմյուռնիայի չրջակայքի բնակավայրեր») ներկայացված է հայ կյանքը հետևյալ վայրերում՝ Այդըն, Մանիսա, Էդեմիշ, Պերկի, Քրքաղաչ, Գնրք, Բերգամա, Դենիզլի, Նագիրի, Քասաբա, Աքհիսար, Քուչադա, Մենեմեն և Սյոքե: Հեղինակը տալիս է տեղեկություններ ոչ միայն տեղի հայերի, այլև մյուս ազգությունների մասին, ճշտում մասնավորապես հայերի հոգևոր վիճակի հետ կապված հարցերը: Առանձին ենթագլխով ներկայացնելով Էջեյանի համայնքների հողագործությունը և արհեստները՝ հեղինակը, հենվելով Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվանի փաստաթղթերի վրա, նշել է, որ հակված է կարծել, թե այդ տարածաշրջանի հայերը մշակել են սեփականատիրական տարբեր ձևերի պատկանող հողահանդակներ (էջ 267): Մեկ այլ կարևոր ենթագլուխ է «Զմյուռնիայի հայ վաճառականությունը», որտեղ մասնավորապես ներկայացված են քաղաքի հայ առևտրականների կապերն Իտալիայի (Լիվոռնո, Տրիեստ), Ֆրանսիայի, Հոլանդիայի, Ռուսաստանի, ավելի ուշ՝ Անգլիայի հետ: Իտալական առևտուրը բարենպաստ պայմաններ էր ընձեռում հայ վաճառականներին, որոնք «չատղեպքերում վճռական նշանակություն էին ունենում այն խտրական քաղաքականությունը դիմակայելու համար, որ Օսմանյան Թուրքիայում կիրառվում էր առհասարակ ոչ մահմեդական վաճառականության համար» (էջ 305): Հեղինակն իրավամբ նշում է, որ XVI–XVIII դդ. զմյուռնահայ վաճառականության պատմությունը միահյուսվում է ժամանակի պարսկաբնակ և օսմանաբնակ այլ վայրերի խոշոր առևտրականների պատմությանը, քանի որ նրանց բոլորի համար Զմյուռնիան եղել է «և՛ միջազգային, և՛ ներքին զավառների առևտրի ընդհանրական հանգրվան» (էջ 320):

Գլուխ 4-ը ներկայացնում է «Ներհամայնքային կյանքը Զմյուռնիայում»: Հեղինակը ներհամայնքային կյանքի կարևոր գործոն է համարել նախ եկեղեցին, ապա՝ ազգային վարչությունը դարձած խորա (հորա) կոչվող դրամական-ֆինանսական կառույցը: Զմյուռնիայում ու նրա շրջակայքի ներհամայնքային կյանքում նկատելի է եղել XIX դ. սկզբին հայ եկեղեցու պատմության մեջ հայտնի Դավիթ-Դանիելյան ներհակությունների արձագանքները (էջ 352–362):

Աշխատության 5-րդ գլուխն է «Մշակույթը գաղթօջախում»: «Գրչությունը» ենթագլխում կարևորվում է Զմյուռնիայի տեղը որպես ուշ միջնադարի հայ գրչության կենտրոններից մեկի, հիշվում է 1759 թ. սկզբնավորված գրատպությունը, որը հետագա հարյուրամյակին զարգանալով՝ կարևոր դեր էր խաղալու արևմտահայության մտավոր զարթոնքի մեջ: Հեղինակն ատանձին ենթագլուխներով ներկայացրել է նաև քաղաքի վարժարանները և կրթական բարեսիրական ընկերությունները՝ մասնավորապես կենտրոնանալով արևմտահայ իրականության մեջ աննախադեպ «Սյունյաց ընկերության» գործունեության վրա: Եվ, վերջապես, լինելով հայ մամուլի պատմության խորագիտակ և բազմամյա հետազոտող՝ նա «Տպագրություն և պարբերական մամուլ» ենթագլխում շարադրում է Զմյուռնիայի տպագրիչների (Տետեյան եղբայրներ և այլք) գործունեության ու պարբերականների («Արշալոյս Արարատեան») պատմությունը՝ զնահատելով դրանց բացառիկ և ազդեցուցիչ դերը: Նա իրավամբ նշում է, որ «1840–1850-ական թթ. «Արշալոյս Արարատեանը» արևմտահայ հասարակության մեջ սակավաթիվ թերթերից մեկն էր, որ յուրացրել էր ժամանակի եվրոպական մամուլի մշակութային ընդունված մոտեցումները՝ առաջին հերթին նյութի մատուցման (խմբավորման և ժանրային դրսևորումների) և հասարակական կարծիքն արժևորելու տեսակետից» (էջ 429): Հեղինակի եզրակացմամբ՝ զմյուռնահայ մամուլը պոլսահայի հետ «հաստատուն հիմք է ստեղծել հետագա տասնամյակների հայ հասարակական մտքի և մշակույթի արդիական դրսևորումների համար» (էջ 484):

Հեղինակը, ներկայացնելով նախորդ ուսումնասիրողների արտահայտած կարծիքները, քննական մոտեցում է հանդես բերել դրանց հանդեպ՝ երբեմն մոտենալով դրանց վերապահությամբ, հերքելով կամ հաստատելով հավելյալ տեղեկություններով: Բազմաթիվ օրինակներից բերենք հետևյալները: Նշելով, որ մի շարք հեղինակների կարծիքով հայերը Զմյուռնիայում և հարակից շրջաններում հայտնվել են Կիլիկիայի հայկական թագավորության անկումից հետո՝ XIV դ. վերջին քառորդին՝ ինառադյանն ակնհայտ չի համարում տարածաշրջանում հայերի տեղաշարժերի հիմքերը՝ գրելով. «Լավագույն դեպքում, թերևս, կարող ենք նկատի առնել ընդամենը գաղթի հավանականությունը և ոչ ավելին» (էջ 9): Եվ կամ, հղելով Հ. Դիմաքսյանի վկայությունը, որ Քրքաղաչի կանայք ու երեխաները հայերեն են խոսել «զմիւռնացւոց եղանակաւ», իսկ տղամարդիկ, ընդհանրապես, թուրքախոս են, նա գրել է. «... այսպիսի տարօրինակ բազմաբարբառայնություն չի կարող լինել, որպեսզի լեզվի գործածության հիմքում ընկած լինի սեռատարիքային գործոնը... Եվ բացի այդ, XVIII դ. առաջին կեսին գաղթած հայախոս հայերը չէին կարող հանկարծակի թուրքախոս դառնալ» (էջ 230): Մեկ այլ կարևոր ճշտում. հիշատակելով XIX դ. երկրորդ կեսից այնքան մեծարված Զմյուռնիայի Ս. Մեսրոպյան վարժարանը, ինառադյանը նշում է, որ այն Ս. Մեսրոպյան է կոչվել 1836 թ. ոչ վաղ՝ տարբեր աղբյուրներում մինչ այդ թվականը հիշված լինելով այլ անուններով (էջ 385):

Աշխատության հավելվածն է «Ճանապարհորդները Զմյուռնիայում (XVII դ. I կես – XIX դ. I կես)», որտեղ ի մի են բերված XVII–XIX դդ. ընթացքում Փրանսիացի և անգլիացի ուղեգիրների վկայությունները Զմյուռնիայի հայերի մասին: Հեղինակը, որպես այդ եվրոպացիների ուղեորությունների նպատակներ, նշում է՝ «Առևտուր և դրա իրականացման միջավայր, տեղաբնակ

ազգերի ու նրանց դավանական ինքնության նկարագիր, նրանց փոխհարաբերությունների ու տնտեսական ներուժի բացահայտում, Օսմանյան թուրքիայի տնտեսության և կառավարման ճանաչողություն ու բնութագիր» (էջ 485): Հիմնվելով նրանց տեղեկությունների վրա՝ Խառատյանը դարձյալ վերապահություն է ցուցաբերում է, որ Զմյուռնիայի հայերի թիվն ու ժողովրդավարում տատանվել է 7–10 հազարի միջև (էջ 498):

Մատենագիտական ցանկն ընդգրկում է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի բազմաթիվ հավաքածուներ և ֆոնդեր, հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հայ պատմիչների ու եվրոպացի ուղեգիրների երկեր, ինչպես նաև մեծաքանակ պատմաբանասիրական մենագրություններ և ուսումնասիրություններ՝ հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն և թուրքերեն:

Կցանկանայինք արդեն իսկ առկա հարուստ նյութին կատարել հետևյալ լրացումները.

Զմյուռնիայի հայերի մասին տեղեկություններ թողած եվրոպացի ճանապարհորդների մեջ արժե հիշել նաև XVIII դարի երկու շվեդ ճանապարհորդների՝ Միքայել Օլոֆսոն Էնեմանին (1676–1714) և Ֆրեդերիկ Հասելքվիսթին (1722–1752), որոնք իրենց ուղեգրություններում մասնավորապես նկարագրել են Զմյուռնիայի Աբ. Ստեփանոս հայկական եկեղեցին³:

XIX դարի առաջին կեսին Կոստանդնուպոլսին զուգահեռ հայ թատրոնն իր առաջին քայլերն է կատարել նաև Զմյուռնիայում: Տակավին 1836-ին Զմյուռնիայի վարժարանում տեսուչ Անդրեաս Փափագյանի ղեկավարությամբ առաջին անգամ հայ բեմում ներկայացվել է Կառլո Գոլդոնիի «Հյուրանոցի տիրուհին»⁴: 1851-ին Մատթեոս Մամուրյանի և Մարկոս Աղաբեկյանի ղեկավարությամբ ներկայացումներ են կայացել Զմյուռնիայում⁵:

Այբերտ Խառատյանի «Զմյուռնիայի և Էգեյանի առափնյակի հայկական այլ գաղթածախները (XVI–XIX դ. I կես)» աշխատությամբ հայ գաղթածախների պատմությունը նվիրված մասնագիտական գրականությունը հարստացել է ևս մեկ մեծարժեք ուսումնասիրությամբ, որը գիտական բարձր մակարդակով, աղբյուրագիտական հարուստ հենքով, պատմական վկայությունների վերլուծությամբ ու քննական մոտեցմամբ ներկայացնում է Հնագույն հայոջախներից մեկի ամբողջական և բազմակողմանի նկարագիրը:

ԱՐԾՎԻ ԲԱԽԶԻՆՅԱՆ

Բ. գ. թ., ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հայ գաղթալայրերի և Սփյուռքի բաժնի ախպար գիտաշխատող: Գիտական հետաքրքրությունները՝ հայ գաղթալայրերի և Սփյուռքի պատմություն, արվեստի պատմություն, հայազգի գործիչներ: Հեղինակ է 14 մենագրության և 100-ից ավելի հոդվածի: artsvi@yahoo.com

³ Այս մասին տե՛ս Ա. Բախչինյան. Հայությունը սկանդինավյան երկրներում (հայ-սկանդինավյան պատմամշակութային առնչություններ), Երևան, 2010, էջ 98–101:

⁴ Բ. Հաբուսյան. 19-20-րդ դարերի հայ թատրոնի տարեգրություն, հ. 1, Երևան, 1980, էջ 13:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 19:

ՄԱՆԼՈՒՏՈՒ. ՍՄԲԱՏ ԲՈՐՈՅԱՆ. ՅՈՒՇԻԿՔ ՀԱՅՐԵՆԵԱՑ, Հայաստանի պատմության թանգարան, Երևան, 2021, 264 էջ*:

Բանալի բառեր՝ Սմբատ Բորոյան, Մախլուտո, հուշեր, հուշագրություն, «Յուշիկք հայրենեաց», ազատագրական շարժում, Անդրանիկ, Տարոն, Հայաստան, Փիղալի:

Հուշագրությունը գեղարվեստավերագրական գրականության արժեքավոր ժանրերից է: Տարբեր ժամանակներ կյանքի տարբեր ոլորտների հայ և

օտարազգի ներկայացուցիչներ դիմել են այս ժանրին: Հուշերը թղթին հանձնած երևելիներից է հայ ազատամարտի կարկառուն դեմքերից մեկը՝ Սմբատ Բորոյանը (Մախլուտո), ում «Յուշիկք հայրենեաց» գիրք-հուշագրությունը լույս ընծայվեց Երևանում 2021-ին. գիրքը հրատարակել է Հայաստանի պատմության թանգարանը, ձեռագիրը տպագրության են պատրաստել Հայաստանի պատմության թանգարանի նոր և նորագույն պատմության բաժնի վարիչ Սեդա Գալստյանը (նախաբանի հեղինակ) ու ավագ գիտաշխատող Տիգրան Ղանալանյանը (ծանոթագրությունների հեղինակ):

Սմբատ զորավարի ընկերը՝ Մկրտիչ Երիցյանը, դեռևս 1936 թ. Փարիզում հրատարակել էր զորավարի հուշերը, բայց այն ամբողջական չէր:

Այս հրատարակությամբ ընթերցողին է ներկայացվում մոտ յոթ տասնամյակ Հայաստանի պատմության թանգարանի ֆոնդերում պահվող և գիտական ուսումնասիրության արժանի մի փաստաթուղթ, որի հիմքում ընկած է մինչ օրս մորմոքող Հայկական հարցը: Հիշյալ փաստաթուղթն ազգային-ազատագրական շարժման գործիչ, մարտերում հերոսացած Փիղալի, ՀՅԴ անդամ Ս. Բորոյանի (Մախլուտո) հուշագրությունն է՝ նրա արխիվից, որը թանգարանին է նվիրել ՀՍՍՀ-ի արդարադատության մինիստրության Երևանի առաջին պետական նոտարական գրասենյակի նոտար Սաղաթեյանը 1956 թ. մարտի 21-ին:

Արխիվը հարուստ է զորավար Սմբատի կյանքին ու գործունեությանը վերաբերող արժեքավոր նյութերով, որոնցում ուրույն տեղ ունեն Ս. Բորոյանի՝ 612–617 համարների տակ պահվող ձեռագիր հուշերը՝ «Յուշիկք հայրենեաց» վերնագրով (6 տետր): Սմբատ զորավարը պայմանական բաժանումներ է կատարել իր հուշագրությունում՝ «Ա. Պատմական Հայաստանը քաղաքականապես», «Բ. Մեր հեղափոխությունը, իմ կյանքս, մասնակցությունս ու տեսածներս», «Գ. Տարոնի աշխարհը և Տարոնացին» իր քաղաքական և

* Ներկայացվել է 06. VI. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 09. VI. 2022 թ.:

գրական արժեքներով, բարքերով ու սովորություններով»։ Վերջում ավելացրել է հավելված՝ «Արտասահմանի կյանքս և տպավորություններս, Մարսել (Ֆրանսիա), 1941»։ Բ գլխում ևս կա հավելված, որտեղ պատմում է Զեյթունի և Սասունի ապստամբությունների, Բանկ Օթոմանի գրավման, Խանասորի արշավանքի, Առաքելոց վանքի կռվի մասին։

Սմբատի Հուշերում անհատի կարևոր տեղեկություններ կան կամավորական շարժման, առանձին ջոկատների պատմության, կուսակցությունների գործունեության վերաբերյալ, լուսաբանվում են նաև առանձին հերոսական դրվագներ՝ կապված Անդրանիկի հետ՝ Դիլմանում, Վանում, ապա Զուլֆայի ճանապարհին և այլն։ Հուշագրության 4-րդ տետրում հեղինակն արժեքավոր տվյալներ է հաղորդում Կարսի անկման մասին։ Հուշերի գրքում տեղ են գտել նաև Անդրանիկի և Արամ Մանուկյանի միջև ծագած հակասությունների (1917 թ. մայիսին՝ Արևմտահայերի համագումարից հետո) ու դրանց հաջորդող դեպքերի մասին պատմող դրվագները։ Հուշագրության մեջ կարևոր տեղեկություններ կան Կոմս գյուղի, Գելիեզուզանի, Կոփի, Մերկերի, Միրազումի, Առաքելոց վանքի կռվի, Շենիկի, զոհված ֆիդայիների, հայ-թուրքական, հայ-պարսկական հարաբերությունների մասին։ Անդրանիկի, Սմբատի մասնավոր հանդիպումները պարսիկ Իզո խանի, Շերիֆ բեյի, Յազեր փաշայի հետ խոստեն վկայություններ են առ այն, թե հաճախ ինչ գնահատանքի ու հարգանքի են արժանացել մեր քաջորդիները իրենց հակառակորդների կողմից։ Կարևոր տեղեկություն կա Անդրանիկի կյանքի վերջին օրերի մասին Զիկյում, ուր նա գնացել էր բուժման նպատակով։ Հուշերում անդրադարձ կա նաև Գարեգին Նժդեհին և Ռուբեն Տեր-Մինասյանին։ Առանձին բաժնում հեղինակը էջեր է նվիրել մինչ այդ գրեթե չհիշատակված կամ անհայտ հերոսներին։

Զորավարի այս գրվածքը միայն հերոսական դրվագների գիրք չէ, այն նաև ցույց է տալիս հերոսների միջև եղած հակասությունները, գաղափար տալիս այն մասին, թե ինչ արժեքներով ենք ապրել տվյալ ժամանակահատվածում։

Հուշագրության մեջ կարևոր ենք համարում հատկապես Տարոն աշխարհի մանրամասն նկարագրությունը։ Այն իմացաբանական և ճանաչողական նշանակություն ունի յուրաքանչյուր հայի, հատկապես՝ պատմաբանների և աշխարհագրագետների համար։ Տարոնը Սմբատ զորավարի ծննդավայրն է, իբրև «Մամիկոնյան սերնդի վերջին շառավիղ զավակ» զորավարը մանրամասն ներկայացնում է տեղանքը՝ իր պատմական արժեքներով, «ազգային և ցեղային շահերով»։ Հատ-հատ նկարագրում է Տարոնի գյուղերը՝ իրենց հերոսներով։ Շրջում է Մուշի եկեղեցիներով ու Սուրբ Մարիայի թաղերով, համանուն եկեղեցիով, դպրոցով և առաջնորդարանով։ Այս վերջին թաղն է եղել բոլոր պաշտոնական և ազգային գործերի կենտրոնատեղին, այստեղի ծնունդ է եղել նաև սույն հուշապատման հեղինակը։ Ֆիդայապետի Հուշագրության շնորհիվ արժեքավոր տեղեկություններ են պահպանվել Մուշի նշանավոր բնտանիքների ու գերդաստանների վերաբերյալ։ «Յուշիկք հայրենեաց»-ը մեծարժեք տեղեկություններ է պարունակում նաև Տարոն գավառի պատմական հուշարձանների մասին՝ հավելելով նաև տեղի վանքերում, եկեղեցիներում անցկացվող տոները, ծիսակատարությունները, ավանդական սովորույթները՝ պսակադրություն, հարսի քողածածկ հագուստ և այլն։ Ուշագրավ են նաև տեղեկությունները տարբեր նահանգների հայ բնակչության վերաբերյալ, որոնք

Հեղինակը համեմատել է Ազգային առաջնորդարանի կատարած վիճակագրության հետ: Ուշադրության է արժանի Սմբատի՝ Մուշ անվան ծագումնաբանության տարբերակը և Տարոն բառի ստուգաբանությունը: Հեղինակը հուզառատ բանաստեղծություն է նվիրել Խաչիկ Դաշտենցին և նրա գերդաստանին:

Ազգին առնչվող ամենատարբեր խնդիրների ու իրողությունների անդրադառնալով հանդերձ՝ հայդուկապետը, սակայն, շատ զուսպ է իր, իր քաջագործությունների մասին խոսելու, պատմելու հարցում. հաճախ միայն ակնարկներ է անում:

Խնդրո առարկա գիրքը սոսկ հուշագրություն չէ, այստեղ անդրադարձ կա մեր բազմահազարամյա պատմության քաղաքական, ռազմական, հոգևոր կարևոր անցքերին, դեմքերին ու դեպքերին, մեր հայրենիքի նվիրական վայրերին: Հեղինակը որոշակի վերլուծական աչիստանք է կատարել, տվել գնահատականներ. մենք տեսնում ենք մտածող, խորհող, վերլուծող անհատի, ոչ թե լոկ հուշերը գրի առնողի: Սմբատ զորավարի այս գիրքն ունի նաև աղբյուրագիտական արժեք: Անձնվեր գործչի հուշերը լույս են սփռում XIX դ. վերջի և XX դ. առաջին կեսի հայոց պատմության մի շարք կարևոր հարցերի վրա: Այն սկզբնաղբյուր է ֆիդայական շարժման, հայ-թաթարական ընդհարումների, պարսկական հեղափոխությանը հայերի մասնակցության, Առաջին աշխարհամարտի ու կամավորական շարժման, 1920 թ. Թուրք-հայկական պատերազմի, Փետրվարյան ապստամբության, Սփյուռքի հասարակական-քաղաքական, ինչպես նաև Տարոնի պատմության ուսումնասիրության համար:

«Յուշիկք հայրենեաց»-ն ականատեսի վկայություններն են՝ հայոց երկարամյա ազատամարտի մի փուլի:

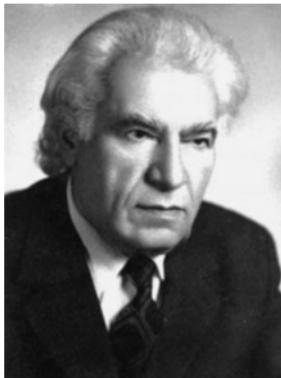
ՀՐԱԶՅԱ ԲԱԼՈՅԱՆ

Բ. Գ. Թ.: Գիտական հետաքրքրությունները՝ ժամանակակից հայոց լեզու, արևմտահայերեն, հայոց լեզվի պատմություն, տերմինաբանություն: Հեղինակ է տասնյակ հոդվածների ու ակնարկների: hrachyab@gmail.com

ՄԵԾ ՏԱՂԱՆԴԻ ՏԵՐ ՀԱՅԱԳԵՏԸ

(Ասատուր Մնացականյանի ծննդյան 110-ամյակի առթիվ)*

Կան մարդիկ, որոնք իրենց կենդանության օրոք հասցնում են կատարել այնպիսի նշանակալի գործեր, որոնց շնորհիվ արժանանում են դառնալու

պատմական արժեք: Այդ անուններից է Ասատուր Մնացականյանը՝ բանաստեղծը, բանասերը, պատմաբանը, արվեստագետը, միջնադարագետ-ձեռագրագետը: Ճակատագրի բերումով նրան էջեր հաջողվել ստանալ իր երազած կրթությունը: Ստալինյան բռնադատության զոհ էր դարձել նրա հայրը՝ Ոսկեվազ գյուղի ամենաաշխատասեր ու հարուստ մարդը: Էջմիածնում միջնակարգ կրթություն ստանալուց հետո Ասատուրը հայտնվում է Թիֆլիսի գյուղատնտեսական ինստիտուտում, որովհետև այնտեղ չգիտեին իր հոր մասին և կարող էր թոշակ ստանալ ու ապրել:

Թիֆլիսի գյուղատնտեսական ինստիտուտն ավարտել է 1939 թ., որից հետո վերադարձել է Երևան ու 1940 թ. աշխատել Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում՝ հետագայում դառնալով այդ եզակի ազգային, նաև միջազգային արժեք ունեցող գիտական հաստատության երևելի դեմքերից մեկը:

Ա. Մնացականյանը 1942–1945 թթ. մասնակցել է Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին, գերի է ընկել Կերչում, հետո տեղափոխվել Ռումինիայի համակենտրոնացման աշխատանքային ճամբար, հրաշքով փրկվել, այնուհետև խորհրդային զորքերի շարքերում վերստին կռվել Ֆալիզմի դեմ «չտուրմոլոյ բոտալոնի» կազմում, որի կռիվներից 10-ից մեկն էր կենդանի մնում: Նրա հետագա կյանքը վերստին կապվում է Մատենադարանի հետ, ուր աշխատեց մինչև կյանքի վերջը՝ 1983 թ.:

Եթե Մնացականյանին համեմատենք հայ միջնադարի մեծերից որևէ մեկի հետ, ապա առավել հարմար է Հովհաննես Սարկավազ Իմաստասերը, որին ժամանակակիցները տվել էին նաև Աշխատասեր պատվանունը:

Ա. Մնացականյանին խիստ պատշաճում է գիտությանն անմնացորդ նվիրյալ տիտղոսը: Նրա համար Հայաստանը, հայ ժողովրդի ճակատագիրը, Հայաստանի գիտական, կենսական առաջընթացը կյանքի իմաստ էր: Դրա վկայությունն են նրա բազմաթիվ գրքերը և նույնքան բազմաքանակ գիտական հոդվածները:

Ա. Մնացականյանի և ակադեմիկոս Լ. Խաչիկյանի ջանքերով լույս տեսան Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի «Ցուցակ ձեռագրաց» Ա (1965 թ.) և Բ (1970 թ.) հատորները, որոնք իսկական նվեր էին միջնադարյան հայ մատենագրության տարբեր բնագավառներն ուսումնասիրող մասնագետների հա-

* Ներկայացվել է 13. IV. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 13. V. 2022 թ.:

մար: 1958 թ. նա ստացել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի, իսկ 1964-ին՝ պատմական գիտությունների դոկտորի աստիճան: Քանի որ հինգից ավելի ասպիրանտներ նրա ղեկավարությամբ պաշտպանել էին թեկնածուական ատենախոսություններ, 1973 թ. նրան շնորհվել է նաև պրոֆեսորի կոչում: Մնացականյանը խստապահանջ գիտական ղեկավար էր, ու նրա պատրաստած գիտական կադրերը աչքի ընկնող բանասերներ էին: Դրանց թվում էին Փայլակ Անթաբեյանը, Արմինե Քյոշկերյանը, Հրաչյա Թամրազյանը, Էլեոնորա Հարությունյանը, որոնք հրատարակեցին հայ միջնադարին վերաբերող կարևոր աշխատություններ:

Բազմաթիվ թեմատիկ նորություններ գրքերի ձևով հայագետների սեղանին է դրել Մնացականյանը: Նրան ենք պարտական Նաղաշ Հովնաթանի (1951 թ.), Պաղտասար Դպրի (1958 թ.) (համահեղինակ Շուշանիկ Նազարյան) տաղերի քննական բնագրերը տպագրված տեսնելու փաստով: Նա պատրաստել է նաև Գրիգոր Տղայի ողջ ստեղծագործությունների բնագրերը՝ դրանց կցելով համապատասխան սպառիչ առաջաբան ու մանրակրկիտ ծանոթագրություններ: Հետագայում՝ 1983 թ., հրատարակեց Ն. Հովնաթանի տաղերը՝ նորացված առաջաբանով, բառարանով ու հարստացված նորագյուտ տաղերի բնագրերով: Շատ դիպուկ է բանասերը բնութագրել Ն. Հովնաթանի (1661–1722 թթ.) տաղերգության նորարարական բնույթը. «Նաղաշ Հովնաթանի չափածոն ինքնատիպ անակնկալ է իր ժամանակի գրականության ոսկե ֆոնդում: Թվում է, թե գործ ունենք ոչ թե ուշ միջնադարի, այլ նոր ժամանակների ստեղծագործությունների հետ: Այդ երևույթը պայմանավորված էր մի կողմից բանաստեղծի անհատականությամբ, իսկ մյուս կողմից՝ քաղաքային այն միջավայրով, որի մեջ անցավ նրա կյանքը՝ հայրենի Շոռթից ու Ագուլիսից մինչև Թավրիզ և Թիֆլիս, գուցե՝ «Փռանգատան» ու «Հռոմանց տուն»¹:

Հայ միջնադարյան գրականության մեծագույն գիտակ ու համակարգող Մ. Աբեղյանը «Հայոց հին գրականության պատմության» մեջ Գրիգոր Տղային հատկացրել է ընդամենը կես էջ²: Մնացականյանը ոչ միայն հրատարակել է Գրիգոր Տղայի ստեղծագործությունների քննական բնագրերը, այլև դրանց կցել է շատ ծավալուն, փաստահարուստ տեսական, վերլուծական, պատմական հետազոտություն, որը ելակետային է միջնադարյան հայ մատենագրության այդ շրջանն ուսումնասիրողների համար: Գրիգոր Տղան Ներսես Շնորհալու եղբայր Վասիլի որդին էր, ու 1173–1193 թթ. եղել է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Նա հովանավորել է իր ժամանակի նշանավոր մտավորականներին՝ Մխիթար Գոշին, Մխիթար Հերացուն, Սամվել Անեցուն: Հակադրվել է ոչ միայն Բյուզանդիայի միաբարարական շարժմանը, այլև ըմբոստ ձևով ընդդիմացել է մահմեդականների բռնություններին ու մերժել նրանց հավատը: Մնացականյանը մանրամասնում է, թե ինչ իմաստուն գործելակերպով Գրիգոր Տղան

¹ Ն աղ աշ Հ ո վ ն ա թ ա ն. Տաղեր, աշխատասիրությամբ Ա. Մնացականյանի, Երևան, 1983, էջ 7:

² Տե՛ս Մ. Աբեղյան. Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. II, Երևան, 1946, էջ 129–130:

«մեծ թափ է հաղորդել Կիլիկյան Հայաստանի գրավոր դպրության զարգացման գործին»³:

Մնացականյանը համոզիչ փաստերով ապացուցում է, որ XIII դ. ըմբոստ բանաստեղծ, աշխարհիկ անձնավորություն Յրիկն ազդվել է Գրիգոր Տղայի քնարերգությունից՝ նրանից քաղելով նույնանման մտքեր՝ նույն տաղաչափությամբ ու հանգով: Գրիգոր Տղան ծանոթ է եղել իր ժամանակի հունական, ասորական, խալդական գրականություններին⁴: Գիտնականի եզրահանգումը, կապված այս բանաստեղծի դերի հետ, միանգամայն համոզիչ է. «Գրիգոր Տղան նախապատրաստեց այն սերնդի երևան գալը, որի առաջամարտիկներն էին Հովհաննես Երզնկացին, Յրիկը, Կոստանդին Երզնկացին և ուրիշներ: Ուստի և այդ սերունդը՝ ընդհուպ մինչև Նաղաշ Հովնաթանը, սիրեց Գրիգոր Տղային և օգտվեց նրա թողած ժառանգությունից»⁵:

Մնացականյանը հայ բանագիտությունը հարատացրեց «Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր» հարուստ ժողովածուով: Նա Մատենադարանի ձեռագիր դանձարանից քաղեց հայտնի ու ավելի չատ անհայտ ժողովրդական հյուսվածքներ և հրատարակեց դրանց քննական բնագրերը: Գրքում զետեղված են բանահյուսական նույն գործի տարբեր պատումներ՝ դուրս բերված տարբեր դարերի գրչագիր մատյաններից: Գիրքն իսկական ուղեցույց է ապագա բանագետների համար: Բանասերը մատնանշում է ժողովրդական հյուսվածքների գրավչությունը բոլոր ժամանակների համար. «Հենց այդ բարձր արվեստի ու առանձնահատկությունների շնորհիվ է, որ նրանք, անկախ անբարենպաստ պայմաններից և իրենց դեմ կազմակերպված հալածանքներից, պահպանվել են ոչ միայն միջնադարում, այլև հաճախ թևակոխել են նոր ժամանակներ»⁶:

1980 թ. է լույս տեսել գիտնականի «Հայ միջնադարյան հանելուկներ (V–XVIII դդ.)» գիրքը, որը բանագիտական-բանասիրական խոշոր արժեք ունի: Նա հետախուզել է հայ գրչագիր մատյաններն ու մասնագետներին ի ցույց դրել, թե որ դարերում և ուրքեր են հայ միջնադարում գրել հանելուկներ ու տարածել գրական այդ սիրված տեսակը: Ժանրի վաղնջական լինելը և նրա ընթացքը մինչև XVIII դ. գիտականորեն ու փաստացի մեկնաբանված է: Բանասերը հիմնավորում է, թե հայ գրականության մեջ հանելուկը եղել է դեռևս Ոսկեդարում⁷:

1995-ին ակադեմիկոս Ս. Արևշատյանի՝ Մատենադարանի տնօրենի ջանքերով լույս տեսավ Մնացականյանի «Հայրեններ» կոթողային աշխատությունը: Այն լույս է տեսել հետմահու: Այս աշխատությամբ Մնացականյանը փակում է այն բանավեճը, որը ծագել էր Նահապետ Քուչակի անվան շուրջ՝ այդ բանաստեղծ-աշուղին համարելով XVI դարի հայ երգիչ, որը, սակայն, տարբեր

³ Գրիգոր Տղա. Բանաստեղծություններ և պոեմներ, աշխատասիրություններ Մ. Ծ. Մնացականյանի, Երևան, 1972, էջ 30:

⁴ Նույն տեղում, էջ 145:

⁵ Նույն տեղում, էջ 174–175:

⁶ Ա. Մնացականյան. Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956, էջ 81:

⁷ Ա. Ծ. Մնացականյան. Հայ միջնադարյան հանելուկներ (V–XVIII դդ.), Երևան, 1980, էջ 37:

դարերում ստեղծված հայրենների հեղինակը չէ: Այդ խնդրին Մնացական-յանից առաջ հայրեններին անդրադարձել էին այնպիսի նշանավոր հայագետներ, ինչպիսիք էին Ա. Չոպանյանն ու Մ. Աբեղյանը:

Մնացականյանը բողոքովին նոր փաստերով հիմնավորում է այդ երկուսի իրավացի լինելը: Ավելին, 1970 թ. «Լույս» հրատարակչությունը Հայաստանի դպրոցների VIII դասարանների համար հրատարակեց մի հրաշալի «Հայ գրականության քրեատոմատիա», որը կազմել էր Ա. Մնացականյանը: Նա այդ քրեատոմատիայում հայրենների մի գեղեցիկ փունջ ներկայացրել էր որպես հայ ժողովրդական բանահյուսության գոհարներ, իսկ Նահապետ Քուչակից դրել էր «Տաղ ի վերայ Մոսկովու թագաւորին» քերթվածը: Վերջինս ավարտվում էր հետևյալ փաստերով.

Ես Քուչաքս եմ Վանեցի,
Ի գեղէն խառակոնիսայ.
Լցեր եմ հարիւր տարին,
Էլ չի գար մտքիկս ի վերայ,
Ով ինձ ողորմի ասի,
Ողջ կենայ իւր կենաց վերայ⁸:

Մնացականյանը ձեռագրական հարուստ ու հավաստի փաստերով ներկայացնում է Նահապետ Քուչակին վերագրվող և նրա անվամբ հրատարակված հայրենների շերտերը՝ ա) ժողովրդական հայրեններ, բ) գուսանական հայրեններ, գ) անհատական հայրեններ: Նա մատնացույց է անում, թե հայրենների բուն հայկական տաղաչափությունն առկա է դեռևս X դարից՝ Գրիգոր Նարեկացուց:

«Հայրեններ» գիրքն ունի գիտական ծանոթագրություններ, անհրաժեշտ աղյուսակներ, բառարան: Սա իսկական մի գանձարան է, որ Մնացականյանի երկար տարիների աշխատանքի արդյունքն է:

Հայագետի մյուս կոթողային աշխատությունը «Հայկական զարդարվեստ» աշխատությունն է, որը բողոքովին նորություն է հայագիտության մեջ: Այն ստեղծված է հայ հեթանոսական շրջանի և քրիստոնեական ժամանակների զարդարվեստի՝ մեզ հասած նմուշների քաջիմացությամբ: Մնացականյանը մեծապես օգտվել է օտարազգի ու հայ նշանավոր գիտնականների՝ իր հետազոտությանն առնչվող ուսումնասիրություններից: Դրանք են՝ Ն. Մառը, Վ. Ստասովը, Հ. Օրբելին, Թ. Թորամանյանը, Գր. Ղափանցյանը, Գ. Լևոնյանը, Բ. Պրոտրովսկին, Լ. Դուրնովոն, Ն. Տոկարսկին, Բ. Առաքելյանը, Կ. Ղաֆաղարյանը, Ա. Սվիրինը, Ռ. Դրամբյանը և ուրիշներ¹⁰: Գրքում փաստացի նկարներով և դրանց կցված մեկնություններով ներկայացված են հայկական զարդ-

⁸ Հայ գրականության քրեատոմատիա, միջնակարգ դպրոցի 8-րդ դասարանի համար, կազմեց Ա. Շ. Մնացականյանը, Երևան, 1970, էջ 178:

⁹ Հայրեններ, աշխատասիրությամբ Ա. Շ. Մնացականյանի, Երևան, 1995, էջ 16:

¹⁰ Ա. Մնացականյան. Հայկական զարդարվեստ, Երևան, 1955, էջ VIII:

արվեստի հիմնական մոտիվների ծագման և զարգացման բովանդակության հարցերը: Չափազանց հետաքրքիր է հետազոտության առաջին գլխում մեկնաբանվող թեման՝ «Ծաղիկները և վարսանդա-պտղային օրգանները զարդարվեստում»:

Մնացականյանի գրքից պարզ է դառնում, որ կենաց ծառը վաղնջական ժամանակներից հայ զարդարվեստում երևան է եկել ամենատարբեր դրսևորումներով, և դրանք բոլորը կապվում են պտղաբերության ու կյանքի շարունակական հարատևության գաղափարի հետ:

Հին աշխարհից հայտնի է, որ կյանքի հիմքում ընկած են չորս տարրերը՝ հողը, ջուրը, օդը, արևը: Այդ տարրերի պատկերը գիտնականը նկարներով ու համապատասխան բացատրություններով մատնացույց է անում Դվինի պեղումներից հայտնաբերված ճարտարապետական կառույցների մնացորդների վրա¹¹:

Չորս տարրերի իրողությունը զբաղեցրել է նաև Բարձր Վերածննդի մտածողներին ու արվեստագետներին: Այսօր Լոնդոնի Ազգային պատկերասրահում չորս հսկայական դահլիճներն իրարից բաժանող միջանցքի չորս պատերին դրված են այդ չորս տարրերը խորհրդանշող հսկայական կտավները:

Համայն մարդկության մշակույթում առկա են ոչ միայն կենաց ծառի, այլև կենաց հեղուկի խորհրդանշանները: Հայկական ավանդույթում կենաց հեղուկը կապվել է համաափյուռի հետ. «Այդ սրբազան բույսը համարվում է բոլոր բույսերի թագավորը, նա է բոլորին իմաստ և նշանակություն տալիս: Այդպիսին է և համաափյուռը ... ի վիճակի է հրաշքներ գործել, նրա միջոցով մարդիկ կարող են ծովի վրայով գնալ, իմաստություն, ուժ, առողջություն ձեռք բերել և այլն»¹²:

Մնացականյանն անդրադառնում է նաև Հայկական զարդարվեստում կենդանակերպի նշանների պատկերվելու երևույթին, որը սերտորեն կապված է եղել աստղագուշակության ու մարդկային ճակատագրերը որոշելու հետ: Այդ երևույթների դեմ պայքարել են Եզնիկ Կողբացին, Անանիա Շիրակացին՝ ելնելով քրիստոնեական աստվածաբանության դիրքերից:

Գիտնականը ուշագրավ փաստերով ներկայացնում է Հայկական զարդարվեստի ու Հայ ժողովրդական բանահյուսության մեջ եղած սերտ կապը:

Մնացականյանի «Հայկական զարդարվեստ» գիրքն անգլերեն թարգմանվելու դեպքում մեծ ընդունելություն կգտնի գիտական աշխարհում. այն ժամանակային սահմանափակում չունի:

1966 թ. լույս է տեսել «Աղվանից աշխարհի գրականության հարցերի շուրջ» գիտական անհերքելի փաստերով շարադրված աշխատությունը, որը 1969 թ. թարգմանաբար լույս տեսավ նաև ռուսերեն: Գիրքն ուղղված էր աղբյուրներից այն գիտնականներին, հատկապես՝ Զիա Բունիաթովին, որոնք ամեն հայկականը վերագրում էին իրենց ու նենգափոխում իրական պատմությունը: Մնացականյանը փաստերով ապացուցում է, որ Քրիստոսի ծնունդից հետո IV դարի վերջին, երբ հայկական պետականությունը թուլացել էր, բունի ձևով Հայաստանից անջատել են նրա արևելյան գավառները և տվել Աղ-

¹¹ Նույն տեղում, էջ 143:

¹² Նույն տեղում, էջ 485:

վանքին¹³: Թեպետ Մաշտոցը գրեր էր ստեղծել Աղվանքի համար, սակայն Աղվանքի պետական լեզուն և պետական գիրը եղել է հայերենը¹⁴: Աղվանքի թագավորները հայեր էին՝ հայ Բագրատունի նախարարական տնից, իսկ Համամ Արևելցու ժամանակ և հետո IX–XII դարերում, Աղվանքի թագավորությունը համարվել է հայկական նաև օտարների կողմից¹⁵: Արցախի արքա հայազգի Վաչագան Բարեպաշտի (V դարի վերջ– VI դարի սկիզբ) գերեզմանաքարի վրայի արձանագրությունը հայերեն է¹⁶:

Հայրենասեր գիտնականն անսահման երջանիկ էր, երբ առաջին անգամ նշվեց էրեբունի–Երևան տոնը: Նա ասում էր, որ երբեք Հայաստանն այսքան չքեղ մայրաքաղաք չի ունեցել, ու հայ ժողովուրդն այդքան խաղաղ և երջանիկ չի եղել, ինչպես ինքն այդ օրը տեսել է իր կնոջ տիկին Մարգարի հետ: Զմոռանա՛նք, որ նրա հայրը չարագուշակ 1937 թ. անմեղ բռնադատվածներից էր:

Մնացականյանը շատ էր տպավորվել Գր. Խանջյանի «Վարդանանք» նկարից, որը «Հայոց այբուբենի» հետ ցուցադրվում էր Երևանի Նկարիչների տանը:

1982 թ. «Սովետական գրող» հրատարակչությունը A-4 թղթի ծավալով, գունավոր ու չքեղ հրատարակեց Գր. Խանջյանի «Վարդանանք» նկարի 8 բացիկներից բաղկացած հավաքածուն, որի սկզբում դրված էր նկարը բացատրող Ա. Մնացականյանի խիստ ներգործող առաջաբանը: Այդ հոդու ու ազատատենչ նկարում Ավարայրի հերոսամարտիկների դեմքերը նկարիչը իմաստուն ձևով պատկերել էր մեր ազգային-ազատագրական դարավոր պայքարի առաջամարտիկ հերոսների ու մտավորականների իրական դեմքերով:

Իր նախաբանում Մնացականյանը գրում է. «Զինվորյալ են Հայոց մտքի ու ոգու բոլոր ժամանակների Մեծերը, գոյատևման ու հայապահպանության բոլոր զինապարտները՝ եղեգնածին Վահագնից մինչև Կոմիտաս ու Վարուժան, Եղիշե Զարենց ու Պարույր Սևակ: ... Գրիգոր Խանջյանն ամբողջ խորք ու լայնքով է ընկալել ու արտահայտել Վարդանանց գոյամարտի կենսափրկի-սոփայությունը. այն իր գույտ ազգային կերտվածքով հնչում է իբրև համամարդկային ազատասիրության համանվագ ու հիմն, ասք ու առասպել»¹⁷:

Մնացականյանի հիշատակի խոսքը թերի կլինի, եթե նա չներկայացվի նաև որպես բանաստեղծ: Նա ՍՍՀՄ գրողների միության անդամ էր 1940 թ. և իր բանաստեղծությունները ստորագրում էր Ասատուր Շեմս ձևով: Ի հիշատակ իր պաշտելի հոր՝ նա Շմավոն անունը դարձրել էր Շեմս: Պարսկերեն Շեմս նշանակում է արև: Տպագրել է երեք բանաստեղծական ժողովածուներ՝ «Հանցանք» (1939 թ.), «Պատերազմ և հայրենիք» (1942 թ.), «Բանաստեղծություններ» (1947 թ.): Հետագայում բանաստեղծություններ գրում էր իր համար: 1973 թ., երբ «Արարատ» ֆուտբոլային թիմը կրկնակի չեմպիոնի մրցանակներ

¹³ А. III. М н а ц а к а н я н. О литературе Кавказской Албании. Ереван, 1969, с. 190.

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 191:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 192:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 194:

¹⁷ Գ. Խ ա ն Ջ յ ա ն. Վարդանանք, Երևան, 1982, էջ 1–2:

չահեց՝ ԽՍՀՄ-ի ֆուտբոլային թիմերի միջև գրավելով առաջին տեղը, նաև՝ գավաթը, Մնացականյանը գրեց մի ոգեշունչ ոտանավոր, որն արտասանում էին Մատենադարանի գրեթե բոլոր աշխատողները։ Նույն ձևով նա գրեց Տիգրան Պետրոսյանի չախմատի գծով աշխարհի չեմպիոն դառնալու առիթով։

1997 թ., երբ մեծ հայագետն այլևս կենդանի չէր, հրատարակվեց նրա հեղինակած «Գիրք գրված փշալարերի ճանկերում» արձակ ու չափածո գործերի ժողովածուն, որը հիացմունք է պատճառում մարդասիրական և հայրենասիրական գաղափարներով։

Մնացականյանը տեսել է ֆաշիզմի դաժան դեմքը, հրաշքով փրկվել ֆաշիստական ճամբարի ցրտից, սովից, հիվանդություններից։ Սակայն իր կյանքի՝ այդ ամենատառապալի օրերին երազում է սիրելի Երևանի մասին. «Երևանը օտար հողերի վրա «կռուկ, ուստի՞ կուգաս ...» երգողների և հայկական մրմունջներ տարածողների համար ամպի մի ճերմակ քուլա է՝ բազմած Մասի երկնահույս կատարին ...: Երևանը ղեղահար է ինձ համար, մի փոքրիկ ու ամենազոր հաբ, առանց որի շուտով կմահանամ ես»¹⁸։ Սա գրվել է ֆաշիստական ճամբարում, ուր 1943 թ. մարտի 20-ին «Ցանկություն» բանաստեղծության մեջ նա ուզում է կանխել պատերազմի վտանգը իր երկրի համար, որպեսզի այնտեղ ոչ մի ական չպայթի.

Իմ սրտում պայթիր, որպեսզի հանկարծ
Չպայթես կտրին ձեռագրատան.
Եվ ո՛չ մի, ո՛չ մի, ո՛չ մի դաժան կայծ
Չհուզե անդորրն այդ վեհ սրբության¹⁹։

Մնացականյանն ընկերասեր էր, հյուրասեր, կենսասեր։ Նա անսահման նվիրված էր իր մտավորական ընկերներին՝ հատկապես նրանց, որոնք նվիրյալ գիտնականներ էին ու հայրենասերներ։ Դրանք շատ էին։

Թույլ եմ տալիս ինձ մի փոքրիկ դրվագ դնել հիշատակի այս խոսքիս վերջում։ Ես Մնացականյանի վերջին ասպիրանտն էի, որովհետև ինձնից հետո կար մեկը, որն աշխատասեր չէր ու այդպես էլ չպաշտպանեց։ Նա որոշեց, որ այլևս ասպիրանտ չի ղեկավարելու։ Երբ ղեկավարիս տարել էի թեկնածուական ատենախոսության պատրաստի տարբերակը, նա գոհունակությամբ վերադարձրեց այն։ Տանը, երբ բացեցի արդեն կազմված ատենախոսությունը, տեսա, որ դրա մեջ դրել էր շատ գեղեցիկ այս բանաստեղծությունը, որը թող գարդարի նրա խնկելի հիշատակը.

Ես մի մատուռ վաղճեց լքված,
Խորանս անտեր, դուռս անփական,
Գմբեթս հին, խաչս թեքված,
Այցելուներ պատահական։

¹⁸ Ա. Մնացականյան. Գիրք գրված փշալարերի ճանկերում, Երևան, 1997, էջ 14։

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 148։

Դու որտեղի՞ց հարկս մտար,
 Նորոգեցիր հիմաց ի վեր,
 Հալածեցիր խորթն ու օտար
 Եվ իշխեցիր՝ բացած թևեր:

Պատարագ է արդ հոգուս մեջ,
 Ամենայն ժամ՝ բուրում խնկի,
 Զանգի զողանջ, մոմեր անշեջ,
 Ինքս քո դեմ իջած ծունկի ...

Ինքս քո դեմ. դու՝ Տիրամայր,
 Ես՝ Տիրամոր անվան մատուռ.
 Քե՛զ է ձոնված ամեն կամար,
 Քեզնով օծված՝ խոյակ ու դուռ:

Բայց, ա՛խ, եթե լուե քո ձայն,
 Ու հեռանաս ... Աստված չանի.
 Կավերակվեմ հիմնակործան,
 Կվերածվեմ գերեզմանի ...

ԱԵԼԻՏԱ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

ՍՈՒՐԵՆ ԱՂԱԲԱՔՅԱՆ. ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՄՏՔԻ ԱՆԽՈՆՋ ՄՇԱԿԸ
(Ծննդյան 110-ամյակի առթիվ)*

Սուրեն Աղաբաբյանը XX դարի հայ գրականագիտական մտքի դասականներից է: Անցյալ հարյուրամյակի 40-ական թվականների կեսերից մինչև իր

կյանքի վերջը (1986 թ.)՝ ավելի քան չորս տասնամյակ, նա բեղմնավոր գործունեություն է ծավալել հայ նորագույն գրականության պատմության և տեսության, նշված ժամանակաշրջանի առաջատար հեղինակներից շատերի կյանքի ու ստեղծագործության հանգամանալից ուսումնասիրության և միջազգային ասպարեզում ներկայացման, գրական ընթացքի ճշմարտացի ու շահագրգիռ քննության, խորհրդահայ գրականության պատմության հատորների, ինչպես նաև դպրոցական դասագրքերի ստեղծման, գրական մամուլի ու գրական-գիտական հաստատությունների աշխատանքներին ակտիվ մասնակցության և այլ բնագավառներում:

Ս. Աղաբաբյանը ծնվել է 1922 թ. հունվարի 22-ին ՀԽՍՀ Ալեքսանդրապոլի գավառի Ղարաքիլիսա (այժմ՝ Վանաձոր) քաղաքում: 1944 թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի եվրոպական լեզուների և գրականության բաժինը, որից հետո՝ 1945–1948 թթ., սովորել ՀԽՍՀ ԳԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում: 1945–1951 թթ. աշխատել է «Ավանգարդ» թերթի խմբագրությունում՝ որպես բաժնի վարիչ, խմբագրի տեղակալ, պատասխանատու քարտուղար: 1950–1951 թթ. եղել է «Սովետական գրականություն» ամսագրի քննադատության բաժնի վարիչը: Այնուհետև՝ շուրջ երեք տասնամյակ՝ 1954–1986 թթ., վարել է Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի խորհրդային գրականության բաժնի վարիչի պաշտոնը:

Ս. Աղաբաբյանի գրականագիտական առաջին լուրջ հետազոտությունը նվիրված էր Ն. Զարյանի ստեղծագործությանը՝ «Գյուղը Նաիրի Զարյանի ստեղծագործության մեջ», որի համար 1950 թ. ստացել է բանասիրական գիտությունների թեկնածուի աստիճան: Այնուհետև՝ շուրջ մեկ տասնամյակի ընթացքում, հրատարակվել են Ստ. Զորյանին, Գ. Մահարուն, Մ. Արազուն, Մ. Արմենին նվիրված գրականագետի փոքր ու մեծ ուսումնասիրությունները, իսկ «Ակսել Բակունց» հիմնավոր և ամբողջական մենագրության համար 1963 թ. Ս. Աղաբաբյանին շնորհվել է բանասիրական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան: Ն. Զարյանին և Ա. Բակունցին նվիրված գրականագետի մենագրությունները, ինչպես նաև «Հայ գրականության կեր-

* Ներկայացվել է 16. V. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 31. V. 2022 թ.:

պարները և ոճերը» խորագրով գրաքննադատական հոդվածների ժողովածուն (1980 թ.) լույս են տեսել նաև ուսանողները: 1966 թ. ուսանողներն հրատարակվել է նրա կազմած ու խմբագրած «Հայ սովետական գրականության պատմություն» աշխատությունը, գրել է «Սովետական բազմազգ գրականության պատմություն» ուսանողների վեցհատորյակի առաջին և երրորդ հատորների (1970 թ.)¹ Հայ գրականությանը նվիրված գլուխները: Ս. Աղաբաբյանը նաև հեղինակել է միջնակարգ դպրոցի 10-րդ դասարանի համար նախատեսված «Հայ սովետական գրականություն» դասագիրքը (1969–1986 թթ.): Մի քանի տասնամյակի ընթացքում լույս են տեսել գրականագետի՝ շուրջ երեք տասնյակ մենագրություններ, հոդվածների ժողովածուներ, Հայ գրականության պատմության հատորներում ընդգրկված հետազոտություններ և գրողների դիմանկարներ, հուշային պատումներ, այդ թվում՝ «Եղիշե Չարենց» երկհատոր (1973 թ., 1977 թ.), «Ակսել Բակունց» (1963 թ.) կոթողային աշխատությունները: Տասնամյակների բեղմնավոր և արդյունավետ գործունեության համար Սուրեն Աղաբաբյանը պարգևատրվել է «Պատվո նշան» (1972 թ.) և Ժողովուրդների բարեկամության (1982 թ.) շքանշաններով:

Հայ նորագույն գրականության պատմության ուսումնասիրությունը մշտապես եղել է գրականագետի գիտական հետաքրքրությունների ոլորտում: Անցյալ դարի 70-ական թվականներին արդեն հրատապ էր այդ շրջանի գրականության սկզբնավորման և զարգացման օրինաչափությունների բացահայտումն ու հիմնավոր քննությունը: 1978 թ. հրապարակված «Հայ սովետական գրականության պատմության հետազոտությունը (արդյունքներ և խնդիրներ)» հոդվածում անդրադառնալով այդ կարևոր խնդրին՝ Ս. Աղաբաբյանը նշում է, որ ընդամենը մի քանի տասնամյակ ընդգրկող խորհրդահայ գրականության պատմության «գլխավոր հանգույցների և զարգացման օրինաչափությունների հետազոտությունը չէր կարող ունենալ մեկնաբանական-քննական այնպիսի հարուստ ավանդներ, ինչպիսիք ունեին հին ու միջին և նոր դարերի գրական ընթացքի հետազոտողները»: Բայց դա դեռ «հիմնական դժվարությունը» չէր: Ավելի կարևոր էր այն, որ «այդ գրականությունը ոչ թե անցյալ ժամանակաշրջանների հայ գրականության պարզ և ուղղակի շարունակությունն էր», այլ պատմական նոր իրադրություններում ու հանգամանքներով պայմանավորված «գեղարվեստական նոր որակ, գրականության զարգացման նոր աստիճան»²: «Ակսել Բակունց» մենագրության մեջ անդրադառնալով դեռևս անցյալ դարասկզբի 10-ական թվականների իրավիճակի գնահատությունը՝ Ս. Աղաբաբյանը բանավիճում էր գրականության այն պատմաբանների հետ, որոնք մատնացույց էին անում «ոչալիստական տրադիցիաների նվազման իրողությունը» և այդ շրջանում տեսնում էին «միայն ունակների քայքայում ու անկում»: Մինչդեռ, ըստ նրա, ճշմարտությունն այն է, որ 10-ական թվականների հայ գրականության պատմությունը դրսևորում էր «երբեք չեղած գեղարվեստական դիրքերի բևեռացում, գեղագիտական ըմբռնումների ակնհայտ հակասականություն ու ներքին պայքար, արվեստի խնդիրների

¹ Ս. Բ. Աղաբաբյան. Հոդվածներ, դիմանկարներ, հուշեր, Երևան, 1982, էջ 4:

² Նույն տեղում, էջ 5:

ըմբռնման տարբեր մոտեցումների ու հոսանքների չափազանց առատութ-
յուն»³: Այնուհետ՝ հետագա տասնամյակներին, հաղթահարելով «պրոլետար-
տական հույժ միակողմանի»՝ գրականությունն ազգային ավանդույթներից
կտրված, «դասակարգային ինքնամիտփաժության» մեջ պատկերացնող
հոսանքների ազդեցությունը, գրականագետի արձանագրմամբ, որոշակի
քայլեր կատարվեցին գրականության ընթացքի հետազոտության առավել
օբյեկտիվ և ճշմարիտ մեթոդաբանության հաստատման ուղղությամբ: Հատ-
կապես երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին հրատապ դար-
ձավ «արհեստականորեն խզված ժառանգորդական թելերի վերականգնումը»:
Հետագա մի քանի տարիներին այդ նպատակի իրագործմանը զգալիորեն
նպաստեց նաև այն, որ տեական բացակայությունից հետո վերականգնվեցին
հանրապետի արգելված և անտեսված այնպիսի նշանակալից անուններ, ինչպես
Ե. Չարենցը, Ա. Բակունցը, Գ. Մահարին, Վ. Թոթովենցը, Լեո Կամսարը, Մ.
Արմենը, Զ. Եսայանը ... Արդյունքում «... վերադասավորվեց գրականության
պատմության կառուցվածքը, ավելի ստույգ՝ վերականգնվեցին շղթայի բոլոր
օղակները», «վերացվեցին արխիվային և լրագրային «տաբուները», պայման-
ներ ստեղծվեցին «նորագույն գրականության բազմակողմանի ուսումնասի-
րության համար»⁴:

Հաջորդ կարևորագույն խնդիրը, որ ծառացած էր գրականագիտական
մտքի առջև, ստեղծագործական նոր մեթոդի՝ սոցիալիստական ռեալիզմի, ամ-
բողջական և ճշգրիտ սահմանումն էր: Նույնիսկ մինչև 70-ական թվականներն
այդ ասպարեզում դեռևս կային «սպիտակ տեղեր» ու «սուր անկյուններ»,
որոնք հետագա խորացման ու մշակման պահանջ էին առաջադրում⁵: Դրան-
ցից մեկը, ըստ Ս. Աղաբաբյանի, ստեղծագործական մեթոդի դիտարկումն էր
պատմական ընթացքի մեջ, սոցիալիզմի մեթոդի առաջացման, կազմա-
վորման և զարգացման օրինաչափությունների բացահայտումը: Դրանորելով
լայն հայացք հայ նորագույն գրականության պատմության նկատմամբ, գրա-
կանագետն առաջադրում է «սոցիալիզմի ավանդների ավագանի լայնաց-
ման», «դարերից եկող ազգային ավանդների հետ» խորքային կապերի բա-
ցահայտման հրատապ խնդիրը: Մի բան, որ նորագույն գրականությունն
արդեն իսկ իրագործում էր՝ իր զարգացման ընթացքում «ստեղծագործական
լիցքեր» քաղելով «հնադարյան հայ պատմագրությունից և միջնադարյան
աշխարհիկ (նաև ոչ աշխարհիկ) քնարերգությունից», իս. Աբովյանի ու Բաֆ-
ֆու, Հովհ. Թումանյանի և Դ. Վարուժանի, Սիամանթոյի ու Վ. Տերյանի ստեղ-
ծագործություններից: Ընդունելով, որ «հասարակական դինամիկայի և ար-
վեստի շարժման փոխհարաբերությունն ինքնին բարդ երևույթ է և չի են-
թարկվում մեխանիստական նույնացման և կատարյալ դաշնության»՝ Աղա-
բաբյանը, սակայն, համոզված էր, որ, այդուհանդերձ, «դրանց մեջ գոյություն
ունի մի որոշ կարգ ու կանոն, ներքին փոխհամաձայնություն»⁶, ինչը և աշ-
խատում էր վեր հանել՝ հիմնվելով նաև միջազգային հատկապես՝ ռուս գրա-
կանագիտության մեջ արդեն իսկ այդ ուղղությամբ կատարվող փորձերի վրա:

³ Ս. Աղաբաբյան. Ակսել Բակունց, Երևան, 1971, էջ 21:

⁴ Ս. Աղաբաբյան. Հոգիվածներ, դիմանկարներ, հուշեր, էջ 15:

⁵ Նույն տեղում, էջ 17:

⁶ Նույն տեղում, էջ 18:

Ըստ այդմ, գրականագետը դիտարկում էր ռեալիստական մեթոդի զարգացման հետագիծը՝ քննադատական ռեալիզմ — «ռենեսանսյան ռեալիզմ» — թուամանյանական ռեալիզմ՝ «թուամանյանական համադրությունների ուղղությունը» — սոցոբալիզմ չղթայի տեսքով: Ի վերջո, հանգում է այն եզրակացության, որ «սոցիալիստական ռեալիզմի մեկնաբանության նորագույն տեսանկյուններից ամենաարդյունավետը թերևս «բաց համակարգի» («открытая система») տեսանկյունն է», որը լայն հնարավորություններ է տալիս «նորագույն գրականության բովանդակության բազմակողմանիությունը և ձևերի հարստությունը հետազոտելու» համար⁷:

Նշված պատմական ու տեսական հարցադրումների տեսանկյունից գրականագետի ուշադրության կենտրոնում էին նաև հայ նորագույն գրականության ազգային դիմագծի, ազգային հիմքերի բացահայտումը՝ վերագրվելու գրականության քարոզների մերժման տրամաբանությանը, գեղարվեստական արժեքների փոխադարձ ազդեցության և փոխադարձ հարստացման ընթացքի ակտիվացումը՝ համաշխարհային գրականության շրջանակներում, որտեղ Ս. Աղաբաբյանը շեշտադրում էր հատկապես «փիլիսոփայական-խորքային հաղորդակցության բացահայտումները ...»⁸:

Տեսական հիմնախնդիրները, բնականաբար, իրենց արտացոլումն ու հիմնավորումն էին գտնում քննվող ժամանակի շունչը և ոգին ներկայացնող առաջատար գրողների կյանքին ու ստեղծագործությանը նվիրված Ս. Աղաբաբյանի հետազոտություններում: Խոսքը, անշուշտ, առաջին հերթին Ե. Չարենցի և Ա. Բակունցի մասին է: Արդեն հիշատակված իր արժեքավոր մենագրություններում գրականագետը, ըստ էության շարադրում է նաև իսկական, բարձր գրականության ու գեղարվեստի չափանիշների իր ըմբռնումները: Շեշտադրումներից մեկը գրողի, արվեստագետի անհատական էության ճշմարտացի, խորքային բացահայտումն է: «Եղիշե Չարենց» աշխատության մեջ, օրինակ, «անվիճելի ճշմարտություն» համարելով այն պնդումները, թե «սերունդների գիտակցության մեջ Չարենցը մտել է որպես «մարգարե բանաստեղծ», «ռազմիկ ու սերմնացան», «պոեզիայի գրոշակակիր», որպես գրական խոշոր անհատականություն ու ժողովրդական հերոս»՝ նա անմիջապես էլ հավելում է. «Բայց վատն այն է, որ Չարենցի մասին գրված հոդվածների ու ակնարկների մեծ մասում չի երևում ամբողջ կյանքը ժողովրդի պատմության, հեղափոխության ու արվեստի մեջ այրած գրողի ու մտածողի կենդանի դեմքը: Շատ դեպքերում /.../ Չարենցի գեղարվեստական աշխարհը հանձնվում է «ընդհանուր օրինաչափությունների» և «ընդհանուր անդեմությունը», որի մեծ ախտյանն էր ինքը»: Այս առումով բերում է նաև ուկրաինացի գրող, բանաստեղծ Լեոնիդ Պերվոմայսկու կարծիքը, ըստ որի՝ Ե. Չարենցը «... մարդ էր բոլոր չափումներով և այդ պատճառով էլ եղավ իր երկրի, իր ժողովրդի, իր ժամանակի բանաստեղծը»:

Ս. Աղաբաբյան գրականագետի համար գրողի մեծության կարևորագույն հատկանիշներից էր նաև ներքին ընթացքի՝ ճանապարհի ու հոգեբանական,

⁷ Նույն տեղում, էջ 19–20:

⁸ Նույն տեղում, էջ 23:

⁹ Ս. Աղաբաբյան. Եղիշե Չարենց, հ. 1, Երևան, 1973, էջ 18:

ստեղծագործական աստիճանական զարգացման, ժողովրդի կյանքի և մարդու գոյության հիմքերի ճանաչողության ու արտացոլման անընդհատ խորացման անհրաժեշտությունը, որը նա արծարծում էր հիմնականում Ե. Չարենցի և Ա. Բակունցի օրինակներով: Բերելով Ե. Չարենցի տողերը՝ «Մի ուղի, որ վեր է տանում, // Մի ճանապարհ անհաս ...» («Էպիքական առավոտ»), նշում է, որ դա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ «Հորիզոնների լայնացում և հայացքի խորացում, պատմության նոր երևույթներն արտահայտող գեղարվեստական նոր սկզբունքների նվաճում»¹⁰: Ինչ վերաբերում է Ա. Բակունցին, ապա, գրականագետի համոզմամբ, «նա իր առաջ չի դնում կենցաղագրական ու ազգագրական խնդիրներ, /.../ նրա համար էականը մարդագիտական խնդիրներն են, ժամանակակից մտածողությունները իր երկրի ու նրա մարդկանց մասին: Ընթերցողի առաջ նա բացում է հայ գեղջկուհու հոգու պոեզիան և հայ աշխատավոր գյուղացու մեջ եղած մարդը ...»¹¹:

Ս. Աղաբաբյանի համար ճշմարիտ տաղանդի գլխավոր հատկանիշներից մեկն արդիականության զգացումն է, ինչը և, ըստ էության, ենթադրում է խորքային հայացք տվյալ ժամանակի, իրականության դեպքերին: Մի բան, որ գրականագետի կարծիքով, պայմանավորում է գրողի ստեղծագործական և՛ հակասությունները, և՛ ներքին խտացումների բուն միջուկի էությունը: Բանավիճելով, այսպես կոչված, գրական երևույթներին «հեռադիտակի հակառակ կողմից նայող» քննադատների մակերեսային տեսակետների հետ, թե «նորը դանդաղ է մուտք գործում» Ա. Բակունցի ստեղծագործության մեջ՝ նշում է, որ Բակունցը սովորական իմաստով «դեպքերի արվեստագետ» չէ, ավելի հակված է դեպի «հոգեբանական դեպքը»՝ նոր կյանքի հատկանիշների հոգեբանական յուրացումը: Ընդ որում, նրա հայացքն ամենևին էլ չըմբռնում է դեպի անցյալը, այլ ավելի շատ՝ դեպի ապագան, «կյանքի դինամիկայի ընկալումը»¹²: Նույն կերպ՝ Ե. Չարենցի պարագայում, ընդգծում է, որ «մեծ ճանապարհորդը փնտրում է ժամանակի դիմագիծն ու կենսագրությունը, մարդկային գոյության խորհուրդը, հայրենիքի ճակատագիրը ...»¹³: Մերժելով «թմբուկային, անկենդան բանաստեղծությունը», «հայեցողականության՝ ունեֆլեքսիայի ուղին»՝ պաշտպանում է «թափանցող և ներթափանցող, ժամանակի գաղտնիքները Մարդու մեջ հայտաբերող իմացական բանաստեղծությունը»¹⁴: Այդ որոնումների մեջ խորապես յուրացնելով նաև Ա. Պուշկինի, Հովհ. Թումանյանի, ռուսական ու միջազգային գրական այլ մեծագույն դեմքերի դասերը՝ գրականագետը, ի վերջո, հանգում է «թե պարզ, թե բարդ», այլ խոսքով՝ «բարդ, բայց ամենալայն մասսաներին հասկանալի սինթետիկ արվեստի» գեղագիտությանը: Ավելի ամբողջական ձևակերպմամբ՝ «Չարենցին մտահոգում էր մեծ ու խոր արվեստի, իր իսկ սահմանումով սինթետիկ արվեստի ստեղծման պատմական առաքելությունը, այն արվեստի, ուր ի մի են գալիս կյանքի արտահայտման խորությունը, կյանքի ճշմարտությունը և բանաստեղծական մեծ կուլտուրան»¹⁵:

¹⁰ Ս. Աղաբաբյան. Եղիշե Չարենց, հ. 2, Երևան, 1977, էջ 116:

¹¹ Ս. Աղաբաբյան. Ակսել Բակունց, էջ 43:

¹² Նույն տեղում, էջ 57:

¹³ Ս. Աղաբաբյան. Եղիշե Չարենց, հ. 1, էջ 7:

¹⁴ Ս. Աղաբաբյան. Եղիշե Չարենց, հ. 2, էջ 134:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 117:

Գրականագիտական նշված սկզբունքներն ու ելակետերը Ս. Աղաբաբյանը կիրառել է նաև հետագա գրական ընթացքի, ինչպես նոր՝ 50–60-ական, 70–80-ական թվականներին հանդես եկած սերնդային գրականության, այնպես էլ առանձին գրական անհատականությունների ստեղծագործության քննության ժամանակ՝ հանդես բերելով ոչ միայն խորաթափանց գրականագետ-տեսաբանի, այլև ընթացիկ գրական երևույթները ճշմարիտ գնահատող քննադատի իր անուրանալի կարողությունները։ Ասվածի վկայություններն են նշված տասնամյակների տաղանդավոր գրողներին տրված սեղմ ու դիպուկ բնութագրումները։ Ահա Հ. Շիրազի սպառնիչ դիմապատկերը. «Հովհ. Շիրազը, ինչպես երևի ոչ մեկը իր ժամանակակիցներից, ամբողջովին, անմնացորդ իր բանաստեղծական տողերի ու տների մեջ է։ Բանաստեղծությունից դուրս նա չունի և ոչ մի անձնական գաղտնիք, և ոչ մի անձնական ապրում։ /.../ Ճակատագիրը նույնացել է Քնարին»¹⁶։ Հր. Մաթևոսյանը՝ «Հրանտ Մաթևոսյանի արձակի ծանրության կենտրոնը, հավասարապես բոլոր պատումների «փիլիսոփայական քարը»՝ տիեզերական մեծ կյանքի, գոյության հավերժական հարցերի պատասխանների տենդագին, անընդհատ, անդուլ որոնումն է» (էջ 253)։ Պ. Սևակը՝ «Պարույր Սևակը լիովին տիրապետում է բառերի շիկացման արվեստին՝ ինչպես ոչ ոք իր ժամանակակիցներից։ Դրանով էլ բացատրվում է նրա բանաստեղծական տողերի ու տների քաղաքացիական հզոր ավյունը, նրա կրքերի ուժը և բացած խարույկի այրող տաքությունը, մտքերի բոցավառումը, մարդու հոգեկան աշխարհի գաղտնիքների ճանաչման խորությունը։ Իր բառերով ասած՝ երկրաբանի հետախուզումների խորությունը, որը մակերեսից գնում է դեպի ընդերքը, հոգեկան անձանոթ շերտերը։ Դեպի մարդը» (էջ 274)։ Վ. Դավթյանը՝ «Ճշմարիտ բանաստեղծությունը, բոլոր դարերում, ապրում և շնչում է ՀՈԳԵՆՅՈՒԹՈՎ. Իր պաշարները քաղում է պատմության տվյալ հատվածի հոգևոր բովանդակությունից։ /.../ Վահագն Դավթյանը արդեն իր գրական մոտեքից եղել է հոգենյութի քնարերգության դիրքերում» (էջ 293)։ Հ. Սահյանը՝ «Համո Սահյանը բառային իր ինքնատիպ համակարգով «սովորականացնում է» բանաստեղծությունը, ասել է թե՛ բացում է այն աղբյուրները, որոնք զարդանախշերի փոխարեն բերում են արտաքին աշխարհի գույների ու ձևերի ամբողջությունը» (էջ 325)։

Ս. Աղաբաբյանի խոսքը լեզվական ու ոճական առումով գեղարվեստական կաշառող արժեքայնություն է ստանում հատկապես հուշային պատումների մեջ։ Այսպես. «Երբ հեռվից հեռու նայում էինք Ավ. Իսահակյանին՝ միայնակ քայլելիս, հենված ձեռնափայտին, թվում էր, թե նրա հետ քայլում է մարդկային մի ամբողջ քարավան ... դեպի Սկիզբը, դեպի Գոյության գաղտնիքը ...» (էջ 179)։ Ահա և Դերենիկ Դեմիրճյանը. «Սուր, դիպուկ խոսքը անպակաս էր իրենից։ Միտքն անդադար եռման մեջ էր, միշտ լարված, ինչպես նետաղեղը» (էջ 194)։ Կամ՝ «1947 թվականին երևանյան փողոցներում անակնկալ հայտնվեց ինքը՝ Գուրգեն Մահարու հողանյութ կերպարանքը» (էջ 209) ...

Բազմակողմանի և բազմաշերտ էր Ս. Աղաբաբյանի հետաքրքրությունների շրջանակը։ Գրականության պատմության ու տեսության, ընթացիկ զարգացումների հիմնախնդիրները նա չաղկապում էր ազգային պատմության ու

¹⁶ Ս. Աղաբաբյան. Հոգվածներ, դիմանկարներ, հուշեր, էջ 97–98։

ճակատագրի, միջազգային հարաբերությունների և մարդու գոյաբանական լայն ու խորքային հարցադրումների քննության հետ: Այս տեսակետից հատկանշական են նրա արժեքավոր գրախոսականները գրող-պատմաբան Բագրատ Ուլուքաբյանի՝ «Հայ-ուսական մերձեցումների» պատմությանը նվիրված «Ոսկե շղթա», Սերո Խանզադյանի՝ «Հայաստանի տարածքի վրա գտնվող գյուղերի պատմության»՝ գրականագետի բնորոշմամբ, «Հանրագիտարանային նշանակություն» ունեցող եռահատոր «Հայրենապատում», Աշոտ Արզումանյանի՝ նշանավոր արևելագետ, պատմաբան ու հնագետ Հովսեփ Օրբելու «գործի ու անձի ընդարձակ պատումը» ներկայացնող «Թայֆուն», անվանի պատմաբան Ծատուր Աղայանի՝ «1877–1878 թթ. ուս-թուրքական պատերազմի օրերից սկսած «Հայկական հարցի» դիվանագիտական ուղեծիրը» նշագծող «Հայ ժողովրդի ազգային ազատագրական պայքարի պատմությունից» հիմնարար աշխատությունների վերաբերյալ¹⁷:

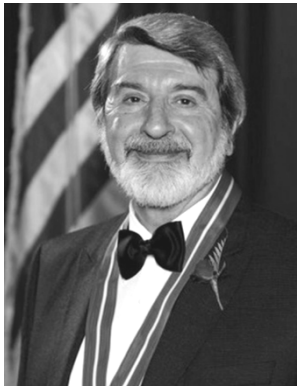
Ս. Աղաբաբյանը հայ գրականագիտության այն դասականներից է, որի խորքային պեղումներով հատկանշվող աշխատություններն ու բազմաբնույթ հրապարակումները՝ ամբողջ գիտական վաստակը, անսպառ աղբյուր է մեր ժողովրդի այսօրվա և ապագա գրականասեր սերունդների համար:

ՊԵՏՐՈՍ ԴԵՄԻՐՉՅԱՆ

Բ. Գ. Դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայ նոր գրականության բաժնի առաջատար գիտաշխատող, Հայաստանի գրողների միության վարչության քարտուղար: Գիտական հետաքրքրությունները՝ դասական և ժամանակակից գրականություն: Հեղինակ է 3 մենագրության, գրականագիտական և գրաքննադատական բազմաթիվ հոդվածների: pdemirchyan@mail.ru

¹⁷ Ս. Աղաբաբյան. Հոդվածներ, դիմանկարներ, հուշեր, էջ 346–360:

ԳԵՎՈՐԳ ԲԱՐՂԱԿՉՅԱՆ. ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՎԱՆԴՆԵՐԻ ՈՒ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԻ ԶՈՒԳՈՐԴՈՂՈՐԸ
(Ծննդյան 80-ամյակի առթիվ)*

Լրացավ ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ Գևորգ Պարզեի Բարդակչյանի ծննդյան 80-ամյակը:

Ծնվել է 1942 թ. Բեյրութում: 1964-1969 թթ. սովորել է Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում, ապա 1970-1974 թթ.՝ Օքսֆորդի համալսարանում:

1974-1987 թթ. դասախոսել է Հարվարդի համալսարանում: 1987 թ., երբ հիմնվում է Միչիգանի համալսարանի Մարի Մանուկյանի անվան հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնը, վարիչ է հրավիրվում Գ. Բարդակչյանը: 1995-2007 թթ. եղել է համալսարանի հայագիտական ծրագրերի տնօրենը:

Օքսֆորդի համալսարանում 1978 թ. դոկտորական է պաշտպանել «Հակոբ Պարոնյանի քաղաքական և սոցիալական երգիծանքը» թեմայով: Աշխատանքը թարգմանվել է թուրքերեն:

ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ է ընտրվել 2011 թ. դեկտեմբերի 28-ին: Հիմնադրել և ղեկավարել է Միչիգանի համալսարանի ամառային հայկական ինստիտուտը 1988-2009 թթ., որի դասընթացներին մասնակցել են աշխարհի տարբեր երկրներից:

Եղել է «Հայագիտական ուսումնասիրությունների ընկերակցության» (Society for Armenian Studies) գործադիր խորհրդի անդամ ու ընկերակցության նախագահ 1982-1984 և 2010-2014 թվականներին, նաև՝ ԱՄՆ «Վարդանանց ասպետներ» հայագիտական հանձնախմբի նախագահ՝ 2012-2017 թթ.: Հայաստանի Հանրապետությունում և արտերկրում լույս տեսնող շուրջ մեկ տասնյակ պարբերականների խմբագրական խորհուրդների անդամ է:

Տարիների ընթացքում կազմակերպել է բազմաթիվ միջազգային գիտաժողովներ, որոնք վերաբերվել են հայագիտության տարբեր հարցերին: Մի քանի տասնյակ դասախոսություններ է կարդացել տարբեր երկրներում (Սինգապուրում, Հնդկաստանում, Իսպանիայում, Եգիպտոսում, Սանկտ Պետերբուրգում) և տարբեր լեզուներով (հայերեն, անգլերեն, արաբերեն, ֆրանսերեն և թուրքերեն):

Նրա գիտահասարակական գործունեությունը բարձր է գնահատվել Հայաստանի Հանրապետության, Սփյուռքի և միջազգային տարբեր կառույցների

* Ներկայացվել է 24. VI. 2022 թ., ընդունվել է տպագրության 30. VI. 2022 թ.:

կողմից: 1984 թ. արժանացել է «Ջ. Հ. Քոլիգյան» (ԱՄՆ), 2000 թ. «Ա. Հ. Դադյան» (Նյու Յորք) մրցանակների, Ամերիկյան մշակույթին բերած նպաստի համար 2011 թ. պարգևատրվել է Էլիս կղզու պատվո մեդալով:

Երևանի պետական համալսարանը 2005 թ., իսկ Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանը 2011 թ. նրան շնորհել են Պատվավոր դոկտորի կոչում:

Բավականին լայն է Բարդակչյանի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը՝ հայ միջնադարյան գրականության բնագրերից մինչև նոր շրջանի հայ գրականություն և ուշ միջնադարից մինչև նոր շրջանի պատմություն և մշակույթն ընդգրկող հարցեր:

Նա իր կարևոր նպաստն է բերել Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրությանը՝ կազմակերպելով տարբեր գիտաժողովներ և կատարելով մի քանի կարևոր աշխատանքներ: Երբ հիմնվում է Հոլոքոստի ոգեկոչման թանգարանը, տնօրինությունը 1984 թ. Բարդակչյանին է դիմում գրելու հայկական ցեղասպանության խորհրդապահական ուրվագիծը: Հավաքված նյութերը մի քանի տարի անց ներկայացնում է նաև Թեդ Պողոսյանի նկարահանած «Ճանապարհորդություն հայկական շափիղներով» (An Armenian Journey) ֆիլմում:

«Հիտլերը և հայերի ցեղասպանությունը. Հիտլերի ճառը 1939 թ. օգոստոսի 22-ին» գրքում լրացուցիչ փաստարկներ է բերում հօգուտ այն տեսության, որ Հիտլերը, ծրագրելով հրեաների զանգվածային ոչնչացումը իրականացնել, որպես նախատիպ նկատի է ունեցել Օսմանյան կայսրությունում ու Արևմտյան Հայաստանում կատարված Հայոց ցեղասպանությունը՝ որպես անպատիժ մնացած հանցագործության օրինակ: Գիրքը նախ լույս է տեսել անգլերեն, ապա երկիցս հայերեն՝ Երևանում և թրքերեն՝ Իստամբուլում:

Գիտական գործունեության և Սիյուսքում հայապահպանությանը ծառայելու բնորոշ օրինակ են արևելահայերենին ու արևմտահայերենին նվիրված նրա դասագիրք-ուղեցույցները, որոնք կիրառվում են ԱՄՆ-ում և արտերկրի մի շարք այլ համալսարաններում:

Ուշ միջնադարյան և նոր շրջանի գրականության բնագավառում նրա տասնամյակների հետազոտությունների հանրագումարն է հայ գրականության 1500–1920 թթ. ընդգրկող մատենագիտությունը. «Հայ նոր գրականության ուղեցույց. 1500–1920 թթ., ներածական պատմությամբ» (A Reference Guide to Modern Armenian Literature 1500-1920, with an introductory history): Այն տպագրվել է 2000 թ.: Նախ հայ գրականության համառոտ պատմություն է ներկայացվում ժամանակի պատմամշակութային համապատկերում: Հաջորդ բաժնում բերվում են այս շրջանում ստեղծագործած հեղինակների մասին 10–15 տող ընդգրկող համառոտ կենսագրականներ և տեղեկություններ, ապա նրանց գործերի մատենագիտությունը հայերենով և այլ շուրջ տաս լեզուներով թարգմանված: Առանձին բաժիններով ներկայացվում են հայ գրականության մեջ այս երկայն ժամանակաշրջանին վերաբերող գրական-քննադատական, բանասիրական ուսումնասիրությունները, գրողների երկերի բնագրերի թարգմանական ժողովածուները, հայ գրականության տաղաչափություն, հայ բանահյուսությունը, գրական փոխազդեցություններին նվիրված ուսումնասիրությունները և աշուղական գրականությունը, մատենա-

գիտական և տեղեկատվական հավաքածուները: Ընդհանուր առմամբ, բերվում է այս ժամանակաշրջանն ընդգրկող մոտ 400 հեղինակների կյանքի և ստեղծագործությունների մատենագիտությունը: Անհրաժեշտ նյութերը և մատենագիտական տեղեկությունները գտնելուն օգնում է խնամքով և մանրամասն կազմված անձնանունների ցանկը:

Միջազգային «Բրիլ» հեղինակավոր հրատարակչությունը 2014 թ. տպագրում է Գ. Բարդակչյանի և Ս. Լա Պորտայի կազմած «Հայ Հայտնությունական ավանդույթը. համեմատական հեռանկարներ» (The Armenian Apocalyptic Tradition: a comparative perspective, Brill, SVTP series) ժողովածուն: Աշխատանքում տեղ են գտել ոչ միայն «Հովհաննու Հայտնության», այլև ընդհանրապես վախճանաբանական գրականության հետ կապված բնագրերը և վերջիններիս վերաբերող ուսումնասիրությունները: Գ. Բարդակչյանի կողմից այն կարևոր միտքն է ընդգծվում, որ ընդհանուր քրիստոնեական բնույթի հայտնությունական բնագրերը, հայկական միջավայրում տեղայնացվելով, կապվել են հայության ապագայի հետ՝ անհատների փոխարեն վերաբերվելով հայ ժողովրդի ապագային: Ավելին, նույն այս ընթացքով հայկական միջավայրում ստեղծված մի շարք տեսիլներ, գուշակություններ և անեծքներ ձեռք են բերել վախճանաբանական բնույթ՝ որպես տարատեսակ դրսևորումները հայ միջնադարյան ազատագրական լեզենդի: Նման մոտեցմամբ են քննվում Դանիելի յոթերորդ տեսիլի հետագա կենցաղավարումը հայկական միջավայրում, հայ գրականության մաս կազմող «Դաշանց թուղթը», Ներսես Մեծի և Կոզեռնի տեսիլները:

Գ. Բարդակչյանի ծննդյան 75-ամյակի առթիվ ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտն անգլերենից հայերեն թարգմանությամբ «Պատմաբանասիրական հոդվածներ» խորագրի ներքո տպագրեց նրա գիտական գործերից ծավալուն յոթ հոդված, որոնք ոչ միայն ներկայացնում են հեղինակի գիտական հետաքրքրությունների շրջանակը, այլև լավագույնս պատկերացում տալիս հետազոտություններում կիրառված գիտական-քննադատական քննության եղանակի մասին: Հոդվածները նվիրված են հայագիտության ամենաբազմազան հարցերին՝ միջնադարյան գրականությունից մինչև XVII–XVIII դդ. հասարակական-քաղաքական խնդիրները, եվրոպական ուղեգրողների Հայաստանի մասին հայտնած կարծիքները: Լուսատիպ նմանահանությամբ տպագրվում է նաև Գ. Բարդակչյանի Հակոբ Պարոնյանի այլաբանական երկերին նվիրված ուսումնասիրությունը:

Գրքում տեղ գտած հոդվածները, գրված լինելով հայկական և օտար սկզբնաղբյուրների ընդգրկմամբ, ընդլայնում են մի շարք կարևոր հարցերի վերաբերյալ ավանդական տեսակետների շրջանակը: Բնորոշելով այս հոդվածները՝ կարող ենք ասել, որ միջնադարից մինչև XIX դարի հայ կյանքի տարբեր իրողությունները վերլուծվել են հայոց լեզվի, հայ գրականության ու հայ ժողովրդի պատմության համադրական քննությամբ և այս քննությունն իր հերթին դիտարկված է Արևելք–Արևմուտք գուգահեռների համատեքստում՝ իսլամական բանաստեղծությունից մինչև եվրոպական վերածնություն և XVIII–XIX դդ. գրական-գեղագիտական ուղղություններն ու ըմբռնումները: Գրքում տպագրված հոդվածները հավասարապես վերաբերում են թե՛ գրականագիտությանը, թե՛ պատմագիտությանն ու միջգիտակարգային վերլուծություն-

ների լավագույն օրինակ են և բերված են ըստ իրենց պարունակած թեմաների ժամանակագրական ընթացքի՝ սկսվելով հայոց տարաբախտ Արշակ երկրորդ թագավորով, որի կերպարի երկվորյունն ու միասնական, կենտրոնացված պետություն և պետականություն ստեղծելու բուռն տենչն ու միջնադարից մինչև Լևոն Խեչոյան մեկնաբանությունն է վերլուծված Բարդակչյանի կողմից:

Հայ հին գրականության մի շարք ստեղծագործությունների բնագրագիտական և բառաքննական ուսումնասիրություններ է կատարում ժամանակի իրավաբանական, ինչպես նաև այդ բառերի արևելյան լեզուներում ունեցած իմաստների հաշվառմամբ: Բառագիտական նման ճշգրտումները օգնում են ճիշտ հասկանալու Կոստանդին Երզնկացու տարբեր ստեղծագործությունների և մի շարք հայրենների տարբեր տողերի իմաստները: Երզնկացու օրինակով վերլուծվում է հայ բանաստեղծության մեջ Սուրբ Հոգու միջոցով Աստվածատուր շնորհից մինչև մոսկան ու շնորհատու և մուրազատու Սուրբ Կարապետ բանաստեղծներին տրվող շնորհի մեկնաբանումը:

Հաջորդ երկու հոդվածները սերտորեն կապված են իրար հետ՝ վերաբերվելով Կոստանդնուպոլսի հայոց պատրիարքությունն ու արևմտահայության կյանքում մի տեական ժամանակ թեղադրող դիրք գրավող հայ ամիրաներին: Այս հոդվածներում պատմագիտական ճշտումները կատարվում են հայ գրականության սկզբնաղբյուրային նյութերի հիման վրա: Ցույց է տրվում, որ Պոլսի պատրիարքությունը համայն արևմտահայության առաջնորդի դերը նվաճեց հայ ժողովրդի պատմական անցյալի, լեզվի ու հավատի միասնության շնորհիվ, և ոչ թե օսմանյան կայսերական հրովարտակով:

Մխիթարյաններին նվիրված հոդվածի էջերում ցույց է տրվում Մխիթարի առաքելության բուռն նպատակը և միաբանության բերած նպաստը հայագիտությանն ու հայ մշակույթի տարբեր ոլորտներին:

Հայաստանի և հայ ժողովրդի կերպարի եվրոպական ընկալմանն է նվիրված անգլիացի ուղեգրողների Հայաստանի մասին հոդվածը:

Այս ժողովածուի մեջ տեղ է գտել նաև 1980 թ. տպագրված «Յակոբ Պարոնեանի աշխատանքային կարգ մը երկերուն պատմական դէմքերն ու դէպքերը» աշխատությունը: Հ. Պարոնյանի երգիծանքի մի շարք աշխատանքային պատմությունների կերպարների բացահայտմանը վերաբերող այս աշխատանքում կատարված է իրապես ոսկերչական աշխատանք և 1880-ական թվականների բանավոր պատմությունների ու ժամանակի մամուլի կենցաղային և առօրեական բնույթի ծանուցումների ու լուրերի, ինչպես նաև Ազգային ժողովի նիստերում տեղի ունեցող անցուղարձերի միջոցով ցույց է տրվում, թե ովքեր են Պարոնյանի մի շարք կենդանական և դիցաբանական հերոսների իրական նախատիպերը: Պարոնյանի գործերը մի կողմից ժամանակի պոլսահայ միջավայրի համատեքստում են դիտարկվում, իսկ զեղարվեստական առանձնահատկությունների առումով էլ համեմատվում են Փրանսիական գրականության հետ:

Այսպես համառոտ փորձելով ուրվագծել Գ. Բարդակչյանի անցած գիտական ուղին՝ կրժվարանանք ասել, թե նա որքանով է սիյուռաֆայ ու օտար միջավայրի հայազետ և որքանով՝ հայաստանյան: Նման տարբերակի փոխարեն ճիշտ կլինի ասել, որ նա Մերձավոր Արևելքի հայկական նոր ավանդույթներ ու հոծ զանգվածներ ունեցող միջավայրում ձևավորված, ապա Երևանի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետում կրթված

յուն ստացած և այնուհետև Օքսֆորդում հետագա ուսումնառությունն անցած, աշխարհի հայագիտության տարբեր կենտրոններում պատասխանատու դերակատարություն ստանձնած, շարունակաբար հայրենի երկրի կենսատու միջավայրի ուժին հաղորդված և Մատենադարանի ձեռագրային գանձերն ամբարած հայագետ է: Այսպիսով, նա Սփյուռքի փորձառությունը կրող, հայրենի կրթություն ստացած ու Արևմտյան գիտական մեթոդաբանությունը քաջածանոթ հայրենի սփյուռքահայ «բազմավեպ» հայագետ է, որին շատ դժվար է պատմաբանի, գրականագետի, մշակութաբանի կամ լեզվաբանի կադավարով սահմանել-սահմանափակել:

Այս իրողությունը հատկապես աչքի է զարնում նրա ուսումնառություններում, ուր բուն պատմաբանասիրական քննությունը հաճախ ընդմիջարկվում է արևմտահայ միջավայրի ավանդույթների մինչև իրեն հասած փորձառությամբ, ուր գիտական քննությանն է միահյուսվում մանկության տարիների և սփյուռքյան վարժարաններում ուսումնառության վերհուշը: Հայկական աղբյուրներից ու այդ վերհուշից եկող անվանումները որպես տեղ-միջավայրի հասկացություններ են քննվում լեզվաբանական տեսանկյունից և վեր հանվում հիշյալ բառերի պարունակած իրավաքաղաքական ու տնտեսական իմաստները:

Հայաստանի, Սփյուռքի, ինչպես նաև օտար հայագետների մի զգալի մասը իրենց գիտական մկրտությունը ստացել են Մատենադարանի ընթերցասրահում, ուր նրանք ներկայանում են գիտական հանրությունը և ծանոթանում միմյանց հետ: Երբ ես 1981 թ. առաջին անգամ բախտ ունեցա լինելու Մատենադարանի ընթերցասրահում, Գ. Բարդակչյանը տարիներ առաջ էր այստեղ ստացել իր գիտական մկրտությունը և գիտության ու իմացության սանդուղքներով ելնում էր վեր:

Խորհրդային տարիներին, սկսած իրենց արտաքինից ու պահվածքից թեև հստակորեն տարբերվում էին արտասահմանցիները, այդ թվում և սփյուռքահայերը՝ Բարդակչյանի դեպքում չնայած նկատելի էր արևմտյան աշխարհին պատկանելը, բայց նա նկատելիորեն տարբերվում էր մյուսներից ու ասես «մերը» լինելը իր պահվածքով և խոսվածքի շեշտված արևելահայերենով:

Անցնող տասնամյակները, հավելելով նրա գիտական իմացությունը, բարեբախտաբար, քիչ բան են տարել նրանից: Էյի նույն ժպտուն և վառվռուն հայացքը, եռանդով նորանոր գործեր ձեռնարկելը և նույն եռանդով իր գիտական ըմբռնումներն ու տեսակետները պաշտպանելը:

Ծննդյան 80-ամյակը բոլորած Գևորգ Բարդակչյանին մաղթենք քաջառողջություն, երջանկություն և որ նորանոր ուսումնասիրություններով հարստացնի հայագիտության որքան հերկված, նույնքան և հերկվելիք Անդա-տանը:

ՎԱՐԴԱՆ ԴԵՎՐԻԿՅԱՆ

Բ. գ. դ., ՀՀ ԳԱԱ Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի տնօրեն: Գիտական հետաքրքրությունը՝ հայ միջնադարյան գրականություն: Հեղինակ է 37 մենագրության և շուրջ 120 հոդվածի: devrikyan@yahoo.com

ՀՀ ԳԱԱ ՏԱՐԵԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՈՐ

Ապրիլի 29-ին կայացավ ՀՀ ԳԱԱ տարեկան ընդհանուր ժողովը: Այն մեկնարկեց նախօրեին ակադեմիայի գիտական 5 բաժանմունքներում: Ժողովներում բաժանմունքների ղեկավարները հանգամանորեն զեկուցեցին բաժանմունքներում ընդգրկված գիտական ինստիտուտների և կենտրոնների ձեռքբերումների, բացթողումների ու նաև առաջիկա ծրագրերի մասին: Զեկուցումների շուրջ ծավալեցին լուրջ և առարկայական քննարկումներ, կարդացվեցին ուշադրալի զեկուցումներ:

Ինչպես նշեցինք ապրիլի 29-ին կայացավ ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի տարեկան ընդհանուր ժողովը, ուր ամփոփվեցին ՀՀ ԳԱԱ 2021 թ. գիտական և գիտակազմակերպական գործունեության հիմնական արդյունքները:

Միջոցառմանը ներկա էին ՀՀ նախագահ Վահագն Խաչատուրյանը, ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահի տեղակալ Հակոբ Արշակյանը, ՀՀ կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարար Վահրամ Դումանյանը, ՀՀ գիտության կոմիտեի նախագահ Սարգիս Հայոցյանը, ՀՀ ԳԱԱ ղեկավարությունը, ԳԱԱ ինստիտուտների տնօրենները, գիտաշխատողները: Տարեկան ընդհանուր ժողովի պատվավոր հյուրն էր համաշխարհային մեծության գիտնական, ֆիզիկոս, Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի ակադեմիկոս, Մենդելեևի անվան ՅՈՒՆԵՍԿՕ-Ռուսաստան միջազգային մրցանակի դափնեկիր, ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ Յուրի Հովհաննիսյանը:

Ժողովը սկսվեց ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Աշոտ Սալյանի ընդգրկուն տարեկան հաշվետու և ծրագրային զեկուցումով:

ԱՊԱԳԱՅԻ ՏԵՍԼԱԿԱՆՈՎ

ՀՀ ԳԱԱ ՆԱԽԱԳԱՀ, ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ԱՇՈՏ ՍԱԼՅԱՆԻ
ՀԱՇՎԵՏՈՒ ԶԵԿՈՒՑՈՒՄԸ

Հաշվետու տարում Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան իր գործունեությունն իրականացրել է հանրապետության առջև ծառացած նոր մարտահրավերների ու խնդիրների պայմաններում, որոնք պայմանավորված էին ինչպես շարունակվող COVID-19 համավարակով թեղադրված սահմանափակումներով, այնպես էլ երկրի սոցիալ-տնտեսական միջավայրի վրա 44-օրյա պատերազմի էական ազդեցությամբ: Նոր մարտահրավերների ու խնդիրների հաղթահարմանն ուղղված քայլերը ենթադրում են նաև նոր մոտեցումներ, որոնք առաջին հերթին պետք է պարունակեն արագ փոփոխվող աշխարհաքաղաքական զարգացումներին համարժեք լուծումներ:

ՀՀ ԳԱԱ գիտական կազմակերպությունները 2021 թ. շարունակել են իրականացնել իրենց հիմնական գործառույթները՝ կատարվել են հիմնարար և կիրառական բնույթի հետազոտություններ գիտության տարբեր բնագավառներում, որոշ չափով արդիականացել են գիտական ենթակառուցվածքները,

զարգացրել են միջազգային համագործակցությունը և մասնակցություն են ունեցել հանրապետության ռազմաարդյունաբերության համակարգի տարբեր օղակների աշխատանքներին: Հաշվետու տարում անցկացվել են ակադեմիայի կառավարման մարմինների ընտրություններ՝ հունիսի 28–29-ին կայացած ԳԱԱ ընդհանուր ժողովում ընտրվել է ակադեմիայի նոր ղեկավարություն:

2021 թ. ընթացքում ԳԱԱ գիտական կազմակերպություններում կատարվել են գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության բազային 44, նպատակային-ծրագրային 5 ծրագրեր, պայմանագրային (թեմատիկ) 313 թեմաներ և տնտեսական պայմանագրային 186 ծրագրեր: Արդյունքում հրապարակվել են 140 մենագրություն, 935 գիտական հոդված գրախոսվող ամսագրերում, 271 հոդված գիտաժողովների նյութերի ժողովածուներում և 162 թեզիս ՀՀ-ում և 20 մենագրություն, 615 հոդված, 210 գիտաժողովի նյութ և 187 թեզիս արտասահմանում: Իհարկե, գիտական արդյունքների հետագա առևտրայնացումը կախված է ոչ միայն հետազոտության առանցքը հանդիսացող գաղափարի արդիականությունից, այլ նաև ներդրման համար անհրաժեշտ կադրային, ֆինանսական, իրավական և տնտեսական ռեսուրսների առկայությունից, ինչպես նաև շուկայական պահանջարկից և շուկայում մրցունակ լինելուց: Եվ այդ շղթայի տարբեր օղակների փոխգործակցության արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված ծրագրերի մշակումը մեր հետագա գործունեության հիմնական ուղղություններից մեկն է լինելու:

Միևնույն ժամական, հանրապետության գիտության բնագավառի ձեռքբերումների գիտաչափական գնահատման համար անհրաժեշտ է առաջնորդվել միջազգային գիտական հանրության կողմից ընդունված չափանիշներով, մասնավորապես՝ գիտական ամսագրերում կամ գիտաժողովների նյութերում ունեցած հրապարակումներով և դրանց վրա եղած հղումների քանակով: Այդ տեսակետից հայտնի «SCOPUS» գիտատեղեկատվական շտեմարանում ընդգրկված գիտական ամսագրերում, գիտաժողովի նյութերում կամ գրքերում Հայաստանի Հանրապետության կողմից 1996–2020 թթ. ընթացքում հրապարակվել է 19089-ը հղման ենթակա փաստաթուղթ, հղումների ընդհանուր թիվը կազմել է 416854, մեկ փաստաթղթի վրա եղած հղումների թիվը՝ 19.68, իսկ Հիրշի-ինդեքսը (H-ինդեքսը)՝ 231՝ ըստ «Scimago» կայքի ս. թ. մարտի 1-ի տվյալների: Ըստ H-ինդեքսի Հայաստանը զբաղեցնելով համաշխարհային դասակարգման 66-րդ հորիզոնականը, տարածաշրջանում, այն է՝ Սևծովյան ավազանի («Black Sea Basin») երկրների շարքում երրորդն է՝ Թուրքիա՝ 36, Ուկրաինա՝ 50, Հայաստան՝ 66, Վրաստան՝ 69, Բելառուս՝ 73, Ադրբեջան՝ 96 և Մոլդովա՝ 104: Մեկ փաստաթղթի վրա եղած հղումների քանակով Հայաստանը համաշխարհային դասակարգման 71-րդ դիրքում է, ինչը տարածաշրջանում առաջինն է՝ Հայաստան՝ 71, Վրաստան՝ 77, Մոլդովա՝ 146, Թուրքիա՝ 176, Բելառուս՝ 187, Ադրբեջան՝ 203 և Ուկրաինա՝ 225: Եթե վերցնենք հրապարակումների քանակը մեկ միլիոն բնակչության հաշվարկով, ապա ըստ գիտության վերաբերյալ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 2021 թ. գեկույցի («UNESCO Science Report») Հայաստանը 2019 թ. 416 հրապարակումով Սևծովյան ավազանի երկրների շարքում զբաղեցնում է 2-րդ հորիզոնականը:

Ընդ որում Հայաստանն այդ դիրքում է եղել նաև 2011 և 2015 թթ., այսինքն այն հաստատուն է մոտ 10 տարվա կտրվածքով 2011–2019 թթ. և

չատ մոտ է G20 երկրների միջին ցուցանիշին:

Նշված գնահատականները ցույց են տալիս, որ Հայաստանի գիտությունների ոլորտը, 1996–2020 թթ. ընթացքում գործելով տնտեսական ու սոցիալական բազմաթիվ դժվարությունների և շարունակական թերֆինանսավորման պայմաններում, շատ չի գիշել իր մրցակցային դիրքերը համաշխարհային գիտական լանդշաֆտում: Հաշվի առնելով նաև գիտության ֆինանսավորման ծավալներն այդ ժամանակահատվածի համար, կարելի է պնդել, որ, եթե գիտությունը դիտարկենք որպես բնագավառ, որի հիմնական գործառույթը նոր գիտելիքի ստեղծումն է, իսկ վերջնարդյունքը՝ գիտական արտադրանք տալը, ապա ծախսերի արդյունավետության տեսակետից այն մեր հանրապետության ամենաարդյունավետ բնագավառներից մեկն է՝ ըստ համաշխարհային և տարածաշրջանային դասակարգումներում իր ունեցած դիրքի: Սակայն, դա չի նշանակում, որ բնագավառում ոչ մի խնդիր չկա, ավելին՝ խնդիրները շատ լուրջ են, իսկ դրանց լուծման համար նախատեսված ժամանակահատվածը՝ շատ կարճ:

Միջազգային հրապարակումների ներքին կառուցվածքի տեսակետից 2016–2020 թթ. ընթացքում Հայաստանի կողմից հրապարակվել և «SCOPUS» գիտատեղեկատվական շտեմարանում ընդգրկվել են 5867 հղման ենթակա փաստաթղթեր, որոնցից մոտ կեսը պատկանում են Ֆիզիկա և աստղաֆիզիկա բնագավառին: Համեմատաբար փոքր թիվ են կազմում Սոցիալական գիտությունների և Արվեստի ու հումանիտար գիտությունների բնագավառների հրապարակումները՝ համապատասխանաբար ընդհանուրի 5 և մոտ 3 տոկոսը:

2021 թ. ԳԱԱ-ն շարունակել է միջազգային համագործակցությունն օտարերկրյա կամ միջազգային գիտական կառույցների և գիտությունների ակադեմիաների հետ: Մասնավորապես, ստորագրվել է Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի և ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի միջև գիտատեխնիկական համագործակցության իրականացման ճանապարհային քարտեզ, որտեղ նշված համատեղ 54 առաջարկությունները ներառում են գիտության տարբեր ոլորտներ: ԳԱԱ պատվիրակությունը մասնակցել է ԱՊՀ և գիտությունների ակադեմիաների միջազգային ասոցիացիայի չրջանակներում կազմակերպված միջոցառումներին: Ակադեմիայի ինստիտուտների կողմից իրականացվել են 56 միջազգային դրամաշնորհային ծրագրեր, կազմակերպվել են 56 միջազգային գիտաժողովներ, սիմպոզիումներ և այլ միջոցառումներ: Իրականացման ընթացքում են եվրոպական «Հորիզոն 2020» ծրագրի 6, Արևելյան գործընկերության 6 և Միջազգային գիտատեխնիկական կենտրոնի 3 նախագիծ:

Միջազգային համագործակցության բազմաբնույթ գործիքակազմներ են ընդգրկում եվրոպական Միության (ԵՄ) հետազոտությունների և նորարարությունների չրջանակային, մասնավորապես՝ վերջին տարիներին իրականացված «Հորիզոն 2020» և 2021 թ. մեկնարկած «Հորիզոն եվրոպա» ծրագրերը: Հայաստանի Հանրապետությունը որպես ասոցացված անդամ անդամակցել է «Հորիզոն 2020» և այժմ էլ՝ «Հորիզոն եվրոպա» ծրագրերին: «Հորիզոն 2020»-ի չրջանակներում մեր հանրապետությունում իրականացվել է 36 դրամաշնորհային ծրագրեր, որոնցից 21-ում ընդգրկված են ԳԱԱ կազմակերպություններ: Այդ ծրագրերի ֆինանսավորման համար ԵՄ կողմից հատկաց-

վել է շուրջ 4 մլն եվրո, որից ակադեմիայի կազմակերպություններին հատկացվել է 1.7 մլն եվրո, որից 1.43 մլն եվրոն՝ ուղղակիորեն, իսկ մնացածը՝ ենթակայամանագրային եղանակով: ԳԱԱ-ից «Հորիզոն 2020»-ի դրամաշնորհներ են շահել ԳԱԱ նախագահությունը, Ինֆորմատիկայի և ավտոմատացման պրոբլեմների ինստիտուտը, Ֆիզիկական հետազոտությունների ինստիտուտը, էկոլոգանոսֆերային հետազոտությունների կենտրոնը, «Հայկենսատեխնոլոգիա» գիտաարտադրական կենտրոնը և Հնագիտության և ազգագրությունների ինստիտուտը: «Հորիզոն 2020» ծրագրին մեր հանրապետության մասնակցության հաջողության գործակիցը կազմում է 11.81 %, ինչն Արևելյան Գործընկերության երկրների շարքում առաջին դիրքն է՝ Հայաստան՝ 11.81 %, Վրաստան՝ 11.41 %, Մոլդովա՝ 10.33 %, Բելառուս՝ 9.89 %, Ադրբեջան՝ 9.60 % և Ուկրաինա՝ 9.38 %:

Անհրաժեշտ է նշել, որ միջազգային համագործակցությունը ԳԱԱ կարևորագույն գործառնություններից մեկն է՝ այն կարգավորվում է Միջազգային կապերի, Սիլյուսքի և Միջազգային դրամաշնորհների աջակցության բաժինների կողմից: Վերջինը ԳԱԱ գիտահետազոտական կազմակերպություններին, խմբերին ու անհատ աշխատողներին տեղեկատվություն է տրամադրում Միջազգային դրամաշնորհային ծրագրերի, առաջին հերթին «Հորիզոն Եվրոպա» ծրագրի մրցույթների մասին և մասնագիտական կազմակերպչական աջակցություն է ցուցաբերում այդ մրցույթների մասնակցության հայտերի նախապատրաստման փուլում:

Ներկայումս ակադեմիայի համակարգի և ընդհանրապես Հայաստանի գիտության ոլորտի առջև ծառացած երեւի թե ամենակարևորագույն խնդիրը գիտական ներուժի շարունակվող «ծերացումն» է: Ընդ որում, եթե գիտության «երիտասարդացման» ուղղված պետական քաղաքականության շնորհիվ ապահովվում է երիտասարդ կադրերի մուտքը գիտության ոլորտ, ապա հետագայում դրանց ամրապնդման հարցում առաջ են գալիս խնդիրներ: Առ 01.01.2022 թ. ԳԱԱ համակարգում աշխատում են 3492 մարդ՝ ներառյալ համատեղողները: Գիտահետազոտական աշխատանքներ իրականացնողների (գիտաաշխատողներ, գիտական միավորների ղեկավարներ, լաբորանտներ, լաբորանտ-հետազոտողներ, փորձագետներ) թվաքանակը 2120 է, որից 274-ն ունեն գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան, իսկ 1011-ը՝ թեկնածուի: Գիտահետազոտական աշխատանքներ իրականացնողները կազմում են ընդհանուրի 60.7 %-ը, իսկ գիտական աստիճան ունեցողները՝ դրանց 60.6 %-ը: Գիտահետազոտական աշխատանքներ իրականացնողների և գիտական աստիճան ունեցողների տարիքային բաշխումներն ունեն վառ արտահայտված երկու մաքսիմում, և մեր կարևորագույն խնդիրը մի կողմից երիտասարդների ներհոսքի նկատվող դրական դինամիկայի պահպանումն է և մյուս կողմից էլ՝ գիտության ոլորտում այդ կադրերի ամրապնդմանն ուղղված ծրագրերի մշակումն ու իրականացումը: Առկա է կադրերի ներհոսք մինչև 35–40 տարեկան, սակայն 40 տարեկանից հետո դրանց թվաքանակը սկսում է նվազել: Առանձին կարևոր հարց է գիտական աստիճան ունեցողների տարիքային բաշխումը, երբ շատ մեծ է բարձր տարիք ունեցողների մասնաբաժինը: Մասնավորապես՝ 65 և բարձր տարիք ունեցողները կազմում են ընդհանուրի 41.8 %-ը, իսկ 70 և բարձր տարիք ունեցողները՝ 30.7 %-ը:

Գիտական կադրերի պատրաստման տեսակետից ԳԱԱ գիտական կազմակերպություններում ներկայումս սովորում են 114 ասպիրանտներ, որոնցից 17-ն ընդունվել են 2021 թ.: Պետք է նշել, որ վերջին տարիներին ասպիրանտական շատ տեղեր ակադեմիայում թափուր են մնում և իրավիճակը չտկման կարիք ունի: Խնդրի լուծման մեջ, այն է՝ գիտական ներուժի վերարտադրության արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված միջոցառումների մշակման և ներդրման գործընթացներում պետք է ներգրավված լինեն և՛ գիտություն, կրթության ու տեխնոլոգիաների ոլորտների պետական լիազոր մարմինները, և՛ ԳԱԱ ու գիտական կազմակերպությունների ղեկավարությունը, և՛ ակտիվ աշխատող գիտնականները: Գիտության շարունակական զարգացման ապահովումը մեր բոլորի խնդիրն ու պարտավորությունն է:

Եթե համեմատենք ասպիրանտուրայում սովորողների ընդհանուր թիվը ոլորտի աշխատողների թվաքանակի հետ, ապա ըստ ՀՀ վիճակագրական վարչության տվյալների 1989 թ. ասպիրանտուրայում սովորել է 1019 հոգի, գիտատեխնոլոգիական բնագավառի աշխատողների քանակը եղել է 38244, որոնցից գիտությունների դոկտորի և թեկնածուի գիտական աստիճաններ ունեցել են համապատասխանաբար 467-ը և 3987-ը: 2020 թ. ասպիրանտուրայում սովորել է 911 մարդ, բնագավառի աշխատողների թիվը կազմել է 4499, այդ թվում՝ գիտությունների դոկտորների թվաքանակը եղել է 403 և գիտությունների թեկնածուներինը՝ 1400: Հետևաբար ասպիրանտների պատրաստման դինամիկան գիտական աստիճան ունեցողների թվաքանակի համեմատ 2020 թ. ավելի բարձր է, քան 1989-ին, և խնդիրը գիտության ոլորտում դրանց հետագա ամրապնդման մեջ է: Փոխվել է նաև բուհերում և գիտական հաստատություններում սովորող ասպիրանտների համամասնությունը: Եթե 1985–1989 թթ. միջինում ասպիրանտների 51.8 %-ն էր ուսանում գիտական կազմակերպություններում, ապա 2016–2020 թթ. համար այդ ցուցանիշը կազմում է 16.7%:

2021 թ. ԳԱԱ գիտական կազմակերպություններում իրականացվել է գիտական և ճարտարագիտատեխնիկական կադրերի ատեստավորում, որի արդյունքների հիման վրա, համաձայն ՀՀ կառավարության 2021 թ. մայիսի 13-ի № 747-Լ որոշման, բարձրացվել են գիտական աշխատողների աշխատավարձերը: Ներկայումս գիտական աշխատողների 19 %-ը կրտսեր գիտաշխատողներ են, 31%-ը՝ գիտաշխատողներ, 31.5%-ը՝ ավագ գիտաշխատողներ, 15.2%-ը՝ առաջատար և 3.3%-ը՝ գլխավոր գիտաշխատողներ: Փաստորեն, ատեստավորման արդյունքում նվազել է կրտսեր գիտաշխատողների թվաքանակը և համապատասխանաբար ավելացել է ավելի բարձր տարակարգերի պաշտոններ զբաղեցնող գիտաշխատողների թիվը: Ինչպես գիտեք, ներկայումս քննարկվում է գիտական աշխատողների ատեստավորման նոր կարգ, որի վերաբերյալ առաջարկություններ են ներկայացրել մեր համակարգի գրեթե բոլոր գիտական կազմակերպությունները: Այդ կարգի լրամշակման աշխատանքներում մեր բոլորի առարկայական մասնակցությունը շատ կարևոր է հաշվի առնելով դրանով կարգավորվող հարաբերությունների համակարգային բնույթը:

ԳԱԱ բյուջետային և արտաբյուջետային ընդհանուր ֆինանսավորումը 2021 թ. կազմել է 10 մլրդ 252 մլն դրամ, ինչը 2019 թ. 10 մլրդ դրամի համե-

մատ աճել է 2.5 %-ով: Բյուջետային ֆինանսավորումն ավելացել է 12.7 %-ով, իսկ արտաբյուջետայինը՝ նվազել 31.5 %-ով: Բյուջետային ֆինանսավորման մեջ բազային ֆինանսավորումը նվազել է 11.3 %-ով, իսկ թեմատիկ և պետական այլ դրամաշնորհների ֆինանսավորման ծավալներն աճել են, համապատասխանաբար 197.2 % և 77.2 %-ով, ինչը պայմանավորված է այդ ծրագրերի ծավալների 2021 թ. կտրուկ աճով: ԳԱԱ 2019–2021 թթ. ֆինանսավորման ներքին կառուցվածքում զգալի է թեմատիկ և այլ պետական դրամաշնորհների ֆինանսական ծավալների աճը բյուջետային հատկացումներում և արտադրանքների կամ ծառայությունների զգալի մասնաբաժինն արտաբյուջետային միջոցների մեջ: Վերջին բաղադրիչը պետք է ավելի զարգացնել՝ որպես պահանջարկով պայմանավորված հետազոտությունների իրականացում կամ ծառայությունների մատուցում, ինչն էլ իր հերթին կնպաստի ԳԱԱ ֆինանսավորման աղբյուրների դիվերսիֆիկացիայի մակարդակի բարձրացմանը:

Դրամաշնորհային ծրագրերի ֆինանսական ծավալների աճը շատ կարևոր է՝ այն հնարավորություն է տալիս խրախուսել գիտահետազոտական խմբերի նախաձեռնությամբ իրականացվող գիտահետազոտական թեմաները: Դրա հետ միասին, կարևոր է նաև բազային ֆինանսավորման ավելացումը, քանի որ այն լինելով ինստիտուցիոնալ ֆինանսավորման մեխանիզմ՝ հնարավորություն է տալիս ապահովել գիտահետազոտական կազմակերպությունների զարգացումը որպես ինստիտուցիոնալ կառույց՝ ավելի երկար ժամանակային հորիզոնի համար, քան թե թեմատիկ հետազոտությունների համար նախատեսված ժամանակահատվածները:

2021 թ. գիտություն կոմիտեն անցկացրել է 8 դրամաշնորհային մրցույթ՝ հետազոտական ծրագրերի իրականացման 2–5 տարի ժամանակահատվածի համար: Արդյունքում ֆինանսավորվել է 373 հայտ, որից 154-ը ներկայացվել էր ԳԱԱ կազմակերպությունների կողմից՝ 41.3 %-ը: Մրցույթների ընդհանուր ֆինանսական ծավալը կազմել է 13,522,749.0 հազար դրամ, որից 5,820,096.0 հազար դրամը կամ ընդհանուրի 43 %-ը հատկացվել է ԳԱԱ կազմակերպությունների հետազոտական խմբերին: Կոմիտեն կազմակերպել է նաև գիտություն ոլորտի ենթակառուցվածքի, նյութատեխնիկական բազայի արդիականացման մրցույթը, արդյունքում ֆինանսական աջակցություն է տրամադրվել 28 գիտական սարքավորումների ձեռքբերման համար, որոնցից 11-ը տեղակայվելու է ակադեմիայի 8 գիտական կազմակերպություններում:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ԳԱԱ թույլ կողմերից է կիրառական գործունեությունը՝ չնայած համակարգում առկա են գիտական արդյունքների ասպրանքայնացման մի շարք հաջողված դեպքեր: Օրինակ՝ ԳԱԱ «Հայկենսատեխնոլոգիա» գիտաարտադրական կենտրոնում շարունակվում է զարգանալ «Նարին» կաթնաթթվային պրոբիոտիկի տարատեսակների արտադրությունը, որոնք հաջողությամբ իրացվում են տեղական շուկայում: Հաշվետու տարում սկսվել է պատիճավորված լիոֆիլիզացված պրոբիոտիկի սերիական արտադրությունը, որն իր որակական ցուցանիշներով մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել արտերկրում: Կենտրոնը ունի մոտ 200 մլն դրամի պատվեր Ձեռիխայից, բավականին մեծ պատվեր սպասվում էր նաև ՌԴ-ից, սակայն Ուկրաինայում սկսված պատերազմի պատճառով այն դեռևս ընթացք չի

ստացել: Այսօր Հանրապետությունում խիստ արդիական և պահանջված է նաև կենսապարարտանյութի արտադրությունը՝ ամոնիումային սելիտրայի գնի կտրուկ աճի պատճառով՝ այն թանկացել է մոտ 4 անգամ: «Հայկենսատեխնոլոգիա» գիտաարտադրական կենտրոնն առաջարկում է այլընտրանքային տարբերակ՝ «էկոբիոֆիտ» կենսապարարտանյութը, որն իր արդյունավետությամբ չի զիջում սելիտրային, էկոլոգիապես անվտանգ է և ունի մի շարք առավելություններ:

Ընդհանրապես, քննարկվում է Հայաստանի Հանրապետությունում միջին հզորության կենսատեխնոլոգիական գործարան կառուցելու հարցը: Նման գործարանի պարագայում հնարավոր է 6–8 արտադրատեսակներ տրամադրել մեր գյուղատնտեսությանը, սննդարդյունաբերությանը, դեղագործությանը, որոնք այսօր ներկրվում են արտերկրից: Գործարան կառուցելու հարցը բարձրացվել է կառավարությունում, և վարչապետի հանձնարարականով այսօր դիտարկվում է Աբովյան քաղաքում:

Օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոնում շարունակվել է «Գանգլերոն», «Տիոդին» և «Կապրոֆեր» դեղապատրաստուկների արտադրությունը, որոնք արտահանվում են Ռուսաստան, Ուկրաինա, Վրաստան և Բելառուս:

Բացի նշվածներից, ապրանքայնացման ենթակա մշակումներ առկա են նաև ակադեմիական այլ ինստիտուտներում: Սակայն դրանք հետագա ապրանքայնացման ընթացք չեն ստացել, դրանցով լուրջ չեն զբաղվել ոչ ինստիտուտները, ոչ էլ ակադեմիայի նախագահությունը: Այսօր դա մեր գլխավոր ռազմավարական խնդիրներից մեկն է, հիմնարար հետազոտությունների արդյունքներն աստիճանաբար տանել դեպի կիրառական դաշտ, ինչը, իմ խորին համոզմամբ, ակադեմիայի զարգացման գլխավոր գրավականը կլինի: Եվ այդ նպատակով էլ ԳԱԱ-ի նախագահության կազմում ստեղծվել է հատուկ ստորաբաժանում:

Այժմ նոր նախաձեռնությունների մասին: Ինչպես գիտեք 2021 թ. վերջին կազմակերպվել են այցելություններ համակարգի բոլոր գիտական կազմակերպություններ՝ հետազոտական ծրագրերի, կադրային ներուժի և գիտական ենթակառուցվածքների առկա վիճակի ուսումնասիրության և հիմնական պրոբլեմների ճշգրտման նպատակով: Արդյունքում բացահայտվել են կազմակերպությունների և համակարգի ուժեղ և թույլ կողմերը, որոնց հիման վրա էլ մշակվել է համակարգի բարեփոխումների ծրագիրը, որի որոշ տարրեր արդեն իսկ ներդրվել են:

Բարեփոխություններն իրականացվել են մի քանի ուղղություններով: Առաջինը՝ իրավական դաշտի կանոնակարգումն է: Խոսքը գնում է «Բարձրագույն կրթության և գիտության մասին» ՀՀ օրենքի նախագծի մասին: Այդ ուղղությամբ կատարվել է հետևողական աշխատանք, ընդ որում՝ այն իրականացվել է համատեղ՝ գիտության կոմիտեի, կրթության, գիտության, մշակույթի և սպորտի նախարարության հետ միասին: Արդյունքում խմբագրվել է նշված օրենքի նախագծում ԳԱԱ-ին վերաբերող 26-րդ հոդվածը, մասնավորապես՝ ակադեմիայի համար սկզբունքային նշանակություն ունեցող 1-ին կետը, որն ապահովում է գիտահետազոտական կազմակերպությունների հետագա գործունեությունը ԳԱԱ համակարգում:

– Ակադեմիան ՀՀ հիմնադրած ինքնակառավարվող ոչ առևտրային կազմակերպություն է, որն իր կազմում միավորում է ակադեմիայի անդամներին, ակադեմիայի բաժանմունքները, ակադեմիայի աշխատակազմը և ակադեմիայի համակարգի կազմակերպությունները:

Նախագծով ակադեմիային վերապահված են նաև պետական կառավարման մարմնի առանձին գործառույթներ՝

– Ակադեմիան իր կանոնադրությամբ սահմանված կառավարման մարմինների միջոցով իրականացնում է իր համակարգի կազմակերպությունների ընդհանուր կառավարումը:

Օրենքի նախագիծը գտնվում է քննարկման փուլում և հույսով ենք, դրանք ցանկալի ընթացք կունենա:

Արդեն իսկ կատարված փոփոխությունների երկրորդ ուղղությունը ԳԱԱ նախագահության աշխատակազմի նոր կառուցվածքի հաստատումն է: 2022 թ. սկզբին կատարվել է ԳԱԱ նախագահության կառուցվածքի փոփոխություն և աշխատակազմի օպտիմալացում: Արդյունքում ստեղծվել են նոր ստորաբաժանումներ՝ Զարգացման ծրագրերի և մշտադիտարկման, հատուկ ծրագրերի և ներդրումների, գիտական կադրերի պատրաստման ծրագրերի բաժինները, վերակազմավորվել են Միջազգային դրամաշնորհների աջակցության ու գիտության հանրայնացման և հասարակայնության հետ կապերի բաժինները, բացվել են ԳԱԱ նախագահի տեղակալների, ինչպես նաև Արցախում ԳԱԱ նախագահության ներկայացուցչի հաստիքներ: Վերասահմանվել և հստակեցվել է ԳԱԱ ղեկավար կազմի պարտականությունների և իրավասությունների շրջանակը:

Նոր ձևավորված բաժինների կողմից իրականացվող կամ համակարգվող գործառույթներից պետք է առանձնացնել ԳԱԱ ընթացիկ հետազոտությունների տեղեկատվական համակարգի ստեղծումը, միջգիտակարգային հետազոտությունների ծրագրերի մշակումը, ազգային անվտանգության ամրապնդմանն ուղղված ծրագրերի իրականացումը, պահանջարկով պայմանավորված հետազոտությունների կատարումը, կադրերի վերաբուսակրթության ծրագրերի իրականացումը, գիտության հանրահռչակումը և այլն: Հատուկ ուշադրություն է դարձվել միջազգային համագործակցության զարգացմանը:

Մշակվել է նաև ՀՀ ԳԱԱ 2022–2026 թթ. զարգացման ռազմավարությունը, որում շարադրված են ակադեմիայի զարգացման տեսլականը, նպատակները, դրանց հասնելու միջոցառումները ու այդ միջոցառումների ներդրման արդյունավետության գնահատման առանցքային ցուցանիշները: Ռազմավարության հիմնական նպատակներն են՝

– բարձրացնել համակարգի գիտական կազմակերպությունների կողմից իրականացվող հետազոտությունների արդյունավետությունը,

– խթանել գերազանցությունը և ապահովել համակարգի շարունակական զարգացումը,

– աջակցել գիտություն-կրթություն-արտադրություն փոխգործակցության մակարդակի բարձրացմանը,

– նպաստել ՀՀ ԳԱԱ-ի ինտեգրմանը միջազգային, առաջին հերթին Եվրոպական հետազոտական տարածք և այլն:

Մշակվում է ԳԱԱ համակարգի օպտիմալացման ծրագիրը, որը նպատակ

ուների ձևավորել ժամանակակից գիտահետազոտական, գիտաարտադրական, գիտաուսումնական կամ գիտաարտադրաուսումնական կենտրոններ՝ զարգացման ու ակնկալվող արդյունքների հստակ պատկերացումներով: Ծրագիրը նախատեսվում է իրականացնել 2022–2026 թթ. ընթացքում և արդյունքում ԳԱԱ 32 գիտական կազմակերպություններից ձևավորել շուրջ 20 կազմակերպություն կամ կենտրոն:

Օպտիմալացման գործընթացն ընդգրկելու է նաև ակադեմիայի նախագահության կառուցվածքային փոփոխությունները: Մասնավորապես՝ նախատեսվում է ներկայումս գործող հինգ բաժանմունքների հիման վրա ձևավորել երեք բաժանմունք, նախագահության կազմում ընդգրկել գիտության ոլորտի պետական լիազոր մարմնի և բնագավառին առնչվող այլ պետական մարմինների ներկայացուցիչներ:

Մեր հիմնական խնդիրներից է նաև ԳԱԱ համակարգի ռեսուրսների կենտրոնացումը կարևոր նշանակություն ունեցող գիտահետազոտական և տեխնոլոգիական խնդիրների լուծման վրա: Այդ խմաստով կարևորագույն խնդիր է ԳԱԱ-ի համար գիտական և գիտատեխնոլոգիական հետազոտությունների գերակա ուղղությունների ընտրությունը:

ԳԱԱ-ի կողմից իրականացվող հետազոտությունները կամ խնդիրները պայմանականորեն կարելի է բաժանել չորս խմբի: Առաջինը հայագիտությունն է, որը պետք է զարգանա որպես Հայաստանի Հանրապետության համար ռազմավարական նշանակություն ունեցող բնագավառ և պարտադիր ընդգրկված լինի ակադեմիայի գերակայությունների շարքերում: Երկրորդը հիմնարար գիտական հետազոտություններն են ընդհանրապես: Այստեղ պետք է ընտրել գերակայությունները և իրականացնել այնպիսի հետազոտություններ, որոնք ուղղված են գիտության արդի չափանիշներին համապատասխան նշանակալի հիմնախնդիրների լուծմանը՝ պետք է զբաղվել «մեծ» կամ «մեծ նպատակին» հասնելուն ուղղված հիմնարար հետազոտություններով: Երրորդ խումբն ազգային անվտանգության մակարդակի ամրապնդմանը միտված գիտական և տեխնոլոգիական հետազոտությունների իրականացումն է: Եվ չորրորդը՝ կիրառական հետազոտություններն են, որոնք պետք է ուղղված լինեն ինչպես հանրապետության տնտեսության զարգացմանը, այնպես էլ միջազգային շուկա գիտատար արտադրանքի կամ ծառայության արտահանմանը:

Ներկայումս մշակման փուլում են գտնվում նաև գիտական կադրերի վերաարտադրության արդյունավետության բարձրացմանն ուղղված ծրագրերը: Մասնավորապես, ԳԱԱ գիտակրթական միջազգային կենտրոնը ԳԱԱ հետազոտական համալսարանի վերափոխման ծրագիրը, որն ընդգրկում է մագիստրոսական և ասպիրանտական ծրագրերի նախագծում և իրականացում գիտական կազմակերպություններում՝ պետական և միջազգային ֆինանսավորմամբ, ասպիրանտական դպրոցի ներդրում, հետդոկտորանտուրայի ինստիտուտի հիմնադրում գիտական կազմակերպություններում և այլն: Մշակվում են նաև գիտակրթական կրաստերների ստեղծման մեխանիզմներ:

Անհրաժեշտ է մշակել նաև ազգային գիտական ենթակառուցվածքների արդիականացման և զարգացման ճանապարհային քարտեզ՝ ապահովելով ենթակառուցվածքների մատչելիությունը հանրապետության բոլոր գիտական

կազմակերպությունների և բուհերի համար: Ճանապարհային քարտեզով պետք է նախատեսվի նաև ազգային գիտական ենթակառուցվածքների ինտեգրումը Եվրոպական Միության, առաջին հերթին Արևելյան գործընկերության երկրների գիտական ենթակառուցվածքների հետ:

Հայագիտական հետազոտությունները պետք է ունենան հատուկ վերաբերմունք ինչպես պետական մարմինների, այնպես էլ ԳԱԱ ղեկավարության և կազմակերպությունների կողմից:

Անհրաժեշտ է ավելացնել, որ նախատեսվող աշխատանքների ծավալները շատ մեծ են, իսկ իրականացման համար նախատեսված ժամանակահատվածը՝ շատ կարճ. վերջինս թեղադրված է, մի կողմից ԳԱԱ համակարգի կադրային կազմի կառուցվածքով, երբ 70 և բարձր տարիք ունեցողների մասնաբաժինը գիտական աստիճան ունեցողների մեջ կազմում է շուրջ 30 %, մյուս կողմից՝ Հայաստանի Հանրապետության առջև ծառացած նոր մարտահրավերների հակազդման ու խնդիրների լուծմանն ուղղված քայլերի իրականացման երբեմն հրատապ անհրաժեշտությունով պայմանավորված արագ փոփոխվող աշխարհաքաղաքական դարգացումներով:

Ինչպես տեսնում եք խնդիրները շատ են և դրանք հրատապ պետք է լուծում ստանան: ՀՀ ԳԱԱ համակարգը լրջագույն բարեփոխումների կարիք ունի, և դա այսօր խիստ պահանջված է, դա անհրաժեշտ է հասարակության մեջ Հայաստանի գիտության և ազգային ակադեմիայի երբեմնի բարձր հեղինակության վերականգնման համար, ակադեմիայի և գիտնականների հանդեպ վերադաս մարմինների երբեմնի վստահության վերականգնման համար, ԳԱԱ-ի միջազգային հեղինակության բարձրացման համար: Իսկ մենք Ձեր հետ միասին դրան կհասնենք, քանի որ կա վճռականություն, կամք, պատասխանատվության զգացում և բարեփոխումներ իրականացնելու փորձ, և ամենակարևորը, որ այդ ամենն իրականացվում է գիտության ոլորտում պետական լիազոր մարմնի հետ համաձայնեցված և դրա համար առկա է կառավարության ֆինանսական հովանավորությունը:

Այնուհետև ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս-քարտուղար, թղթակից անդամ Արթուր Իշխանյանը ներկայացրեց ՀՀ ԳԱԱ 2021 թ. գիտակազմակերպական գործունեությունը, խոսեց գիտական արդյունքի միջազգայնացման խնդրի մասին: «Մենք պետք է բազմաթիվ քայլեր անենք մեր ամսագրերում օտարալեզու բովանդակություն աճեցնելու համար: Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի նոր պահանջներում նշված է նվազագույնը 10 տոկոս, բայց ես կարծում եմ, որ մեր ազգային անվտանգության, պաշտպանության տեսակետից անհրաժեշտ է հասնել շատ ավելի մեծ քանակության, որովհետև բոլոր որոնողական համակարգերը հղում են անում առցանց հանրագիտարաններին, որոնք էլ իրենց հերթին հղում են անում միջազգային հեղինակավոր ամսագրերում հրապարակված հոդվածներին», – ասաց Արթուր Իշխանյանը:

Նա նաև նշեց, որ ԳԱԱ-ն անդրադարձել է ՀՀ կառավարությունից և վերադաս մարմիններից ստացված բոլոր փաստաթղթերին, ներկայացրել է իր առաջարկություններն ու դիտողությունները: Հատուկ ուշադրությամբ և մանրամասն քննարկվել են բարձրագույն կրթությանը, գիտությանը, երկրի պաշտպանությանը, առաջավոր տեխնոլոգիաներին, գիտության ֆինանսավորմանն առնչվող օրենսդրական և իրավական ակտերի նախագծերը և ներ-

կայացվել են համապատասխան դիտողություններ և առաջարկություններ:

ՀՀ նախագահ Վահագն Խաչատուրյանը ողջունեց ՀՀ ԳԱԱ տարեկան ընդհանուր ժողովի մասնակիցներին և նշեց, որ իր համար պատիվ է ներկա գտնվել հոգեհարազատ միջավայրում: «Մենք կարիք ունենք պետական քաղաքականության մեջ մեր խոսքն ասելու ժամանակ հաշվի առնել գիտական հիմնավորումները: Մենք կարիք ունենք անաչառ գնահատականներ տալու և՛ ստեղծված իրավիճակին, և՛ ապագային, որը կդառնա նաև պետական քաղաքականություն: Եթե փորձեք հիմա գնահատել, թե ինչով են պայմանավորված եղել մեր անհաջողությունները, ապա կհասկանաք, որ դրա պատճառը գիտությունից հեռվանալն է: Մենք կարիք ունենք նորից վերադառնալ այդ սկզբնաղբյուրին, որը կոչվում է միտք, անաչառություն, ազնվություն, իրատեսություն: Մենք այլ ռեսուրս չունենք, քան մարդն է՝ իր գիտելիքով, իր ունակություններով, իր նախաձեռնություններով: Հայաստանի իշխանության բոլոր օղակները՝ կառավարությունը, Ազգային ժողովը, նախագահական ինստիտուտը ձեր կողքին են, ձեր բոլոր նախաձեռնություններին աջակցողն են, պատրաստ են քննարկել ցանկացած բարդ հարց, որը կարող է ծագել: Մենք վաղվա օրվա մեր պետությունը կառուցելու մեջ միայն և միայն միասին կարող ենք լինել», – ասաց ՀՀ նախագահ Վահագն Խաչատուրյանը:

Ժողովում ելույթներ ունեցան ՀՀ ԳԱԱ ինստիտուտների մի շարք տնօրեններ: Նրանք բարձրացրեցին «Գնումների մասին» օրենքում փոփոխությունների, երիտասարդ կադրերի պատրաստման, սարքավորումների արդիականացման, Ադրբեյջանի կողմից գրավված տարածքների պատմամշակութային արժեք ներկայացնող հուշարձանների պաշտպանության ապահովման անհրաժեշտության հարցերը: Բարձրացվեց նաև ՀՀ ԳԱԱ օրգանական և դեղագործական քիմիայի գիտատեխնոլոգիական կենտրոնի տարածքում բազմաբնակարան համալիրի կառուցումը կասեցնելու հարցը: ՀՀ ԳԱԱ արտասահմանյան անդամ Յուրի Հովհաննիսյանը հանդես եկավ «Պարբերական աղյուսակի նոր տարրեր» գեկույցով:

«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ», ՄԱՅԻՍ, № 5, 2022 Թ.

ՀՀ ԳԱԱ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.
«ԱՐՑԱԽԸ ԶԻ ԿԱՐՈՂ ԼԻՆԵԼ ԱՂՐԲԵԶԱՆԻ ԿԱԶՄՈՒՄ»

Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան իր մտահոգությունն է հայտնում վերջին շրջանում Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության շուրջ ծավալվող իրադարձությունների առնչությամբ: Լինելով ապաքաղաքական կառույց, որի կանոնադրական խնդիրը գիտության զարգացումն է, ակադեմիան, սակայն, չի կարող անհաղորդ մնալ մեր պետության և ազգի համար գոյաբանական քաղաքական մարտահրավերներին: Այդպիսի մարտահրավեր է այսօր արցախահայության հնարավոր հայրենագրկման և ցեղասպանության վտանգը, որը կարմիր գիծ է մարդկության համար:

Հազարամյակների հայոց քաղաքակրթության մաս կազմող Արցախը մեր հայրենիքի անբաժան մասն է, արցախահայությունը մեր ազգի ամենաներկաբաժնի պետականություն պահպանած հատվածն է, մեր արևելյան պատվարը: Սակայն սկսած առնվազն 20-րդ դարի սկզբից՝ կովկասյան թաթարները թուրքական շրջանակների աջակցությամբ, այնուհետև նրանց աղբյուրների հետնորդները գործադրում էին բոլոր ջանքերը՝ վերացնելու հայկական որևէ հետք Արցախում: Այդ ամենն ուղեկցվում էր մարդկության դեմ իրագործվող հանցանքներով:

Այդ քաղաքականությունը չարունակվեց նաև Խորհրդային Միության փլուզումից հետո և առանձնահատուկ թափ ստացավ 2020 թ. 44-օրյա պատերազմի արդյունքում ձևավորված նոր իրողությունների պայմաններում՝ փաստացի վերածվելով Ադրբեյջանի Հանրապետության պաշտոնական գաղափարախոսության մի անբաժանելի բաղադրիչի: Այսօր մենք ականատես ենք այս արատավոր քաղաքականության այնպիսի բացահայտ դրսևորումների, ինչպիսիք են հայտարարագրված ծրագրերն իսպառ վերացնելու հայկական պատմամշակութային հետքն իր վերահսկողության տակ անցած նոր տարածքներում, հայատյացության սփռումը բոլոր հնարավոր միջազգային հարթակներում, պատմության գեղծարարությունը, արհամարհանքը միջազգային իրավունքի հանդեպ, մասնավորապես ռազմագերիների հետ վարվելակերպի մասին ժնկի կոնվենցիայի ոտնահարումը և այլն:

Ադրբեյջան պետության կազմում հայտնվելու պարագայում Արցախին սպասվում է արագ հայաթափում, արցախահայությունը՝ հայրենազրկում, ցեղասպանություն: Արցախը ոչ մի կարգավիճակով չի կարող մաս կազմել մի պետության, որն իր քաղաքացիներին արդեն մի քանի սերունդ դաստիարակում է մոլի հայատյացության միջոցառումով: Հայաստանի Հանրապետությունը Արցախի ժողովրդի անվտանգության և ինքնորոշման իրավունքի իրացման երաշխավորն է: Մենք չենք կարող հրաժարվել այդ հիմնարար

սկզբունքից:

Հայաստանի և Արցախի Հանրապետություններն այսօր կանգնած են լուրջ մարտահրավերների առջև: Հարկավոր է համախմբել մեր ողջ ներուժը՝ դիմագրավելու այդ մարտահրավերներին, լուծումներ գտնելու առաջ եկած խնդիրներին: Գիտությունների ազգային ակադեմիան պատրաստ է ՀՀ պետական իշխանության մարմիններին տրամադրելու մասնագիտական խորհրդատվություն, դառնալու այն հարթակներից մեկը, որտեղ կարող են քննարկվել համահայկական նշանակություն ունեցող հիմնահարցերը, լուծումներ և այլընտրանքային տարբերակներ առաջարկել համահայկական օրակարգի ձևավորման համար:

«ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ», ՀՈՒՆԻՍ, № 6, 2022 թ.

ԱՐԱՄ ՍԻՄՈՆՅԱՆ
(1955–2022)

Կյանքից հեռացավ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, բազմալստակ գիտնական, մանկավարժ ու գիտակրթական գործի հմուտ կազմակերպիչ, ԵՊՀ նախկին ռեկտոր Արամ Հրաչիկի Սիմոնյանը:

Ծնվել է 1955 թ. ապրիլի 12-ին Սյունյաց աշխարհի Գորիս քաղաքում պրոֆեսիոնալ պատմաբանի ընտանիքում: 1961 թ. նրանց ընտանիքը տեղափոխվել է Երևան: 1972 թ. ավարտելով թիվ 19 միջնակարգ դպրոցը՝ Ա. Սիմոնյանն ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետ, իսկ 1977–

1981 թթ. սովորել Մոսկվայի ԽՍՀՄ ԳԱ պատմության ինստիտուտի ասպիրանտուրայում, որտեղ 1983 թ. պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն: 1981–1986 թթ. Ա. Սիմոնյանը եղել է ՀԽՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող: 1986 թ. վերադարձել է մայր բուհ, որտեղ շուրջ երեք տասնամյակ ծավալել է գիտական, մանկավարժական ու կազմակերպչական բեղուն գործունեություն. մինչև 1990 թ. աշխատել է որպես ԽՍՀՄ պատմության ամբիոնի ասիստենտ, 1990–2000 թթ.՝ Հայոց պատմության ամբիոնի դոցենտ, միաժամանակ վարելով մի շարք պաշտոններ՝ 1993–1995 թթ. համալսարանի գիտական քարտուղարի, 1995–2000 թթ.՝ ուսումնական վարչության պետի, 2000–2006 թթ.՝ հումանիտար ֆակուլտետների ուսումնական աշխատանքների գծով պրոռեկտորի, ռեկտորի պաշտոնակատարի, իսկ 2006 թ. ընտրվել է ռեկտոր: Նույն թվականին Ա. Սիմոնյանը դարձել է նաև ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ:

Իր բազմամյա գիտական գործունեության արդյունքները գիտնականն ամփոփել է չորս մեծարժեք մենագրություններում և 100-ից ավելի գիտական հոդվածներում:

Հենց սկզբից ձեռնամուխ լինելով պատմաբանի համար բավականին դժվարին ոլորտի տնտեսական պատմության ուսումնասիրությանը՝ Ա. Սիմոնյանը «Արևելյան Հայաստանի պրոլետարիատի պատմություն» (Եր., 1988) աշխատության մեջ արխիվային հարուստ նյութերի և պատմագիտական առկա գրականության քննական վերլուծությամբ, ի տարբերություն մինչ այդ պատմագիտության մեջ արմատավորված մոտեցման, լուսաբանում է Արևելյան Հայաստանում տնտեսության զարգացման ընթացքը:

Իբրև պատմագիտական հետազոտության նույն եղանակի զարգացում ու խորացում իր երկրորդ մենագրության մեջ՝ «Рабочие Закавказья в обще-

российском рынке наемного труда в конце XIX– начале XX вв. (историко-статистический анализ)» (Եր., 1995), գիտնականը ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ա. Համբարյանի հետ Հայաստանում սկիզբ դրեց պատմագիտության մեջ մաթեմատիկական մեթոդի կիրառմանը:

ԽՍՀՄ փլուզումից հետո նորանկախ Հայաստանի պատմաբանների համար հրատապ խնդիր է դառնում նախկինում արգելափակված թեմաների ուսումնասիրությունը: Այդ տեսակետից հատկապես կարևոր էր նորագույն պատմություն ամենաբախտորոշ ժամանակահատվածում 1917–1921 թթ., տեղի ունեցած իրադարձությունների և հատկապես մեր ժողովրդի մղած հերոսական պայքարի պատմության գիտական անկողմնակալ ու անաչառ լուսաբանումը: Ինչպես և սպասելի էր, իր գիտական գործունեության երկրորդ շրջանում Ա. Սիմոնյանն առաջիններից մեկն է ձեռնամուխ լինում հենց այդ խնդրի լուծմանը և կարճ ժամանակ անց գիտական հանրության դատին ներկայացնում «Զանգեզուրի գոյամարտը (1920–1921 թթ.)» (Եր., 2000) ծավալուն մենագրությունը, որն իրավամբ արժանացավ մասնագետների դրվատանքին, և հեղինակին միաձայն շնորհվեց պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան:

Դեռևս «Զանգեզուրի հերոսամարտը 1917–1920 թթ.» (Եր., 2009), մենագրության մեջ գիտնականը երկրամասի շուրջ հնգամյա ազատագրական պայքարի գաղաթմնակետից իջնում է նրա հիմքերը և նախ ներկայացնում երկրամասի ամբողջական պատմությունը Զանգեզուրում ու Նախիջևանում թուրք-թաթարական նվաճողների դեմ գործավար Անդրանիկի ղեկավարությամբ մղված կռիվները, իսկ ապա նրան փոխարինած Գարեգին Նժդեհի գլխավորած կենաց ու մահու պայքարը մինչև 1920 թ. համազանգեզուրյան առաջին համազումարը՝ զուգահեռաբար անդրադառնալով նաև նույն ժամանակահատվածում Արցախում ընթացող համանման իրադարձություններին, պատճառաբանում Անդրանիկի Արցախ չմտնելու փաստը, լուսաբանում Արցախը Ադրբեջանին բռնակցելու գործում Կովկասյան բյուրոյի դրսևորած բացահայտ կամայականությունն ու նրա կայացրած որոշման ահավոր ծանր ազդեցությունը երկրամասի բնակչության հետագա ճակատագրի վրա, ինչպես նաև հանուն ազատության ու անկախության արցախահայության մղած պայքարը, որը XX դարավերջին պսակվեց հաջողությամբ: Այդ երկու մենագրությունները միացնելով ու համադրելով նոր փաստերով՝ նա 2017 թ. հրատարակում է նույնանուն խորագրով մնայուն աշխատություն:

Մեծ է Ա. Սիմոնյանի վաստակը ոչ միայն հայոց պատմության գիտական ուսումնասիրության ու լուսաբանման, այլև ձեռք բերված արդյունքների հանրայնացման գործում: Ընդ որում՝ դա նա անում է թե՛ բազմամյա դասախոսական գործունեությամբ, թե՛ հանրապետական և միջազգային ամենատարբեր գիտաժողովներում (Երևան, Մոսկվա, Լոնդոն, Բեռլին, Մադրիդ, Նյու Յորք, Բրյուսել, Հռոմ, Փարիզ, Թեհրան և այլուր) կարդացած հետաքրքիր գեկուցումներով և թե՛ դպրոցական ու բուհական դասադրքերի և ուսումնական ձեռնարկների պատրաստմանը գործուն մասնակցությամբ:

2006 թ. ընտրվելով ԵՊՀ ռեկտոր՝ Ա. Սիմոնյանն անմիջապես ձեռնամուխ եղավ մայր բուհում ուսումնական գործընթացի կազմակերպման բարեփոխմանը: Ա. Սիմոնյանի ռեկտորության տարիներին ուսումնականից բացի

էական փոփոխութիւններ են տեղի ունեցել նաև համալսարանի գիտական կյանքում: Այսպես, մայր բուհը ոչ միայն դարձել է աշխարհում գիտակրթական առաջնակարգ հաստատութիւն, այլև հայագիտական կադրերի պատրաստման ու գիտական հետազոտութիւնների իրականացման առաջատար կազմակերպութիւն: Հենց նրա նախաձեռնութեամբ ու անմիջական ղեկավարութեամբ է համալսարանում ստեղծվել Հայագիտական հետազոտութիւնների ինստիտուտն ու վերջինիս գիտական օրգան «Հայագիտութեան հարցեր» քառամսյա հանդեսը, սփյուռքագիտութեան ամբիոնը, մագիստրոսական կրթութեան շրջանակներում տեղ գտել հայագիտական ու ցեղասպանագիտական ծրագրեր, ինչպես նաև կյանքի կոչվել մի շարք նոր գիտական կենտրոններ և ստորաբաժանումներ:

Գիտնականի, մանկավարժի ու գիտակրթական գործի կազմակերպչի բազմաբեղուն գործունեութիւնն արժանացել է պետական բարձր պարգևների և գնահատականների. պարգևատրվել է «Մովսէս Խորենացի» մեդալով, 2014 թ. նրան շնորհվել է ՀՀ գիտութեան վաստակավոր գործչի կոչում և այլն:

Վաստակաշատ գիտնական, սիրված ու հարգված մանկավարժ, գիտակրթական գործի հմուտ կազմակերպիչ, Մարդ ու քաղաքացի Արամ Հրաչիկի Սիմոնյանի «հիշատակն արդարոցն օրհնութեամբ եղիցի»:

ՀՀ ԳԱԱ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՄՈՒՆՔ,
ՀՀ ԳԱԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ,
ԵՊՀ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՖԱԿՈՒԼՏԵՏ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՀ ԳԱԱ նախագահ, ակադեմիկոս Աշոտ Սադյանը 65 տարեկան է.....	3
ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահ, ակադեմիկոս Աշոտ Սադյանն ընտրվել է Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ.....	7

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՏԵՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 155-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Ռուբեն Սահակյան – Հովհաննես Տեր-Մարտիրոսյան (Ա-Դո).....	9
Սուրեն Սարգսյան – Հաճընի հերոսամարտը. պարտության պատճառները և պատասխանատվության հարցը	34
Հենրիկ Խաչատրյան – Մարգարանական Հայաստանի նախարարական տիրույթները (V–VI դդ.) (ռուս.)	47

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՇԱԿ ԶՈՊԱՆՅԱՆԻ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Վաչագան Ավագյան – Արշակ Զոպանյանի կյանքի և գործունեության նկարագիրը....	63

ՅՈՒՐԻ ՎԵՍԵՆՈՎՍԿԻՆ
ԾՆՆԴՅԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻ ԱՌԹԻՎ

Անուշավան Զաքարյան – Յուրի Վեսելովսկին և հայ իրականությունը.....	89
Սուսաննա Հովհաննիսյան – Ներըմբռնողականությունը Հովհաննես Թումանյանի կյանքում.....	122
Հերիքնազ Որսկանյան – Հայոց պատմության թեմաներով միջնադարյան հանելուկները	140
Վանո Եղիազարյան – Հովհաննես Թլկուրանցու մի անտիպ սիրո տաղը	163

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Դավիթ Գյուրջինյան – Անգլերեն լեզվանվան պատմական զարգացումը հայերե- նում.....	169
Լուսինե Ղամոյան – Բնիկ հայերեն բառեր «հագուստ» իմաստային դաշտում.....	188

ԱՐՎԵՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Մարիաննա Տիգրանյան – Երկու վարդապետ. Սահակ Ամատունի և Կոմիտաս (ժամանակակիցների հուշերը)	201

ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Թամար Հայրապետյան – Սնվելու մշակույթը հայ բանավոր ավանդության մեջ (առօրյա, տոնածիսական և առասպելաբանական մակարդակները)	216
Հասմիկ Աբրահամյան – «Ածիկ» կերակուրը հայոց տոնածիսական համակարգում (ըստ Սյունիքից գրառված նյութերի)	241

ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Գոռ Մարգարյան – Շիլթաղաթ երևույթի և հարկային եզրույթի նշանակությունն ու կիրառության առանձնահատկությունները (XIV–XVIII դդ.).....	257

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Արամ Աբրահամյան – Դիտարկումներ հայկական պետության քաղաքական մշակույթի պատմական արմատների հարցի շուրջ (XX–XXI դդ.)	270

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Արմեն Մանուկյան – Նիկոլ Աղբալյանը Շուշիի 1906 թ. հայ-թուրքական կռիվների ակնմատես	284

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Աելիտա Դոլուխանյան – Վերժինե Սվազյան. Ամերիկահայոց բանավոր ավանդույթը ժամանակի հղովույթում	296
Արծվի Բախչինյան – Ալբերտ Խառատյան. Զմյուռնիայի և Էգեյանի առափնյակի հայկական այլ գաղթօջախները (XVI–XIX դ. I կես)	303
Հրաչյա Բալոյան – Մախլուտո. Սմբատ Բորոյան. Յուշիկք հայրենեաց	308

ՄԵՐ ԵՐԱՆՏԱԿՈՐՆԵՐԸ

Աելիտա Դոլուխանյան – Մեծ տաղանդի տեր հայագետը (Ասատուր Մնացականյանի ծննդյան 110-ամյակի առթիվ)	311
Պետրոս Դեմիրճյան – Սուրեն Աղաբաբյան. գրականագիտական մտքի անխոնջ մշակը (ծննդյան 110-ամյակի առթիվ).....	319

ՄԵՐ ՀՈՐԵԼՅԱՐՆԵՐԸ

Վարդան Դևրիկյան – Գևորգ Բարդակչյան. Հայաստանյան գիտության ավանդների ու արևմտյան մեթոդների զուգորդողը (ծննդյան 80-ամյակի առթիվ).....326

ԼՐԱՏՈՒ

ՀՀ ԳԱԱ տարեկան ընդհանուր ժողովը.....331
 ՀՀ ԳԱԱ հայտարարությունը. «Արցախը չի կարող լինել Ադրբեջանի կազմում» 342
Արամ Սիմոնյան (1955-2022) 344

СОДЕРЖАНИЕ

Президенту НАН РА, академику Ашоту Сагяну 65 лет 3
 Президент Национальной академии РА, академик Ашот Сагян избран иностранным членом Российской академии наук 7

ИСТОРИЯ

К 155-ЛЕТИЮ СО ДНЯ
 РОЖДЕНИЯ ОВАНЕСА ТЕР-МАРТИРОСЯНА

Рубен Саакян – Ованнес Тер-Мартirosян (А-До) 9
Сурен Саргсян – Героическая битва Ачна: причины поражения и вопрос ответственности 34
Генрик Хачатрян – Нахарарские (княжеские) владения Марзпанской Армении (V–VI вв.) (на русск. яз.) 47

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

К 150-ЛЕТИЮ СО ДНЯ
 РОЖДЕНИЯ АРШАКА ЧОПАНЯНА

Вачаган Авагян – Обзор жизни и деятельности Аршака Чобаняна 63

К 150-ЛЕТИЮ СО ДНЯ
 РОЖДЕНИЯ ЮРИЯ ВЕСЕЛОВСКОГО

Анушаван Закарян – Юрий Веселовский и армянская действительность 89
Сусанна Ованесян – Интуиция в жизни Ованеса Туманяна.....122
Эрикназ Ворсканян – Средневековые загадки на темы истории Армении 140

Вано Егиазарян – Одна неопубликованная песня любви от Ованеса Тлкуранци	163

ЛИНГВИСТИКА

Давид Гюрджинян – Историческое развитие названия английского языка в армянском языке	169
Лусине Гамоян – Исконно армянские слова в семантическом поле «одежда»	188

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Марианна Тигранян – Два архимандрита: Саак Аматауни и Комитас (воспоминания современников)	201

ЭТНОГРАФИЯ

Тамар Айрапетян – Культура питания в армянской устной традиции (повседневный, празднично-ритуальный и мифологический уровни)	216
Асмик Абраамян – Пища «ацик» в армянской празднично-ритуальной системе (по материалам, записанным в Сюнике)	241

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

Гор Маргарян – Значение и особенности применения явления шилтакат и податного термина (XIV–XVIII вв.)	257

ОБСУЖДЕНИЯ

Арам Абрамян – Заметки об исторических корнях политической культуры армянского государства (XX– XXI в.)	270

ПУБЛИКАЦИИ

Армен Манукян – Никол Агбалян – свидетель армяно-турецких боев 1906 г. в Шуши	284

РЕЦЕНЗИИ

Аэлита Долуханян – Вержине Связлян. Устная традиция американских армян в течение времени	296
Арцви Бахчинян – Альберт Харатян. Армянские колонии Смирны и побережья Эгейского моря (XVI – первая половина XIX в.)	303
Грация Балоян – Махлуто. Смбат Боролян. Воспоминания о родине	308

НАШИ ЗАСЛУЖЕННЫЕ ДЕЯТЕЛИ

Աննա Դոլուխանյան – Арменовед большого таланта (к 110-летию со дня рождения Асатура Мнацаканяна)	311
Ստեփան Դեմիրճյան – Сурен Агабабян: неутомимый труженик литературной мысли (к 110-летию со дня рождения)	319

НАШИ ЮБИЛЯРЫ

Վարդան Դեմիրճյան – Геворг Бардакчян: исследователь, сопоставляющий традиции армянской науки и западные методы (к 80-летию со дня рождения)	326

ХРОНИКА

Годичное общее собрание НАН РА	331
Заявление НАН РА: «Арцах не может быть в составе Азербайджана»	342
Արամ Տիմոնյան (1955–2022)	344

CONTENTS

President of NAS RA, Academician Ashot Saghyan is 65 years old	3
President of NAS RA, Academician Ashot Saghyan has been elected as a foreign member of the Russian Academy of Sciences	7

HISTORY

TO THE 155TH BIRTH ANNIVERSARY
OF HOVHANNES TER-MARTIROSYAN

Ruben Sahakyan – Hovhannes Ter-Martirosyan (A-Do)	9
Suren Sargsyan – The heroic battle of Hachin: the causes of defeat and the question of responsibility	34
Henrik Khachatryan – The nakharar (princely) domains of Armenian marzpanate (V-VI cc. AD) (in Russ.)	47

LITERATURE

TO THE 150TH BIRTH ANNIVERSARY
OF ARCHAG TCHOBANIAN

Vachagan Avagyan – An overview of Archag Tchobanian's life and activity	63

TO THE 150TH BIRTH ANNIVERSARY
OF YURI VESELOVSKY

Anushavan Zakaryan – Yuri Veselovsky and the Armenian reality.....	89
Susanna Hovhannisyan – Intuition in Hovhannes Tumanyan's life	122
Heriknaz Vorskanyan – Medieval riddles on the topics of Armenian history	140
Vano Yeghiazaryan – An unpublished love song by Hovhannes Tlkurantsi	163

LINGUISTICS

Davit Gyurjinyan – Historical development of the name of the English language in the Armenian language	169
Lusine Ghamoyan – Native Armenian words in the semantic field of “clothing”	188

ART

Marianna Tigranyan – Two archimandrites: Sahak Amatuni and Komitas (Memories of contemporaries)	201

ETHNOGRAPHY

Tamar Hayrapetyan – Food culture in Armenian oral tradition (daily, feast and ritual, and mythological levels)	216
Hasmik Abrahamyan – “Atsik” food in the Armenian festive and ritual system (According to the materials recorded in Syunik)	241

ORIENTAL STUDIES

Gor Margaryan – The significance and peculiarities of the use of Šiltāqāt and tax term (14th-18th cc.)	257

DISCUSSIONS

Aram Abrahamyan – Observations on the historical roots of the political culture of the Armenian state (20th-21st cc.)	270

PUBLICATIONS

Armen Manukyan – Nikol Aghbalyan as an eyewitness of the 1906 Armenian-Turkish fights in Shushi	284

REVIEWS

Aelita Dolukhanyan – Verjiné Svazlian: The oral tradition of the Armenian-Americans in the course of time	296

Artsvi Bakhchinyan – Albert Kharatyan, Armenian colonies of Smyrna and the coast of the Aegean sea (16th-first half of the 19th c.).....	303
Hrachya Baloyan – Makhuto: Smbat Boroyan: Memoirs of Motherland	308

OUR HONOURED SCHOLARS

Aelita Dolukhanyan – The Armenologist of great talent (on the occasion of Asatur Mnatsakanyan's 110th birthday)	311
Petros Demirchyan – Suren Aghababyan: The tireless cultivator of the literary thought (on the occasion of his 110th birthday)	319

OUR JUBILEES

Vardan Devrikyan – Gevorg Bardakchyan: the combiner of the traditions of Armenian science and Western methods (on the occasion of his 80th birthday)	326

NEWS

Annual General Meeting of NAS RA	331
The statement of NAS RA: “Artsakh can not be part of Azerbaijan”	342
Aram Simonyan (1955-2022)	344

Հայերեն բաժնի խմբագիրներ

Ռուսերեն բաժնի խմբագիր
Հայերենի սրբագրիչ
Անգլերենի խմբագիր
Համակարգչային ձևավորում և էջադրում

Редакторы армянского отдела

Редактор русского отдела
Корректор армянского отдела
Редактор английского отдела
Компьютерный дизайн и пагинация

Editors of Armenian segment

Editor of Russian segment
Proofreader of Armenian segment
Editor of English segment
Computer design and pagination

Թամար Ջաքարյան
Լիանա Օհանյան
Կարինե Ալեքսանյան
Աղավնի Շահինյան
Հարություն Խուդանյան
Գոհար Հովհաննիսյան

Тамар Закарян
Лиана Оганян
Карине Алексанян
Агавни Шагинян
Арутюн Худанян
Гоар Оганнисян

Tamar Zakaryan
Liana Ohanyan
Karine Aleksanyan
Aghavni Shahinyan
Harutyun Khudanyan
Gohar Hovhannisyan

Խմբագրության հասցեն՝ 0019, Երևան-19, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24-գ, հեռ. (010)581872
Адрес редакции: 0019, Ереван-19, пр. Маршала Баграмяна, 24 г, тел. (010)581872
Address: 24G Marshal Baghramian av., 0019, Yerevan, Armenia, tel. (010)581872

Հանդեսի պաշտոնական կայքէջը՝ <http://academhistory.am/hy/պատմաբանասիրական-հանդես.html>
Официальный сайт журнала: <http://academhistory.am/hy/պատմաբանասիրական-հանդես.html>
Official site of the journal: <http://academhistory.am/hy/պատմաբանասիրական-հանդես.html>

Հանդեսի էլեկտրոնային հասցեն՝ patmhandes@rambler.ru, patmhandes@yahoo.com
Электронная почта журнала: patmhandes@rambler.ru, patmhandes@yahoo.com
E-mail of the journal: patmhandes@rambler.ru, patmhandes@yahoo.com

*Հրատ. պատվեր № 1174
Ստորագրված է տպագրության 11.07.2022 թ.:
Տպագրական 22,25 մամուլ: Թուղթ № 1, 70x100:
Տպաքանակը՝ 250:*

ՀՀ ԳԱԱ տպարան, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24:

Изд. заказ № 1174
Подписано к печати 11.07.2022 г.
Печ. 22,25 л. Бумага № 1, 70x100.
Тираж –250.

Типография НАН РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна, 24.